

Verborgen competitie

Verborgene competitie

Over de uiteenlopende
populariteit van sporten

ISBN 90-77072-38-1

NUR 163

© 2004 Arko Sports Media, Nieuwegein

© 2004 Maarten van Bottenburg

Tweede herziene druk

Geactualiseerde uitgave

(Eerste druk Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 1994)

Ontwerp en opmaak: Boerma Reclame, Waddinxveen

Drukwerk: Drukkerij Giethoorn ten Brink, Meppel

Fotografie: PRO SHOTS, Almere

Behoudens uitzondering door de wet gesteld mag, zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende(n) op het auteursrecht, c.q. de uitgever van deze uitgave door de rechthebbende(n) gemachtigd namens hem (hen) op te treden, niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

De uitgever is met uitsluiting van ieder ander gerechtigd de door derden verschuldigde vergoedingen voor kopiëren, als bedoeld in art. 17 lid 2. Auteurswet 1912 en in het KB van 20 juni 1974 (Stb. 351) ex artikel 16b., te innen en/of daartoe in en buiten rechte op te treden.

Inhoudsopgave

1	Een wereldwijd sportpanorama	7
1.1	De opkomst van het wereldsportstelsel	8
1.2	Dynamiek van de globalisering	12
1.3	De differentiële popularisering van sporten	17
1.4	Opbouw van het boek	20
2	De populariteit van sporten: meting en verklaring	23
2.1	Actieve beoefening en publieke belangstelling	24
2.2	Sportbeoefening in georganiseerd en ongeorganiseerd verband	26
2.3	Verklaringen voor de populariteit van sporten	31
2.3.1	De invloed van klimaat en landschap	31
2.3.2	Sportvoorkeur en lichaamsbouw	32
2.3.3	Verschillen in het voorzieningenniveau	33
2.3.4	Ongelijke kosten	34
2.3.5	Algemeen menselijke voorkeuren voor intrinsieke kenmerken	36
2.3.6	Sportvoorkeur en volkskarakter	38
2.3.7	Sportvoorkeur en individualisering	39
2.3.8	Het 'Ard-en-Keesie-effect'	44
2.3.9	De lokroep van het grote geld	52
2.3.10	De invloed van de televisie	53
2.3.11	Conclusie	55
3	De herkomst van sporten: modernisering en sportificering in centra van verspreiding	61
3.1	De ontwikkeling van het moderne sportmodel: vroege modernisering in Engeland	62
3.1.1	Boksen, paardenrennen, roeien en cricket: de neergang van gepatroniseerde sporten	64
3.1.2	Voetbal, rugby en hockey: atletisme op de privé-scholen en universiteiten	70
3.1.3	Golf, tennis, badminton, tafeltennis en squash: burgerlijke sporten in besloten clubs	78
3.1.4	Darts, snooker, bowling: laat gesportificeerde cafésporten	86
3.2	De opkomst van de turnbeweging: versnelde modernisering in Duitsland	87
3.2.1	Turnen: opvoedkundig en ideologisch verantwoord	88
3.2.2	Handbal: een alternatieve teamsport binnen de turnbeweging	91
3.3	De ontwikkeling van het Amerikaanse sportpatroon: relatief autonome modernisering in de Verenigde Staten	93
3.3.1	Honkbal versus cricket: verzelfstandiging van de Amerikaanse cultuur (I)	95
3.3.2	American football versus voetbal en rugby: verzelfstandiging van de Amerikaanse cultuur (II)	102

3.3.3	Basketbal en volleybal: scholen en de YMCA	107
3.3.4	<i>Californian sports</i>	111
3.3.5	Engelse sporten in de Verenigde Staten	113
3.4	De sportificering van vechtstijlen: latere modernisering in Japan	114
3.4.1	Overname van westerse sporten in Japan	115
3.4.2	Sportificering van inheemse vechtstijlen	119
4	De differentiële popularisering van sporten in Europa: een langzaam verlies van de hegemonie	123
4.1	Rivaliteit tussen twee sporttradities: de grondstructuur van het Europese sportpatroon tot 1945	124
4.1.1	De Engelse sporten: popularisering en exclusivering	125
4.1.2	De gymnastiekbeweging: bloei en verzet	153
4.1.3	Schaatsen in Nederland: nationale popularisering en internationale marginalisering	162
4.2	Nieuwe verhoudingen, andere sportvoorkeuren: ontwikkelingen na 1945	169
4.2.1	Afkalving van de Europese macht en de opkomst van de niet-Europese sporten	169
4.2.1.1	Sovjetisering van de sportbeoefening	170
4.2.1.2	De differentiële popularisering van Amerikaanse sporten	172
4.2.1.3	Verspreiding en verharding: de Japanse vechtsporten	181
4.2.2	Veranderingen in de klassenverhoudingen en de populariteits-toename van statussporten	187
5	De verschillen in het wereldsportstelsel	197
5.1	Geen onbeschreven blad: de differentiële popularisering van sporten in de <i>White Dominions</i>	200
5.2	Veracht en geacht: de differentiële popularisering van sporten in Azië	207
5.3	Onafhankelijke afhankelijkheid: de differentiële popularisering van sporten in Latijns-Amerika	219
5.4	In de periferie: de differentiële popularisering van sporten in Afrika	227
6	Conclusie: Verborgene competitie	233
6.1	Het gehanteerde verklaringsmodel	235
6.2	De aura van mondialisering	244
	Appendices	247
	Register	247
	Voetnoten en verwijzingen	247
	Bibliografie	247

1 Een wereldwijd sportpanorama

1.1 De opkomst van het wereldsportstelsel

Vrijdag 8 juni 1990. Terwijl in Milaan de zomeravond invalt en in Sydney de wintermorgen aanbreekt, wachten overal ter wereld mensen zittend voor de televisie op het fluitsignaal van een Franse scheidsrechter. Als dat geklonken heeft, beginnen 22 Argentijnen en Kameroeners de openingswedstrijd van het wereldkampioenschap voetbal in het Milanese Giuseppe Meazza-stadion. De Argentijnse voetballers verdienen hun brood in Spanje, Italië, Frankrijk, Duitsland, Mexico, Colombia en Argentinië. Hun tegenstanders hebben een Rus als coach en komen zelf merendeels uit voor Afrikaanse clubs. Een aantal van hen is werkzaam in Frankrijk, Zwitserland en Spanje. De Argentijnse en Kameroense elftallen behoren tot de nationale teams die zijn overgebleven uit een groot aantal kwalificatieduels waarbij meer dan honderd landen betrokken waren. Egypte schakelde Malawi en Kenia uit, Zuid-Korea versloeg Nepal en China, Costa Rica won van Trinidad en Tobago, en België overwon Tsjechoslowakije en Portugal. Op de openingswedstrijd in Milaan zijn mensen uit Nederland, Brazilië, Spanje en vele andere naties afgekomen, hoewel de meerderheid van de 80.000 toeschouwers Italiaans is. Televisiecamera's en straal satellieten maken het 2,65 miljard mensen in 118 landen mogelijk de finale rechtstreeks te volgen. Vrijwel al deze mensen begrijpen de betekenis van de gebeurtenissen: de opstellingen en tactieken, de toss vooraf, de aftrap, overtredingen, bestraffingen, doelpunten, hoekschoppen, buitenspelgevallen, de gele en rode kaarten. Waar ook ter wereld, men windt zich op over twijfelachtige beslissingen, prachtige acties en smerige overtredingen.

Sport bestaat wereldwijd in gestandaardiseerde vorm. Iemand die bekend is met een sport kan deze overal ter wereld beoefenen. De regels, sancties, spelersaantallen, veld- en doelafmetingen, kledingvoorschriften, rituelen en symbolen van iedere tak van sport zijn overal dezelfde. Van Stockholm tot Sydney kennen tennissers de volley, smash en dubbelfout, en tellen zij van *love*, 15, 30, 40 tot *game*; van São Paulo tot Kiev maken basketbalspelers een persoonlijke fout en vechten zij om de *rebound*; van Delhi tot Bermuda gebruiken in het wit geklede cricketspelers tijdens de pauze van hun wedstrijd de lunch of thee. En ook de betekenissen van deze sportieve activiteiten en de reacties die ze oproepen, kennen een mondiale verspreiding. Er is een wereldsportstelsel ontstaan dat mensen van alle nationaliteiten aan elkaar verbindt.¹

Dit universele karakter is zo vanzelfsprekend dat het bijzondere ervan nauwelijks opvalt. Toch heeft de ontwikkeling "van lokale variatie naar internationale standaardisatie" de moderne sport een fundamenteel nieuw aanzien gegeven.² Deze transformatie van vroegere sportachtige vermaken in gestandaardiseerde sporten die internationale erkenning hebben gekregen, zal ik in dit boek de 'sportificering' van vermaken noemen.³ Standaardisering vereiste organisatievorming

en reglementering. Daarnaast ging deze gepaard met andere ontwikkelingen die kenmerkend zijn voor de overgang van sportachtige vermaken in moderne sporten. De sporthistoricus Allen Guttmann benadrukt er zeven: secularisering, egalisering, bureaucrativering, specialisering, rationalisering, kwantificering en recordstreven.⁴ Zonder deze criteria te veronachtzamen, leg ik het accent in dit boek op de internationale standaardisering. Daardoor baken ik deze studie in de tijd af. Voor iedere sport neem ik als aanvangspunt van studie de periode waarin de eerste gestandaardiseerde regels die later internationale erkenning hebben gekregen schriftelijk werden vastgelegd.

Sportachtige vermaken zijn van alle plaatsen en tijden. Veel van deze vermaken waren verbonden met het aanleren van essentiële vaardigheden voor jacht, transport en oorlog, zoals boogschieten, hardlopen, paardrijden, zwemmen, schaatsen, zwaardvechten en worstelen. Maar ook vermaken met een bal, waarin het speelse element sterker op de voorgrond trad, waren alom aanwezig. Sommige balspelen hadden wat weg van honkbal, zoals het Noord-Afrikaanse *om el mahag* en het Indiase *gulli danda*. Andere leken meer op het tegenwoordige voetbal en handbal, zoals het *tlaxtli* dat in Midden-Amerika voorkwam. *Chueco en linao*, balvermaken van Indianen in de zuidelijkste delen van het Amerikaanse continent, bevatten elementen van het tegenwoordige hockey en rugby. Een vroege vorm van polo was een populair vermaak in verscheidene Aziatische landen.

Al deze sportachtige vermaken waren plaatsgebonden. De beoefeningsvormen en -voorschriften verschilden per land en binnen landen per plaats of regio. In Europa was het niet anders. Ook hier bestonden vele vermaken waarin voorlopers van de huidige sporten te herkennen zijn. Van samenhangende competitiebestelsels was geen sprake; wedstrijden kwamen incidenteel of als onderdeel van traditionele festiviteiten voor. De regels waren lokaal, variabel en niet of slechts rudimentair op schrift vastgelegd. De tijdsduur en het aantal deelnemers wisselden per keer, een arbiter die eventuele geschillen kon beslechten ontbrak. Niet dat een scheidsrechter hier overbodig zou zijn geweest; het ging er bij verschillende volksvermaken in onze ogen nogal chaotisch en gewelddadig aan toe.

Een indruk hiervan geven de voetbalachtige vermaken die in Engeland tussen 1300 en 1900 voorkwamen onder namen als *football*, *hurling* en *knappan*. Aan de wedstrijden nam een wisselend aantal mensen deel; vaak enkele tientallen of honderden, maar ook wel meer dan duizend. Soms veranderden spelers van partij en besloten toeschouwers te gaan meedoen. Doel van het vermaak was de bal op een bepaalde plek of in een bepaald gebied te krijgen, bijvoorbeeld in het dorp van de tegenstanders. De ongeschreven regels van deze vermaken varieerden per dorp of regio. Er bestond nog geen duidelijk onderscheid tussen het schoppen, gooien, dragen en slaan van de bal, zoals bij het hedendaagse voetbal, handbal, rugby en hockey. Weliswaar kende men het verschil tussen de *handling game* en

de *kicking game*, maar het ging hierbij om een normstelling. De bal werd ook gedragen en gegooid waar schoppen de norm was, en geschopt of geslagen waar gooien de norm was. De manieren van balverovering waren nauwelijks aan banden gelegd. Veel was toegestaan. Vergeleken met het – voor sommigen al veel te ruwe – moderne voetbal waren deze vermaken gewelddadiger: “Heads and legs were broken and deaths were not unusual as the sides pushed, hacked and kicked their way through streets of shuttered shops, through streams and mud, waste land and fallow.”⁵ Vaak vielen de wedstrijden samen met feestdagen en leidden ze tot massale, wanordelijke samenkomsten. Om die reden werden ze geregeld verboden.⁶

Het dagelijks leven speelde zich in westerse samenlevingen tot ver in de negentiende eeuw af op lokaal of regionaal niveau. Er bestonden lokale tijden, munt- en meeteenheden en klederdrachten. De meeste mensen uit sociaal lagere milieus spraken uitsluitend dialecten en waren nauwelijks op de hoogte van gebeurtenissen buiten de eigen regio. Ze hadden weinig mogelijkheden om ver te reizen en om zodoende andere culturele gedragingen te leren kennen. De maatschappelijke bovenlaag, vooral die uit stedelijke milieus, was nationaler georiënteerd dan de rest van de bevolking. In de hoogste kringen bezat men zelfs internationale relaties en waren buitenlandse reizen niet ongewoon (zij het dat deze internationale instelling beperkt bleef tot het Europese continent). Deze verschillen in macht en leefstijl tussen de hoogste en laagste standen uitten zich ook in hun vermaken. Vóór de negentiende eeuw waren alleen enkele aristocratische vermaken boven het regionale niveau gereguleerd en georganiseerd.

In de tweede helft van de negentiende eeuw wijzigden de geografische en sociale verhoudingen zich in de westerse samenlevingen in korte tijd aanzienlijk, onder meer door de ontwikkeling van transport- en communicatienetwerken. Trein, tram en fiets drukten tragere vervoermiddelen naar de achtergrond. Post, telegraaf en telefoon vergrootten de mogelijkheden en reikwijdte van sociale contacten. Tijdschriften en kranten brachten meer mensen in aanraking met een grotere variatie aan gedragingen. Naarmate mensen uit verschillende regio's meer met elkaar te maken kregen, verminderden hun culturele verschillen. De klederdracht werd minder streekgebonden, een standaardtaal drukte dialecten weg, nationale feesten degradeerden lokale festiviteiten tot folklore, nationaal gestandaardiseerde sporten overvleugelden lokaal variërende vermaken.⁷ Zonder deze integratie- en schaalvergrotingsprocessen was het onmogelijk om sporters uit verschillende regio's (laat staan verschillende landen) met enige regelmaat tegen elkaar te laten uitkomen, nationale en zelfs internationale competities op te stellen en te coördineren, en de spelregels op nationaal en internationaal niveau vast te leggen. In landen die later moderniseerden, werden nationale

sportorganisaties pas later opgericht. Binnen landen liep de verspreiding van sporten eveneens parallel aan deze processen. Zo volgde de verspreiding van voetbalverenigingen in Nederland in grote lijnen de uitbreiding van het spoorwegennet.⁸

In Engeland en Schotland, waar de versnelling van maatschappelijke veranderingen het eerst inzette, evolueerden verschillende inheemse vermaken al vóór het midden van de negentiende eeuw tot moderne sporten. Cruciaal hierbij was dat leden van maatschappelijke bovenlagen uit verschillende landstrekken zich in toenemende mate organiseerden in besloten verenigingen. Dat bood hen de mogelijkheid om de lokaal variërende vermaken, waarbij zij door patronage waren betrokken (zoals hardlopen en paardrennen) of die zij zelf beoefenden (zoals jagen, cricket, schermen, boksen en golfen), te reglementeren en standaardiseren; en wel volgens de eigen fysieke en morele idealen. Zij namen daarmee de rol over van individuele ondernemers, zoals herbergiers, die voordien om commerciële redenen de belangrijkste initiatiefnemers waren geweest van de organisatie en promotie van plaatselijke wedstrijden.

Op de internationale dimensie na droegen boksen en paardenrennen in de achttiende eeuw al diverse kenmerken van de hedendaagse sport.⁹ De meeste andere takken van sport kregen dergelijke karakteristieken pas na het midden van de negentiende eeuw (zie tabel 1). De reglementering, organisatievorming en standaardisering van de tegenwoordige sporten zijn westerse innovaties. In die vorm hebben sporten overal ter wereld inheemse vermaken weggedrukt die met deze sporten een duidelijke verwantschap vertonen en waarin voorlopers of varianten van deze sporten herkend kunnen worden.

Tabel 1 Periodes waarin voor verschillende sporten de eerste gestandaardiseerde regels werden ontwikkeld, clubs werden opgericht en gereguleerde wedstrijden werden gehouden

Voor 1800	paardenrennen, golf, cricket, boksen, roeien, schermen
1800-1840	schieten, zeilen
1840-1860	honkbal, voetbal, rugby, zwemmen
1860-1870	atletiek, skiën, polo, wielrennen, kanoën
1870-1880	American football, tennis, badminton, hockey, bandy
1880-1900	ijshockey, gymnastiek, basketbal, volleybal, judo tafeltennis, bowling, gewichtheffen, schaatsen
Na 1900	onder meer squash, netball, handbal, korfbal, oriëntering, karate, aikido, taekwondo

Bronnen: diverse, in het bijzonder Levinson & Christensen 1996 en Arlott 1975.

1.2 Dynamiek van de globalisering

De ontwikkeling van lokale variatie naar internationale standaardisatie verliep zeer snel. In vrijwel alle westerse landen werden, in navolging van Engeland, na 1870 binnen één generatie duizenden sportclubs en nationale organisaties in het leven geroepen en uitgebreide regionale en nationale competities ingesteld.¹⁰ Al vóór de Eerste Wereldoorlog werden voor zestien sporten internationale organisaties opgericht. Daartoe behoorde de International Skating Union. Toen deze in 1892 werd opgericht, bestonden de oudste nationale schaatsbonden niet veel langer dan tien jaar. Voordien kwamen er geen gestandaardiseerde schaatswedstrijden voor die het regionale niveau te boven gingen. De Nederlandse Voetbal Bond werd in 1889 door zes voetbalverenigingen gesticht, tien jaar na de oprichting van de eerste Nederlandse voetbalclub. Terwijl een halve eeuw daarvoor niemand in Nederland deze sport kende, behoorde Nederland in 1904 tot de zes landen die de Fédération Internationale de Football Association in het leven riepen. Hiermee werd de aanzet gegeven tot de internationale standaardisering van 's werelds populairste tak van sport.

Deze rappe verandering was een gevolg van de algemene versnelde uitbreiding van contacten die het nationale niveau overstegen. Er kwam een kettingreactie op gang van overzeese militaire en commerciële inspanningen van verschillende westerse grootmachten. Hierdoor nam niet alleen de concurrentie toe om buiten-Europese gebiedsuitbreiding en invloedsvergroting tussen deze grootmachten, maar ook de wederzijdse internationale afhankelijkheid. De druk om op verschillende terreinen de internationale inspanningen op elkaar af te stemmen werd groter. In de tweede helft van de negentiende eeuw leidde dit op diverse terreinen tot internationale standaardisatie; behalve op sportgebied bijvoorbeeld ook op het gebied van de postverzending en de gezondheidszorg.¹¹

Bovendien internationaliseerden diverse sporten snel, omdat zij in eerste instantie werden beoefend door jonge mannen uit milieus die door scholing, handel en reizen geregeld met buitenlanders in contact kwamen. In lagere milieus, zeker buiten de grote steden, bleef de sociale horizon langduriger beperkt tot de eigen regio. Noemde in 1886 een Franse leraar een afstand van 56 kilometer van zijn woonplaats naar Toulouse nog een reis die aantikt in het leven, voor Pierre de Coubertin was zijn zomerse verblijf in Engeland dat jaar niet veel bijzonders. Als afstammeling van een kosmopolitisch ingestelde, adellijke familie waren buitenlandse reizen voor hem gewoon. Vanaf 1883 trok hij meer dan eens naar het door hem bewonderde Engeland. Hij bezocht ook verscheidene andere Europese landen, de Verenigde Staten en Canada.¹²

Door de internationale uitstraling die in de negentiende eeuw van Engeland uitging, raakten mensen die centrale posities in andere moderniserende landen innamen, sterk geïnteresseerd in de leefstijl van de Britse hogere klasse. Tot die

leefstijl behoorde ook de sportbeoefening. Deze kwam op hen over als een nieuw en onderscheidend tijdverdrijf dat superieur was aan de inheemse vermaken die zij in hun eigen land kenden. De Britse sporten waren minder gewelddadig, strikter gereguleerd en georganiseerd en, door middel van clubs, vrij gemakkelijk in exclusief verband te beoefenen. Door deze sporten over te nemen of de in hun land bestaande vermaken volgens dit Engelse model te sportificeren, onderscheidden zij zich van 'het volk'. Dat hield zich nog bezig met in hun ogen achterlijke, ouderwetse en vaak gewelddadige volksvermaken, zoals in Nederland kolven, beugelen, katknuppelen en palingtrekken. Doordat zij op grond van hun internationale contacten sportieve verbindingen konden aangaan met elites in andere landen, konden zij zich nog indrukwekkender presenteren. In tegenstelling tot de vermaken kregen sporten een 'internationaal' cachet.

Er zijn bij de mondialisering van de sport verschillende lijnen te onderkennen. In de eerste plaats werd de mondialisering bevorderd door migratie. Ten gevolge van een sterk vergrote bevolkingsdruk ontstond een stroom van miljoenen Europese emigranten die, als onbedoeld gevolg van hun individuele streven naar een beter bestaan, bijdroegen aan de mondialisering van de Europese cultuur, en dus ook van de sport.

Voorts droeg de economische en politieke expansie bij aan de mondialisering van de sport. De concurrentie tussen de verschillende Europese staten en bedrijven stimuleerde de kolonisatie en internationale handel. Engelse en later ook andere westerse zeelieden, handelslieden, werknemers en bestuursambtenaren introduceerden de sport overal ter wereld. Infrastructurele verbeteringen die met behulp van westerse bedrijven werden aangebracht, ontsloten vele gebieden en betrokken deze bij de dynamiek van de wereldeconomie, wereldpolitiek en wereldcultuur.

Andere, hiermee verbonden lijnen hadden te maken met leger, school en kerk. De mobilisatie en internationale verspreiding van jonge mannen tijdens de twee wereldoorlogen brachten verschillende bevolkingsgroepen in aanraking met sporten. In de wingewesten kwam een deel van de bevolking via koloniale leger-eenheden voor het eerst in contact met westerse sporten. Een ander deel leerde de sport kennen via het op westerse leest geschoeide onderwijs, waarbij westerse missionarissen en andere kerkelijke groepen waren betrokken. In het bijzonder de Young Men's Christian Association (YMCA) combineerde religieuze propaganda met het aanbieden van onderwijs en sport.

Ten slotte droegen de media bij aan de mondiale verspreiding van de sport. In sociaal hogere kringen speelden kranten en tijdschriften rond het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw al een rol van betekenis. De opkomst van eerst elektronische en later digitale media zorgde in de tweede helft van de twintigste eeuw voor een ware revolutie in de culturele verspreiding.

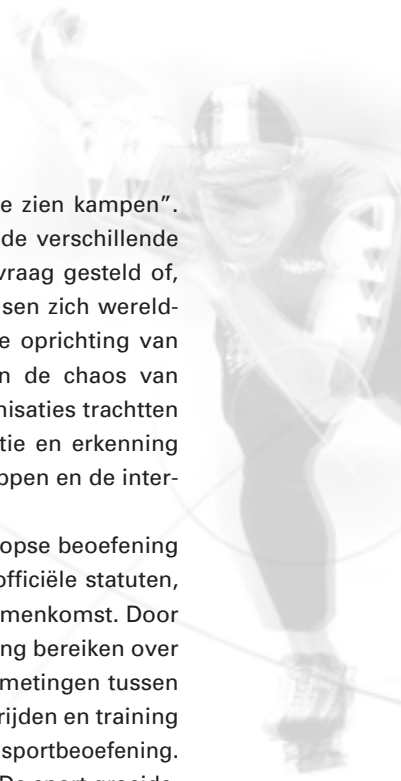
De penetratie van radio's, televisies en personal computers, de ontwikkeling van internet en internationale mediaorganisaties en de technische innovaties op het gebied van digitale transmissie, telecommunicatie en satellietverbindingen stelden steeds meer mensen in steeds meer landen uitvoeriger en sneller op de hoogte van sportontwikkelingen elders op de wereld.¹³

Samenvattend kan worden gezegd dat groepen mensen die in internationaal verband betrokken waren bij migratie, kolonisatie en handel, en bij activiteiten van leger, school, kerk en media – al dan niet bedoeld – werkten als katalysators van verspreiding en popularisering van sporten.

Er lag ook een interne dynamiek van de moderne sport ten grondslag aan het wereldsportstelsel. Van meet af aan was krachtmeting tussen mensen een centraal kenmerk van de sport. Naarmate de regels strikter werden gestandaardiseerd en de internationale grenzen waarbinnen de sport was verspreid zich uitbreidden, werd het aantal denkbeeldige tegenstanders onbeperkt. Een nieuw fenomeen kwam op: de wereldkampioen.

Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw maakten sporters aanspraak op deze titel. Aanvankelijk betrof het waarschijnlijk alleen winnaars van internationale wedstrijden waarin Engelse kampioenen uitkwamen. Door de Britse superioriteit op sportgebied meenden de Britten winnaars van Engelse kampioenschappen (die over het algemeen ook voor deelnemers uit andere landen openstonden) tot wereldkampioen te kunnen uitroepen. Het is ook aanmerkelijk dat de concurrentie tussen Engeland en de Verenigde Staten de opkomst van 'de wereldkampioen' bevorderde. Het ging om wedstrijden tussen vertegenwoordigers van twee concurrerende landen met een hoog sportniveau uit verschillende werelddelen. De winnaars van deze wedstrijden werden tot wereldkampioen gebombardeerd. Achter de aanspraken op de mondiale titel gingen naast sportieve ook commerciële motieven schuil. Deze sporters kregen al snel internationale bekendheid. Zij daagden iedereen uit om het, voor aanzienlijke bedragen, tegen hen op te nemen. De skiffeur Edward Hanlan, die van 1880 tot 1884 als wereldkampioen werd beschouwd, roeide op deze wijze in enkele jaren een fortuin bij elkaar.¹⁴

Dergelijke aanspraken leidden tot verontwaardiging onder sporters in andere landen.¹⁵ De vraag was wie zich waarom wereldkampioen mocht noemen, wie de rechtmatige uitdager van een wereldkampioen was en hoe de titelstrijd moest verlopen. Juist de twijfelachtige status van de wereldkampioenen was een stimulans om te komen tot internationale sportontmoetingen en sportorganisaties. Pim Mulier schreef over de Noor Axel Paulsen, die zich tot 'World Champion Speed and Figure Skater' had uitgeroepen, dat "door de faam, die zijn daden in Nederland, in Amerika en elders bekend deed worden", men de wens voelde

opkomen “deze man eens tegen de vaderlandse kampioenen te zien kampen”. Zo is Paulsen “nolens volens de grote aanleiding geweest dat de verschillende nationaliteiten elkaar begonnen op te zoeken”.¹⁶ Ook werd de vraag gesteld of, en zo ja op grond waarvan, de eventuele overwinnaar van Paulsen zich wereldkampioen zou mogen noemen. Een van de drijfveren achter de oprichting van internationale organisaties was de wens orde te scheppen in de chaos van records en kampioenschappen. Leaders van nationale sportorganisaties trachtten tot internationale overeenstemming te komen over de registratie en erkenning van records en kampioenen, het organiseren van kampioenschappen en de internationaal geldende wedstrijdreglementen.¹⁷

Kenmerkend voor de moderne sporten is dat het niet bij terloopse beoefening bleef. Voor iedere sport werden speciale ‘clubs’ opgericht met officiële statuten, contributieheffingen en, waar mogelijk, speciale plaatsen van samenkomst. Door deze organisatievorming kon men gemakkelijker overeenstemming bereiken over regelgeving en -handhaving, en regelmaat brengen in de krachtmetingen tussen individuen of teams. Dit maakte langetermijnplanning van wedstrijden en training mogelijk en stimuleerde de kwantificering en specialisering van de sportbeoefening. Competitie werd het sleutelwoord; *citius, altius, fortius* de slogan. De sport groeide. De topsporter ontwikkelde zich tot een potentieel publiek idool en object van commerciële activiteiten, met de media als onmisbaar intermediair.

Inmiddels zijn vele tientallen takken van sport internationaal georganiseerd. Bij de overkoepelende General Association of International Sports Federations zijn anno 2003 de internationale federaties van tachtig takken van sport aangesloten. De internationale verspreiding van deze sporten is groot en neemt nog altijd toe. Meer dan vijftig sporten kennen in meer dan 75 landen een nationaal overkoepelende organisatie. Tien jaar geleden gold dat nog maar voor twintig sporten. Een stelsel van sportorganisaties verbindt de sportbeoefenaars in de kleinste dorpjes aan internationale organisaties en hun lokale wedstrijden aan wereldkampioenschappen en Olympische Spelen.¹⁸ Er is sprake van samenhang op wereldschaal: een *wereldsportstelsel*. De zevenjarige jongens die op een kluitje achter de voetbal aanrennen in een afgelegen dorpje spelen in een club die hen de internationale regels bijbrengt. Langs de kant houden trainers ze in de gaten. Misschien worden zij wel geselecteerd voor een hoger clubelftal dat tegen de beste leeftijdsgenoten uit de regio gaat spelen. Dan maken zij kans te worden uitgekozen om in een regionaal team uit te komen en misschien zelfs in een landelijk elftal. Wie weet wordt één van hen daar ‘ontdekt’ door een scout van een professionele club die de velden afstroopt op zoek naar talent. Met die club kan hij in landelijke competities spelen en wellicht zelfs in internationaal verband. Als hij goed genoeg is, wordt hij gevraagd zijn land te vertegenwoordigen in de lange

afvalcompetitie naar de finale van het wereldkampioenschap.

De Olympische Spelen vormen het vierjaarlijkse symbool bij uitstek van het mondiale karakter van de sport. Hoewel het ontbreken van de beste voetballers, bokkers, wielrenners en golfers als een smet op het olympisch blazoen wordt gezien, is olympisch goud voor de meeste sporters de hoogst haalbare prijs, waaraan voor sommigen bovendien hoge inkomsten zijn verbonden. Zij stellen hun training geheel hierop af en zien minder belangrijke wedstrijden eerder als oefening dan als einddoel.

Ook de media azen op betrokkenheid bij de Spelen: ze profiteren van de mondiale verspreiding en dragen hier zelf toe bij. De Olympische Spelen van 2000 te Sydney werden uitgezonden in 220 landen. Daarvoor ontving het IOC 1,3 miljard Amerikaanse dollars aan media-inkomsten. Van de totale wereldbevolking hadden 3,8 miljard mensen toegang tot een televisie met uitzendingen van de Spelen. Ongeveer een kwart van alle televisiekijkers keek naar de Spelen wanneer deze werden uitgezonden. Zij zorgden in totaal voor 36,1 miljard uren kijktijd. De Spelen van Sydney werden daarmee het meest bekeken sportevenement aller tijden; een status die tegenwoordig overigens niet lang standhoudt en spoedig door weer een ander sportevenement wordt overgenomen. Ook via internet volgden miljoenen mensen de Olympische Spelen van Sydney: Olympics.com werd 11,3 miljard keer bezocht, met als maximum 1,2 miljoen hits per minuut.¹⁹

Het prestige van de Spelen geldt ook in organisatorisch opzicht. Omdat opname in de olympische beweging als hét teken van erkenning geldt, streven beoefenaars en bestuurders van allerlei sporten ernaar om aan de criteria van het Internationaal Olympisch Comité te voldoen. Tot die criteria behoort officieel ook een mondiale verspreiding: “Only sports widely practised by men in at least seventy-five countries and on four continents, and by women in at least forty countries and on three continents, may be included in the programme of the Games of the Olympiad” luidt paragraaf 52 van het olympisch handvest.²⁰ Vertegenwoordigers van ‘kleinere’ sporten zie je dan ook vaak hun uiterste best doen om hun sporten te verspreiden. Als missionarissen of ambassadeurs worden zij op wereldreis gestuurd.

“Voilà vraiment un emblème international”, zei Pierre de Coubertin op het congres van 1914 in Parijs waar hij voor het eerst het olympische symbool presenteerde. Het is nog altijd te zien op de olympische vlag. Vijf ringen, elk van een andere kleur (blauw, geel, zwart, groen en rood), symboliseren de vereniging van de vijf continenten en de ontmoeting van atleten uit alle landen. Ondanks de mondiale pretenties bedroeg het aantal deelnemende landen bij de eerste Spelen in 1896 nog maar dertien. In 1912 lag dit op 28, in 1948 op 58 en in 1968 op 113. Tijdens de Olympische Spelen van 2000 te Sydney, kon het IOC – ruim een eeuw na de eerste Spelen – met recht stellen dat nagenoeg alle landen ter wereld

aanwezig waren: aan deze Zomerspelen namen 10.651 atleten deel die waren uitgezonden door Nationale Olympische Comit es uit 199 verschillende landen. Ter vergelijking: de Verenigde Naties telden dat jaar 189 lidstaten. Ook bij de internationale sportfederaties voor volleybal, atletiek, voetbal en basketbal waren dat jaar meer nationale bonden aangesloten dan de Verenigde Naties aan landen erkenden.

1.3 De differentiële popularisering van sporten

De verspreiding van gestandaardiseerde sporten begint geografisch haar uiterste grenzen te bereiken. Dit betekent niet dat er een uniforme sportwereld is ontstaan waarvan de geschiedenis ten einde is gelopen. Het wereldsportstelsel is heteroog, dat wil zeggen intern sterk gedifferentieerd, en volop in beweging. De ene sport spreekt veel sterker aan dan de andere. Sommige sporten winnen aan populariteit; andere kampen juist met een afnemende belangstelling. En steeds weer worden er nieuwe sporten gecreëerd doordat het model van de gevestigde sport wordt toegepast op oude en nieuwe activiteiten. Waren skaten, beach volleybal, snowboarden en frisbee (flying disc) enige decennia geleden nog weinig gereguleerde, lokaal variërende en terloopse vermaken, nu worden zij tevens op gestandaardiseerde wijze in internationaal competitief verband beoefend.²¹ Zo zijn ook triatlon, free style skiën en mountainbiken betrekkelijke nieuwkomers in het wereldsportstelsel. Andere sporten of sportonderdelen verdwijnen of marginaliseren, zoals het gewichtheffen met  en arm, touw klimmen, touwtrekken, tandem-wielrennen, lacrosse, croquet en rackets. Rond de eeuwwisseling maakten zij nog deel uit van het olympisch programma.

Zoals tabel 2 laat zien, zijn volleybal, basketbal, atletiek en voetbal de meest verspreide sporten ter wereld. In vrijwel alle landen ter wereld is voor de competitieve beoefening van deze sporten een nationale sportorganisatie opgericht die lokale clubs overkoepelt. Welke sporten wereldwijd het meest worden beoefend, is door een gebrek aan gegevens nauwelijks te bepalen. Het IOC en de internationale sportfederaties geven hierover geen of onvoldoende informatie. Op internet zijn vele sites met schattingen en beweringen te vinden, maar deze zijn weinig betrouwbaar. Voetbal wordt het meest genoemd, maar ook bijvoorbeeld volleybal, basketbal, golf en autoracen krijgen de titel van 's werelds populairste sport toebedeeld. Zo ook worden onder meer judo, badminton en tafeltennis als tweede sport ter wereld genoemd, steeds achter voetbal. Afgaande op de internationale sportfederaties die schattingen geven van het totaal aantal geregistreerde spelers lijkt voetbal inderdaad de meest beoefende (georganiseerde) sport. Tegenover de opgave van 200 miljoen geregistreerde spelers door de FIFA staan 60 miljoen geregistreerde golfers volgens de internationale golffederatie en

Tabel 2 Rangorde wereldwijd meest verspreide sporten gebaseerd op het aantal landen met een nationale organisatie in de betreffende sport die lid is van een door het Internationaal Olympisch Comité erkende en/of bij de General Association of International Sports Federations aangesloten internationale sportfederatie (2003)

1	volleybal	218	26	bridge	125	51	sumoworstelen	77
2	basketbal	212	27	softbal	124	52	jeu de boules	75
3	atletiek	210	28	zeilen/watersport	121	53	polo	75
4	voetbal	204	29	autosport	119	54	schaatsen	73
5	biljartsporten	194	30	hockey	118	55	oriëntering	63
6	tennis	191	31	squash	116	56	ijshockey	63
7	boksen	190	32	kano/kayak	115	57	biatlon	62
8	tafeltennis	188	33	roeien	115	58	bobsleeën	57
9	judo	187	34	rolschaatsen	114	59	powerboat racen	51
10	zwemmen	179	35	honkbal	112	60	surfen	49
11	bodybuilding	174	36	schermen	108	61	rodelen	48
12	gewichtheffen	167	37	onderwatersport	104	62	aikido	42
13	taekwondo	167	38	skiën	101	63	netball	41
14	karate	166	39	golf	101	64	jiujitsu	41
15	schaken	159	40	powerliften	96	65	sepak takraw	39
16	wielrennen	159	41	vliegsporten	95	66	curling	37
17	schietsport	151	42	moderne vijfkamp	94	67	korfbal	37
18	handbal	150	43	rugby	94	68	casting	37
19	badminton	148	44	klim- en bergsport	92	69	midget golf	35
20	worstelen	144	45	racquetball	90	70	floorball	31
21	boogschieten	133	46	motorsport	88	71	touwtrekken	29
22	life saving sport	131	47	triathlon	87	72	flying disc	28
23	paardensport	130	48	wushu	86	73	sleddog	26
24	turnen	126	49	waterskiën	80	74	pelota	25
25	bowling	126	50	danssport	79	75	bandy	13

Bron: officiële website van het Internationaal Olympisch Comité (<http://www.olympic.org>) en gerelateerde links naar internationale sportfederaties.

33 miljoen volgens de internationale volleybalfederatie. Maar omdat dergelijke schattingen voor de meeste sporten onvolledig en onbetrouwbaar zijn, is een langere, serieuze ranglijst niet te geven.

Zeker is wel dat voetbal wereldwijd het meest via de media wordt gevolgd. Alle wedstrijden van het wereldkampioenschap voetbal 2002 in Japan en Zuid-Korea trokken gezamenlijk 28,8 miljard kijkers. De finale werd door 1,1 miljard mensen bekeken; een record voor een zogenoemd *single sports event*. De website FIFAworldcup.com brak eveneens het record aantal bezoekers, met 127,9 miljoen hits op 18 juni 2003. Mede hierdoor liggen ook de inkomsten van de verkoop van televisierechten en sponsorcontracten voor het wereldkampioenschap voetbal hoger dan bij welk ander *single sports event* dan ook. De verkoop van de televisierechten bracht voor de organisatie van het WK 2006 in Duitsland 1 miljard euro op. De contracten met de hoofdsponsors voegden hieraan nog eens 545 miljoen euro toe.²² Geen andere sport kent een dergelijke belangstelling van publiek, media en bedrijfsleven.

De mondiale verhoudingen in de populariteit van sporten wijken af van de nationale verhoudingen. Voetbal is wereldwijd de populairste sport, maar is dat niet in alle afzonderlijke landen. In Australië en Nieuw-Zeeland staat golf bovenaan en volgt voetbal pas als vierde. In Oostenrijk staat bergbeklimmen hoger genoteerd en in Zwitserland schieten, terwijl basketbal in de Verenigde Staten de meest beoefende sport is. Voor andere sporten is het contrast in populariteit nog sterker. Terwijl cricket in India, Australië, Barbados en Engeland tot de nationale sport wordt gerekend, is het aantal cricketers in de meeste andere landen vrijwel nihil. Korfbal kent in Nederland bijna 100.000 beoefenaars, maar elders hoogstens enige duizenden. Zoals uit de populariteitsrangordes in de appendix valt op te maken, verschillen de sportvoorkeurspatronen van land tot land en veranderen ze in de loop van de tijd.

De vraag die in dit boek centraal staat, is wat de achtergronden zijn van deze variatie in het wereldsportstelsel. Waarom is de belangstelling voor de ene sport gedurende een bepaalde periode groter dan voor de andere? Waarom neemt die belangstelling voor de ene sport toe en voor de andere af? Wat zijn de redenen van de verschillen die hierin bestaan tussen landen? Of, in algemene termen, wat zijn de oorzaken van de differentiële popularisering van sporten?

De reikwijdte van deze vraagstelling is bijzonder groot. Aan de orde komen de verspreiding en popularisering van ongeveer dertig sporten over de hele wereld, over een periode van ongeveer honderd jaar. Door het brede onderwerp is het onmogelijk de ontwikkeling van iedere sport in elk land uitputtend te beschrijven en verklaren.²³ Daar is het mij ook niet om te doen. Het weidse perspectief dat ik voor ogen heb, moet de kracht zijn van deze studie. Voor de systematisering van

de enorme hoeveelheid gegevens over de vele sporten die wel aandacht krijgen, gebruik ik een beperkt aantal uitgangspunten. Of het nu gaat om de verspreiding van cricket of voetbal, of de popularisering van tennis of honkbal, steeds zal ik deze ontwikkelingen proberen te verklaren met een vrij eenvoudig en samenhangend theoretisch model waaraan verschillende theoretische tradities ten grondslag liggen. Centraal in dit model staat de gedachte dat de huidige populariteit van sporten alleen kan worden begrepen door de voorafgaande populariteitsontwikkelingen erbij te betrekken en door de verklaring niet te zoeken in de verschillende inherente kenmerken van sporten, maar in de veranderende maatschappelijke verhoudingen waarbinnen die sporten zijn ontstaan en zich ontwikkelen. Dit model zet ik aan het slot van het tweede hoofdstuk uitgebreider uiteen, nadat ik eerst een aantal in omloop zijnde, minder bevredigende verklaringen aan een kritische bespreking heb onderworpen.

De gegevens die in dit onderzoek nodig zijn, bevinden zich over het algemeen niet in wat Henning Eichberg de “fanliteratuur” heeft genoemd: uitslagen, ranglijsten, transferperikelen, roddels, mythes en legendes. De sportbibliotheek bevat ook een ander soort boeken. Daarin wordt sport als een cultureel product gezien dat zich in een sociaal-historische context ontwikkelt. Het grootste deel van mijn informatie komt van auteurs die sport op deze wijze beschrijven.²⁴ Een nadeel van deze literatuur is dat ze in hoofdzaak beperkt is tot sportontwikkelingen in de westerse wereld. Over andere werelddelen bestaat slechts fragmentarische informatie die vaak is samengebracht in overzichtswerken. Daarom krijgt de differentiële popularisering van sporten buiten Europa en de Verenigde Staten ook in deze studie minder aandacht dan op grond van inwonertal of landoppervlakte verwacht zou mogen worden.

1.4 Opbouw van het boek

Voor ik de differentiële verspreiding en popularisering van sporten analyseer, sta ik in het volgende hoofdstuk stil bij de meting en verklaring van de populariteit van sporten. Twee onderwerpen komen daarbij aan de orde: het verschil tussen ontwikkelingen in de aantallen beoefenaars en toeschouwers, en tussen ontwikkelingen in de aantallen sporters in georganiseerd en ongeorganiseerd verband. Daarmee geef ik ook aan welke beperkingen ik mezelf opleg bij het meten en verklaren van verschillen in de populariteit van sporten: het gaat in dit boek primair om verschillen in de beoefening van internationaal gestandaardiseerde competitiesport. Vervolgens bespreek ik in het tweede deel van hoofdstuk 2 alternatieve verklaringen die zijn gegeven voor de differentiële popularisering van sporten in deze zin. Hierbij komen uiteenlopende onderwerpen aan bod, zoals de invloed van landschap, klimaat, volksaard, individualisering, kampioenen, media

en sportvoorzieningen. De bespreking van deze verklaringen mondt uit in de uiteenzetting van een andere benadering van dit probleem.

De wereldwijd meest verspreide sporten zijn grotendeels afkomstig uit vier centra van verspreiding: Engeland, Duitsland, de Verenigde Staten en Japan. Hoofdstuk 3 gaat over de sportontwikkeling in deze landen. De vraag hierin is hoe en waarom zich in elk van deze landen eigen sporten ontwikkelden. In de hoofdstukken 4 en 5 komt de internationale verspreiding en popularisering van deze sporten aan de orde. Hoofdstuk 4 handelt over Europa, hoofdstuk 5 over achtereenvolgens de zogeheten *White Dominions*, Azië, Latijns-Amerika en Afrika. In hoofdstuk 4 wordt de differentiële populariteit van sporten vooral besproken aan de hand van ontwikkelingen in Nederland, in hoofdstuk 5 ga ik alleen op nationale bijzonderheden in voor zover deze illustratief zijn voor een algemene ontwikkeling of als er sprake is van bijzonderheden ten opzichte van het algemene patroon.

Bij de analyse van de verspreiding van sporten volg ik in iedere paragraaf hetzelfde schema. Ten eerste onderzoek ik de internationale positie en invloedssfeer van de centra waaruit deze sporten zich verspreidden en hun verhouding tot de landen waar deze sporten werden overgenomen. Een belangrijke leidraad bij de verklaring van de verschillen in verspreiding is de vraag of er sprake was van intensieve of zwakke relaties en van koloniale verhoudingen of handelsbetrekkingen tussen de verspreidingscentra en de adoptielanden. Ten tweede zet ik uiteen welke instituties en groepen mensen voor bepaalde sporten als propagandisten optraden. Van belang daarbij zijn wat ik in dit hoofdstuk de 'katalysators van verspreiding' heb genoemd. De vraag is op welke groepen mensen zij zich richtten en waarom zij bepaalde sporten wel en andere niet bevorderden. Bij de beantwoording van die vraag leg ik, ten derde, een verband tussen de verspreiding van sporten en sociale verhoudingen. Om die relatie uit de doeken te doen, ga ik na welke sporten bij welke sociale groeperingen ingang vonden, in hoeverre ze werden opengesteld of een besloten karakter kregen en welke organisatorische kaders werden opgericht. Ten vierde ga ik in op de culturele identiteit van deze groepen. In relatie daarmee bespreek ik welk imago de verschillende sporten ontwikkelden en welke betekenissen verschillende sociale groeperingen aan deze sporten toekenden.

Nederland is maar een klein land met een beperkt aantal inwoners. Vanuit een mondiaal perspectief krijgt dit land in de hoofdstukken 2 en 4 onevenredig veel aandacht. Wat meer gedetailleerde informatie over ontwikkelingen in Nederland was voor mij nu eenmaal het meest toegankelijk. Maar deze informatie is in de eerste plaats bedoeld om de dynamiek achter de differentiële popularisering van sporten te achterhalen en om preciezer te kunnen ingaan op het verband tussen brede maatschappelijke ontwikkelingen en individuele voorkeursvorming.

2 De populariteit van sporten: meting en verklaring

2.1 Actieve beoefening en publieke belangstelling

Wanneer de populariteit van sporten wordt afgemeten aan het aantal beoefenaars, ontstaat een andere rangorde dan wanneer de publieke belangstelling als uitgangspunt wordt genomen (zie tabel 3). Voor voetbal, schaatsen, tennis en in mindere mate zwemmen en hockey gaat een groot aantal beoefenaars in Nederland samen met een omvangrijke publieke belangstelling. Maar sporten als golf, korfbal en badminton kennen naar verhouding meer beoefenaars dan kijkers, terwijl omgekeerd wielrennen, autosport en darts populairder zijn als kijksport dan als participatiesport. Wanneer de publieke belangstelling verder wordt onderscheiden naar het aantal toeschouwers en het aantal (televisie)kijkers, zou een derde rangorde kunnen worden opgesteld, maar bij gebrek aan vergelijkbare gegevens laat ik die hier buiten beschouwing.

De populariteitsrangordes van het aantal beoefenaars en de publieke belangstelling per tak van sport laten zich deels door dezelfde en deels door andere factoren verklaren. Bovendien grijpen ze ook op ongelijke wijze op elkaar in. Zo blijkt het volgen van een specifieke sport eerder een afgeleide te zijn van het beoefenen van deze tak van sport dan omgekeerd.¹ Het aantal beoefenaars in een tak van sport beïnvloedt in sterke mate het aantal kijkers naar deze sport, terwijl van de hoogte van de kijkcijfers voor een tak van sport slechts een beperkt effect uitgaat op het aantal beoefenaars in de betreffende sport.

De socioloog Ruud Stokvis verklaart deze ongelijke relatie met behulp van het begrip 'sportieve competentie'. Hieronder verstaat hij de kennis die van de sport, de competitie en de betrokken clubs nodig is om te kunnen appreciëren wat er tijdens een wedstrijd plaatsvindt. Aangezien die kennis vooral wordt opgedaan via de beoefening van de betreffende sport, hangt de voorkeur om met enige regelmaat een sport te volgen, behalve met algemenere sociaal-culturele oorzaken, samen met de (vroegere en huidige) deelname aan de betreffende sport. Zoals het veel Amerikanen aan ervaringskennis ontbreekt om een voetbalwedstrijd te waarderen en de spanning ervan te ervaren, zo hebben veel Europeanen onvoldoende begrip van de 'ins & outs' van American football om deze sport als toeschouwer of kijker gedurende een langere periode te volgen.

Dit verband, zo blijkt uit de studie van Stokvis, gaat meer op voor mannen dan voor vrouwen en is sterker naarmate er sprake is van meer complexe sporten. Zo is de correlatie tussen de omvang van de sportbeoefening en het sportpubliek voor spelsporten (zoals voetbal, tennis, hockey en cricket) sterker dan voor jury-sporten (bijvoorbeeld gymnastiek, judo, boksen en kunstzwemmen) en is ze voor jury-sporten weer sterker dan voor meetsporten (onder andere schaatsen, atletiek, roeien en zwemmen). Voor het appreciëren van meetsporten is slechts in geringe mate sportieve competentie nodig. Een leerproces via actieve deelname is hiervoor minder belangrijk dan voor spelsporten.²

Tabel 3 Rangordes van sporten naar hun omvang als participatiesport en kijksport in Nederland

Nederland									
participatiesport					kijksport				
tak van sport	gemiddeld ledental over 1999 tot en met 2002		tak van sport	gemiddelde van de gemiddelde zendtijd over 1999 tot en met 2002	gemiddelde van de gemiddelde kijk-dichtheid over 1999 tot en met 2002	productiegemiddelde van de gemiddelde zendtijd en kijkdichtheid 1999 tot en met 2002			
1 voetbal	1.029.198		1 voetbal	496	4,9	2.430			
2 tennis	707.131		2 schaatsen	115	7,5	863			
3 gymnastiek	295.616		3 wielrennen	167	3,8	635			
4 schaatsen	170.217		4 tennis	331	1,4	463			
5 golf	160.381		5 autosport	148	2,1	311			
6 zwemmen	151.383		6 darts	50	4,6	230			
7 hippische sport	145.998		7 atletiek	31	2,7	84			
8 hockey	143.311		8 hockey	20	2,4	48			
9 skiën	142.966		9 motorsport	17	2,6	44			
10 volleybal	133.270		10 zwemmen	12	3,6	43			

* Voor een gemiddelde over de periode 1999 tot en met 2002 is gekozen vanwege de storende invloed die op de ranglijst uitgaat van vierjaarlijkse sportevenementen zoals het WK voetbal en de Olympische Spelen. Voor de vergelijkbaarheid van de rangordes zijn ook de ledentallen van de sportbonden in gemiddelde over dezelfde periode geïnterpreteerd.

Bronnen: bewerking van ledencijfers NOC*NSF en Van den Heuvel 2000.

Dat er ook algemenere, sociaal-culturele factoren in het spel zijn, blijkt uit de overlap in de sociale herkomst van beoefenaars en toeschouwers in afzonderlijke takken van sport. Bij golf en tennis komen zij over het algemeen uit een hogere inkomenscategorie dan bij voetbal en ijshockey. Deze verschillen in de sociale achtergrond zijn het gevolg van een ongelijke socialisatie, vooral door een uiteenlopende achtergrond en opleiding. Daardoor leren mensen zich op verschillende wijzen te gedragen, bouwen zij verschillende sociale relaties op en gaan zij zich bij verschillende groepen mensen thuis voelen. De sociale omgeving waarin mensen leven, selecteert niet alleen tussen mensen, maar vormt hen ook.³ Of mensen zich al dan niet aansluiten bij de beoefenaars of toeschouwers in een tak van sport, hangt dan ook mede af van de andere mensen die zij daarbij verwachten aan te treffen, van het verwachte gedrag dat die mensen vertonen en van andere sociale kenmerken die zij met die sport associëren.⁴

Om de uiteenlopende populariteit van sporten te verklaren, zal in dit boek rekening worden gehouden met de geconstateerde verschillen. Zoals in het vorige hoofdstuk is vermeld, staan verschillen in de beoefening van wedstrijd sporten in deze studie centraal. Maar in bijzondere gevallen zal ook aandacht worden gegeven aan (populariteitsverschillen tussen) nationale mediasporten. Als uitgangspunt geldt hierbij dat het beoefenen en volgen van sporten twee onderscheidbare en slechts gedeeltelijk samenhangende sociale verschijnselen zijn, die echter wel beide uitingen zijn van het centrale onderwerp van deze studie: cultureel verankerde verschillen en ontwikkelingen in de sportvoorkeuren.

2.2 Sportbeoefening in georganiseerd en ongeorganiseerd verband

Onvoldoende onderscheid tussen sportbeoefening in georganiseerd en ongeorganiseerd verband is een andere bron van verwarring bij de verklaring van de differentiële popularisering van sporten. Hoewel de overgang tussen beide vormen van sportbeoefening vloeiend is, zijn beide eveneens te onderscheiden als verschillende en slechts gedeeltelijk samenhangende sociale verschijnselen die aan de sporter uiteenlopende eisen stellen en mogelijkheden bieden. De populariteitsrangorde is daarom in sterke mate afhankelijk van het gekozen meetinstrument (zie tabel 4). Voetbal en schaatsen kennen veel beoefenaars in zowel clubverband als andere organisatievormen en ongeorganiseerd verband. De populariteit van fitness, wielrennen en hardlopen is daarentegen veel groter wanneer niet alleen op sportbeoefening in wedstrijdverband, maar ook op andere beoefeningsvormen wordt afgegaan. Hockey en judo hebben juist in verhouding tot andere sporten de grootste populariteit in clubverband.

Ook met deze verschillen houdt deze studie rekening. Het accent ligt echter op de wedstrijd sport en daarmee op de sport die in Europese landen is georganiseerd

Tabel 4 Rangorde van de tien meest beoefende sporten in georganiseerd en ongeorganiseerd verband in Nederland (2002)

Georganiseerd		Ongeorganiseerd	
1	voetbal	1	fitness conditie
2	tennis	2	zwemsport
3	gymnastiek	3	wandelsport
4	golf	4	wielrennen, mountainbiken, toerfietsen
5	schaatsen	5	hardlopen, joggen, trimmen
6	hockey	6	tennis
7	zwemmen	7	aerobics, steps
8	skiën	8	fitness kracht
9	hippische sport	9	volleybal
10	volleybal	10	voetbal

Bron: NOC*NSF, Ledentallen (georganiseerd) en Tiessen 2003 (ongeorganiseerd).

in verenigingsverband en in onder meer de Verenigde Staten ook wel in schoolverband.

Een eerste reden voor dit accent is dat de moderne sport zich, zoals in het eerste hoofdstuk is beschreven, vooral onderscheidt van vroegere sportachtige vermaken door het wereldwijd gestandaardiseerde karakter. De opkomst van het wereldsportstelsel is een bijzondere ontwikkeling, omdat mensen over de gehele wereld de verschillende takken van sport op overeenkomstige wijze zijn gaan beoefenen. Dit is alleen mogelijk geworden door organisatievorming. Binnen organisaties werden regels vastgesteld en gestandaardiseerd. De ontwikkelingen die binnen deze verbanden hebben plaatsgevonden, zijn ook richtinggevend geweest voor zowel de top- en mediasport als voor verschillende vormen van sportbeoefening in ongeorganiseerd verband. Of het nu gaat om een Wimbledonfinale of een ontspannen tennisp partij tussen twee Australische werknemers van middelbare leeftijd, om de olympische volleybalfinale of een informele volleybalwedstrijd tussen Koreaanse studentes, allen oriënteren zich in hun sportieve gedragingen op internationale voorschriften en gebruiken.

Het tweede argument is de centrale plaats die competitie inneemt in de georganiseerde sportbeoefening en in de publieke belangstelling voor sport. Hoewel ook activiteiten zonder dit element tot sport worden gerekend, is de nadruk op competitie een van de meest constante kenmerken van de sport in de afgelopen eeuw. Hieraan lag organisatievorming ten grondslag. Competitie die het terloopse karakter overstijgt en op topsportniveau een enorme publicitaire aantrekkingskracht kent, is in ongeorganiseerde sport ondenkbaar.⁵

Het accent op de georganiseerde, gereglementeerde en internationaal gestandaardiseerde competitie ontken niet dat de sport een veel breder verschijnsel is.⁶ De georganiseerde wedstrijdsport is slechts een deelgebied van de totale sport die zich in de loop der tijd heeft ontwikkeld tot een zeer gedifferentieerd verschijnsel. Activiteiten van zeer verschillende aard kunnen tot de sportwereld worden gerekend: van wedstrijdzwemmen op de Olympische Spelen tot een partijtje voetbal in een park; van hardlopen bij een atletiekvereniging tot volleybal op het strand; van fitness in de sportschool tot skaten op straat.

De term sport kwam in de Middeleeuwen op in Engeland en kende een aantal uiteenlopende, beperkt samenhangende betekenissen. Volgens *The Oxford English Dictionary* behoorde hiertoe vóór 1700 onder meer: “pleasant pastime, entertainment or amusement, recreation, diversion”, “amorous dalliance or intercourse”, “pastime afforded by the endeavour to take or kill wild animals, game, or fish” en “the sport of kings: originally applied to war-making, but later extended to hunting and horse-racing”. In Duitsland en Frankrijk werd de term ‘sport’ aan het eind van de jaren twintig van de negentiende eeuw voor het eerst overgenomen; in Nederland en de meeste andere Europese landen enkele decennia later. Overal werd het gebruik van het sportbegrip aanvankelijk gekenmerkt door selectieve receptie, onzekerheid en distinctiedrang. De eerste gebruikers ervan waren afkomstig uit hogere milieus en namen de betekenissen over die het begrip sport in hogere Engelse kringen kende. Zij ervoeren sport als een prestigieus begrip, waarmee ze hun gedragingen probeerden te onderscheiden van die van sociaal lageren. Maar welke gedragingen er nu wel en niet toe gerekend konden worden, was onduidelijk. En juist omdat het om een begerenswaardig etiket ging, werden allerlei pogingen ondernomen om sommige gedragingen eronder te laten vallen en andere ervan uit te sluiten. Lang niet iedereen raakte begeistert door de sport. Bepaalde groepen zagen de opkomst van de sport met lede ogen aan en trachtten deze ontwikkeling een halt toe te roepen. Vanuit hun visie op sport gaven zij weer andere betekenissen aan deze term, waardoor nieuwe groepen mensen bij de definitiekwestie werden betrokken. Zoals over sport werd getwist, was en is ook de definiëring van sport een bron van conflicten. Dit houdt de grenzen van de sportwereld voortdurend in beweging en sluit een voor iedereen aanvaardbare definitie van het begrip sport bij voorbaat uit.

Om de populariteit van sporten vanuit verschillende invalshoeken te bepalen, wordt in deze studie gebruikgemaakt van verschillende bronnen, afhankelijk van de organisatie van de competitieport in de betreffende landen en van de beschikbaarheid van de benodigde gegevens: ledentallen van sportorganisaties, cijfers over competitiedeelname in schoolverband en gegevens van grootschalige bevolkingsonderzoeken. Deze gegevens zijn voor vele landen in de wereld voorhanden, maar

het gebruik ervan is niet onproblematisch.

Het bevolkingsonderzoek naar sportdeelname aan de hand van grootschalige surveys kent twee problemen. Ten eerste zijn de gegevens die met de nationale surveys worden verzameld onderling moeilijk vergelijkbaar door het gebruik van verschillende definities en methoden. Ten tweede geven deze gegevens alleen een goed beeld van de populariteitsverschillen tussen sporten wanneer de surveys ook vragen bevatten over welke tak van sport de respondenten beoefenen en in welke vorm en met welke frequentie zij dit doen. Voor wat de internationale vergelijking betreft, is in Europees verband enige vooruitgang geboekt. Zo worden er met enige regelmaat gestandaardiseerde bevolkingsonderzoeken op pan-Europees niveau uitgevoerd, zoals de Eurobarometer surveys. Ook zijn er in het kader van het zogenoemde COMPASS-project sinds 1997 stappen gezet om de nationale sportdeelnameonderzoeken te harmoniseren en zodoende onderling beter vergelijkbaar te maken.⁷ Ten derde geven surveys alleen aan wat mensen zeggen dat ze doen of gedaan hebben. Daarbij is het altijd de vraag of zij ook werkelijk doen wat ze zeggen.⁸ Mensen hebben de neiging sociaal wenselijke antwoorden te geven en omdat sportbeoefening over het algemeen positief wordt gewaardeerd, zullen zij ook geneigd zijn hun activiteiten snel als sport te betitelen.

De sportvoorkeur van georganiseerde sporters is meer uitgesproken dan die van ongeorganiseerde sporters. Zij moeten contributie betalen en rekening houden met de gebruiken en voorschriften van de vereniging.⁹ De populariteitsverschillen tussen sporten in georganiseerd verband (waaronder ook de kleinere) zijn eenvoudig te meten aan de hand van de ledentallen van de diverse sportorganisaties. In veel landen worden deze door de nationaal overkoepelende organisaties bijgehouden. Maar ook aan het gebruik van deze gegevens kleven nogal wat bezwaren.

Ten eerste kunnen ledentallen van sportverenigingen een scheef beeld geven van de populariteit van sporten in landen waar de sport niet of in mindere mate via verenigingen is georganiseerd. Dit is met name het geval voor landen buiten Europa. De sportbeoefening in de Verenigde Staten en verschillende landen die in de Amerikaanse invloedssfeer hebben gelegen, verloopt via scholen, colleges en universiteiten. Voor dergelijke landen zijn dan ook andersoortige cijfers van belang.

Ten tweede bevatten de ledentallen die sportbonden in de meeste landen opgeven zowel actieve als passieve leden. Passieve leden zijn mensen die wel lid zijn van een sportclub, maar de desbetreffende sport niet beoefenen. Zij zijn bijvoorbeeld lid van de club gebleven nadat zij met de actieve sportbeoefening zijn gestopt. Ook donateurs die de sport nooit hebben beoefend, maar de betreffende club om andere redenen een warm hart toedragen, behoren hiertoe. In het kader van dit onderzoek wordt aan dit probleem niet te zwaar gehecht.

Het gaat in deze studie namelijk niet om een verklaring van de absolute aantallen beoefenaars van sporten, maar om een verklaring van de cultureel verankerde verschillen in de populariteitsrangordes tussen landen. Deze rangordes worden nauwelijks beïnvloed door het aantal passieve leden. De passieve leden zijn bovendien niet voor niets aangesloten bij een vereniging: hun lidmaatschap vormt een uitdrukking van hun betrokkenheid bij de betreffende tak van sport, die veelal is gerelateerd aan een vroegere beoefening ervan.

Ten derde hanteren sportfederaties en sportbonden niet allemaal dezelfde criteria voor lidmaatschap. In Nederland heeft het aantal leden van boks- en wielerverenigingen betrekking op het aantal (wedstrijd)licentiehouders, terwijl veel skiërs lange tijd al tot de leden van de Nederlandse Ski Vereniging werden gerekend wanneer zij via deze sportbond een skiverzekering hadden geregeld. Omdat het ondoenlijk is om in internationaal verband de ledentallen op grond van een vast criterium gelijk te schakelen, versta ik in dit onderzoek onder 'leden' degenen die volgens de statuten, het huishoudelijk reglement of het wedstrijdreglement direct of via een vereniging of club bij de bond zijn aangesloten. Onder het totaal aantal leden vallen daardoor ook leden die niet in competitief verband uitkomen of hun sport niet (meer) actief beoefenen. Maar ook deze leden hebben door toetreding tot een vereniging of bond blijk gegeven van hun belangstelling voor de actieve beoefening van een specifieke tak van sport.

Ten vierde is de georganiseerde sport 'conservatief' van aard: trends, rages en modes komen buiten de sport tot ontwikkeling en krijgen niet of pas na verloop van enige tijd een plaats binnen de organisatorische kaders. Bovendien zijn maatschappelijk gedomineerde groepen in de ledentallen ondervertegenwoordigd en is de organisatiegraad op sportgebied in minder welvarende landen lager dan die in welvarende landen. Dit probleem hangt samen met de ontwikkeling van het verenigingsleven en de eisen die het lidmaatschap stelt. Hoewel in de loop van de twintigste eeuw het verenigingslidmaatschap in het bereik van steeds meer mensen is gekomen, blijkt nog altijd dat bepaalde groepen in de samenleving in dit opzicht ondervertegenwoordigd zijn. Het aangaan van een verenigingslidmaatschap vereist naast financiële draagkracht ook vaardigheden die niet moet worden onderschat. Je bindt je aan mensen van wie je in veel gevallen de meesten niet kent; je veronderstelt dat je je voldoende kunt aanpassen aan de min of meer onbekende gebruiken en gewoontes in de vereniging en je verwacht voldoende aansluiting te kunnen vinden bij andere gelijkgezinden en door hen geaccepteerd te worden als volwaardig lid. Dergelijke afwegingen creëren voor sommigen hoge drempels. De beslissing om lid te worden van een vereniging is dus niet alleen afhankelijk van de vraag of de contributie betaald kan worden, maar ook van het zelfvertrouwen, een gevoel van verwantschap met de andere leden, vroegere verenigingservaring en hulp van anderen. Mensen die tot de dominante

groeperingen in de samenleving behoren (bijvoorbeeld autochtonen, mannen, hogere opleidings- en inkomensgroepen), sluiten zich daarom gemakkelijker aan bij verenigingen dan mensen uit gedomineerde groeperingen (bijvoorbeeld allochtonen, vrouwen, lagere opleidings- en inkomensgroepen).¹⁰

Juist vanwege de genoemde problemen worden in deze studie verschillende bronnen naast elkaar gebruikt, die ieder indicaties geven van de populariteitsverschillen tussen sporten en de ontwikkelingen hierin. Daarnaast wordt er veelvuldig gebruikgemaakt van inzichten over de populariteit van sport uit het werk van historici, sociale wetenschappers en sportbestuurders, die niet berusten op ledentallen maar op grondige kennis opgedaan door langdurig verblijf of onderzoek in de betreffende landen.

2.3 Verklaringen voor de populariteit van sporten

De nationale populariteitsrangordes met de aantallen georganiseerde beoefenaars, zoals die in de appendices zijn weergegeven, bieden een fascinerend beeld van de populariteitsverschillen binnen en tussen landen en de ontwikkelingen hierin. Voor deze populariteitsverschillen zijn vele verklaringen geopperd. In deze paragraaf zal ik de belangrijkste daarvan de revue laten passeren. Daaruit blijkt dat ze zonder uitzondering grote tekortkomingen vertonen. Voor sportbonden, overheden en bedrijven levert dat een probleem op. Inzicht in de oorzaken van de differentiële popularisering van sporten kan deze organisaties helpen bij de afzet van producten, de evaluatie van beleid en de ontwikkeling van nieuwe beleids- en marketingstrategieën.

In mijn bespreking van eerder geopperde verklaringen volg ik de beproefde strategie van de Franse socioloog Emile Durkheim, die in zijn beroemde boek *Le Suicide* zijn sociologische interpretatie van zelfmoord liet voorafgaan door een kritiek op bestaande verklaringen.¹¹ Evenals Durkheim begint mijn analyse met verklaringen die hij tot de "buiten-sociale" rekende, om vervolgens andere te beoordelen waarin de oorzaken wel in sociale omstandigheden worden gezocht.

2.3.1 De invloed van klimaat en landschap

De natuurlijke omgeving schept voor de beoefening van bepaalde sporten in het ene land betere condities dan in het andere. Dat schaatsen en ijshockey meer voorkomen in landen met ijs op sloten, rivieren en meren, dat bergbeklimmen en de meeste skidisciplines overwegend in berglanden worden beoefend en dat voor zeilen meren of zeeën nodig zijn, behoeft geen toelichting. Maar voor vrijwel alle overige sporten schiet een klimatologisch-geografische verklaring tekort. Auteurs die menen dat de wereldwijde populariteit van voetbal onder meer veroorzaakt wordt doordat het in alle klimaten kan worden beoefend¹², dat voetbal in het

Caribische gebied juist niet aansloeg vanwege het warme klimaat¹³, dat cricket het vanwege de warmte beter doet in voormalige Britse koloniën¹⁴, of dat volleybal en basketbal in de Filippijnen sterker populariseerden dan honkbal omdat zij bij regenachtig weer binnen kunnen worden beoefend¹⁵, gaan te ver. Er is geen reden om aan te nemen dat voetbal voor meer klimaten geschikt is dan tennis, roeien of boksen. Terwijl cricket in het warme India de nationale sport is, wordt het nauwelijks beoefend in Algerije en Cuba – andere landen op de Kreeftskeerkring – maar is het wel zeer populair in Engeland en Australië. In Scandinavië zijn de zaalsporten niet populairder dan in Zuid-Europa. Deze sporten kunnen bovendien ook buiten worden beoefend. Het omgekeerde geldt niet voor specifieke veldsporten als voetbal, rugby, hockey, honkbal en cricket, maar ook deze sporten kennen een grote populariteit in sterk verschillende klimaten.

Zelfs voor sporten waarvan de beoefening wel afhankelijk is van natuurlijke omstandigheden heeft een klimatologisch-geografische verklaring slechts een beperkte waarde. Ten eerste verschilt de populariteit van deze sporten in landen met ongeveer dezelfde natuurlijke omstandigheden. De populariteit van het langebaanschaatsen is in Nederland groter dan in andere landen met redelijk strenge winters. Kunstschaatsen en ijshockey daarentegen worden in ons land betrekkelijk weinig beoefend. Ten tweede verlopen toe- en afnames in de populariteit van sporten in georganiseerd verband onafhankelijk van de natuurlijke omstandigheden. Er bestaat geen verband tussen de gemiddelde wintertemperatuur en het ledental van de Koninklijke Nederlandse Schaatsenrijders Bond. Zo is ook het aantal skiërs in veel landen toegenomen, terwijl de natuurlijke omstandigheden nauwelijks veranderden; de mogelijkheden voor mensen om te gaan skiën wel, maar dat is een heel ander verhaal. Klimatologisch-geografische omstandigheden waren aanvankelijk wel een noodzakelijke voorwaarde voor skiën en schaatsen als vermaak, maar bieden zeker geen voldoende verklaring voor de ontwikkeling en popularisering van deze activiteiten als sporten.

2.3.2 Sportvoorkeur en lichaamsbouw

De wereldwijde populariteit van voetbal is ook toegeschreven aan de geschiktheid van deze sport voor ieder lichaamstype. Het voordeel van voetbal boven andere sporten zou zijn dat deze sport door iedereen kan worden beoefend, ongeacht lengte, gewicht en kracht.¹⁶ De gedachte hierachter is dat bepaalde sporten nooit erg populair zullen worden, omdat zij slechts door een beperkt aantal mensen met bepaalde fysieke eigenschappen beoefend kunnen worden of leuk worden bevonden. Sommige sporten trekken sterke en stevige mensen aan, andere lenige en soepele, en weer andere alleen bijzonder lange. De redeneerfout in dit soort verklaringen is dat de wereldwijde beoefening van voetbal op alle niveaus van beoefening wordt vergeleken met de beoefening van enkele andere

sporten op topniveau.

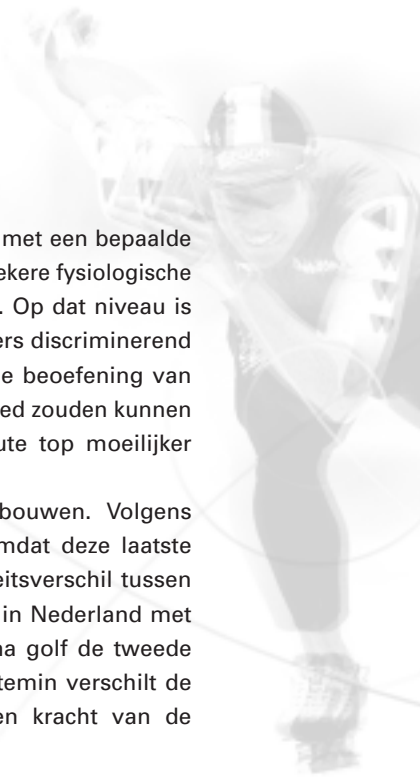
Geen van de sporten werd speciaal ontwikkeld voor mensen met een bepaalde lichaamsbouw. Het beeld dat beoefenaars van bepaalde sporten zekere fysiologische eigenschappen dienen te hebben, is afkomstig uit de topsport. Op dat niveau is bijvoorbeeld voor basketbal en volleybal de lengte van de spelers discriminerend gaan werken. Dat wil niet zeggen dat kleinere mensen voor de beoefening van deze sport ongeschikt zouden zijn, noch dat zij deze sport niet goed zouden kunnen beoefenen. Wel betekent deze ontwikkeling dat zij de absolute top moeilijker kunnen bereiken.

Internationale vergelijking kan deze kritiek verder onderbouwen. Volgens bovenstaande verklaring is voetbal populairder dan rugby omdat deze laatste sport specifieke lichaamskwaliteiten vergt. Maar het populariteitsverschil tussen deze sporten bestaat niet in alle landen. Terwijl de rugbysport in Nederland met ruim 5.000 beoefenaars ver achterblijft bij voetbal, is rugby na golf de tweede sport van Nieuw-Zeeland met bijna 160.000 beoefenaars. Niettemin verschilt de Nieuw-Zeelander gemiddeld niet sterk in omvang, lengte en kracht van de Nederlander.

2.3.3 Verschillen in het voorzieningenniveau

De groei of juist het uitblijven van groei van het ledental van een sport is ook wel in verband gebracht met de aan- of afwezigheid van accommodaties.¹⁷ Van de aanwezigheid van accommodaties zou een stimulerende werking uitgaan om voor een bepaalde sport te kiezen en door de afwezigheid van accommodaties zouden sommige sporten achter raken bij andere. Hiertegen zijn twee bezwaren in te brengen. Uit onderzoek blijkt dat mensen de aanwezigheid van accommodaties nauwelijks als reden aanvoeren voor hun sportbeoefening.¹⁸ Daarnaast wijst de onderbezetting van zwembaden en verschillende sportvelden in de jaren tachtig en negentig erop dat de aanwezigheid van accommodaties op zichzelf niet tot sportbeoefening aanzet. Over het algemeen geldt het omgekeerde: het accommodatieniveau is afhankelijk van de mate van beoefening. In Nederland ziet de overheid het als haar taak sport voor iedereen toegankelijk te maken. De toewijzing van gelden voor nieuwe accommodaties stemt de overheid af op de getalsmatige behoefte volgens de ledentallen van de sportorganisaties.¹⁹ Ook commerciële instellingen gaan bij de ontwikkeling van nieuwe sportcomplexen af op de vermoede behoefte bij mensen. De meeste nieuwe accommodaties zijn tussen 1970 en 1985 aangelegd voor tennis, in die periode de sterkst groeiende sport in absolute aantallen.²⁰

Een tekort aan accommodaties kan natuurlijk wel een eventuele groei van het aantal beoefenaars in een tak van sport afremmen. Het ledental van de Nederlandse Golf Federatie (NGF) is van 10.735 in 1980 en 48.685 in 1990 gestegen

tot 208.849 in 2003. Marktonderzoek in de jaren tachtig wees destijds al uit dat enkele honderdduizenden mensen de golfclub ter hand wilden nemen.²¹ Omdat het hierbij om een kapitaalcrachtig en dus commercieel interessant publiek ging, kwamen vele initiatieven tot stand om een nieuwe golfbaan aan te leggen en te gaan exploiteren. De verhoging van het aanbod was echter onvoldoende om goed aan de vraag te kunnen beantwoorden. Terwijl het aantal golfbanen van 1992 tot 2001 met 29 procent groeide (van 129 naar 167), nam het aantal leden van de NGF in dezelfde periode toe met 183 procent (van 59.674 naar 168.874). Met als gevolg: een grotere drukte op de banen, wachtlijsten bij de clubs en een toenemende noodzaak om vooraf een starttijd te reserveren.²²

Een dergelijke situatie doet zich vrijwel altijd voor als een sport een plotse, onstuimige groei doormaakt. De vraag blijft wat de oorzaken zijn van de groei die in de Nederlandse golfwereld in de jaren negentig tot zulke wachtlijsten leidde. De druk op accommodaties deed zich bijvoorbeeld niet voor in Portugal, waar een uitstekend voorzieningenniveau samengaat met een gering aantal golfers (7.548 in 1999).²³

2.3.4 Ongelijke kosten

In een andere verklaring voor de wereldwijde popularisering van voetbal wordt aangenomen dat deze sport gemakkelijker en goedkoper te beoefenen is dan andere.²⁴ Dergelijke beweringen gaan nooit gepaard met een kostenanalyse van de verschillende sporten, maar zijn het gevolg van vrije associaties: voetbal wordt in de meeste landen vooral door leden van sociaal lagere klassen beoefend – het moet dus wel één van de goedkopere sporten zijn. Dezelfde verklaring is dan ook te vinden voor de grote populariteit van honkbal in de Verenigde Staten (zie over het sociale milieu van de beoefenaars van deze sport hoofdstuk 3.3.1).²⁵

Een uitzondering vormt de uitstekende studie van de Belgische sporteconoom Marijke Taks. Zij heeft de consumptieprijs van sporten in kaart gebracht en is nagegaan in hoeverre er een samenhang bestaat tussen deze consumptieprijs en de sociale statushiërarchie van sporten. Bij de bepaling van de consumptieprijs werden zowel de directe uitgaven (kosten van lidmaatschap, accommodatie, begeleiding en uitrusting e.d.) als de indirecte uitgaven (reiskosten, sociale uitgaven, voeding, extra verzekeringen e.d.) meegerekend. Uit haar onderzoek komt naar voren dat golf in België de duurste sport is, gevolgd door windsurfen, bowling, bodybuilding en zweefvliegen. Matig dure sporten blijken wielertoerisme, hengelen en atletiek. Volleybal, tennis en judo komen als relatief goedkoop naar voren, terwijl tafeltennis, joggen, voetbal en zwemmen nog goedkoper zijn.²⁶

Voorheen liepen de kostenverschillen tussen sporten sterker uiteen dan tegenwoordig. Die verschillen waren niet gebaseerd op de noodzakelijke primaire kosten van beoefening, maar hadden voornamelijk te maken met de sociale

stileren van die sporten. Louter op grond van de inherente kenmerken zijn voor slechts een beperkt aantal sporten, bijvoorbeeld zeilen en autoracen, hoge kosten te verwachten. Foto's van ongeorganiseerd cricket op straten en open velden in Engeland en Sri Lanka laten zien hoe relatief de kosten van beoefening zijn. De noodzakelijke uitrusting om cricket te beoefenen is nauwelijks kostbaarder dan die voor voetbal. Voor cricket zijn een bat (soort slagbout), een bal en een wicket (drie paaltjes met twee dwarsliggers) nodig; voor voetbal een bal en een doel. Niettemin gold cricket lange tijd als een dure sport vergeleken met voetbal. De oorzaak hiervan waren kosten die in principe ook bij voetbal ontwikkeld hadden kunnen worden, zoals een in perfecte staat verkerende grasmat, een hoge jaarlijkse contributie en een boetesysteem voor het voortijdig verlaten van het veld en het niet dragen van het voorgeschreven clubuniform. De vraag die steeds moet worden gesteld, is waarom de kosten van bepaalde sporten voor de beoefenaars zo hoog zijn. Gaat het om noodzakelijke kosten die voortkomen uit de inherente kenmerken van die sporten of zijn de economische barrières het gevolg van pogingen van de beoefenaars om zich sociaal te onderscheiden?

In de loop van de tijd zijn de verschillen tussen armere en rijkere bevolkingsgroepen in westerse samenlevingen afgenomen. Een gevolg hiervan is dat ook de tegenstelling tussen 'exclusieve' en 'populaire' sporten is verkleind. De sporten die in het Belgische onderzoek van Taks als duur naar voren kwamen, kostten begin jaren negentig (omgerekend naar euro's) op jaarbasis gemiddeld tussen de 1.860 en 2.480 euro. De matig dure sporten kostten tussen de 1.240 en 1.860 euro en de relatief goedkope sporten tussen de 620 en 1.240 euro. Van deze verschillen bleek niet of nauwelijks invloed uit te gaan op de sportkeuze van verschillende sociale lagen in de samenleving. Taks stelt in haar studie vast dat er hoegenaamd geen overeenkomst viel te constateren tussen de economische en de socio-professionele status van sporten. Golf was als hoogste socio-professionele statussport weliswaar tevens de duurste en voetbal als volkssport vrij goedkoop, maar daarmee hield elke overeenkomst tussen de economische en socio-professionele status op. Typische laagstatussporten als bodybuilding, hengelen en wielertoerisme behoorden tot de duurdere sporten. Sporten met een hoge socio-professionele status, zoals tennis, volleybal, tafeltennis en joggen bleken daarentegen juist goedkoop te zijn. Geld, of de prijs van sporttakken, zo concludeert Taks, biedt geen afdoende verklaring voor de socio-professionele gelaagdheid van de sporttakken.

Deze conclusie sluit volgens Taks niet uit dat mensen zich in hun keuze voor een sport wel degelijk laten leiden door financiële overwegingen. Maar deze geldkwestie speelt een secundaire rol. Voor alle sporttakken is de beoefening ervan een kwestie van habitus, zo stelt Taks, terwijl het voor een aantal sporttakken een

kwestie is van habitus én geld. Voor golf is geld zelfs een sine qua non, een noodzakelijk te vervullen voorwaarde; overigens zonder dat dit automatisch voortvloeit uit de intrinsieke kenmerken van deze sport. Windsurfen, bowling, bodybuilding, zweefvliegen, wielertoerisme, hengelen en atletiek zijn eveneens dure sporten, maar deze worden juist door minder kapitaalkrachtigen verkozen.²⁷

In het verlengde hiervan kan meer in het algemeen worden geconstateerd dat er nauwelijks een verband bestaat tussen de kosten en het aantal beoefenaars van een tak van sport. In Nederland beoefenen meer mensen betrekkelijk dure sporten als skiën en golf dan het goedkopere tafeltennis, roeien of badminton. Van vele sporten lopen de kosten weinig uiteen, maar is er wel sprake van een groot verschil in populariteit. De verklaring voor dergelijke verschillen in populariteit moet niet primair in de kosten van de sportbeoefening worden gezocht.²⁸

De populariteitsontwikkeling van sporten wijst in dezelfde richting. De kostenontwikkeling van sporten als tennis en golf zijn omgekeerd evenredig verlopen aan de populariteitsgroei. Beide sporten golden aanvankelijk als dure sporten, maar namen desondanks (of juist daardoor?) in populariteit sterk toe. Met als gevolg dat er steeds meer voorzieningen en producten voor deze sporten kwamen om aan de vraag hiernaar te voldoen en de kosten van de sportbeoefening afnamen.

2.3.5 Algemeen menselijke voorkeuren voor intrinsieke kenmerken

De vraag dringt zich op of de uiteenlopende populariteit van sporten niet een menselijk gegeven is. Is de ene sport op grond van de inherente kenmerken niet gewoon leuker en aantrekkelijker voor beoefening dan de andere? Is tennis populairder dan kaatsen omdat het slaan met een racket meer voldoening en plezier biedt dan met de hand? Heeft voetbal een streepje voor op rugby omdat schoppen tegen de bal leuker is dan ermee te gooien? Op dergelijke gronden verklaarde de Nederlandse psycholoog Buytendijk de populariteit van voetbal in de jaren vijftig, toen voetbal in Nederland door ongeveer één op de drie sporters werd beoefend. In *Het voetballen. Een psychologische studie* stelde hij dat er redenen zijn om aan te nemen dat balsporten een grotere aantrekkingskracht hebben dan andere sporten: "de bal behoort [...] tot de meest natuurlijke en volmaakte speelobjecten." Vervolgens ging hij in op de verschillen in populariteit tussen balsporten. Waarom was voetbal populairder dan handbal? Volgens Buytendijk was dat zo vanwege het verschil tussen schoppen en werpen. Schoppen zou gewaagder en agressiever zijn en daardoor een manifestatie van mannelijkheid. Daarnaast zouden het zich herhalende ceremonieel van de opstelling en het dramatische karakter van het spelverloop voetbal aantrekkelijk maken. Maar omdat deze laatste eigenschappen ook andere balsporten kenmerken, concludeerde Buytendijk dat niets anders overblijft "als het uitzonderlijke en dus

specifieke van het voetballen [...] dan inderdaad de ‘voet’. In de voet en daarin uitsluitend zit het ‘geheim’ van de bijzondere aantrekkingskracht van het voetballen, in tegenstelling tot andere balspelen, verborgen.”²⁹

Buytendijks conclusie – de populariteit van voetbal is in laatste instantie het gevolg van het genoegen dat voornamelijk mannen beleven aan het trappen tegen de bal met de voet – verwijst naar een historisch en universeel constante psychologische eigenschap. Aangezien de spelregels overal dezelfde zijn en nauwelijks wijzigingen hebben ondergaan, zou de populariteit van voetbal onder mannen overal het grootst en in de loop van de tijd tamelijk constant moeten zijn. Dit is niet het geval. Voetbal is in diverse landen, zoals Japan, de Verenigde Staten, Nieuw-Zeeland en Cuba, nooit de populairste sport geweest. In de Verenigde Staten was honkbal lange tijd de populairste sport, totdat deze in de jaren vijftig werd overvleugeld door American football “in which the foot plays almost no role at all”.³⁰ In Buytendijks verklaring kan American football dan ook niet als equivalent voor voetbal dienen.

In landen waar voetbal wel de populairste sport is, bestaan sterke verschillen in de mate van beoefening tussen sociale klassen. Vooral de hogere klassen zijn ondervertegenwoordigd, hoewel dit niet altijd het geval is geweest. Vóór de Eerste Wereldoorlog kon voetbal in Nederland nog omschreven worden als een elitesport.³¹ Toen werden schaatsen, kaatsen en wellicht enige tijd gymnastiek op grotere schaal beoefend. In het interbellum groeide voetbal in ons land uit tot de verreweg meest beoefende sport. Maar vanaf de jaren zestig is de concurrentie van andere sporten weer groter geworden. Was er in de jaren vijftig op iedere tien voetballers slechts één tennisser, in 1990 waren dit er zeven. Aan de hand van algemeen menselijke voorkeuren voor constante eigenschappen van sporten zijn dergelijke verschillen en ontwikkelingen niet te verklaren.

Toch was Buytendijks verklaring al specifiekier dan die van de door hem aangehaalde Amerikaanse psycholoog Patrick, die voetbal in 1903 het spel met het meest primitieve karakter had genoemd. Patrick staat in deze verklaring niet alleen. Ook latere auteurs hebben verondersteld dat voetbal zo populair is omdat het de gemakkelijkste en simpelste sport is.³² Cricket wordt, volgens eenzelfde verklaring, minder beoefend omdat deze sport ingewikkelder, moeilijker en strenger in de vorm zou zijn.³³ Aan deze verklaring gaan twee veronderstellingen vooraf: sporten die gemakkelijker te leren zijn, worden meer beoefend dan moeilijkere sporten, en, voetbal is gemakkelijker dan een sport als cricket. Beide veronderstellingen zijn problematisch. Er zijn weinig redenen om aan te nemen dat voetbal gemakkelijker aan te leren is dan tennis, volleybal, atletiek of roeien, om een paar willekeurige sporten op te sommen. De ene sport is wel wat ingewikkelder dan de andere, maar iedere sport is in één dag te leren.³⁴ Meestal worden weinig bekende sporten als ingewikkeld ervaren. Veel mensen in Nederland hebben

weinig sportieve competentie opgebouwd omtrent American football en cricket en beschouwen ze daarom als ingewikkelder en moeilijker dan andere sporten. Toch behoren deze sporten tot de populairste in de Verenigde Staten en India. Op grond van het aantal regels is er waarschijnlijk geen sport eenvoudiger dan hardlopen. Maar dit zegt niets over de populariteit van deze sport.

2.3.6 Sportvoorkeur en volkskarakter

Buytendijk hield in zijn verklaring geen rekening met populariteitsverschillen tussen landen. Dat is wel het geval bij auteurs die de populariteit van een sport in verband brengen met het volkskarakter. In de woorden van de Nederlandse socioloog Lieuwe Pietersen: "Achter de voorkeur van een volk voor een bepaalde sport schuilt de invloed van de volksaard."³⁵ Cricket zou de sleutel tot de Britse ziel zijn.³⁶ Handbal zou typisch Duits zijn, omdat het een weinig individualistische sport zou zijn, die veel discipline vergt. In het kaatsen zouden de Friezen hun karaktertrekken kunnen terugvinden: eerezucht, individualisme en vasthoudendheid.³⁷ Zo zou ook de betrekkelijk grote populariteit van rugby in Frankrijk een uitdrukking zijn van "die temperamentvolle, aber doch auf Meistrung der eigenen Person gerichteten Wesensart der Franzosen".³⁸ De Amerikaanse historicus Allen Guttman citeert in zijn analyse van de vraag waarom honkbal lange tijd de nationale sport van Amerika was vele verklaringen van deze strekking, vooral van auteurs uit het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw: "baseball is a game which is particularly suited to the American temperament and disposition", "has all the attributes of American origin, American character and unbounded public favour in America", "fits Americans; it pleases, satisfies, represents us".³⁹ De oorzaken van de uiteenlopende populariteit van honkbal en cricket zou liggen in de verschillende wijze waarop beide sporten aansluiten op het nationale karakter van Engelsen en Amerikanen: "Each game [...] suits the people of the two nations".⁴⁰ Deze verklaringen hadden een nationalistische ondertoon. Ze werden vlak na de burgeroorlog gegeven, toen veel Amerikanen de sociale, politieke en culturele eenheid en identiteit van hun natie sterk benadrukten. Volgens de impliciete argumentatie in deze verklaringen zijn honkbalwedstrijden korter, sneller en spannender dan cricketwedstrijden en stellen Amerikanen dergelijke wedstrijden meer op prijs dan Engelsen. Aanvankelijk waren honkbalwedstrijden evenwel veel langzamer dan tegenwoordig; ze duurden niet veel korter dan cricketwedstrijden. Wedstrijden die langer dan vier uur duurden, waren geen uitzondering.⁴¹

Terecht merkt Guttman op dat dergelijke verklaringen achterhaald zijn. Het toeschrijven van psychologische kenmerken aan bepaalde volken is, in de rigide vorm waarin het hier gebeurt, onhoudbaar en komt in de sociale wetenschappen nauwelijks meer voor. Maar in impliciete vorm en bedekte termen is deze verkla-

ringswijze nog altijd te vinden. Zo zijn ook in de huidige tijd nog krantenberichten te lezen als de volgende: “Voor de Afrikaners spreekt rugby tot de verbeelding omdat de strijd om de ovalen bal overeenkomt met hun mentaliteit ‘overall doorheen te rammen’. [...] Bij de zwarte meerderheid is voetbal razend populair. [...] De snelheid van het voetbal en de behendigheid van de bal brengen de supporters van een gerenommeerde club als de Kaiser Chiefs uit Soweto in extase.”⁴² Soortgelijke uitspraken zijn in wetenschappelijke publicaties te vinden: “Entsprechend der rauhen Mentalität der Australier, der sich auch die zahlreichen europäischen Einwanderer anpassten, wurden zunächst Boxen und Rugby, später Schwimmen und Tennis die beliebtesten Sportarten.”⁴³

Dergelijke uitspraken zitten vol impliciete verwijzingen. Ze doen een beroep op *common sense*-ideeën over de mentaliteit van bevolkingsgroepen en over de gevolgen hiervan voor de waardering van bepaalde kenmerken van sporten. Er wordt kennis verondersteld van de sport, van het volk en van de relatie daartussen, zonder dat deze empirisch wordt gestaafd. Ook wordt voorbijgegaan aan veranderingen in de populariteit van de diverse takken van sport en aan verschillende voorkeuren binnen de bevolking waarover wordt gegeneraliseerd.

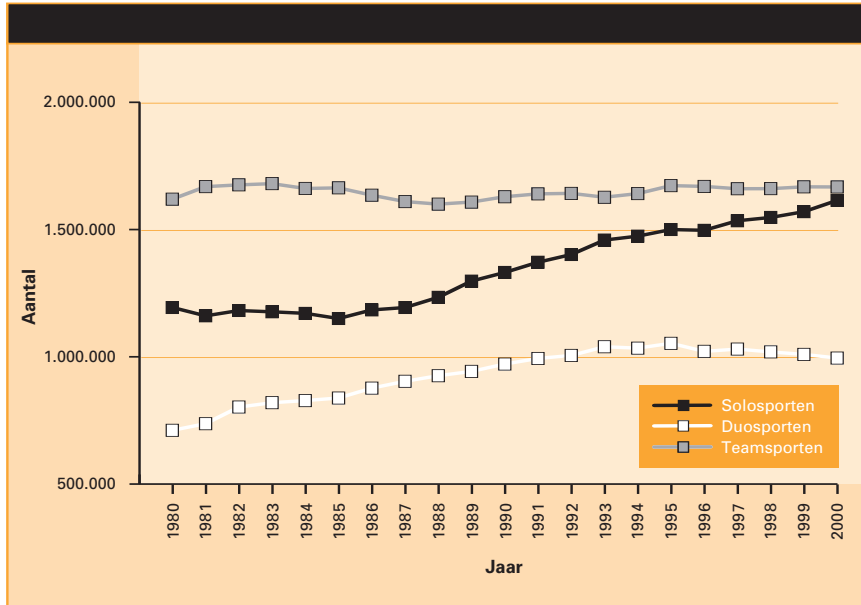
2.3.7 Sportvoorkeur en individualisering

Een veel voorkomende gedachte is dat teamsporten door de individualisering in de samenleving aan populariteit zouden inboeten ten gunste van individuele sporten. Sporten in teamverband zou loyaliteiten, samenwerkingsverbanden en een noodzaak tot sociale afstemming vereisen die niet meer tegemoetkomen aan de wensen en mogelijkheden van de hedendaagse, geïndividualiseerde mens. Daarom zouden zij zich steeds meer toeleggen op individuele takken van sport, die naar eigen inzicht en op zelf verkozen en ook in toenemende mate verschillende plaatsen en tijden zouden worden beoefend.⁴⁴

Een vergelijking van de solosporten, duosporten⁴⁵ en teamsporten lijkt in een eerste observatie deze individualiseringsthese te bevestigen: terwijl het aantal beoefenaars van de gezamenlijke teamsporten over de afgelopen twintig jaar min of meer stabiel is gebleven, nam het aantal duosporters en vooral het aantal solosporters in dezelfde periode sterk toe.⁴⁶

Toch is het te eenvoudig om hieruit te concluderen dat de solosporten aan populariteit hebben gewonnen ten koste van de teamsporten *door* de individualisering. Een verdere analyse van de ledenontwikkeling van de diverse sporten wijst erop dat de invloed van de individualisering moet worden gerelativeerd en dat er andere krachten aan het werk zijn die voor de geconstateerde ontwikkelingen in sterkere mate verantwoordelijk zijn: te weten de sociale uitbreiding van de sportbeoefening (in de eerste naoorlogse decennia eerst vooral onder sociaal lagere klassen

Figuur 1 Ledental Nederlandse sportbonden naar type sport (1980-2000)

Bron: eigen bewerking ledentallen NOC*NSF.

en vrouwen en de laatste decennia vooral onder ouderen en allochtonen) in combinatie met distinctiegedrag en de vergrijzing.

Een eerste argument tegen de veronderstelde invloed van individualisering op de populariteitsontwikkeling van teamsporten is dat het totaal aantal georganiseerde sporters in dezelfde periode (1980-2000) is gestegen van 3,6 miljoen naar 4,5 miljoen. Kennelijk heeft de individualisering van de samenleving niet geleid tot een geringere formele groepsvorming in de sport. Om sporten te beoefenen hebben mensen zich in deze periode in toenemende mate aangesloten bij andere, in clubverband verenigde mensen. Dat valt moeilijk te rijmen met bovenstaande verklaring van de afname van teamsporten. Clublidmaatschap is bij uitstek een sociale handeling. Het bindt de sporter, zowel aan andere clubleden als aan gebruiken en voorschriften van de betreffende vereniging.

Een tweede argument is dat de solosporten, duosporten en teamsporten in Nederland een gedifferentieerd geheel vormen dat naar tak van sport een uiteenlopende ontwikkeling laat zien. Van de 33 solosporten laten er zestien (48%) sinds 1980 een vrijwel constante groei zien; bovenal golf, hippische sport en skiën. Het deelnemersaantal van twaalf individuele takken van sport vertoont een grilliger

verloop. En vijf individuele sporten kampen sinds 1980 met een vrijwel constante daling van het ledental. Van deze sporten leed gymnastiek in absolute zin veruit het grootste verlies. De duosporten laten hetzelfde beeld zien. De ledenontwikkeling kent in vrijwel al deze sporten een tamelijk grillig verloop. Alleen squash vertoont een continue groei. In absolute zin heeft tennis over de hele periode de grootste toename gekend, maar deze sport nam sinds 1995 weer licht in populariteit af. De veronderstelde terugloop van de teamsporten beperkt zich ten slotte tot enkele sporten, in het bijzonder handbal, terwijl zes van de twaalf sporten (50%) een toename laten zien. Tabel 5 geeft de ontwikkeling van de afzonderlijke teamsporten weer voor de laatste twee decennia en het laatste decennium.

Tabel 5 Ontwikkeling ledental teamsporten in Nederland

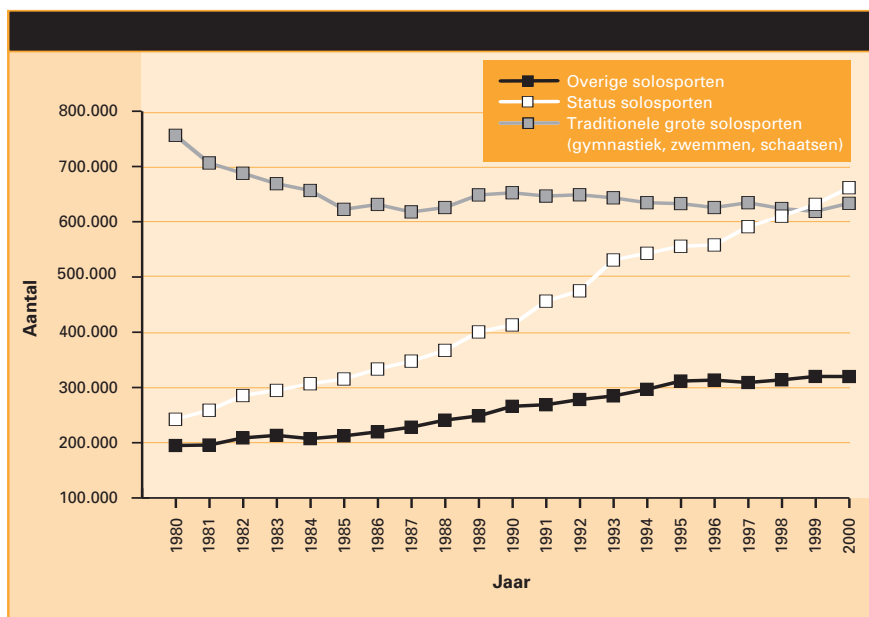
	1980-2000		1990-2000	
	absoluut	percentueel	absoluut	percentueel
bridge	72.967	189,30	38.922	53,60
hockey	35.531	35,00	9.107	7,10
cricket	2.812	72,10	2.077	44,80
rugby	2.246	48,80	1.315	23,80
ijshockey	2.630	65,20	2.565	62,60
basketbal	9.557	25,80	2.713	6,20
honkbal/softbal	3.016	14,40	-5.613	-19,00
kaatsen	2.565	20,10	-1.514	-9,00
voetbal	-26.972	-2,60	34.371	3,50
korfbal	-8.073	-7,70	1.340	1,40
volleybal	-3.078	-2,20	-28.446	-17,30
handbal	-45.434	-45,20	-18.394	-25,00

Bron: eigen bewerking ledentalen NOC*NSF.

Vanwege de geconstateerde uiteenlopende ontwikkeling binnen de solo-, duo- en teamsporten kan er niet zonder meer worden gesproken van een individualiseringseffect. Zowel onder de teamsporten als onder de duo- en solosporten bevinden zich ongeveer evenveel stijgers als dalers. Dat de solosporters als geheel wel duidelijk het sterkste in populariteit zijn gestegen, is te danken aan de groei van een beperkt aantal sporten, in het bijzonder golf, hippische sport en

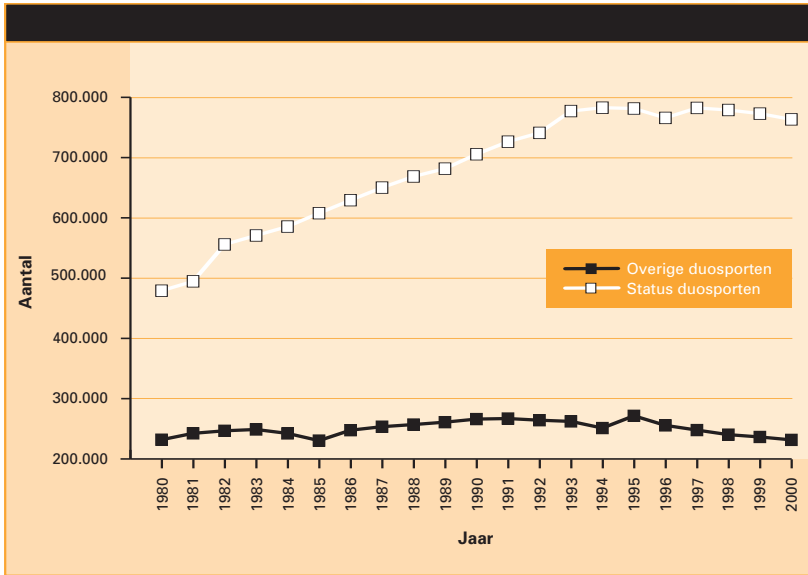
skiën. Hierbij gaat het om drie aspiratiesporten die tot op late leeftijd worden beoefend en een hoge sociale status hebben vanwege de associatie met hogere sociale klassen, die deze sporten voorheen in sterke mate hebben gedomineerd. En wat bijzondere betekenis geeft aan deze constatering: voor de duosporten en – nog frappanter – de teamsporten kan dezelfde conclusie worden getrokken. Ook hier geldt dat de sporten die de grootste absolute stijging van het ledental hebben gekend, statussporten zijn die doorgaans tot op late leeftijd worden beoefend: tennis en squash onder de duosporten en bridge en hockey onder de teamsporten. Een vergelijking van alle statussporten binnen de drie onderscheiden categorieën sporten bevestigt deze samenhang: in alle categorieën blijkt er een sterk verschil in de ontwikkeling van het ledental van statussporten en overige sporten (zie de figuren 2, 3 en 4).

Figuur 2 Ledental Nederlandse sportbonden naar drie groepen individuele sporten (1980-2000)

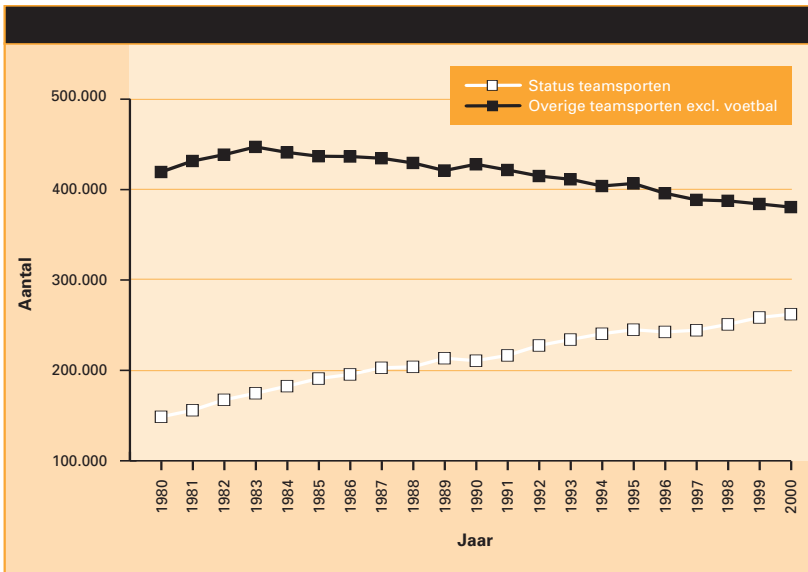
Bron: eigen bewerking ledentalen NOC*NSF.

Figuur 3 Ledental Nederlandse sportbonden naar twee groepen duosporten (1980-2000)

Bron: eigen bewerking ledentallen NOC*NSF.

Figuur 4 Ledental Nederlandse sportbonden naar drie groepen teamsporten (1980-2000)

Bron: eigen bewerking ledentallen NOC*NSF.

Internationale vergelijking ondersteunt deze analyse. In Duitsland doen zich gelijksoortige ontwikkelingen voor. In totaal groeiden de individuele sporten sterker dan de teamsporten, maar tussen 1980 en 2000 daalde slechts één teamsport in ledental, terwijl met name na 1990 meerdere individuele sporten in populariteit afnamen.

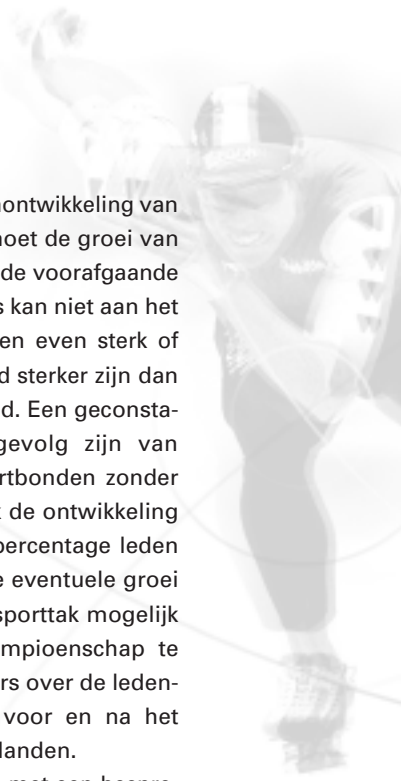
Zoals in het vierde hoofdstuk zal worden aangetoond, kan de groei van deze sporten door een aantal samenhangende maatschappelijke ontwikkelingen worden verklaard. Deze sociologische verklaring staat steviger dan een verklaring op grond van sportintrinsieke gegevens (solo, duo, team) en laat zien dat de differentiatie in de sport niet willekeurig is, maar een sociale structurering kent. Zoals de Belgische socioloog Jeroen Scheerder in zijn proefschrift concludeert, heeft de onderliggende sociale structuur in de sportdeelname in de afgelopen decennia niets aan kracht ingeboet en is dus van een ontwikkeling in de richting van stuurloos individueel zap-gedrag geen sprake.⁴⁷

2.3.8 Het 'Ard-en-Keesie-effect'⁴⁸

Eén van de bekendste verklaringen voor een stijging in de populariteit van een sport is dat er een wervende kracht uitgaat van tot de verbeelding sprekende kampioenen. Een van de functies van sporthelden zou namelijk het vermogen zijn om fans aan te zetten tot sportparticipatie.⁴⁹ Een dergelijke groei van de populariteit van een tak van sport in een bepaald land door een kampioenschap van een nationale held kan het 'Ard-en-Keesie-effect' worden genoemd. Hiermee wordt verwezen naar de successen van Ard Schenk en Kees Verkerk in de jaren zestig en zeventig die de schaatssport in Nederland zouden hebben gestimuleerd.

Dat effect zou zich niet alleen in het geval van Ard en Keesie voordoen, maar veel vaker. Zo wordt de groei van het tafeltennis in China toegeschreven aan het eerste wereldkampioenschap dat een Chinese sporter, Rong Guotuan, in 1959 behaalde. Zo ook zouden de successen van Olga Korbut in de jaren zeventig verantwoordelijk zijn voor de groei van de gymnastiek in de voormalige Sovjet-Unie; zouden de Wimbledon-overwinningen van Boris Becker het Duitse tennis hebben aangejaagd; zou het Europees kampioenschap van het Nederlands voetbalelftal het ledental van de KNVB hebben opgestuwd; zouden de Embassy-titels van Raymond van Barneveld de beoefening van de dartsport hebben bevorderd en zouden de prestaties van het Zuid-Koreaanse voetbalelftal onder leiding van Guus Hiddink hebben geleid tot een scherpe stijging van het aantal voetballers in Zuid-Korea.

Dit veronderstelde effect is begrijpelijk. Topprestaties brengen een enorm enthousiasme teweeg. Ze krijgen veel aandacht in de media, zijn voorwerp van reclame en onderwerp van alledaagse gesprekken. De vraag is of deze topprestaties het publiek ook daadwerkelijk aanzetten tot sportparticipatie. Dit is echter zelden het geval.⁵⁰

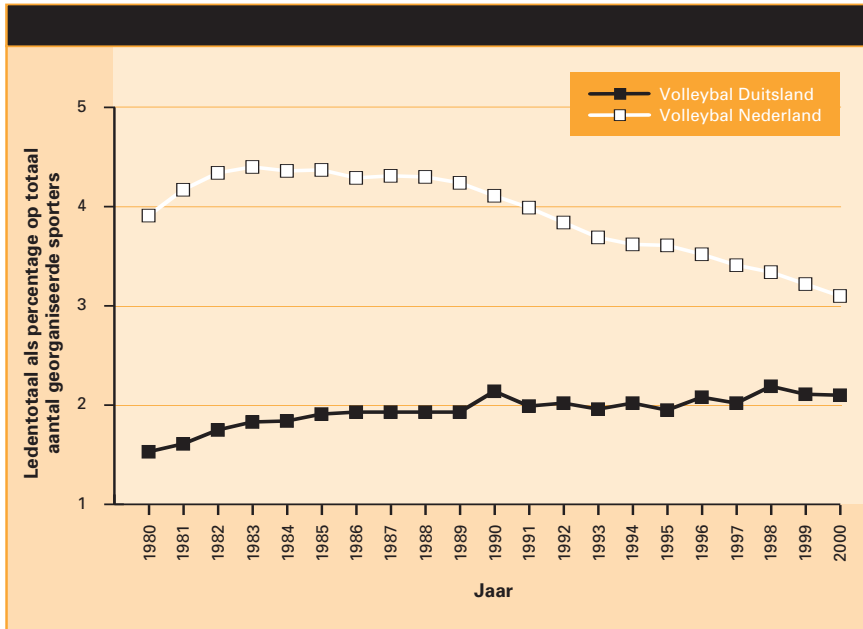

Wil er sprake zijn van een 'Ard-en-Keesie-effect', dan moet de ledenontwikkeling van de betreffende sportbond aan drie criteria voldoen. Ten eerste moet de groei van de sportbond die de kampioen vertegenwoordigt sterker zijn dan de voorafgaande groei van deze sportbond. De eventuele ledenwinst na het succes kan niet aan het kampioenschap worden toegeschreven als het ledental voordien even sterk of nog sterker groeide. Ten tweede moet de groei van deze sportbond sterker zijn dan die van de sportbonden waar zich geen kampioenschap voordeed. Een geconstateerde groei van het aantal leden kan immers ook het gevolg zijn van een algemene groei van het aantal sporters, waarvan ook sportbonden zonder aansprekende kampioen profiteren. Om dit te bepalen moet ook de ontwikkeling van het relatieve ledental worden bepaald, dat wil zeggen het percentage leden op het totaal aantal georganiseerde sporters. Ten derde moet de eventuele groei van de sportbond sterker zijn dan de groei die zich in dezelfde sporttak mogelijk voordoet in vergelijkbare omringende landen, waar geen kampioenschap te vieren viel. Toetsing van het 'Ard-en-Keesie-effect' vergt dus cijfers over de ledenontwikkeling van een tak van sport én alle sporters samen voor en na het kampioenschap, zowel in eigen land als in vergelijkbare andere landen.

Vanwege de naamgeving ligt het voor de hand om te beginnen met een bespreking van het effect van de successen van Ard Schenk en Kees Verkerk. Door het ontbreken van gegevens voor een aantal cruciale jaren is dit effect op korte termijn echter minder goed te analyseren. Op langere termijn is niettemin overduidelijk zichtbaar dat hun successen niet tot een groei van het aantal schaatsers in Nederland leidde. Het effect zou zichtbaar moeten zijn vanaf de tweede helft van de jaren zestig, met een doorloop tot in de jaren zeventig. Beide schaatsers wonnen namelijk van 1964 tot 1972 vier Europese en vijf wereldtitels. Op de Olympische Spelen behaalden zij in deze periode bovendien in totaal viermaal goud en viermaal zilver. De ledentalcijfers van de KNSB laten echter zien dat de groei van het aantal schaatsers juist voorafging aan de kampioenschappen en dat nadien zowel het absolute als het relatieve ledental terugliep.

Andere voorbeelden waaraan direct valt af te lezen dat er geen sprake is geweest van een effect op het aantal georganiseerde beoefenaars in de betreffende tak van sport, zijn de gouden medailles van het Nederlands volleybalteam in Atlanta 1996 en van Nico Rienks en Ronald Florijn in Seoul 1988 en de tafeltennistitels van Bettine Vriesekoop begin jaren tachtig en negentig. De professionalisering van het Nederlandse volleybal zette in rond 1985 en bereikte een voorlopig hoogtepunt tijdens de Olympische Spelen van 1996. Figuur 5 laat zien dat dit succes volgde op een voorafgaande groei van het aantal volleyballers, maar geen nieuwe impuls gaf aan de relatieve ledenontwikkeling. Uit deze figuur blijkt verder dat het volleybal in Duitsland in dezelfde periode wel in de lift zat, hoewel dit land geen aansprekend resultaat behaalde.

Figuur 5 Relatief ledental Nederlandse en Duitse volleybalbond (1980-2000)

Bron: eigen bewerking ledencijfers NOC*NSF en Bestandserhebung DSB.

Voor de successen die Bettine Vriesekoop behaalde (winnares Top-12 en EK in 1982, Top-12 in 1985 en EK in 1992), geldt hetzelfde verhaal. De ledenontwikkeling van de tafeltennisbond vertoont precies het tegenovergestelde effect dan het 'Ard-en-Keesie-effect' suggereert: aan de successen ging een sterke ledengroei vooraf, terwijl van het succes zelf geen enkel effect op het ledentotaal zichtbaar is. Voor Rienks en Florijn geldt dat zij hun olympische gouden titel wonnen in een periode waarin de roeibond al enige jaren groeide. Na de titel trad hierin geen extra groei op. Van een effect van hun roeisucces op het aantal georganiseerde roeiers kan daarom niet worden gesproken.

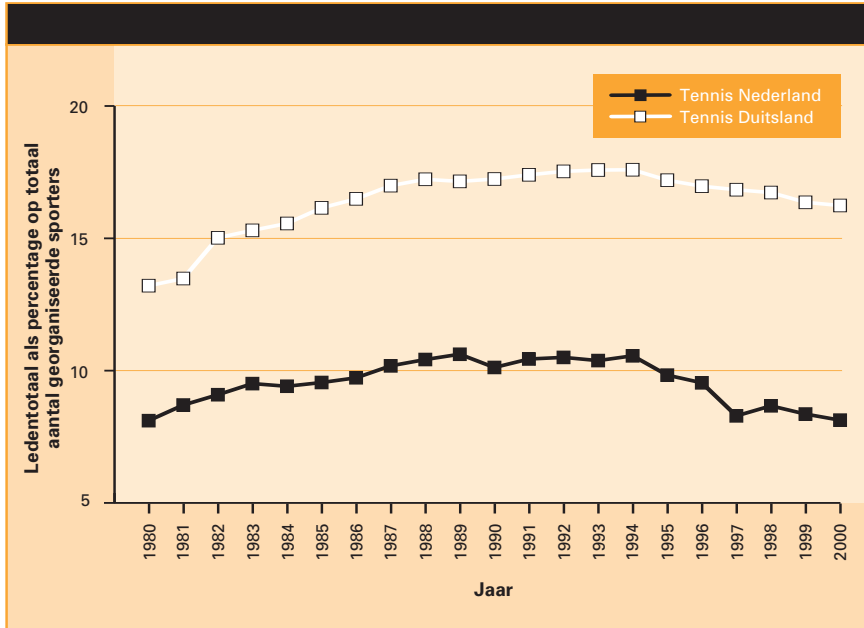
Voor een aantal andere kampioenschappen is een heel licht effect op de korte termijn zichtbaar. Een eerste voorbeeld hiervan is het Europees kampioenschap van het Nederlands voetbalelftal in 1988 en de successen van Ajax halverwege de jaren negentig. Afgaand op de absolute ledentallen kan worden geconstateerd dat de neerwaartse trend na het kampioenschap van 1988 kortstondig is omgebogen in een lichte stijging. Deze omslag kan echter deels worden verklaard uit de algemene toename van het aantal sporters. In relatieve zin is geen effect zichtbaar.

De successen van atlete Ellen van Langen (goud op de 800 meter in Barcelona 1992) vonden plaats op een moment dat het ledental van de Nederlandse atletiekunie in de lift zat. Na het olympisch goud van Van Langen, dat voor Nederlandse begrippen tamelijk uniek was en heel veel aandacht kreeg, was er hoogstens sprake van een minuscule eenjarige extra groei. Op langere termijn kan niet van een effect worden gesproken. Opvallend is dat het aantal leden van de Duitse atletiekbond een gestage daling vertoont, terwijl Duitse atleten juist aanhoudend succes boekten tijdens Olympische Spelen en wereldkampioenschappen.

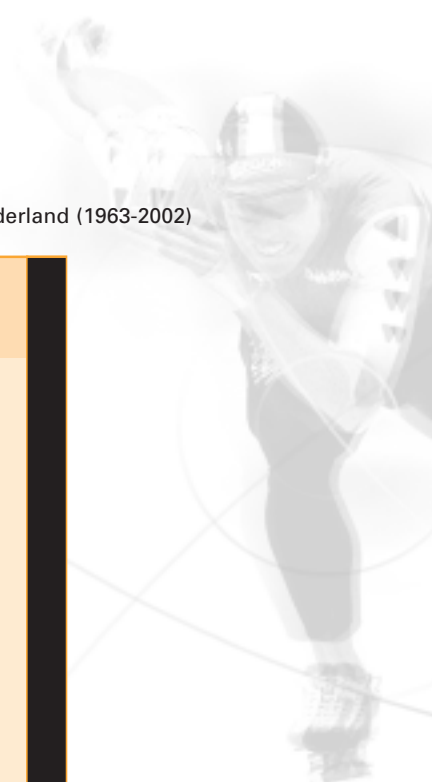
Met betrekking tot de successen van de Duitse tennissers is een iets sterker kortetermijneffect zichtbaar. Boris Becker won Wimbledon in 1985, 1986 en 1989; Steffi Graf won deze titels in 1988, 1989 en 1992 en Michael Stich in 1991. Daarnaast behaalden deze Duitse tennissers in dezelfde periode diverse andere Grand Slam-titels en won het Duitse team in 1988, 1989 en 1992 de Davis Cup. Afgaand op het absolute ledenaantal van de Duitse tennisbond over de afgelopen twintig jaar kan worden geconstateerd dat het eerste succes van Boris Becker een lichte extra groei veroorzaakte in het aantal Duitse tennissers. Op wat langere termijn viel het ledental weer terug en eind jaren negentig zakte dit zelfs opzienbarend. Wanneer het relatief aantal tennissers als uitgangspunt wordt genomen, blijkt dat de successen in de tweede helft van de jaren tachtig samengingen met een lichte groei van het relatieve aantal tennissers. Dit ledental stabiliseerde zich in de jaren negentig en sloeg in de tweede helft van dat decennium om in een stevige relatieve daling. Deze lichte groei van het relatief aantal tennissers was echter geringer dan de relatieve groei die het tennis tegelijkertijd in Nederland doormaakte, zonder dat dit land enig aansprekend tenniskampioenschap in deze periode voortbracht (zie figuur 6). Richard Krajicek was in 1996 de eerste Nederlander die een Grand Slam-toernooi op zijn naam schreef. Wanneer de ledenontwikkeling van de Nederlandse tennisbond rond dit jaar wordt uitvergroot, blijkt dat hiervan hoogstens een licht effect op zeer korte termijn (één jaar) uitging. Op jongeren werkte het effect krachtiger uit, maar eveneens alleen op zeer korte termijn.

Figuur 6 Relatief ledental Nederlandse en Duitse tennisbond (1980-2000)

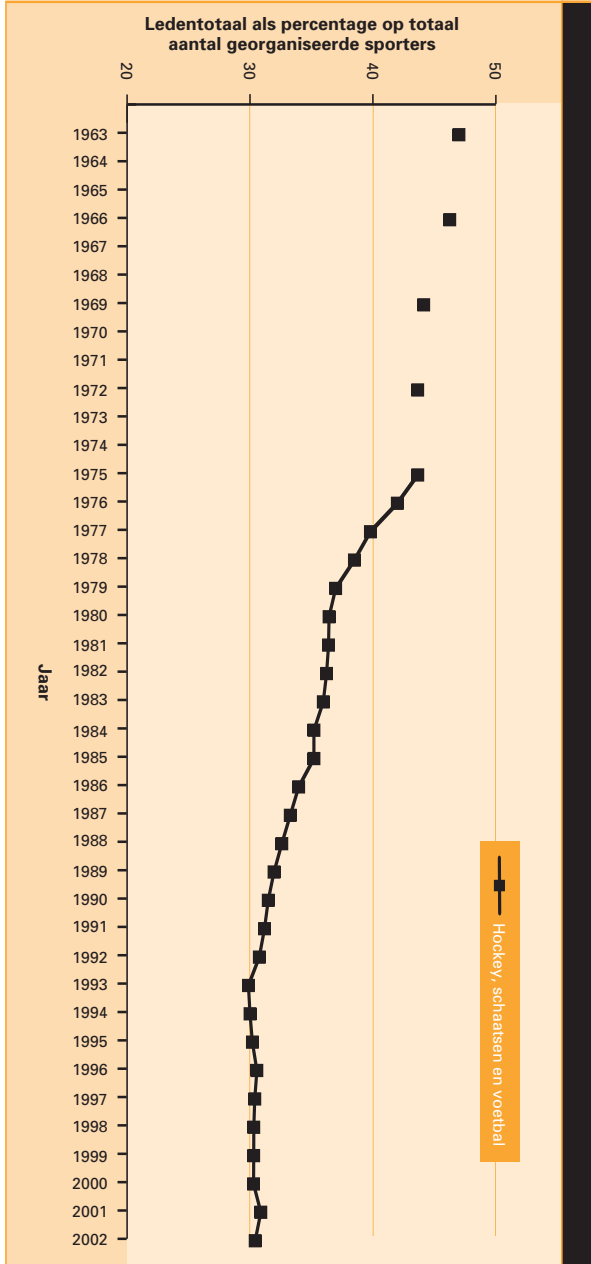

Bron: eigen bewerking ledencijfers NOC*NSF en Bestandserhebung DSB.

Kortom: voor zover in de besproken kampioenschappen sprake bleek van enig effect, ging het om een lichte extra groei op de korte termijn. Dit zou kunnen worden verklaard uit het feit dat de euforie rondom een kampioenschap maar een vluchtig verschijnsel is. Na de opwinding over het ene sportevenement is er al weer de opwinding of teleurstelling over het andere. Verondersteld zou daarom kunnen worden dat een zich herhalend kampioenschap in een tak van sport een structureel effect sorteert. Om die hypothese te toetsen is nagegaan hoe het ledental zich heeft ontwikkeld van de drie sporten (voetbal, schaatsen, hockey) waarin Nederlandse sporters (individueel, in clubs of in vertegenwoordigende elftallen) op langere termijn – en dus bij herhaling – internationaal aansprekende successen boekten. Hieruit blijkt dat de terugkerende successen op geen enkele wijze hebben geresulteerd in een groei op langere termijn van deze drie sporten tezamen. Een en ander is weergegeven in figuur 7.

Figuur 7 Relatief ledental hockey-, schaats- en voetbalbond in Nederland (1963-2002)

Bron: eigen bewerking ledentallen NOC*NSF.

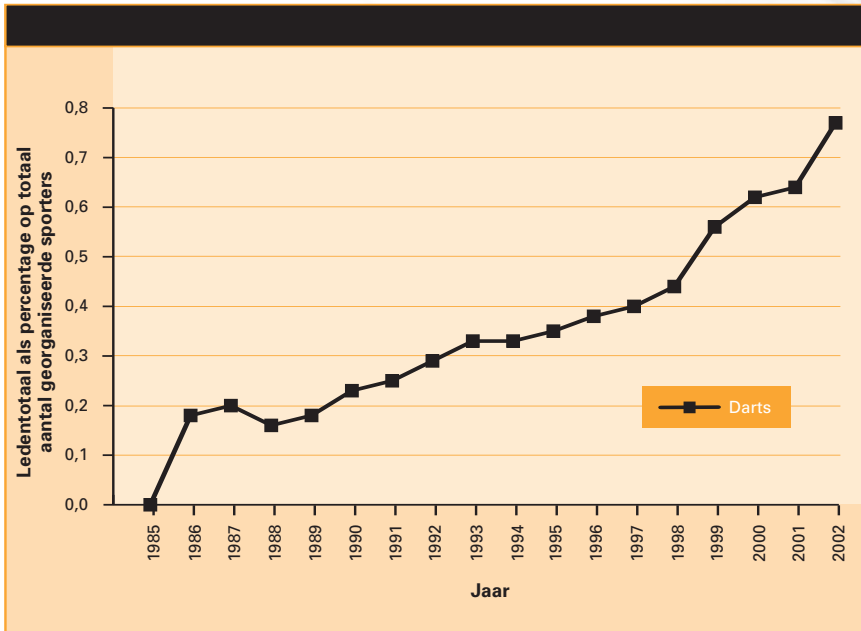
Er zijn uitzonderingen: successen die mogelijk een effect op de beoefening hebben gesorteerd. Maar ook deze uitzonderingen zijn niet al te sterk: er kunnen verschillende argumenten worden aangedragen die het optreden van het betreffende effect relativeren.

De eerste uitzondering betreft de judotitels die Anton Geesink behaalde. Zijn successen begonnen in 1952 met een Europees kampioenschap. Na nog dertien Europese titels behaalde hij vanaf 1961 zijn belangrijkste en meest aansprekende triomfen: in 1961 werd hij als eerste niet-Aziaan wereldkampioen judo en in 1964 won hij goud toen judo in Tokio voor het eerst op het olympische programma stond. De ledenontwikkeling van de judobond maakte een enorme groei door: van 9.600 in 1958 tot 41.500 in 1966, om vervolgens een historisch hoogtepunt te bereiken in 1976 met 66.706 leden. Aangezien de groei drie jaar voor het eerste wereldkampioenschap begon, kan deze groei niet aan het wereldkampioenschap of olympisch goud worden geweten. Maar mogelijk deed zich hier al het effect gelden van de publiciteit rond de vele eerdere Europese titels.

Bedacht moet echter worden dat judo een sport was die nog maar net in Nederland was geïntroduceerd. Het is aannemelijk dat veel mensen door de media-aandacht voor Anton Geesink voor het eerst met deze sport in aanraking kwamen. In die zin wijkt het effect van deze triomfen af van de eerdere besproken effecten. In het geval van Geesink ging het eerder om verspreiding dan om verbreiding. En een sterke verspreiding van deze nieuwe sport deed zich eveneens in andere Europese landen voor waar geen groot kampioen naar voren trad, zij het niet gelijktijdig. De Spaanse judobond werd bijvoorbeeld pas opgericht in 1965. Vervolgens groeide deze bond onstuimig, van 9.326 leden in 1967 tot 84.516 in 1977, met een hoogtepunt van 138.292 in 1986. Maar de eerste Spaanse olympische judomedaille (die meteen van goud was) werd pas in 1992 gewonnen. De verspreiding van het judo in Spanje werd dus tien jaar later ingezet en verliep hier krachtiger dan in Nederland, zonder de stimulans van een aansprekend kampioen.

Eenzelfde verspreidingseffect trad op nadat Raymond van Barneveld enkele kampioenschappen darts won. Van den Heuvel (2000) heeft erop gewezen dat deze sport, net als eerder voor Engeland wordt beweerd, meer beoefenaars trekt sinds het als televisiesport is ontdekt door SBS6. In 1998 begon SBS6 met het uitzenden van het officiële wereldkampioenschap vanuit de Embassy in Engeland. In totaal werd in dat jaar 3,5 uur darts uitgezonden: 7,3 procent van de totale sportzending van SBS6. Gemiddeld keken meer dan een half miljoen mensen naar deze uitzendingen. De finale, gewonnen door Raymond van Barneveld, trok meer dan één miljoen kijkers. Een jaar later won Van Barneveld opnieuw. Het ledental van de dartsbond groeide, zowel absoluut als relatief, na deze kampioenschappen harder dan ervoor (zie figuur 8).

Figuur 8 Relatief ledental dartsbond in Nederland (1985-2002)

Bron: eigen bewerking ledentallen NOC*NSF.

Hier lijkt dus sprake van een effect dat vergelijkbaar is met dat van Anton Geesink. De media-aandacht voor het kampioenschap lijkt te hebben geleid tot de versnelde verspreiding van een nieuwe sport. Het is goed mogelijk dat veel nieuwe leden voor de successen van Barney buiten clubverband (thuis of in cafés) al darts beoefenden en door de successen hebben ontdekt dat darts als een serieuze sport kan worden beoefend en als zodanig ook in bredere kring wordt geaccepteerd. Wel moet in dit opzicht een slag om de arm worden gehouden: bij gebrek aan gegevens over de ontwikkeling van darts in andere landen kan (nog) niet worden beoordeeld in hoeverre de groei van darts in Nederland deel uitmaakt van een algemene groei van de dartssport die zich ook voordoet in landen zonder internationaal aansprekende successen, of – zoals bij judo het geval bleek – een voorloper is van een ontwikkeling die zich in andere landen nog moet inzetten.

De genoemde voorbeelden laten zien dat een 'Ard-en-Keesie-effect' zich zelden voordoet, maar voor zover hiervan sprake is, betreft het een nieuwe sport. De publiciteit rond kampioenschappen lijkt dus eerder te zorgen voor de verspreiding van betrekkelijk onbekende sporten dan voor de verdere verbreiding van reeds

gevestigde sporten. Wanneer zich in een betrekkelijk nieuwe sport een aansprekend kampioenschap voordoet, komen vele mensen als gevolg van de media-exposure met de betreffende nieuwe sport in aanraking. Daarvan kan een aansporing uitgaan om deze nieuwe sport, met al het succes en enthousiasme dat rondom deze sport door de media wordt uitgedragen, eens uit te proberen. Is een sport eenmaal gevestigd, dan leiden aansprekende kampioenschappen als zodanig zelden tot een effect op de verdere popularisering van sporten; en zeker niet op de langere termijn. Het uitblijven van effecten van aansprekende kampioenschappen is het gangbare patroon.

Dat de ledenontwikkeling op de langere termijn (of de conjuncturele golfbewegingen hierin) niet door het optreden van kampioenen kan worden verklaard, is ook wel begrijpelijk. Topsporters weten als geen ander hoe vergankelijk de euforie van het succes is. Na de opwindende topprestatie in het ene sportevenement is er al weer de teleurstelling over het andere. Bovendien blijft de aandacht van publiek en media niet lang op één sport gericht.

Meer dan een 'Ard-en-Keesie-effect' lijkt er sprake te zijn van een omgekeerd verband: na of gedurende een periode van sterke uitbreiding van het ledental in een bepaalde tak van sport, is de kans groter dat een internationaal kampioenschap in die sport kan worden behaald. Deze relatie zou in overeenstemming zijn met de bekende uitspraak van Pierre de Coubertin dat op iedere duizend sportbeoefenaren honderd uitblinkers aan te treffen zijn, waaruit weer één topsporter resulteert.⁵¹

Dat mensen zich veel minder tot sportdeelname laten inspireren door de sporthelden dan wel wordt verondersteld, doet overigens niets af aan de topprestaties zelf, noch aan hun maatschappelijke betekenis. Niet het verenigingsledental maar de publieke belangstelling kan door prestaties – korte tijd – enorm toenemen. De grote sportevenementen houden miljoenen mensen in hun greep. Het wel en wee van de nationale sporters is dagelijks het onderwerp van gesprek. Via radio en televisie volgen miljoenen de sportgebeurtenissen in huiskamers, cafés en op de werkplek. Deze gemeenschappelijke belangstelling en identificatie binden mensen van uiteenlopende signatuur. Bovendien kan hiervan een zeer positief effect uitgaan op de inkomsten van sportorganisaties uit sponsoring, die vervolgens weer benut kunnen worden voor een stimulering van de sport in de breedte.

2.3.9 De lokroep van het grote geld

Met sportbeoefening valt een fortuin te verdienen, maar vergelijkbare prestaties worden in de verschillende takken van sport uiteenlopend financieel beloond. Dat is een logisch gevolg van het verschil in de mate waarin sporten zijn geprofessionaliseerd en gecommercialiseerd. Maken deze verschillen de ene sport aantrekkelijker dan de andere? Verkiezen mensen de ene sport boven een andere

omdat zij door een sportcarrière veel geld hopen te verdienen?

Dat velen op grond van dit motief voor een bepaalde sport kiezen, is onwaarschijnlijk. Verschillende geprofessionaliseerde sporten, zoals boksen, wielrennen en in mindere mate atletiek, kennen in Nederland minder beoefenaars dan niet-geprofessionaliseerde sporten, zoals zwemmen, hockey, korfbal en handbal. Bovendien leidt de introductie van het professionalisme in verschillende sporten niet tot verdere uitbreiding van de georganiseerde beoefening. Het professionalisme in het Nederlandse voetbal werd in 1956 gelegaliseerd, toen bijna eenderde van de georganiseerde sporters voetbalde. De salarissen van de profvoetballers waren aanvankelijk bijzonder laag; pas met de grote successen in het begin van de jaren zeventig kwam hierin verandering. Sindsdien is het salarisoniveau sterk toegenomen, maar beoefent een steeds groter percentage van het totaal aantal sporters in Nederland een andere sport. Zoals in de vorige paragraaf aan de orde kwam, hebben ook de professionalisering en commercialisering van het Nederlandse volleybal niet geleid tot een groei van het aantal volleyballers.

Dat commercialisering en professionalisering niet tot een groei van het aantal beoefenaars van de betreffende sport leiden, is wel begrijpelijk. Weliswaar is het mogelijk dat er een 'loterijeffect' in werking treedt (dit – door de historicus Van Tijn benoemde – principe houdt in dat er meer 'nieten' dan prijzen zijn, maar dat de hoop op een prijs velen doet meespelen).⁵² Maar al vrij snel zal het de sporter duidelijk worden of hij of zij tot de uitverkorenen kan behoren. Als dit niet het geval is, en dat geldt voor de overgrote meerderheid, kan dit soort imitatiegedrag zelfs demotiverend werken. Het aantal mensen dat met het oog op verrijking doorgaat met de beoefening van een bepaalde sport, zal dan ook niet veel groter zijn dan de top smal is.

2.3.10 De invloed van de televisie

"Zien is doen" is in de jaren tachtig het motto geweest van een sportstimuleringscampagne van de toenmalige Nederlandse Sport Federatie. Op speciale beurzen werden verschillende sporten gedemonstreerd en kregen aanwezigen de kans die sporten uit te proberen. "Zien is doen" is ook het effect dat van televisie-uitzendingen zou uitgaan. Door het kijken naar sporten zouden mensen zich voor deze sporten gaan interesseren en ten gevolge daarvan zouden zij deze sporten meer gaan beoefenen.

De invloed van de media op ons gedrag is buitengewoon gecompliceerd. Zoals Joan Chandler in haar boek over televisie en nationale sporten schrijft, bestaat er geen algemeen geaccepteerde theorie over de wijze waarop televisie-uitzendingen de kijkers beïnvloeden; ondanks jarenlang onderzoek weten we nog steeds niet of gewelddadige televisiefilms kinderen tot gewelddadig gedrag in het dagelijks leven aanzetten.⁵³ Net zomin is bekend of en in hoeverre er een verband bestaat

tussen het verschil in aandacht tussen sporten op televisie en de differentiële popularisering van die sporten. Wel is duidelijk dat sport en media een perfect koppel vormen. De Engelse socioloog Joseph Maguire spreekt in dit verband van het "Global Media-Sport Complex". Zijn analyse laat echter ook zien dat de invloed die hiervan uitgaat niet eenduidig is en steeds in de context moet worden geplaatst van een breder globaliseringsproces.⁵⁴

Een inzicht dat uit de bespreking van het 'Ard-en-Keesie-effect' naar voren kwam en in de komende hoofdstukken een historische onderbouwing krijgt, is dat de media primair fungeren als een katalysator van *verspreiding*. Overal ter wereld brengt de televisie mensen op de hoogte van de nieuwste sportontwikkelingen. Deze verspreidingsfunctie hadden andere media eerder. Kranten en tijdschriften speelden een eeuw geleden een intermediaire rol bij de nationale en internationale verspreiding van bijvoorbeeld wielrennen, tafeltennis, voetbal en honkbal.⁵⁵ Tegenwoordig zijn de elektronische media de belangrijkste bron van informatie geworden voor gebeurtenissen die buiten het directe gezichtsveld liggen. Vooral nu in de afgelopen decennia de internationale ontvangstmogelijkheden sterk zijn uitgebreid, hebben zij een belangrijke functie bij de introductie van nog onbekende, vaak buitenlandse sporten. Het is niet denkbeeldig dat een groot aantal mensen hierdoor geïnspireerd raakt om die sporten zelf te gaan beoefenen en daarvoor clubs op te richten.⁵⁶

Een zelfstandige invloed van de televisie op de *popularisering* van sporten moet echter worden betwijfeld. Volleybal is in de jaren zeventig en tachtig op televisie stiefmoederlijk bedeed, maar groeide desondanks sterker in populariteit dan basketbal, waarvan veel meer wedstrijden op televisie werden uitgezonden. Voetbal en schaatsen krijgen in Nederland al jarenlang de meeste aandacht, maar het aantal beoefenaars van deze sporten neemt in relatieve zin af. En ook de Koninklijke Nederlandsche Wielren Unie ziet haar betrekkelijk geringe ledental niet groeien, ondanks een naar verhouding zeer ruime hoeveelheid aandacht van de media. Daarentegen neemt de populariteit van sporten als golf, hippische sport en squash in Nederland wel toe, terwijl hieraan weinig aandacht wordt geschonken.

Onderzoek van de Franse socioloog Paul Irlinger bevestigt het uitblijven van een effect van televisiesport op participatiesport. Hij vond dat mensen intensiever naar sport kijken naarmate zij vaker sport beoefenen. Bovendien kijken sportbeoefenaars meer sport naarmate zij vaker sporten in georganiseerd en competitieverband. Omdat deze correlatie nog geen causaal verband aangeeft, onderzocht Irlinger de omstandigheden waarin mensen zich gestimuleerd voelen om te gaan sporten of méér te gaan sporten en de motiverende factoren die aanzetten tot sportbeoefening. Sport op televisie bleek in deze opzichten nauwelijks van belang. Voor minder dan twee procent van de respondenten bleek het kijken naar

sport op televisie een drijfveer om zelf te gaan sporten. Irlinger concludeert dan ook: "We must accept the proof: televised sport does not have the effect we thought it had."⁵⁷ Eerder blijkt het omgekeerde het geval: "people who are active in sport are also the most typical sport spectators."⁵⁸

Voor zover er van de televisie invloed uitgaat, is deze vermoedelijk indirect van aard. Ten eerste draagt de televisie bij tot de integratie van een sport in de cultuur. Die ontwikkeling kan de populariteit van een sport bestendigen. Ten tweede beïnvloedt de televisie het imago van een sport. Televisierapportages van een exclusieve poloclub, geweld op voetbalvelden, een studentikoze sfeer bij de roeiversity of een carnavalesk karakter van een korfbalfinale beïnvloeden deze beeldvorming. Maar vaak sluiten de media daarbij aan op reeds bestaande beelden.

Het ontbreken van een directe invloed van televisie op sportbeoefening is niet zo vreemd. Zoals aan het begin van dit hoofdstuk is opgemerkt, gaan achter het kijken naar sport andere motieven en redenen schuil dan achter het beoefenen ervan. Een sensationeel en enthousiasmerend verslag van een sportwedstrijd stimuleert waarschijnlijk eerder het opnieuw kijken naar een wedstrijd in deze tak van sport dan het beoefenen ervan. Vermoedelijk kunnen televisie-uitzendingen dan ook alleen onder bepaalde condities en op indirecte wijze de populariteit van een tak van sport aanwakkeren. In de volgende hoofdstukken probeer ik die condities aan het licht te brengen.

2.3.11 Conclusie

Over het algemeen kunnen de verklaringen die eerder zijn gegeven voor de uiteenlopende populariteit van sporten door middel van historisch-vergelijkende analyses worden gefalsificeerd. Hun voornaamste manco is dat de sporten worden gereïficeerd en uit hun sociale context worden gelicht. Bovendien ontbreekt een algemene theorie, waardoor steeds wisselende verklaringen voor de populariteit van een sport in één land en op één moment worden geformuleerd, zonder dat duidelijkheid ontstaat over de wijze waarop deze verklaringen met elkaar samenhangen en van elkaar verschillen.

In 1989 publiceerde Stokvis een aantal programmatische artikelen waarin hij – als eerste – een overkoepelende theorie voor de differentiële popularisering van sporten formuleerde. Bovendien zette hij de verklaringen voor deze problematiek op een nieuw spoor. De meeste auteurs gaan in de besproken verklaringen uit van de intrinsieke kenmerken van sporten. Stokvis stelt daarentegen voor de verklaring te zoeken in de kenmerken van de sociale verbanden waarbinnen die sporten worden beoefend. Uitgangspunt in Stokvis' analyse zijn de populariteitsrangordes van sporten in nationale samenlevingen. Met behulp van diverse theoretische tradities – waaronder de wereldsysteemtheorie van Immanuel Wallerstein, de moderniseringstheorieën van David Landes en de theorieën van statusonder-

scheidingen van onder meer Pierre Bourdieu – verklaart hij deze nationale rangordes door ze in verband te brengen met enerzijds de machtsverhoudingen tussen landen en anderzijds de toenemende statuscompetitie tussen sociale klassen in de loop van de moderniseringsprocessen.⁵⁹ Op dit theoretische model bouwt mijn verklaring voort.

Stokvis' analyse is – in navolging van Durkheims beroemde *Le Suicide* – gericht op de kenmerken van collectiviteiten. Het gevolg van deze aanpak is een nuchtere, afstandelijke analyse waarin een zij-perspectief domineert. In mijn uitwerking van zijn theorie geef ik meer aandacht aan de vraag hoe de macrosociologische processen zich verhouden tot de vorming van individuele sportvoorkeuren. Ik ga uitvoeriger na welke sociale betekenissen de diverse takken van sport hebben gekregen, hoe die zijn veranderd in samenhang met bredere maatschappelijke ontwikkelingen, en welke gevolgen deze veranderingen hebben gehad voor de distinctieve werking van sportvoorkeuren. Bovendien zoom ik sterker in op de groepen mensen en de instituties die een katalyserende rol hebben gespeeld bij de verspreiding en popularisering van de verschillende sporten.

Ten aanzien van de distinctieve werking van sportvoorkeuren haak ik in op inzichten die zijn ontwikkeld in de onderzoeksgroep rond Pierre Bourdieu. Volgens deze sociologen leren mensen de verschillende sporten gedurende hun socialisatie uiteenlopend waarderen. Tussen de sociale klassen ontstaan daardoor smaakverschillen omtrent de aantrekkelijkheid, aardigheid en waarde van die sporten. Die verschillende klassenvoorkeuren zijn niet gebaseerd op een onveranderlijke intrinsieke waarde van de diverse sporten, maar op de betekenissen die mensen hechten aan de sociale gebruiken in die sporten. Hoewel de basisregels van een sport overal op vrijwel identieke wijze worden nageleefd, kunnen deze gebruiken binnen die tak van sport sterk uiteenlopen. Dat is vooral het geval waar de beoefenaars van een tak van sport een sterk heterogene sociale achtergrond bezitten.⁶⁰

Ook bij het werk van andere auteurs sluit mijn benadering aan. Dit geldt bovenal voor dat van Allen Guttmann en Andrei Markovits. Onafhankelijk van Stokvis en mijzelf heeft Guttmann eind jaren tachtig het verband tussen de diffusie van sporten en internationale machtsverhoudingen tot onderwerp van studie genomen, resulterend in *Games and Empires. Modern Sports and Cultural Imperialism* (1994).⁶¹ Het onderzoek naar de uitblijvende populariteit van voetbal in de Verenigde Staten, dat Markovits en Hellerman in 2001 publiceerden, vertoont eveneens opvallende parallellen met mijn benadering; in het bijzonder wat de vergelijking met de andere Amerikaanse sporten betreft.⁶² Zo ook zijn diverse andere onderzoeken goed in te passen in de hier ontwikkelde theorie. Dat geldt voor het onderzoek van Eric Dunning en Kenneth Sheard naar de ontwikkeling

van rugby in Engeland, maar ook voor de studies van Ian Tyrrell, Melvin Adelman, George Kirsch en Richard Cashman, waarin de bloei of neergang van één of meerdere takken van sport vakkundig wordt beschreven.⁶³ Hun onderzoeken komen in de loop van dit boek nog ter sprake. Maar de verklaringen die zij – met uitzondering van Markovits en Hellerman – geven, verschillen van wat hier wordt beoogd. Ze hebben een terloops karakter, zijn vaak impliciet en worden alleen voor het behandelde onderwerp (beperkt naar sport, plaats en periode) geformuleerd. De verklaringen maken geen deel uit van een coherent stelsel van generaliserende uitspraken, maar hebben een ad hoc-karakter. In plaats daarvan heeft dit boek ten doel de differentiële popularisering van sporten systematisch te verklaren. Daarvoor zijn bovengenoemde theoretische invloeden verwerkt tot het navolgende model. Dit model werkt niet als een sjabloon dat, ter verklaring van de populariteit, zonder onderzoek op iedere sport kan worden toegepast. Het heeft geen deterministische maar een attenderende functie. Het werkt als een zoeklicht dat tal van vragen genereert en aangeeft waarop gelet moet worden, wat belangrijk is en in welke richting de verklaring moet worden gezocht.

Centraal staat de gedachte dat de differentiële popularisering van sporten op langere termijn een relatief autonoom, 'blind' en tot op zekere hoogte gestructureerd proces is, dat zich ontwikkelt in samenhang met maatschappelijke veranderingen. Die maatschappelijke veranderingen liggen ten grondslag aan de sportvoorkeuren van individuen, maar vallen buiten hun directe invloed en soms zelfs buiten hun waarneming. Daarom kan de populariteit van sporten niet worden verklaard door mensen naar de motieven van hun sportkeuze te vragen. Individuele sportvoorkeuren zijn hoogstens ten dele aangeboren. Ze zijn producten van ervaringen die mensen in bepaalde maatschappelijke omstandigheden en verhoudingen opdoen binnen sociale groeperingen met een vele generaties omvattende geschiedenis.⁶⁴

De keuze voor een sport is niet alleen het resultaat van een afweging tussen verschillende vormen van fysieke inspanning en geregelde wedijver, maar is ook het gevolg van de selectie uit verschillende groepen mensen. Vrijwel iedereen heeft een vage voorstelling van de mensen die bij de verschillende sporten te verwachten zijn, hoe zij zich gedragen en hoe de sfeer onder hen is. Door lid te worden van een sportclub kiest men voor een bepaalde groep mensen. Dat kan zijn omdat men zich thuis denkt te voelen bij de mensen die men daar verwacht aan te treffen, maar ook omdat men zich juist niet met bepaalde groepen mensen geassocieerd wil zien die andere sporten beoefenen. Op de achtergrond van deze afwegingen spelen machtsverhoudingen en statusverschillen tussen mensen – met name tussen staten en sociale klassen, maar ook tussen mannen en vrouwen, jongeren en ouderen en mensen uit verschillende regio's – een belangrijke rol.

De sportbeoefening maakt deel uit van de wedijver die zich tussen mensen afspeelt. Mensen beoordelen elkaar onder meer op grond van de vraag welke sport men beoefent, met wie en hoe men dit doet. Kennis van de verbanden tussen sporten en sociale groepen is daarom van belang om de differentiële popularisering van sporten te begrijpen. Groepen mensen kunnen aan de gezamenlijke voorkeur voor een sport een deel van hun identiteit ontleen en zich daarmee tegen anderen afzetten. Daarbij komt dat de sociale status van sporten ongelijk is. Er bestaat een statushiërarchie van sporten waardoor mensen zich door hun sportkeuzen automatisch in breder maatschappelijk verband binden en onderscheiden.

De sociale status van sporten is geen constante. Hij wordt bepaald door de (vermoede) sociale achtergrond van de beoefenaars en de sociale gebruiken die zij cultiveren, en verandert als hierin wijzigingen optreden. Van essentieel belang voor de status van sporten is de sociale afkomst van de sportbeoefenaars. Die afkomst kan hun land, stad, sociale klasse, sekse of leeftijd betreffen, maar wordt bijvoorbeeld ook bepaald door de school waar zij hun onderwijs volgen. Van een hoog aanzien gaat een aantrekkingskracht uit op mensen die zich lager in de sociale hiërarchie bevinden, in eerste instantie vooral op sociale stijgers. Door een sport met aanzien te gaan beoefenen, geven zij gestalte aan hun sociale stijging en verbinden zij zich met mensen met een leefstijl waarnaar zij streven. De overname door sociale groepen op een lagere trede op de sociale ladder kan vervolgens weer leiden tot verdere daling, omdat mensen daaronder zich weer op de bovenliggende groep oriënteren. Dit is het bekende *trickle down effect* van Fallers. Dit druppel effect treedt niet altijd en overal automatisch op. Maar als het zich voordoet, verleggen mensen die hoger op de sociale ladder staan hun interesse naar andere sporten.

De hedendaagse populariteitsrangordes zijn te verklaren door de voorafgaande differentiële verspreiding en popularisering van sporten te onderzoeken binnen het kader van veranderende machtsverhoudingen en statusverschillen en tegen de achtergrond van de mondiale uitbreiding van afhankelijkheidsrelaties. Voor de verklaring van de populariteitsontwikkeling van een tak van sport moet worden gekeken naar de sociale achtergrond van de beoefenaars in het land van herkomst en hun verhoudingen tot andere sociale groeperingen; naar de verhoudingen tussen dit land en de staten waar de sporten worden overgenomen; en naar de sociale groeperingen die de betreffende sporten in deze staten hebben overgenomen en naar hun verhouding tot andere groeperingen.

De *internationale verspreiding* van sporten hangt in de eerste plaats samen met ontwikkelingen in de *internationale verhoudingen*. Vrijwel alle belangrijke sporten uit het huidige wereldsportstelsel zijn afkomstig uit staten die de afgelopen eeuw tot de grootmachten behoorden. Deze staten fungeerden als centra van

verspreiding. Met de vergroting van hun invloedssfeer verspreidden zich de meeste sporten die uit deze staten afkomstig waren. De populariteit die deze sporten elders kregen, is afhankelijk van de aard van de concurrentieverhoudingen en afhankelijkheidsrelaties tussen de landen waar de sporten vandaan kwamen en de landen waar de sporten werden overgenomen. Sporten uit landen die in de afgelopen eeuw een meer perifere positie in het wereldsysteem innamen, raakten minder verspreid en – buiten het land van herkomst – beduidend minder populair. Binnen het kader van deze processen werd de verspreiding van sporten bevorderd door groepen mensen uit de dominerende landen die in internationaal verband waren betrokken bij migratie, kolonisatie, de handel, het leger, de school, de kerk en de media.

Voor een verklaring van de *popularisering* van sporten binnen landen moet een verband worden gelegd met veranderingen in de *sociale verhoudingen*. Tijdens de verspreiding bleef de sportbeoefening aanvankelijk voornamelijk beperkt tot de maatschappelijke bovenlagen in de stedelijke centra. Zij hadden internationale contacten en konden buitenlandse reizen maken en scholing genieten. Mede dankzij veranderingen in de verhoudingen tussen sociale klassen, tussen mannen en vrouwen, en tussen stedelingen en bewoners van het platteland konden veel sporten zich over bredere lagen van de bevolking verbreiden. De vraag bij welke sporten deze popularisering meer of minder optrad, is afhankelijk van de sociale herkomst van de sportbeoefenaars en de sociale betekenissen die deze sporten kregen, zowel in de landen waar de sporten ontstonden als in de landen waar deze sporten werden overgenomen. Op grond van de specifieke ontwikkeling ontstonden in iedere tak van sport eigen gebruiken, tradities en voorschriften die de sociale betekenis beïnvloedden die mensen – afhankelijk van hun sociale posities – aan die sport toekenden. Deze aan de verspreiding voorafgaande ontwikkeling had gevolgen voor de sociale samenstelling van de mensen die elders deze sporten overnamen en bepaalde de wijze waarop deze mensen hun sport konden vormgeven.

Met deze theoretische uitgangspunten zal ik in de komende hoofdstukken een meer systematische verklaring trachten te geven voor de differentiële popularisering van sporten. Dat betekent dat veel aandacht zal uitgaan naar de sociale geschiedenis van sporten. Waar en door wie zijn zij ontwikkeld, onder welke mensen raakten zij in zwang, wat was de reactie van andere groepen mensen?

3 De herkomst van sporten: modernisering en sportificering in centra van verspreiding

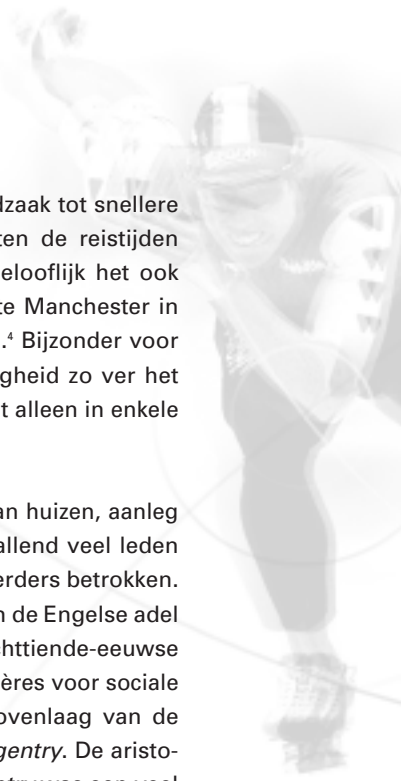
De meest verspreide gestandaardiseerde sporten (zie hoofdstuk 1) zijn merendeels afkomstig uit een beperkt aantal landen: Engeland, Duitsland, de Verenigde Staten en Japan.¹ Van de meest *beoefende* sporten zijn de meeste afkomstig uit Engeland (voetbal, golf, tafeltennis, badminton, tennis), de Verenigde Staten (volleybal en basketbal) en Japan (judo). Van de 25 meest *verspreide* sporten ter wereld zijn er zeven afkomstig uit Engeland (atletiek, voetbal, tennis, boksen, tafeltennis, badminton, paardensport), drie uit de Verenigde Staten (volleybal, basketbal, bowling), twee uit Duitsland (handbal en turnen) en twee uit Japan (judo en karate). Van twee landen, Korea (taekwondo) en Frankrijk (wielrennen²), is één sport tot de top-25 van meest verspreide sporten doorgedrongen. De ontstaansgeschiedenis van de overige sporten kan moeilijker binnen één land worden gelokaliseerd (biljartsporten, zwemmen, bodybuilding, gewichtheffen, schaken, schieten, worstelen, boogschieten, *life saving sport*).

Dit opvallend beperkte aantal centra van verspreiding biedt een aanknopingspunt om de differentiële popularisering van sporten te verklaren. Het roept ook verscheidene vragen op. Waarom ontstonden de meeste sporten in deze vier landen? Het antwoord daarop zal ik zoeken in de bijzondere kenmerken van de modernisering en de ontwikkeling in de internationale machtspositie van Engeland, Duitsland, de Verenigde Staten en Japan. En waarom populariseerden die sporten in deze landen in uiteenlopende mate? Voor de beantwoording daarvan leg ik een verband tussen de sociale achtergrond van de beoefenaars van de diverse sporten en maatschappelijke verhoudingen en ontwikkelingen in deze centra van verspreiding.

3.1 De ontwikkeling van het moderne sportmodel: vroege modernisering in Engeland

Met recht wordt Engeland de bakermat van de sport genoemd. Al uit de vroege Middeleeuwen zijn uit dat land berichten bekend van sportachtige vermaken, zoals springen, paardenrennen, boogschieten, steengooien, worstelen en sleeën. Maar hierin onderscheidde Engeland zich niet van andere landen. De Engelse ontwikkeling week af toen in de zeventiende en achttiende eeuw boksen, paardenrennen, hardlopen, cricket en roeien op nationaal niveau werden gestandaardiseerd en georganiseerd. Enkele bijzondere ontwikkelingen van de Engelse samenleving kunnen verklaren waarom hier de wieg van de moderne sport stond.

De industrialisering zette in Engeland al in de tweede helft van de achttiende eeuw in, enkele decennia eerder dan in andere Europese landen het geval was. Door de toename van handel en bedrijvigheid raakten verschillende markten meer op elkaar betrokken. Verbeteringen in transport en communicatie vergrootten de reikwijdte van de contacten tussen mensen. Een uitgebreid kanalen- en

wegenstelsel werd aangelegd om te beantwoorden aan de noodzaak tot snellere verplaatsing over steeds grotere afstanden.³ Hierdoor verkortten de reistijden aanzienlijk. In 1754 was in een advertentie te lezen: “Hoe ongelooflijk het ook moge klinken, deze koets zal reeds vier dagen na haar vertrek te Manchester in Londen arriveren”; dertig jaar later was deze reistijd gehalveerd.⁴ Bijzonder voor de Engelse samenleving was bovendien dat handel en bedrijvigheid zo ver het binnenland in reikten. Maatschappelijke vernieuwingen waren niet alleen in enkele centra merkbaar, maar verspreidden zich tot in het achterland.⁵

Bij de financiering van bedrijven, exploitatie van mijnen, bouw van huizen, aanleg van wegen en kanalen, en ontwikkeling van havens waren opvallend veel leden van de Engelse aristocratie en *gentry* als speculanten en investeerders betrokken. Dat was een gevolg van de geringere verschillen in leefstijl tussen de Engelse adel en burgerij, in vergelijking met het Europese vasteland. Het achttiende-eeuwse Engeland was een betrekkelijk open samenleving met lagere barrières voor sociale mobiliteit en minder sterk afgeschermd statusgroepen. De bovenlaag van de Engelse samenleving werd gevormd door de aristocratie en de *gentry*. De aristocratie bestond uit een betrekkelijk kleine groep getitelden. De *gentry* was een veel grotere groep van landbezitters die niet tot de adel behoorde, maar halverwege de zeventiende eeuw wel ongeveer de helft van het land bezat. Beide groeperingen kenden een strenge vorm van eerstgeboorterecht. Alleen de eerste zoon behield het landbezit van de familie. Andere zonen kregen een gering deel van het erfgoed en moesten, voor zover dit onvoldoende was, voor hun inkomen een burgerlijk beroep zoeken. Daardoor mengden velen met een adellijke opvoeding zich noodgedwongen in sociaal lagere kringen en verzetten zij zich minder sterk tegen burgerlijke gedragsstandaarden. Tegenover de verburgerlijking van de adel in Engeland, stond de aristocratisering van de burgerij in Frankrijk. Ook in dit land raakte de adellijke leefstijl vermengd met die van burgerlijke groeperingen, maar hier was de reden dat leden van de bourgeoisie in de hofsamenleving werden opgenomen. Zij oriënteerden zich op de toonaangevende adel en hoopten door overname van de hier gangbare leefstijl in de hoogste kringen te worden geaccepteerd. De adelstand groeide daardoor in aantal en macht sterker dan in Engeland, maar verkeerde in een minder onafhankelijke positie ten opzichte van de koning en het centrale hof. Daardoor onderhield de provinciale Engelse adel nauwere contacten met de lokale bevolking. In de Duitse staten en oostelijker gelegen samenlevingen sloot de voornamelijk landelijke adel zich juist sterk af voor de bourgeoisie en de grote massa arme boeren. Van vermenging van burgerlijke en aristocratische leefstijlen was hier veel minder sprake dan in Frankrijk en Engeland.⁶

De minder scherpe scheiding tussen de leefstijlen van de verschillende

statusgroepen en de nauwere contacten tussen de adel en de lokale bevolking droegen ertoe bij dat de maatschappelijke elite in Engeland sterker betrokken raakte bij de lokale sportachtige vermaken dan in landen op het Europese vasteland. Buitenlandse ooggetuigen constateerden tot hun ontzetting dat edelen te midden van het volk toeschouwers waren bij paardenrennen, roeien, boksen en cricket, en soms zelfs met sociaal lageren eraan deelnamen.⁷ De betrokkenheid van de adel en de vroeg ingezette integratieprocessen in de Engelse samenleving bevorderden de standaardisatie van deze sportachtige vermaken. Een belangrijke impuls hiertoe ging uit van *the London Season*, het maandenlange verblijf van de rijkste secties van de aristocratie en *gentry* te Londen wanneer het parlement zitting hield. Tijdens deze parlementaire verblijven waren *the sports* een geliefd vermaak. Omdat de adellijken uit verschillende landstrekten kwamen, met uiteenlopende tradities van beoefening, dienden zij overeenstemming te bereiken over de na te leven regels. Tegen deze achtergrond ontstonden in de achttiende eeuw de eerste nationaal gestandaardiseerde sporten, zoals paardenrennen, boksen en cricket.⁸

3.1.1 Boksen, paardenrennen, roeien en cricket: de neergang van gepatroniseerde sporten

Vóór 1850 waren paardenrennen, roeien, boksen en cricket in Engeland de belangrijkste sporten die op nationale schaal werden beoefend. Vooral de eerste drie sporten floreerden in de achttiende eeuw als toeschouwerssporten, maar vielen in de tweede helft van de negentiende eeuw in populariteit terug. Ze werden gekenmerkt door patronage, weddenschappen, publiek en beroepsbeoefening.

Om de snelheid van paarden – in de zeventiende eeuw het snelste vervoermiddel over land – te beoordelen, organiseerde de adel zogenaamde *matches against time*. Rijke paardeneigenaren sloten weddenschappen af op de tijd die nodig was voor het afleggen van een afgesproken afstand op open terrein. Vanaf 1660 kwamen voor deze wedstrijden ronde banen in zwang, die een grotere regelmaat van samenkomst en gelijkheid van wedstrijden mogelijk maakten. De oprichting van de Jockey Club in 1752 zorgde voor standaardisering van de regels. Deze club introduceerde vaste baanafmetingen en leeftijdscategorieën, voerde handicaps in en stelde betere regels op voor de tijdmeting.

Hoewel adellijken aanvankelijk ook zelf de paarden bereden, lieten zij dit in toenemende mate over aan hun knechten die zich ontwikkelden tot beroepsjockeys. Zelf trokken zij de snelste paarden aan, staken ze veel geld in het fokken en sloten zij weddenschappen af. Niet alleen de jockeys en paarden, maar ook de *footmen* (knechten die de koetsen bij het reizen hardlopend vergezelden om in geval van pech hulp te bieden) liet de adel uitkomen tegen *footmen* die bij andere rijke heren in dienst waren. Toen de ronde renbanen in gebruik raakten, werden deze

hardloophwedstrijden hier gehouden, ter afwisseling van de paardenrennen. Naast serieuze wedstrijden werden er ook wedlopen georganiseerd die louter waren gericht op het vermaak van het brede publiek. Zo werd er in Newmarket bijvoorbeeld geld gezet op de rondetijd van een achttien maanden oud meisje en op de winnaar van een duel tussen twee mannen met een houten been.⁹

De combinatie van patronage, een breed publiek, beroepsbeoefenaars en weddenschappen was ook kenmerkend voor roeien. Rond 1661 waren ongeveer 10.000 veermannen en beroepsroeiers nabij de Theems actief. De aristocratie en *gentry* stelden prijzengeld voor wedstrijden ter beschikking, wat een belangrijke aanvulling vormde op het karige inkomen van deze beroepsroeiers en veermannen.

Meer dan bij paardenrennen en roeien waren de aristocratie en *gentry* bij boksen en cricket zélf actief. Boksen raakte onder de Londense elite in zwang als alternatief voor schermen. Met het verbod op het dragen van en duelleren met de degen raakte ook de schermoefening in onbruik. Grote schermmeesters vormden zich om tot boksleraren van de adel. Voor deze bokslessen bestond onder de adel enorme belangstelling. De adellijke betrokkenheid stimuleerde de regelgeving, standaardisering en geweldsinperking van boksen. Toen in 1814 met de Pugilistic Club het eerste (onofficiële) bestuurslichaam van het Engelse boksen werd opgericht, konden de nieuwe regels op nationale schaal worden afgedwongen. In de veredelde vorm onderscheidde het boksen van de adel zich van de vele lokale vormen van vuistvechten die onder lagere sociale milieus bestonden. Dit vuistvechten zou men tegenwoordig niet meer als boksen herkennen. De tegenstanders mochten trappen, aan de haren trekken en doorvechten als één van hen tegen de grond was gegaan.¹⁰

Cricket kent vele voorlopers. Het basisprincipe (een bal op een doel gooien dat wordt verdedigd door iemand die de bal probeert weg te slaan) kwam in vele samenlevingen voor. Maar de standaardisatie en organisatie van het hedendaagse cricket vond in Engeland plaats tijdens de Londense verblijven van de aristocratie en *gentry*. In 1727 stelden zij *Articles of Agreement* op om eenheid in de regels aan te brengen. Ruim een eeuw later verfijnde de beroemde Marylebone Cricket Club (MCC) de reglementen tot de vorm waarin zij in essentie nog altijd gelden.

Te midden van de andere Engelse sporten heeft cricket altijd een bijzondere plaats ingenomen. Dit was vooral het resultaat van de bijzondere sociale verhoudingen op het cricketveld. De adel hanteerde niet alleen zelf *balls and bats*, maar deed dit ook in samenspel met mensen uit sociaal lagere kringen. Aanvankelijk ging het vooral om hun knechten, later ook om onafhankelijke 'professionals'. Dit samenspel tussen adel en volk overschreed de fatsoensnormen niet. De omgang van *gentlemen* en *players* op en buiten het cricketveld was dusdanig dat de sociale verschillen onaangetast bleven. Bovendien was deze sport niet in de eerste plaats

gericht op het amuseren van toeschouwers, maar bedoeld voor de beoefenaars zelf.¹¹

Aan de patriarchale verhoudingen in deze sporten – en in diverse andere gebieden van de volkscultuur – kwam een einde toen sociaal-economische ontwikkelingen het leven op het platteland drastisch veranderden. De vraag naar land nam sterk toe en de verbetering van transport en communicatie verminderde de lokale zelfstandigheid. Nieuwe rijken verstoorden het geordende leven van de landadel en zetten zijn vertrouwen in de eigen positie onder druk. Deze ontwikkeling leidde in het midden van de negentiende eeuw tot wat historici de *mid-Victorian compromise* hebben genoemd, een periode van wederzijdse beïnvloeding waarbij de machtsbalans tussen de gevestigde aristocratie en *gentry* enerzijds en de sociaal stijgende bourgeoisie anderzijds min of meer in evenwicht was. In het laatste kwart van de negentiende eeuw verzwakte de positie van de aristocratie verder doordat de grondprijs sterk daalde ten gevolge van de toename van geïmporteerde landbouwproducten.¹²

Door de veranderde machtsverhoudingen kregen leden van de middenklasse een grotere invloed op de standaarden van goed gedrag. Zij oefenden in toenemende mate kritiek uit op de traditionele aristocratische sporten en vermaken. Niet minder fel richtten zij hun pijlen op de weinig gereguleerde volksvermaken, in het bijzonder de *blood sports*, dierkwellende vermaken zoals *bull-baiting* en hanengevechten. Zij keerden zich tegen het spuwen, vloeken, gokken, overmatige drankgebruik en gewelddadige gedrag dat volgens hen onderdeel van deze sporten en vermaken was.¹³ Veel positiever bezagen zij de nieuwe, beter gereguleerde en georganiseerde sporten die in de tweede helft van de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwamen.

De stijging van de middenklasse is een langetermijntontwikkeling die in langdurige culturele veranderingen in westerse samenlevingen onontkoombaar op de achtergrond meespeelt. Dit geldt ook voor de steeds prominentere plaats van de sport in westerse samenlevingen. Het tijdens de *mid-Victorian compromise* benadrukte ideaal van sportiviteit vormde een symbiose van de waardenschalen van aristocratie en burgerij. Sportiviteit vereiste overwinningsdrang en een competitieve instelling, met waardigheid bij verlies en hoffelijkheid bij winst. Dit gedragsideaal oversteeg de sportwereld en verdrong de aristocratische ‘hoffelijkheid’ als centrale deugd.

De middenklasse vormde geen eenheid, maar bestond uit meerdere fracties. De nieuwe rijken, die hun positie te danken hadden aan activiteiten in industrie en handel, traden in de sterk geïndustrialiseerde noordelijke gebieden van Engeland op als financiers en bestuurders bij de professionalisering van verschillende toeschouwerssporten. Daarmee weken zij in hun houding en oriëntatie af van een

andere middenklassefractie, waarvan de invloed op sportgebied vooral in het zuiden van Engeland groter werd. Tot deze fractie behoorden bijvoorbeeld bankiers, dokters en ambtenaren die hun opleiding op de privé-scholen en universiteiten hadden genoten. Deze fractie en de oude maatschappelijke elites vonden elkaar eind negentiende eeuw in het verzet tegen het professionalisme in de sport dat in het noorden steun kreeg van de *nouveaux riches*. Met het amateurisme- en fair play-ideaal trachtten deze goed opgeleide leden van de middenklasse hun sportbeoefening te onderscheiden van die van de nieuwe rijken en sociaal lageren. Deze idealen vereisten, in de woorden van Bourdieu, zowel economisch als cultureel kapitaal. Ze stelden de sport voor het genoeg van de atleten boven de sport voor het genoeg van het publiek. Dat vereiste een bron van inkomsten buiten de sportbeoefening. Bovendien vroegen deze idealen om de toepassing van bepaalde culturele codes, die werden benadrukt op de elitescholen en universiteiten. Men diende ook in het vuur van de strijd de zelfcontrole te bewaren en de aard van de wedstrijd en de eigen inbreng hierin hoger te waarderen dan het eindresultaat.

In vrijwel alle sporten deden zich problemen rond het vraagstuk van het professionalisme voor. Verzet tegen het verdienen van geld uit sportbeoefening was hierbij van secundair belang. In het pre-Victoriaanse tijdperk was dit een gangbare praktijk. Dat zich in het Victoriaanse Engeland zo veel conflicten voordeden rond het professionalisme, was het gevolg van een combinatie van grotere sociale spanningen in de Engelse samenleving als geheel en een toename van de sportbeoefening door arbeiders. Deze laatste ontwikkeling werd in hogere kringen als een bedreiging ervaren. "Outsiders, artisans, mechanics and such like troublesome persons can have no place found for them. To keep them out is a thing desirable on every count. The status of the rest seems better assured and more clear", schreef *The Times* in 1872.¹⁴ Dat trachtte men onder meer te bereiken door deze mensen te definiëren als professionals en die categorie uit te sluiten van deelname aan sportwedstrijden.

Vanwege de gewijzigde verhoudingen en hun ondermijnende positie lieten de aristocratie en *gentry* zich minder gemakkelijk in met het volk en legden zij zich toe op de stilering van een eigen, onderscheidende leefstijl. Als gevolg trokken zij zich grotendeels terug uit de organisatie van de gepatroniseerde sporten waarbij het volk nauw betrokken was.¹⁵ De maatschappelijke status van de paardenrennen en de ermee verbonden hardloophwedstrijden daalde, boksen raakte bij mensen van stand uit de gratie en de beoefening van roeien en cricket werd binnen exclusieve verbanden getrokken.

De leden van de Amateur Athletic Club zetten de aristocratische bokstraditie nog enige tijd voort. Zij stelden de Queensbury Rules op die worstelgrepen boven

het middel verboden, handschoenen tijdens wedstrijden verplicht stelden en zowel drieminutenrondes met een minuut pauze als de tiensecondenregel na een *knock-down* invoerden. De exclusiviteit en het amateurreglement van deze vereniging zorgden voor een select gezelschap waarin het aangenaam boksen was. Maar buiten de officiële clubs bleef het prijsvechten bestaan. De betrokkenheid van zakenlieden en de grote publieke belangstelling maakten van dit boksen *big business*. Voor jonge mannen uit de stedelijke achterbuurten bood boksen de mogelijkheid zich letterlijk uit de uitzichtloze sociale misère te vechten. Daardoor werd boksen voor mensen 'van smaak', met culturele vorming, een sport die, in tegenstelling tot vroeger tijden, bij uitstek *not done* was. Kleine groepen bleven, in de traditie van de Amateur Athletic Club, bij de bokssport betrokken. Voor sommigen lag de oplossing van het lage prestige in de ontwikkeling van tal van etiquettes waarmee zij zich konden blijven onderscheiden van het volk. De leden van de in 1887 opgerichte Londense Pelican Club bekeken de bokswedstrijden in smoking en lieten joelen en applaudisseren achterwege. Velen trokken zich echter uit de bokssport terug. Daarmee veranderde het boksen in het laatste decennium van de negentiende eeuw van karakter en werd een andere vorm van patronage dominant: de rijke manager van minder hoge komaf die de professionele bokkers uit de lagere klassen begeleidt.

De verminderde betrokkenheid van rijke financiers en beschermheren leidde tot de ondergang van het professionele roeien. De hoofdoorzaak hiervan was de scheiding die werd aangebracht tussen amateurs en professionals, een scheiding die in vrijwel geen andere sport zulke scherpe contouren kreeg. De leden van de roeiverenigingen die waren verbonden met de universiteiten van Cambridge en Oxford wilden iedere associatie met de beroepsroeiers vermijden en stelden hun vereniging alleen open voor mensen met een bepaalde opleiding of sociale herkomst.¹⁶ Omdat er bij het roeien geen gezaghebbend orgaan bestond dat de toelaatbaarheid van beroepssportbeoefening had bepaald, zoals bij het cricket wel was vastgelegd, kreeg de in 1882 opgerichte Amateur Rowing Association als eerste opdracht om amateurregels te formuleren. Deze vielen scherp uit, temeer daar ze werden bepaald in een periode van heftige klassentegenstellingen. Ieder werd van roeien uitgesloten "who is or has been by trade or employment for wages, a mechanic, artisan, or labourer, or engaged in any menial duty."¹⁷ Hoewel de voormalige beschermheren en financiers van het professionele roeien op de Theems bij Londen gematigder van toon waren en – uit reactie – een alternatieve roeiorganisatie opzetten, bekeerden ook zij zich tot de amateurstatus, zij het in een mildere vorm. Genoot het beroepsroeien rond het midden van de negentiende eeuw nog een grote populariteit, eind jaren tachtig van diezelfde eeuw was het vrijwel verdwenen. De speciale boten die voor het amateurwedstrijdroeien werden ontwikkeld, bevorderden deze ondergang. Zij vergden

een totaal andere techniek dan de veermannen en matrozen voor hun beroeps-oefening nodig hadden.¹⁸

Naast de amateurregel zorgden verschillende andere exclusiverende maatregelen voor selectie in de sociale samenstelling van de leden, zoals ballotage, contributieverhogingen en kledingvoorschriften. Het beperkte aantal rivieren en kanalen dat voor roeiwedstrijden geschikt was, vergrootte de mogelijkheden om roeien sociaal exclusief te houden. Roeiers bezaten een grote loyaliteit ten aanzien van de eigen vereniging en gingen dikwijls prat op de exclusiviteit ervan. Zij zorgden ervoor dat roeien tot ver in de twintigste eeuw een kleine, sociaal besloten en geografisch geïsoleerde sport bleef, gedomineerd door enerzijds de clubs van Oxford en Cambridge en anderzijds die in Londen.¹⁹ Het beeld dat buitenstaanders van de roeisport kregen, is dat van een sport die bij uitstek is verweven met de elitaire universitaire wereld van Oxford en Cambridge, gesymboliseerd door de jaarlijks terugkerende *Boat Race*.²⁰

Bij cricket bleef de samenwerking tussen 'hoog' en 'laag' ondanks de veranderde klassenverhoudingen wel voortbestaan. Maar de tegenstellingen tussen de heren van stand, de *gentlemen*, en de deelnemers uit het volk, de *players*, werden wel navranter en explicieter, onder meer door wedstrijden niet meer te spelen op openbare velden, maar op besloten privé-gronden. *Players* dienden niet alleen hun plaats te weten, maar ook te demonstreren. Zij dienden de terreinen te verzorgen, dranken te serveren, via een aparte ingang binnen te komen en zich in afzonderlijke lokalen om te kleden. De sociale verschillen werden onder meer tot uitdrukking gebracht in de naamsaanduiding op de scorekaarten: van *gentlemen* werden de voorletters voor de naam geschreven, van *players* erachter.²¹ Door deze traditionele onderscheidingen werd de amateurkwestie bij cricket nooit een heikel punt. *Gentlemen* waren per definitie amateurs en *players* professionals. Daardoor konden de cricketautoriteiten in de definitie en toepassing van de amateurregel plooibaarder zijn dan bij roeien.²² Dat legde de onge kroonde cricketkoning, arts en *gentleman* W.H. Grace, geen windeieren.

Ook de cricketclubs werden in toenemende mate voorzien van regels die 'ongewenste elementen' uitsloten. Wedstrijden werden over meerdere dagen uitgesmeerd, veelal doordeweeks zodat de elite in het weekend kon weggaan en het publiek niet uit *hoi polloi*, maar uit sociaal gelijken bestond.²³ Deelname van niet-professionele arbeiders werd verder bemoeilijkt door betrekkelijk hoge contributies, uitgebreide lidmaatschapsprocedures en specifieke kledingvereisten en omgangsvormen. Zo voorzagen de regels van de Lancaster Cricket Club in boetes voor degenen die niet het clubuniform droegen, bestaande uit een witte broek, een gestreepte blauw-witte Guernsey wollen trui en een strohoed.²⁴ Ondanks de veranderingen in de samenleving als geheel hield het klassieke

cricket lang en sterk aan de eigen tradities vast. Het sociale karakter van de sport veranderde slechts in geringe mate.²⁵

Met de neergang van de gepatroniseerde sporten verschoof het accent van de toeschouwers naar de beoefenaars. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden nieuwe sporten die een grote populariteit kregen. In de veelheid aan nieuwe sporten zijn twee clusters te onderscheiden: enerzijds sporten die binnen onderwijsinstellingen werden ontwikkeld voor en door jongeren uit hogere milieus (zie paragraaf 3.1.2), anderzijds sporten die buiten de scholen om totstandkwamen in besloten clubs en die wat oudere dames en heren van hoge komaf trokken (zie paragraaf 3.1.3). In het sociale karakter van deze sporten lagen de voorwaarden besloten voor de mate van verspreiding en popularisering buiten Engeland (zie de hoofdstukken 4 en 5).

3.1.2 Voetbal, rugby en hockey: atletisme op de privé-scholen en universiteiten

De *public schools* (privé-scholen) en universiteiten speelden vanaf het midden van de negentiende eeuw een belangrijke rol bij de ontwikkeling en verspreiding van nieuwe sporten. Tot dan was sportbeoefening geen vast onderdeel van het onderwijsprogramma. De leraren besteedden weinig aandacht aan de buitenschoolse vermaken van de leerlingen. Eind negentiende eeuw was dat geheel anders. Toen klaagden de ouders dat er meer werd gesport dan geleerd.

Er heerste in de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw op deze scholen een gewelddadige en uitdagende atmosfeer. De schooljongens kwamen regelmatig tegen de schoolleiding in opstand, waarbij in enkele gevallen zelfs troepen te hulp werden geroepen. Leden van de burgerij die in rijkdom en status stegen, vonden deze situatie ouderwets, inefficiënt en decadent. Aan een degelijke schoolopleiding van hun zonen als voorbereiding op functies bij overheid, kerk, leger en bedrijven hechtten zij grotere betekenis dan de aristocratie en *gentry*. De privé-scholen hadden een groot prestige, maar misten in hun ogen een hoog opleidingsniveau en een strakke discipline. Om hierin verandering te brengen, bepleitten zij hervormingen. Hierdoor nam de macht van de leraren toe om het lesprogramma en de buitenschoolse activiteiten van de jongeren naar eigen maatstaven in te richten. Meer aandacht voor sportbeoefening was één van de middelen waarmee zij de sfeer en discipline trachtten te verbeteren.²⁶

De hervorming van de privé-scholen was een ongekend succes en bracht een sportrage op gang die door één van de schooldirecteuren werd omschreven als "extravagant athleticism".²⁷ In 1888 was het op de privé-school te Lancing verplicht iedere dag te voetballen en driemaal per week te cricketsen. Spelers van het cricketelftal van Harrow waren 's zomers ongeveer vijftien tot twintig uur per week met sport bezig. In de winter beoefenden zij voetbal en ze besteedden hieraan

vrijwel al hun beschikbare tijd. De sportcultuur ging andere activiteiten op de *public schools* overheersen en creëerde een bizarre pikorde gebaseerd op atletische vermogens.²⁸ Een gering leervermogen kon worden gecompenseerd door hoge sportprestaties. Ook de leerkrachten moesten in toenemende mate niet alleen intellectueel bekwaam zijn, maar ook in sportief opzicht aan bepaalde eisen voldoen. Een atletisch, christelijk intellectueel; dat was het ideale imago van de laat-Victoriaanse schoolhoofden. Velen onder hen kunnen tot de 'Muscular Christians' worden gerekend, een invloedrijke religieuze beweging die veel waarde hechtte aan sportbeoefening als middel ter bevordering van deugden als zelf-beheersing, loyaliteit, gehoorzaamheid, flinkheid en doorzettingsvermogen.

Dit atletisme viel samen met het hoogtepunt van de Britse imperiale macht. Voor veel Victorianen en Edwardianen bestond er, zoals Mangan het omschrijft, een duidelijk verband tussen de volharding, taaiheid en moed op de Engelse speelvelden en het pionieren in Australië, het preken in Afrika en het vechten in Birma. Men zag sport als een onmisbaar element in de opleiding tot *captains of industry* en *leaders of the empire*. Men verwachtte dat de sportbeoefening de fysieke kracht van jongens zou versterken en hen de karaktereigenschappen zou bijbrengen die voor de militaire dienst en latere leidinggevende posities essentieel waren. Bovendien sloot het atletisme aan bij het sociaal darwinisme en het Victoriaanse mannelijkheidsideaal. Met het sociaal darwinisme kwam de nadruk op selectie volgens competitie en op het streven naar succes overeen. Het Victoriaanse mannelijkheidsideaal verlangde dat de man actief, dapper, sterk van lichaam en puur van geest was. Een universele Tom Brown moest worden gecreëerd: loyaal, dapper, eerlijk, een *gentleman* en een christen.²⁹

Voetbal en rugby

Tegen deze achtergrond ontwikkelden de rugby- en voetbalsport zich uit de wilde en gewelddadige vermaken die in Engeland als football bekend stonden. Hoewel beide sporten nauw verwant zijn, heeft voetbal een veel grotere populariteit gekregen dan rugby. Dat populariteitsverschil geldt zowel voor Engeland als voor de meeste andere landen ter wereld, maar niet voor Nieuw-Zeeland en Wales. Om deze populariteitsverschillen tussen voetbal en rugby te verklaren, moet eerst de uiteenlopende ontwikkeling van beide sporten in het land van herkomst vóór de internationale verspreiding worden nagegaan. Waarom was voetbal in Engeland al veel sterker gepopulariseerd dan rugby toen beide sporten in de laatste decennia van de negentiende eeuw in de meeste andere landen ingang vonden?

De *public school* te Rugby, ten zuiden van Birmingham, was een exponent van de scholen waar de burgerij hervormingen afdwong. Deze school was van betrekkelijk recente origine en rekruteerde schooljongens uit lagere milieus dan bijvoorbeeld de oudere en meer exclusieve scholen van Harrow en Eton deden.

Te Rugby bestonden dan ook minder gevestigde tradities, wat het voor de directeur van deze school, Thomas Arnold, gemakkelijker maakte de leefstijl van de schooljongens te veranderen. Hij gaf de aanzet tot een striktere reglementering van de gewelddadige football-variant die zijn leerlingen beoefenden. De reglementering van dit vermaak vond navolging op andere privé-scholen. Iedere school deed dat afzonderlijk, waardoor vele versies naast elkaar een eigen leven gingen leiden.

Op de universiteiten van Cambridge en Oxford kwamen *old boys* van de verschillende privé-scholen bij elkaar. Om football te spelen, moesten zij overeenstemming bereiken over de regels. Dat zij daar niet in slaagden, was voor een belangrijk deel het gevolg van de scherpe concurrentiestrijd tussen de *handling-game* (gangbaar op de school te Rugby) en de *kicking-game* (beoefend door de voormalige leerlingen van de oude en respectabele scholen van Harrow, Eton en Winchester). Old-Harroviens en Old-Etonians beschouwden Rugby als een “obscure, Midlands establishment” met slechts een geringe historie en status.³⁰ Hun eigen *kicking-game* vonden zij een meer gedistingeerde variant. Vooral de mannen van Eton hoonden de Rugby-jongens, omdat zij de bal droegen.³¹ Deze verschillen in traditie en sociale herkomst van de leerlingen verhinderden de ontwikkeling van één gestandaardiseerde voetbalvariant. Geen van beide groeperingen bezat de invloed om de eigen variant aan de andere groep op te dringen. Tijdens de beslissende poging in 1863 om tot uniforme regels te komen, liepen de tegenstellingen zodanig op dat voorstanders van de Rugby-variant zich terugtrokken uit de net opgerichte Football Association (FA). Association-football week op een aantal punten af van Rugby-football: het stond minder lichamelijk contact toe, verbood balcontact met de handen, maakte gebruik van een ronde in plaats van een ovale bal en kende een andere doelvorm en puntentelling.³²

De concurrentie tussen de voorstanders van beide varianten stimuleerde de verspreiding naar lokale elites buiten het gebied rond Londen. Vermoedelijk hoopten zij dat het succes en de verspreiding van de eigen variant de ondergang zouden betekenen van de concurrerende variant. Zo werd er te Sheffield een club opgericht onder invloed van Old-Harroviens, die de plaatselijke spelers overhaalden de bal niet te dragen. Om de gewoonte de bal te pakken te onderdrukken, dienden de spelers van Sheffield tijdens de wedstrijd witte handschoenen te dragen en muntstukken vast te houden.³³

Omdat de *dribbling game* favoriet was onder de studenten te Eton, Harrow en Cambridge, kreeg de beoefening van voetbal in de beginfase meer aanzien dan het spelen van rugby. Dat bracht de lokale elites in meer perifere gebieden van Engeland, die zich in hun gedrag op de meest vooraanstaande scholen en universiteiten oriënteerden, ertoe om de FA-regels over te nemen en de Rugby-regels te negeren. De beoefening van de Rugby-versie van football bleef

bepikt tot de nieuwe, minder prestigieuze privé-scholen waar Old-Rugbeians de ideologie en praktijk van hun leermeester Arnold uitdroegen. De snellere verspreiding van de voetbalsport werd nog bevorderd doordat de voetbalregels al vroeg (1863) op nationale schaal waren gestandaardiseerd, terwijl het tot 1871 duurde voordat er landelijke eenheid in de rugbyregels werd bereikt. Pas in dat jaar kwam er een centraal orgaan tot stand – de Rugby Football Union – met voldoende autoriteit om bindende regels op te leggen aan clubs en scholen. Voordien hield ieder vast aan de eigen interpretaties van de spelregels, waardoor een geregelde rugbycompetitie niet van de grond kwam.³⁴

Voetbal werd niet alleen meer en eerder overgenomen door de lokale elites buiten Londen en omgeving; ook vond het meer en eerder dan rugby grote navolging buiten de oorspronkelijke rekruteringsgroep van *public school boys*. Gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw veranderde het van een *old boys*-sport in een volkssport. Kende de FA in 1867 nog tien clubs als leden, in 1871 waren dit er vijftig, in 1888 duizend en in 1905 tienduizend.³⁵ Deze ontwikkeling deed zich voor in een periode waarin zowel de mogelijkheid als de belangstelling onder leden van de lagere middenklasse en arbeidersklasse toenamen om deze sporten te beoefenen. Een belangrijke stimulans tot sportbeoefening was de invoering van de vrije zaterdagmiddag voor de meeste Engelse industriearbeiders en van een uitgebreid en door de overheid gesubsidieerd middelbareschoolstelsel. Tegen het einde van de negentiende eeuw bestonden er in meerdere regio's schoolsportcompetities. Voetbal profiteerde om diverse redenen, die te maken hebben met het vraagstuk van de toelaatbaarheid van professionalisme, sterker van deze ontwikkeling dan rugby.

De eerste decennia domineerden de *old boys* uit Zuid-Engeland de voetbalcompetitie. In 1883 nam voor het eerst een arbeidersclub, Blackburn Olympic, de felbegeerde FA-cup mee naar het noorden van het land, door in de finale een team van Old-Etonians te verslaan. Blackburn Olympic bestond onder meer uit drie wevers, een spinner, een tandartsassistent, een loodgieter, een ijzergieter en een arbeider in een katoenfabriek.³⁶ In de jaren negentig was het pleit beslecht. Voetbal was toen al dusdanig gepopulariseerd dat de arbeidersclubs het niveau van de eliteclubs overstegen. Van 1893 tot 1914 werden alle FA-cups op één na door arbeidersteams gewonnen. De enige uitzondering, Tottenham Hotspur, bestond uit drie Engelsen uit het industriële noorden, vijf Schotten, twee Welshmen en een Ier.³⁷ Deze spelers waren professionals. Nadat Aston Villa in 1874 voor het eerst entree ging heffen voor de toegang tot de terreinen, vormden de recettes een steeds belangrijkere bron van inkomsten.³⁸ De grotere financiële armslag en de concurrentie tussen de clubs om de gunst van het publiek stimuleerden de speurtocht naar voetbaltalent en het betalen van de spelers.

Eerst betrof het nog de onkostenvergoeding, maar al spoedig ging het om grotere bedragen, vooral in het industriële noorden.³⁹

Onder de voetballers bevonden zich in toenemende mate arbeiders en leden van de lagere middenklasse, maar de *old boys* uit het zuiden bleven het bestuur van de voetbalorganisaties domineren. Zij dienden te beslissen of het oprukkende professionalisme werd toegelaten. De FA meende in eerste instantie het professionalisme nog te kunnen verbieden, maar voer een andere koers toen de betaling onder de tafel dreigde voort te gaan en initiatieven werden ondernomen om alternatieve organisaties op te richten. In 1885 besloot de FA het professionele voetbal officieel te erkennen. Zo hoopte men de professionele praktijken onder controle te brengen, zoals ook bij cricket was gelukt. Een van de belangrijkste mannen achter de erkenning van het professionalisme, de Old-Harrovian C.A. Alcock, was eveneens een bekende in de cricketwereld, onder meer als secretaris van de Surrey County Cricket Club. Hij wilde het probleem van de professionalisering in de voetbalsport op dezelfde wijze oplossen als de jarenlange praktijk bij cricket: beheersing door legalisering.⁴⁰

Ook bij rugby werden aanzetten tot professionalisering gegeven in Yorkshire en Lancashire, gebieden waar de industrialisatie en verstedelijking het sterkst merkbaar waren. Maar de rugbyclubs die het professionalisme wilden invoeren, ontmoetten veel grotere weerstanden van het zuidelijke establishment dan de voetbalclubs. De bestuurders van de Rugby Union maakten het behoud van het amateurkarakter tot het belangrijkste doel van de bond en hielden vast aan een scherpe amateurbepaling. Ook een voorstel van clubs uit Yorkshire om spelers alleen voor verlies aan werktijd schadeloos te stellen, wezen zij resoluut af.⁴¹

Voor deze tegengestelde reacties op professionalisme is een aantal redenen te noemen. In de eerste plaats klampten leden van de rugbyclubs zich hechter vast aan de amateurideologie, omdat de spanning tussen hen en sociaal lagere beoefenaars groter was dan bij voetbal. De rugbybestuurders waren over het algemeen uit een wat lager sociaal milieu afkomstig. Zij waren minder zeker van hun sociale positie en daardoor statusgevoeliger. Om de afstand tot arbeiders zo veel mogelijk te bewaren, stelden zij zich exclusiever op tegenover 'het volk' dat 'hun' sport wilde overnemen.⁴² Dat verschil in houding tussen de voetbal- en rugbybestuurders werd verscherpt doordat de conflicten over het professionalisme zich in de voetbalsport aan het einde van de periode 1850-1880 afspeelden, terwijl de rugbyers het debat over de toelaatbaarheid van professionalisme in de jaren negentig van diezelfde eeuw voerden. Vergeleken met de eerste periode werd de Britse samenleving in dit laatste decennium gekenmerkt door toenemende klassenconflicten en klassensegregatie.⁴³ De bereidheid van rugbyers om tegen sociaal lagere clubs uit te komen en om vormen van professionalisme toe te

staan, was door deze algemene ontwikkeling minder groot dan bij voetbal het geval was geweest. De amateurregel werd door de rugbybond in de eerste plaats aangegrepen als een uiting van standsverschil, terwijl de vraag of spelers betaald mochten worden en hoe hoog de vergoeding mocht zijn voor de voetbalbond vragen van een meer pragmatische aard waren, waarbij overwegingen van standsonderscheiding een minder belangrijke rol speelden.

Het standpunt van de gevestigde rugbyclubs werd nog verscherpt door de rivaliteit tussen het voetbal- en rugby-establishment. De Old-Etonians en Old-Harrovians keken aanvankelijk op de ruwere en meer gewelddadige rugbysport neer. De Old-Rugbeians reageerden daardoor alert op ontwikkelingen die een volks imago tot gevolg konden hebben. De popularisering van de voetbalsport bracht hen tot het adagium "football is a game for gentlemen played by ruffians, while rugby is a game for ruffians played by gentlemen".⁴⁴ Door sociale daling van hun sport tegen te gaan, konden ze zich onderscheiden van het populariserende voetbal. De formulering van een strikte amateurregel was één van de manieren om dit te bereiken. De geringe concessies die rugbyers aan de wensen van het publiek deden, was een andere. Zo werd de rugbysport lange tijd zonder competitiestelsels beoefend, waardoor het buiten de publicitaire aandacht bleef. Ook onthielden sommige rugbyclubs zich van rugnummering van de spelers. "This is a rugby match, not a cattle-sale", wuifde een prominente Schotse rugbybestuurder eventuele problemen van herkenning van de spelers weg.⁴⁵ Het was dit verschil in sociale beslotenheid dat voetbal een definitieve voorsprong in popularisering gaf. Terwijl voetbal zich ontwikkelde tot een sport voor brede lagen van de bevolking, trokken de clubs die waren verenigd in de Rugby Union overwegend jongeren uit de welvarende middenklasse.⁴⁶

Voetbal was de eerste teamsport waarvoor arbeiders zich zonder belemmering konden organiseren. De voetbalclubs boden de arbeiders bindingen en loyaliteiten in een voor velen nieuwe, stedelijke omgeving: ze vertegenwoordigden hun straten, pubs, buurten en steden. Veel van de namen van clubs die tussen 1876 en 1895 werden opgericht, verwezen hiernaar. Clubvorming vond vooral plaats via de belangrijkste instituties waar hogere en lagere klassen elkaar ontmoetten: kerk, school en bedrijf. Geestelijken, leraren en bedrijfsleiders traden als intermediairs op. Zij zagen in voetbal een heilzaam middel om arbeiders meer discipline en zelfbeheersing bij te brengen en afleiding en plezier te bieden. Vaak echter waren het de arbeiders zélf die het initiatief namen tot de oprichting van voetbalclubs. Bij de oprichting van een van de bekendste fabrieksclubs, Arsenal, kregen de arbeiders nauwelijks enige hulp van de directie. Maar, en dat is minstens zo belangrijk, er werd hen ook niets in de weg gelegd.⁴⁷

Vlak voor de eeuwwisseling ontstond er toch nog een professionele rugby-variant. In het industriële Yorkshire en Lancashire, waar het publiek in toenemende

mate de rugbyvelden bezocht, sprak een meerderheid van de rugbybestuurders zich hiervoor uit. Deze bestuurders hadden over het algemeen geen privé-scholen bezocht en waren overwegend werkzaam in handel en industrie, terwijl de bestuurders van zuidelijke clubs vaker één van de professionele beroepen uitoefenden en zij hun opleiding wel op één van de privé-scholen (zij het de nieuwe, minder prestigieuze) hadden gevolgd. Zoals de sociologen Dunning en Sheard hebben aangetoond, beïnvloedde dit verschil in sociale achtergrond de standpunten in het debat over het professionalisme.⁴⁸ Het zuidelijk rugby-establishment had evenwel de macht in de Union in handen. Het onderhield weinig contacten met de noordelijke clubs en weigerde enige concessie te doen ten aanzien van de wens om een vorm van professionalisering toe te staan. Een breuk in de rugbybond was onvermijdelijk. In 1895 splitsten 22 clubs zich af en richtten een eigen bond op van professionele rugbyclubs met afwijkende spelregels. In 1898 bestond deze Rugby League uit 98 clubs. De Rugby Football Union werd daardoor numeriek en financieel geraakt: het aantal leden daalde van 481 clubs in 1892 tot 244 in 1903. Pas in de jaren twintig, toen de amateurideologie opnieuw hoogtij vierde, kwam het aantal rugbyclubs van de Union terug op het aantal van het jaar 1893.⁴⁹ Het succes van de Rugby League bleef regionaal. Rugby kwam na de professionalisering van voetbal op en had daardoor direct een achterstand in de strijd om de gunsten van publiek en sponsors. Bovendien kreeg de League-versie het imago een nogal ruige professionele arbeiderssport te zijn, die in de sociale hiërarchie onder zowel het Union-rugby (amateurs uit de middenklasse) als het Association-voetbal (amateurs én professionals en een veelzijdiger sociaal karakter) stond.

Hockey

Hoewel voetbal uitgroeide tot de populairste sport van Engeland, deed minstens de helft van de bevolking niet aan deze sport mee: net als rugby werd voetbal voor vrouwen ongeschikt geacht. Zij legden zich toe op sporten die minder fysieke contacten met zich meebrachten. Tenminste, als zij uit de hogere milieus afkomstig waren. In lagere sociale milieus kregen sommigen gymnastiek op de lagere school, maar was het na de opleiding uit met de sportpret. Vrouwen uit hogere milieus die de universiteitscolleges, *public schools* en betere *boarding schools* bezochten, kregen eind negentiende eeuw meer kansen om te sporten. Conditie en lichamelijke ontwikkeling werden toen niet meer tegenover, maar in het verlengde van vrouwelijkheid opgevat. Op de meisjescolleges van Oxford en Cambridge richtten vrouwen clubs op voor tennis, golf, hockey, lacrosse, cricket, wielrennen (of beter: fietsen), croquet, zwemmen en schermen. In het voortgezet onderwijs kwamen ook netball en Zweedse gymnastiek in het curriculum voor.

Vooral hockey werd op de meisjesscholen veelvuldig beoefend; dit ondanks de fysieke inspanningen die deze sport vereiste. Vanwege de dwang tot respectabel vrouwelijk gedrag balanceerde hockey op de grens van aanvaardbare fysieke inspanning. Sommige ouders vonden het een “violent and unladylike game”, de meesten vonden het net acceptabel. Toen hockey in de jaren tachtig van de negentiende eeuw op de meisjesscholen en -colleges ingang vond, was deze sport nog niet zo ver verspreid en gepopulariseerd als voetbal en rugby. Het had zich niet ontwikkeld tot een machosport en gold bovendien als respectabel. Beide kenmerken waren gunstig voor de ontwikkeling van deze sport op de meisjesscholen. Problematische *gender*-discussies bleven uit.⁵⁰

Net als bij het mannenvoetbal werd de verspreiding van het vrouwenhockey bevorderd door de hoge status van de scholen en colleges waar deze sport het eerst ingang vond, zoals het beroemde Sommerville College waar studentes in 1885 een hockeyclub vormden. In 1895 kwam op initiatief van Newnhamites (Cambridge) de Ladies' Hockey Association tot stand. Zij diende het verzoek in te mogen toetreden tot de (mannelijke) Hockey Association, maar kregen nul op het rekest. De mannen moesten van deze toenadering niets hebben en “turned the women down”, zoals zij dit zelf omschreven.⁵¹ Beledigd door de geweigerde toelating stelden de vrouwen de regel in dat geen man ooit een bestuursfunctie in hun associatie mocht bekleden. Zij lieten bovendien de term ‘Ladies’ vallen en hernoemden de bond tot de All England Women's Hockey Association (AEWHA). De AEWHA sprak zich uit tegen gemengd hockey met als argument dat beide seksen de sport beter alleen konden beoefenen, dat deelname van mannen een risico inhield omdat zij harder liepen en sloegen en dat vrouwen zich in dat geval meer met representatie dan met prestatie zouden bezighouden. Hockey werd een typische vrouwelijke sport zoals voetbal, rugby en cricket typisch mannelijk waren. Het werd op de vrouwenscholen het winterse alternatief voor tennis, waar voetbal en rugby op de jongensscholen cricket aflosten.

Al snel was de vrouwenhockeybond succesvoller dan zijn mannelijke evenknie. Het aantal scholen en clubs verbonden aan de AEWHA groeide van 150 in 1919, 2.100 in 1939 tot 3.800 in 1975. De AEWHA was een sociaal exclusieve organisatie. Doordeweekse speeldagen, dure kleding en hoge contributies zorgden voor onoverbrugbare klassenverschillen. Meisjes uit arbeidersmilieus konden lange tijd geen lid worden. Voor zover zij hockey beoefenden, speelden zij in eigen clubs, vaak opgericht door mannen of door leraren of leerlingen van een enkele *boarding school* waar deze sport ingang vond.⁵²

Het is opvallend dat het mannenhockey in tegenstelling tot het vrouwenhockey als wedstrijdssport nauwelijks propagandisten kreeg die de nationale en internationale verspreiding bevorderden. Op de mannenscholen bleef de populariteit van hockey altijd ver achter bij die van voetbal, rugby en cricket. In de pers kreeg

het mannenhockey evenmin aandacht. Dat was onder meer het gevolg van de bewuste keuze van de hockeyers om hun sport zo min mogelijk een competitief karakter te geven. De hockeybond besloot enige jaren na de oprichting dat er geen sprake zou zijn van cups, leagues of competities van enige soort. Het schrikbeeld van de popularisering van voetbal speelde hierbij een belangrijke rol. Volgens de hoofdredacteur van *Hockey* had dit beleid “undoubtedly saved Hockey from disaster and being sacrificed upon the altar of popular, but ruinous, competitions”. Door het afwijzen van competitie en door een politiek te voeren die was gericht op het handhaven van een “full-blooded amateurism” hoopten de hockeyers de popularisering van hun sport tegen te gaan.⁵³

Vermoedelijk gedeeltelijk bewust ter onderscheiding van voetbal bleef mannenhockey een vrij geïsoleerde sport waarin nationale en internationale wedstrijden geen onderdeel uitmaakten van een uitgebreid competitiestelsel. Op de Olympische Spelen na zijn de internationale competities in de hockeysport recente ontwikkelingen. Het eerste Europese kampioenschap werd in 1970 gehouden, het wereldkampioenschap bestaat sinds 1971 en het hockeytoernooi om de Champions Trophy sinds 1978. Ook de olympische competitie stond voor de Engelse hockeyers op het tweede plan.

3.1.3 Golf, tennis, badminton, tafeltennis en squash: burgerlijke sporten in besloten clubs

De herkomst, opzet, ideologie, regelgeving en doelgroep van voetbal en rugby verschilden radicaal van een andere groep sporten die eind negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam. Tennis, golf, badminton, tafeltennis en squash waren geen producten van de scholen en universiteiten, maar van de *weekend parties* van de goegede burgerij. Deze sporten waren niet alleen voor mannen maar ook voor vrouwen, niet voor jonge scholieren en studenten maar voor iets oudere dames en heren, niet gericht op fysieke confrontatie en een robuuste, onstuimige speelstijl maar op een enigszins ingetogen, rustige speelwijze waarin iedere vorm van fysiek contact juist werd uitgebannen. De groeiende populariteit van deze sporten viel samen met de opkomst van de “culture of respectability” waarin oudere wrede vermaken werden teruggedrongen en beschaafde ontspanning in de leeszaal, het park en de privé-club werd bevorderd.

Tennis

Tennis vertoont een grote gelijkenis met de vermaken waaruit het is geëvolueerd. Dat geldt voor nog enkele sporten, vooral als zij zijn te herleiden tot vermaken die voorkwamen onder groepen met internationale contacten. Tennisachtige vermaken bestonden al enkele eeuwen geleden in hoven en kloosters. Het ging hierbij om bal- en slagspelen die vaak meer op het tegenwoordige kaatsen leken dan op het

huidige tennis. De bal werd met de hand over een lijn, tegen de muur of op een schuin dak geslagen.⁵⁴

Een net en rackets zijn waarschijnlijk vernieuwingen uit het einde van de zestiende eeuw. Dit vermaak was eind zestiende en begin zeventiende eeuw een rage. In 1596 kende Parijs 250 banen voor wat hier bekend stond als *jeu de paume*. Wellicht dat deze verspreiding de onderscheidende functie van dit vermaak ondergroef, want eind zeventiende eeuw raakte het uit de mode en waren nog slechts tien *courts* in gebruik, terwijl de overige andere bestemmingen hadden gekregen. De macht en uitstraling van het Franse hof in deze tijd stimuleerden de overname van de modes en gedragingen die hier ingang vonden buiten Frankrijk. Ook in Engeland werd tennis een belangrijk vermaak in hofse kringen, al is er weinig bekend over de mate van verspreiding in de zeventiende en achttiende eeuw. Vermoedelijk kende het ook hier na een aanvankelijke bloei-periode een terugval.⁵⁵

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kreeg het oude *royal of real tennis* een nieuwe gedaante. In 1874 werd een patent aangevraagd voor "A New and Improved Portable Court for Playing the Ancient Game of Tennis". De ontwikkelaar was Walter Clopton Wingfield, een persoonlijke vriend van de prins van Wales (later Edward VII). Twee dagen na de patentaanvraag verscheen het regelboekje dat hoorde bij de nieuwe creatie, waaraan Wingfield de naam "Sphairistiké or lawn tennis" gaf. Deze regels waren vernieuwend ten opzichte van de oudere tennisvormen, maar weken nog altijd sterk af van het hedendaagse tennis.

De term *lawn tennis* geeft het karakter van deze vinding goed weer. Uniek was dat de erbij behorende court verplaatsbaar was en geschikt was voor de wat grotere tuinen, de *lawns*. Na een eerste publicatie over deze nieuwe vorm van tennis in *Court Journal* volgden verdere publicaties in *The Field*, waardoor dit soort tennis in hogere kringen vrij snel bekendheid kreeg. Het kon worden beoefend bij vrijwel ieder landhuis en de meeste randstedelijke villa's en ging deel uitmaken van de party's van welgestelde burgers. Binnen de sportorganisaties die hun leden veelal uit deze milieus rekruteerden, de All-England Croquet Club te Wimbledon en de Marylebone Cricket Club, werden de tennisregels verfijnd en gestandaardiseerd en de eerste toernooien georganiseerd.⁵⁶

Zoals tussen 1870 en 1890 bij vrijwel iedere sport het geval was, maakten de tennisregels onderscheid tussen amateurs en professionals. De amateurregel was niet bedoeld om financieel gewin uit te sluiten – zo lag er een geldprijs klaar voor de winnaar van het eerste amateurtoernooi te Wimbledon – maar een effectief middel om bijvoorbeeld handarbeiders en dienstbodes uit te sluiten. Net als bij cricket kon men geld verdienen als eenmaal de titel amateur was toegekend.⁵⁷

Mede dankzij de beschutte beoefening in de tuinen van *country-houses* en villa's namen ook veel vrouwen aan tennis deel. Daarin verschilde het van voetbal. Met de historicus Richard Holt kan dan ook gesteld worden dat tennis vanuit een *gender*-perspectief de eerste werkelijk nationale sport was.⁵⁸ Onder de gegoede burgerij was deze sport naast croquet de eerste mogelijkheid voor vrouwen om serieus een sport buiten schoolverband te beoefenen. De uitvinding van de *mixed-doubles* op tennistoernooien in 1888 maakte dit nog meer bijzonder: tot op de dag van vandaag is het één van de weinige sporten – met bijvoorbeeld korfbal en onderdelen van de paardensport – waarin mannen en vrouwen tegelijkertijd uitkomen, met en tegen elkaar. Dat versterkte de aantrekkingskracht die de tennissport eind negentiende eeuw op zowel mannen als vrouwen uit hogere kringen uitoefende. Door de maatschappelijke differentiatie en specialisatie werden de relaties tussen mensen in de loop van de negentiende eeuw complexer en gefragmenteerder. In de plaats van kleine, besloten gemeenschappen kwamen relatienetwerken met een grotere reikwijdte. Voor het ontwikkelen en onderhouden van deze netwerken waren de sportclubs van groot belang. Het gemengde tennis had in dit opzicht een voordeel boven andere sporten: tennisclubs fungeerden als huwelijksmarkt.⁵⁹ De privacy van *lawn* of club maakte het mogelijk een sportontmoeting te arrangeren tussen zorgvuldig geselecteerde jonge mannen en vrouwen, waarop eenvoudig toezicht te houden was.

Van gelijkheid tussen mannen en vrouwen was daarmee nog geen sprake. Vrouwen mochten wel tennissen, maar niet te fanatiek. De kleding, rokken tot op de enkels, beperkte de bewegingsvrijheid enorm. Hierin kwam pas in het begin van de twintigste eeuw verandering. Een belangrijke rol in de ontwikkeling van de vrouwentenniskleding speelde één van de grote toptennissters van deze eeuw, Suzanne Lenglen. Haar tennisspel zorgde voor zowel opschudding als bewondering en navolging. Zij introduceerde kortere rokken, gebruikte meerdere rackets en maakte 'onvrouwelijke' tennissbewegingen. De haarband die zij tijdens wedstrijden droeg, werd als de *Lenglen bandeau* een rage. "Suzanne the goddess", zoals ze al spoedig werd genoemd, maakte in 1926 een nog opmerkelijker stap: ze werd professional voor een bedrag van vermoedelijk 100.000 dollar. De sport was een zó grote attractie geworden, dat een Amerikaan de commerciële mogelijkheden ervan ging exploiteren. Hij organiseerde een serie wedstrijden tussen de beste vrouwelijke en mannelijke tennissers van het moment en zette daarmee een trend in die (ondanks veel weerstand) niet meer ongedaan werd gemaakt. De amateurorganisaties controleerden nog lange tijd de grote toernooien, maar de beroemdste spelers werden voor veel geld professionals.⁶⁰ Dit was er ook de reden van dat tennis na 1924 tijdelijk werd geschrapt als olympische sport.

Het achtenswaardige en sociaal prestigieuze karakter van tennis maakte deze

sport, net als golf en skiën, bij uitstek geschikt voor reclame- en sponsoring-activiteiten. Verschillende groepen professionals organiseerden zich onder de financiële hoede van bedrijven en gefortuneerde particulieren. Om deze tendens tegen te gaan, sloot de International Lawn Tennis Federation alle spelers uit die een contract afsloten met het World Championship Tennis (WCT). Dergelijke maatregelen vormden de laatste stuiptrekkingen van het amateurbolwerk in het verweer tegen de professionalisering van tennis. Gestimuleerd door de toenemende invloed van sponsors en media was de opmars van het professionele tennis vanaf de jaren zeventig niet meer te stuiten.⁶¹

Golf

Het is verhelderend om de ontwikkeling van andere burgerlijke sporten die in besloten omgeving of chique clubs werden beoefend – golf, badminton, tafeltennis en squash – tegen tennis af te zetten. Enerzijds vertoont de sociale geschiedenis van deze sporten parallellen, anderzijds ook – min of meer subtiele – verschillen die van invloed waren op de mate van verspreiding en popularisering van deze sporten.

In de jaren twintig werd er in Frankrijk een boekje gepubliceerd, getiteld *Tennis et Golf*. Rond dezelfde tijd bestonden er in Duitsland en Nederland tijdschriften onder soortgelijke namen. Dat was geen toeval. Hoewel golf veel eerder en in een andere omgeving werd gesportificeerd dan tennis, behoorden de beoefenaars en bestuurders tot overlappende sociale netwerken uit de hogere sociale kringen. Beide sporten werden beoefend in de rijke randstedelijke gebieden. Het was dan ook niet vreemd dat de fameuze Charlotte Dod begin twintigste eeuw zowel het dameskampioenschap golf als de tennissingles voor dames op Wimbledon won, of dat de beroemde Franse tennisser René Lacoste huwde met één van de grote kampioenen in het vrouwengolf, Simone Thion de la Chaume.⁶²

Golfachtige vermaken kwamen vóór de negentiende eeuw in verschillende landen voor, zoals het Engelse *pall mall*, het Ierse *shinty*, het Nederlandse *kolven* en het Franse *jeu de mail*. In het zuidelijke deel van Schotland, waar net als in Engeland de industrialisering al in de achttiende eeuw inzette, werd een dergelijk vermaak door leden van de handelselite binnen clubs gereguleerd en gestandaardiseerd. In 1754 werd de latere Royal and Ancient Golf Club of St. Andrews opgericht, die in de loop van de achttiende en negentiende eeuw eenheid bracht in de uiteenlopende regels die de lokale golfclubs er op na hielden.

Vanaf het begin werd golf in deze gestandaardiseerde en georganiseerde variant beoefend door kapitaalcrachtige zakenlieden. Vlak na de oprichting in 1787 kende de Glasgow Golf Club 25 leden; naast twee artsen en vier legerofficieren allen succesvolle kooplieden. Van degenen die tussen 1810 en 1831 lid van deze club

waren, is van veertig leden het beroep bekend. Tot deze veertig personen behoorden 26 kooplieden. De meeste anderen hadden verwante beroepen. Zij waren bijvoorbeeld verzekeraars of pakhuis eigenaren.⁶³ Ook in Engeland, waar golf nog voor de negentiende eeuw werd overgenomen, was het direct een exclusieve sport.

De wijze waarop golfers hun sport beoefenden, vergde veel geld, tijd en grond. Naast de hoofdregels ontwikkelden zich talloze gedragscodes, zoals de verplichting tot rustig gedrag tijdens de wedstrijd.⁶⁴ Zoals Mangan met een variatie op Veblen benadrukt, ging "conspicuous consumption" hand in hand met "conspicuous leisure" en "conspicuous resources".⁶⁵ In vrijwel geen sport is de beoefeningswijze zo sterk onderdeel geworden van wat Max Weber "die Stilisierung des Lebens" heeft genoemd.⁶⁶ De duur van wedstrijden vereiste de mogelijkheid zich gedurende langere tijd vrij te maken van beroepsverplichtingen. De landgoederen van de golfclubs waren een manifestatie van macht en rijkdom. Hoe mooier het landschap waarin de banen waren uitgezet, des te prestigieuzer de club. Deze gronden waren privé-bezit; ze waren bovendien afgesloten en alleen toegankelijk voor clubleden. Analoog aan de pracht van de gronden waren de clubhuizen monumentale pronkstukken waarvoor steeds grotere bedragen werden uitgetrokken. Qua sociale pretentie en investering in tijd, geld en goed overtrof golf ongetwijfeld de tennissport en andere middenklassesporten. Daarom ging van deze sport een grote aantrekkingskracht uit op de nieuwe rijken uit de hogere middenklasse. In de jaren negentig van de negentiende eeuw werd in Engeland gemiddeld om de twee weken een nieuwe vereniging opgericht. Deze clubs concentreerden zich in de noordelijke industriële gebieden en in het rijke zuid-oosten.⁶⁷

Net als tennis kende golf al vroeg een beperkte mogelijkheid tot professionele beoefening. Professionalisme was om twee redenen geen heet hangijzer. In de eerste plaats was de druk van onderaf gering, omdat de exclusiviteit al in sterke mate door de traditie van "conspicuous consumption, leisure and resources" werd gegarandeerd. In de tweede plaats was golf overgenomen uit Schotland, waar deze sport reeds in de loop van de negentiende eeuw wél enigszins was geprofessionaliseerd. De eerste profs in Engeland waren dan ook uit Schotland afkomstige golfleraren die bij verschillende clubs werden aangesteld en die het geven van golfinstructies combineerden met de verkoop van golfproducten en deelname aan toernooien met geldprijzen.⁶⁸ Zij waren van lagere sociale afkomst en werden door de Engelse amateurs vooral gezien als getalenteerde knechten. Men speelde met en leerde van hen, zonder dat zij in het sociale leven werden opgenomen. De professionals vormden een kleine groep waaraan het gewone golfleven zich onttrok. "The ordinary club was primarily a place for social intercourse amongst people who played at the weekends, who never practised nor

bothered to take lessons from the club pro, and who plodded round in brown Harris Tweed plus-four suits, with the main aim of arriving at the nineteenth hole, where his conversation turns on motor-cars, his day's play, income tax, his day's play, the Minister of Transport and his day's play".⁶⁹ Golfers van goede komaf bleven hun amateurstatus trouw. Het duurde tot de jaren dertig van de twintigste eeuw eer de eerste golfer van hoge sociale afkomst en met een opleiding op één van de *public schools* professional werd.

De opkomst van het vrouwengolf hing samen met de *seaside holiday*. In de zomeroorden van Engeland werden voor de vakantie vierende elite mogelijkheden gecreëerd om te tennissen en te golfen. Vrouwen vergezelden hun mannen bij het bezoek aan de tennis- en golfclubs en namen zelf ook aan beide sporten deel. Dit was aanleiding voor de vorming van zelfstandige vrouwenclubs, waarvan er in 1893 twintig overgingen tot de vorming van de Ladies' Golf Union. Het ging om vrouwen uit de hogere sociale lagen, waar over het algemeen een minder strikte scheiding tussen de activiteiten van mannen en vrouwen bestond dan in lagere sociale milieus. De parkachtige setting en matige fysieke inspanning van de golf-sport sloten goed aan bij de codes voor fatsoenlijk openbaar gedrag, zolang de beoefening maar niet te fanatiek en serieus werd.⁷⁰

Badminton, tafeltennis en squash

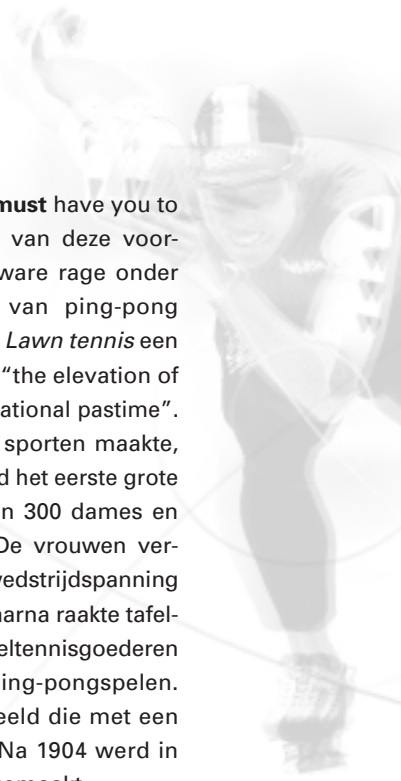
Het prestigieuze verleden en de betrokkenheid van de maatschappelijke elites verschaft tennis en golf een hoge sociale status. Deze standing was een belangrijke drijfveer achter zowel de internationale verspreiding als de nationale popularisering van beide sporten. De voorkeuren en modes van de Engelse elites dienden als voorbeeld voor de gedragswijze van de maatschappelijke bovenlagen in andere landen. Bovendien vormden deze manieren weer een standaard waarop lagere, sociaal stijgende groepen hun gedrag afstemden. De sterkste groei maakten beide sporten pas recentelijk door. Daaraan lagen de groei van de welvaart en de uitbreiding van de hogere middenklasse ten grondslag (zie paragraaf 4.2.2). Van die dynamiek profiteerden badminton, tafeltennis en squash veel minder. Badminton en tafeltennis hadden een minder respectabel verleden en een problematisch imago. Bovendien werden deze sporten later gesportificeerd – pas nadat de meeste Engelse sporten al internationaal verspreid waren – en kenmerkte de ontwikkeling van deze sporten zich door een gebrekkige organisatievorming. Die laatste factor werkte ook in het nadeel van de verspreiding van squash.

De voorlopers van badminton genoten vooral bekendheid als kinderspelen, zoals *battledore* en *shuttlecock*. De naam 'badminton' is waarschijnlijk afkomstig van de plaats Badminton te Gloucester, waar de Hertog van Beaufort rond 1870 de regels van deze kinderspelen zou hebben herzien en aangepast in de richting

van het huidige badminton. Engelse officieren ontwikkelden de sport verder in India, waar eveneens een badmintonachtig vermaak moet hebben bestaan. In het midden van de jaren zeventig van de negentiende eeuw stelden zij in Poona enige spelregels op. Aan de hand van deze regels gingen repatrianten uit India badminton beoefenen te Bath, Cheltenham en andere Engelse badplaatsen en Londense voorsteden. De beoefening van badminton concentreerde zich in het rijkere zuidoosten van Engeland en is nog altijd in industriële gebieden veel geringer. Daarin komt het overeen met tennis. Maar tegenover het prestigieuze verleden van tennis en golf werd badminton de eerste tijd geassocieerd met een kinderspel en een terloops huiselijk vermaak. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw werd deze sport losgeweekt van dit etiket en groeide badminton uit tot een veel beoefende, internationale sport.⁷¹

Met dezelfde problemen kampte tafeltennis aan het begin van de twintigste eeuw. Tafeltennis was één van de miniatuurversies van croquet, bowling, golf en tennis die in de laatste decennia van de negentiende eeuw als salonspelen in de hogere sociale kringen tot ontwikkeling kwamen.⁷² In tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd, is tafeltennis niet ontstaan in China. Dergelijke mythes komen op doordat men de huidige populariteit van tafeltennis in China wil begrijpen door deze te vereeuwigen. Deze oorsprongsmythe is versterkt door de Chinese klank van de bijnaam 'ping-pong' en de faam en ongenaakbaarheid van de Chinese tafeltennissers sinds de jaren zestig. In werkelijkheid was tafeltennis een soort indoor-minitennis dat in Engeland opkwam als tijdverdrijf bij slecht weer of na het diner. Salon- of eettafels waren het speelveld; met allerlei hulpmiddelen creëerde men een soort netje. Ondernemers sprongen hierop in. In de Verenigde Staten was rond 1870 celluloid ontwikkeld en de sportartikelenfabrikant John Jacques bracht balletjes van dit materiaal in productie, waarbij hij voor het nieuwe huiselijk vermaak reclame maakte onder de naam *The New Table Game of Ping-pong or Gosima*. Niet alleen was tafeltennis een afgeleide van tennis, ook werd de sport op een wijze gepropageerd die sterk doet denken aan de aanpak van Wingfield.

De verspreiding van tafeltennisproducten bleef niet beperkt tot Engeland. Dankzij de betrokkenheid van concurrerende bedrijven werd deze nieuwe sport in verbazingwekkend korte tijd elders in Europa en andere werelddelen ingevoerd, waarbij steeds nieuwe klanknabootsende benamingen ingang vonden: "Whiff-whaff" in Amerika, "Flim-Flam" in Duitsland en "Pim-Pam" in Frankrijk. De nieuwe sport werd in Engeland aangekondigd in bladen als *The Ladies Home Journal* en de *Daily Mail* en vond als huiselijk vermaak ingang bij burgerlijke groeperingen. Ping-pong was deel van etentjes en feestjes aan huis, zoals tennis een functie vervulde bij *lawn-parties*. Aan het begin van de twintigste eeuw kwamen zelfs voorgedrukte prentbriefkaarten in omloop waarop een partijtje

ping-pong de aanleiding van een uitnodiging vormt, zoals: “We **must** have you to Ping-Pong on ... at ... o’clock, do come!”⁷³ Zoals het bestaan van deze voorgedrukte kaarten aangeeft, was ping-pong rond deze tijd een ware rage onder burgerlijke groeperingen. Vanwege het informele karakter van ping-pong kwamen er diverse versies in omloop. In 1901 deed het tijdschrift *Lawn tennis* een oproep om een tafeltennisorganisatie op te richten, met als doel “the elevation of a mere drawing-room amusement up to the status of a scientific national pastime”. Het succesvolle model dat in het verleden van vermaken echte sporten maakte, diende ook ping-pong een hogere status te geven. Eind 1901 vond het eerste grote tafeltennistoernooi plaats. Hiervoor hadden zich tussen de 200 en 300 dames en heren aangemeld, waaronder verschillende goede tennissers. De vrouwen verschenen in het lang, de heren in smoking, maar naarmate de wedstrijdspanning groeide gingen de jasjes uit en de mouwen omhoog.⁷⁴ Niet lang daarna raakte tafeltennis in deze kringen uit de mode. De massale productie van tafeltennisgoederen ondermijnde de exclusiviteit. De markt werd overstelpt met ping-pongspelen. Op de prentbriefkaarten werden nu spelende bediendes afgebeeld die met een partijtje begonnen zodra de heer des huizes was vertrokken.⁷⁵ Na 1904 werd in respectabele bladen van deze sport nauwelijks meer melding gemaakt.

Pas in de jaren twintig herleefde het tafeltennis als wedstrijdsport. De beoefenaars ervan erfden een verleden dat was gekenmerkt door een strijd om twee imago’s: aan de ene kant de wedstrijdsport en aan de andere kant het populair amusement. Later werd tafeltennis de term die de serieuze wedstrijdsport omschreef, terwijl ping-pong steeds meer een enigszins denigrerende bijklank kreeg die verwees naar het terloopse, huiselijke vermaak. De tafeltennisclubs moesten tegen het ping-pongimago vechten. Dat was niet gemakkelijk; in tegenstelling tot de meeste andere sporten werden de benodigheden te koop aangeboden bij speelgoedwinkels. Dat gold overigens ook voor badmintonrackets. Zowel tafeltennis als badminton kon je gewoon in de tuin of in huis beoefenen. Daarvoor hoefde je geen lid te worden van een sportclub.

Een sport die eveneens tot de familie van *racket sports* behoort, is squash. Deze sport werd rond 1850 ontwikkeld in Harrow School. In de daaropvolgende decennia verspreidde deze sport zich buiten Harrow. De standaardisering van deze sport liet echter tot het einde van de jaren twintig op zich wachten. Voordien bestonden er nauwelijks squashclubs en varieerden het materiaal en de grootte van de rackets, de ballen en de ondergrond van de squashbanen. Wat de sociale samenstelling betreft, vertoonde de gestandaardiseerde squashsport overeenkomsten met tennis en golf. “Squash is not a game for democracy”, merkte iemand op in de *Daily Express* in 1932.⁷⁶ Deze snobistische uitspraak kenmerkte de ontwikkeling in de eerste decennia van deze eeuw. Vooral in de exclusieve West End Social Clubs was squash populair. De namen van andere squashclubs

geven ook een beeld van het sociale milieu in de eerste decennia: Army & Navy Club, Conservative Club, Public Schools Club, Royal Air Force Club, United Hunts Club, United University Club. Opmerkelijk is dat squash vooral onder legerofficieren in trek raakte. Uit hun gelederen kwamen in de eerste decennia de meeste bestuurders en topspelers voort en werden later ook in andere landen veel beoefenaars gerekruteerd.⁷⁷

3.1.4 Darts, snooker, bowling: laat gesportificeerde cafésporten

Buiten de formele sportstructuur ontspon zich ook een rijk sportief leven. Dit speelde zich onder meer af in de arbeidersbuurten en nabij fabrieken en mijnen. Daar vormden zich vriendenkringen die wedstrijden organiseerden in bijvoorbeeld darts en snooker. Deze sporten waren onlosmakelijk verbonden met de Engelse pubcultuur, waar de basis ligt voor de huidige populariteit van deze cafésporten.

De genoemde cafésporten werden beoefend door een hoger percentage ongeschoolde arbeiders dan voetbal en cricket, om maar te zwijgen over tennis en golf. Ook namen wel mensen uit de lagere middenklasse aan deze sporten deel; vooral mensen van wie inkomen en leefstijl meer gelijkenis vertoonden met de geschoolde arbeidersklasse dan met de meer welvarende middenklasse.

Herbergiers en caféhouders organiseerden competities om de omzet te verhogen en de binding met de lokale pub te vergroten. De regels die men ter plaatse hanteerde, kende men uit gewoonte en overdracht. De een daagde de ander uit; de voorwaarden, regels, locatie, handicap en scheidsrechter werden bepaald op de wedstrijddag zelf. Die geringe sportificering is kenmerkend voor vermaken die uit lagere sociale klassen voortkwamen. Betrekkelijk laat werd de groepsvorming geformaliseerd in verenigingen en de regelgeving gestandaardiseerd. De beoefening bleef tot lokale groepen beperkt, al genoten ze binnen die groepen een grote populariteit.

Buiten de arbeiderscultuur traden er nauwelijks invloedrijke propagandisten voor deze sporten op. Voor zover hogere sociale kringen zich er überhaupt voor interesseerden, was hun houding laatdunkend. Beide kenmerken wreekten zich in een beperkte internationale verspreiding van deze sporten. Pas recentelijk zijn in de vorm van televisiemaatschappijen verspreiders van betekenis voor deze sporten en de bijbehorende cultuur opgestaan, waardoor ze zijn geprofessionaliseerd en gecommercialiseerd en in een bredere kring – tot buiten de nationale grenzen – bekendheid hebben gekregen.

Op grond van de uiteenlopende geschiedenissen zijn de verschillende takken van sport elk gekenmerkt door een eigen sociale wereld en imago. Inzicht in de verschillen hiertussen is van essentieel belang voor de verklaring van de

verspreiding en popularisering van deze sporten, zoals ik die in de volgende hoofdstukken zal uitwerken. Buiten Engeland kon men zich niet aan de voorafgaande geschiedenis van deze sporten onttrekken. Men leerde de sporten kennen in de hoedanigheid die ze door de Engelsen hadden gekregen. Terwijl de meeste van deze sporten overal ter wereld weerklank kregen, sloegen sporten van elders nauwelijks aan in Engeland. Tien van de vijftien meest beoefende sporten in Engeland zijn van eigen bodem: voetbal, golf, bowls, cricket, squash, tennis, tafeltennis, atletiek en veldhockey. Dat komt in andere landen niet voor. Alleen in de Verenigde Staten overtreft de populariteit van ‘inheemse’ sporten eveneens die van ‘geïmporteerde’ sporten.

3.2 De opkomst van de turnbeweging: versnelde modernisering in Duitsland

Uit het hedendaagse sportpatroon valt af te lezen dat de ‘eigen’ sporten het ook in Duitsland nog altijd goed doen. Bij de zes populairste sporten wisselen het Engelse voetbal, tennis en atletiek elkaar af met turnen, schieten en handbal; sporten die zijn verbonden met de Duitse sporttraditie. Het meest in het oog springt de grote populariteit van turnen. Het is de tweede sport van Duitsland en kent in het aantal bondsleden een betrekkelijk kleine achterstand op voetbal. Tot in het interbellum overtrof turnen voetbal zelfs in populariteit. De vorming van dit bijzondere Duitse sportpatroon hangt samen met ontwikkelingen in de internationale en nationale machtsverhoudingen: de rivaliteit tussen Duitsland en Engeland, de groeiende omvang van de lagere middenklasse en de continuering van de scherpe scheiding tussen burgerij en aristocratie.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw werden de reeds ontwikkelde Engelse sporten in Duitsland geïntroduceerd. Dat was het werk van Engelsen die om verschillende redenen in Duitsland vertoefden, maar ook het initiatief van aristocratische, kosmopolitisch ingestelde Duitsers die in Engeland waren geweest voor scholing of zaken. In kleinburgerlijke Duitse kringen werd een dergelijke kosmopolitische instelling afgekeurd, als een verraad aan goede vaderlandse deugden.⁷⁸

De introductie van Engelse sporten vond plaats in een periode waarin Duitsland zich in korte tijd sterk moderniseerde. De industrialisering kwam hier later op gang dan in Engeland, maar verliep veel sneller. In de periode na 1869 was de industriële groei ongekend, vooral dankzij de ijzer- en staalindustrie en de chemische en elektrische industrie. Begin twintigste eeuw benaderde de Duitse industriële ontwikkeling het Engelse niveau.⁷⁹ Ook breidde Duitsland zijn militaire potentieel uit. Het bouwde een sterke machtspositie op in Europa, wat vooral ten koste ging van Oostenrijk-Hongarije en Frankrijk. Deze machtsvergroting had Duitsland niet alleen aan industriële en militaire activiteiten te danken, maar ook

aan een versterkt overheidsingrijpen, gekenmerkt door onderwijsvernieuwingen, effectief bestuur en planning. Via deze politiek van overheidsingrijpen hoopte Duitsland de modernisering te bevorderen en de toenemende macht van Engeland een halt toe te roepen.⁸⁰

Naarmate Duitsland aan macht won, ontwikkelde zich een atmosfeer van euforie en zelfvertrouwen en nam het verzet tegen buitenlandse invloeden toe. De heftige modernisering en sterke internationale concurrentie uitte zich onder leden van de Duitse middenklasse in een grote waardering voor wat eigen was en een sterke afkeer van wat uit vreemde keuken kwam. In het bijzonder de grote concurrent Engeland moest het in dit opzicht ontgelden. Fritz Harkort, de pionier van de Duitse machine-industrie, verwoordde deze gevoelens van rivaliteit toen hij verklaarde hartstochtelijk te verlangen naar de dag dat de Duitse vaklieden dusdanig waren opgeleid dat alle Engelsen “herausgespeitscht” konden worden.⁸¹

Op sportgebied kwam dezelfde naijver tot uitdrukking in een heftige weerstand tegen de overname van Engelse sporten. Sport werd gezien als on-Duits. Tegenover sport werd turnen geplaast, dat in de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw massale aanhang kreeg. Niet alleen slaagden de Duitsers er beter in dan andere staten op het Europese vasteland om zich tegen de opmars van Engelse sporten te verzetten en een eigen traditie van lichamelijke opvoeding te handhaven; tevens ging deze traditie model staan voor landen die binnen de Duitse invloedssfeer lagen (zie hoofdstuk 4).

3.2.1 Turnen: opvoedkundig en ideologisch verantwoord

Via verbetering van het onderwijs trachtte een groep *bildungsbürgerliche* hervormers na 1807 Pruisen weer een belangrijke positie in de internationale verhoudingen te geven. In het voetspoor van Pruisen kregen ook andere Duitse staten in de loop van de negentiende eeuw op onderwijsgebied een duidelijke voorsprong op Engeland en Frankrijk. De Duitsers zagen scholing als de hoeksteen van de opbouw van een moreel en fysiek sterk volk en als de ruggengraat van industrialisering en welvaartsvergroting.⁸²

De traditie van verplicht lager onderwijs in Duitsland gaat terug tot halverwege de achttiende eeuw, toen onder meer Johann Bernhard Basedow en Johann Friedrich GutsMuths nieuwe onderwijsprogramma's ontwikkelden uit onvrede met het bestaande onderwijs. Zij ruimden veel plaats in voor lichamelijke opvoeding als onderdeel van een meer algemene morele vorming. Lichamelijke opvoeding zou bijdragen tot meer gehoorzaamheid en oplettendheid onder de leerlingen. De nieuwe spelen die GutsMuths in het kader van de lichamelijke opvoeding propageerde, weerspiegelden de ordelijkheid en soberheid die aan de basis lagen van het succes van de burgerlijke kringen waaruit de meeste leerlingen en onderwijzers afkomstig waren. GutsMuths had een grote afkeer van de aristo-

cratische traditie met privileges op grond van geboorte en sociale positie.⁸³

Waren Basedow en GutsMuths nog min of meer internationaal georiënteerd, in de negentiende eeuw straalde de turnbeweging in toenemende mate nationalisme en patriottisme uit. De verpersoonlijking hiervan was *Turnvater* Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852). Hij paste de programma's van GutsMuths toe en legde daarbij een nog grotere nadruk op standaardprocedures, routinematige herhalingen en gestructureerde indelingen, zodat de oefeningen gingen lijken op militaire exercities. Als rechtgeaarde Duitse patriot klaagde hij het kosmopolitisme aan. Buitenlanders in het algemeen en joden in het bijzonder moesten het ontgelden. Hij publiceerde over het grote Duitse verleden en een Duitse politieke eenwording en schreef over de wenselijkheid van een versterkte Duitse taal. Vanuit deze gedachte koos hij voor het Duitse *Turnen* in plaats van *Gymnastik*, dat uit het Latijn was afgeleid (in dit boek beschouw ik turnen en gymnastiek als synoniemen). Om de volkskracht te vergroten, zette hij een brede turnbeweging op. Nog sterker dan bij Basedow en GutsMuths het geval was, streefde hij naar grotere maatschappelijke gelijkheid en afschaffing van de privileges van de aristocratie. "Wir wissen nichts von arm und reich, von Titel, Rang und Stand, Turnbrüder sind sich alle gleich, ihr Gut heisst Vaterland", luidde het in een turnlied.⁸⁴ Een gemeenschappelijk uniform en onderlinge aanspreekvormen als *du*, *Bruder* en *Schwester* vergrootten het gevoel van sociale gelijkheid. Aanvankelijk had deze beweging nog een rebels nationalistisch karakter waaraan de autoriteiten met een *Turnsperre* een einde trachtten te maken.⁸⁵ Later raakte Jahns turnbeweging sterk verbonden met de dominante overheidsideologie en het onderwijssysteem.

Jahn had met zijn turnbeweging veel succes. Kende de Deutsche Turnbund in 1868 al 128.491 leden, in 1880 was dit aantal gestegen tot 170.315 en in 1900 tot 640.000. Tien jaar later was het miljoen bereikt en in 1913-1914 waren dit er 1.340.000. Daarmee kwam een einde aan de explosieve groei. Na de Eerste Wereldoorlog, begin jaren twintig, kwam het ledental pas weer op het niveau van 1913 om vervolgens van 1923 tot 1930 te stabiliseren op 1.600.000. Wel nam het aantal vrouwen dat lid was van een turnvereniging verder toe. In 1900 waren nog slechts 15.969 vrouwen aangesloten, in 1914 75.392. In de loop van de twintigste eeuw zijn de turnsters verreweg in de meerderheid gekomen. Ook de Arbeiter-Turnerbund kende een aanzienlijke ledengroei: van 9.000 bij de oprichting in 1893 en 187.000 in 1913-1914 tot 448.000 in 1920 en 746.000 in 1930.⁸⁶

Vrijwel nergens ter wereld vond zo'n snelle industrialisering, verstedelijking, toename van de bevolking en verandering in de klassenverhoudingen plaats als in Duitsland in het laatste kwart van de negentiende eeuw. De turnverenigingen sloten bij deze ontwikkeling aan; zij rekruteerden hun leden uit de sociale groeperingen die het product waren van de snelle industrialisering en urbanisering.

“Typically the members were skilled workers, functionaries, and small businessmen – people with careers that were rather abruptly fashioned out of a society only recently shaken from poverty and generations of regional isolation.”⁸⁷ Door de uitbreiding van de middenstand, waar een nationale gezindheid en het koesteren van nationale cultuurgoederen centrale deugden vormden, kende de turnbeweging een enorm groeipotentieel. De nieuwe middenstanders hechtten aan de nationalistische ideologie en hekelden de kosmopolitische leefstijl van de maatschappelijke bovenlaag. Hun geringe politieke macht versterkte dit ressentiment. Zij keerden zich in moralistisch getinte kritieken tegen de Engelse sporten die door leden van de hogere klassen werden geïntroduceerd en beoefend.⁸⁸

De woordvoerders van de turnbeweging kantten zich onder meer tegen het onnutte plezier en het wedstrijd karakter dat in de Engelse sporten centraal stond. Volgens hen diende het niet om de prestatie maar om de sporter te gaan; niet de afstand of hoogte van de sprong was in hun ogen van belang, maar de lichamelijke houding en vaardigheid. Zo werden er in het Duitse turnen limieten gesteld aan de na te streven prestaties. Het overtreffen hiervan diende geen extra waardering te oogsten.⁸⁹ Voor de lichamelijke oefeningen, die in de onderwijsprogramma's uitgebreid werden gespecificeerd, ontwikkelden de voormannen van de turnbeweging een rij van technische apparaten. Sommige turntoestellen, zoals 'paard' en 'tafel', waren al van oudere herkomst. De meeste andere werden in de eerste helft van de negentiende eeuw ontwikkeld: de 'bok', 'kast', 'springplank', 'rekstok' en dergelijke.

De historicus Richard Holt wijst er met betrekking tot de turnbeweging in Frankrijk terecht op dat gymnastiek niet alleen overeenstemde met het patriottisme van de leden van de kleine burgerij en van de arbeidersklasse. De turnverenigingen verschaften ook een vorm van lichamelijke ontspanning en een ontmoetingspunt voor vrienden. Tot de Eerste Wereldoorlog behoorden zij tot de weinige instituties die deze mogelijkheden boden voor leden van sociaal lagere klassen. De turnbeweging speelde in op het fabrieksleven door evenementen en trainingen in de avonduren te laten plaatsvinden. Het gaf de jeugd de kans uniformen te dragen, in parades mee te lopen, reizen te maken en groepsvakanties te vieren. Daar kwam nog bij dat het turnen de spierkracht en spieromvang van de jongeren vergrootte. Dat verhoogde hun status in de vriendenkring.⁹⁰

Niettemin heeft de sporthistoricus Richard Mandell gymnastiek terecht een “induced sport” genoemd. Het werd bewust ontwikkeld om de nationale kracht en gezondheid te verbeteren en was intentioneel ideologisch, patriottisch en staatsafhankelijk.⁹¹ Gymnastiek was minder het product van de beoefenaars zelf dan de Engelse sporten; het werd ontwikkeld in pedagogische kringen en vond binnen het onderwijs krachtige ondersteuning. Er ontstond een enorm

rekruteringsveld van leerlingen die reeds in schoolverband met deze activiteit kennismaakten. Dit bood de turnbeweging grote groeiomgelykheden, vooral omdat het schoolbezoek in Duitsland – vergeleken met andere landen – in de tweede helft van de negentiende eeuw bijzonder hoog lag.

3.2.2 Handbal: een alternatieve teamsport binnen de turnbeweging

Het ‘opgelegde’ karakter van het turnen had ook een keerzijde. Het strakke schoolregime was steeds moeilijker te handhaven en riep bij een deel van de Duitse jongeren een reactie op tegen de onderdrukking van vrijere vormen van lichamelijke inspanning. De sport van de elite, en vooral voetbal, trok steeds meer jongeren uit lagere milieus aan. Tussen 1883 en 1902 ontstonden Duitse bonden voor roeien, atletiek, schermen, voetbal en tennis. Onder druk van deze concurrerende sportorganisaties veranderde het turnen van karakter. Enerzijds kwam het prijzenwedstrijdturnen op, anderzijds verschoof het accent van militair gedril naar vrijere, op beweging en snelheid gerichte gymnastiekvormen. Met de ontwikkeling van de ‘ritmische’ en ‘natuurlijke’ gymnastiek zochten turners die ontevreden waren met het traditionele repertoire aan oefeningen naar een verbinding tussen het formalisme van de gymnastiek en de bewegingsvrijheid van de sport. Het accent in zowel de retoriek als de oefeningen verschoof binnen deze groeperingen van *Kraft* naar *Schwung*. Dit sloot aan bij de opbloei van neoromantische idealen. Jeugd-, wandel- en natuurbewegingen die een terugkeer naar de natuur bepleitten, namen in dezelfde tijd een grote vlucht (de succesvolle *Wandervogel* werd in 1904 opgericht). Ook het turnen moest uit de maffe hallen in de vrije natuur worden gebracht.⁹²

Soortgelijke vernieuwingen leidden tot splitsingen binnen de turnbeweging tussen radicale en conservatieve groeperingen. Tussen hen ontketende zich een heftige polemiek die samenhang met de kritiek op de Engelse sport. De tegenstanders van het wedstrijdturnen waren meestal ook tegenstanders van de sport. Vooral de turners uit de traditie van Adolf Spiess ageerden tegen de ‘versporting’ van het turnen.⁹³ Zij vreesden dat deze ontwikkeling zou leiden tot materialisme en egoïsme, onesthetische verkramping, recordmanie en overwaardering van de prestatie­meting.⁹⁴ Voor hen vormden sport en alles wat er omheen hing een bedreiging. “Unter dem Dechmantel turnerischer Bestrebungen hat seit einigen Jahren eine dem Deutschen Boden fremde Pflanze sich einheimisch zu machen versucht, und es ist ihr gelungen, durch ihr Farbenprächtigtes, verlochene­tes Aeussere einen grossen Teil der männlichen Jugend der besseren Stände dem Turnplatz zu entziehen.”⁹⁵ In 1898 verscheen een boekje van een professor en turnleraar uit Stuttgart, getiteld *Fusslümmelei. Über Stauchballspiel und englische Krankheit*, waarin hij waarschuwde voor de gevaren van het aan populariteit winnende voetbal. Sport gold als on-Duits en oppervlakkig, omdat de

beoefening ervan niet in dienst zou staan van 'hogere' idealen als vaderlandsliefde of gelijkheidsstreven, maar gekenmerkt zou worden door individualisme, hiërarchisering, heldenverering en recordstreven. Ook Vollert meende in 1900 in het *Zeitschrift für Turnen und Jugendspiele* te moeten waarschuwen voor de "rasende Engländerei, [...] die jetzt einen Teil unseres Volkes unheimlich durchseucht".⁹⁶ De turners riepen op om de handen ineen te slaan, zodat "die Giftplanze 'Sport' aus unserem Vaterlande vertrieben werde".⁹⁷ "Das Turnen steht uns geschichtlich, national, körperbildend und erzieherisch näher als der Sport."⁹⁸ Duitsers uit hogere sociale kringen waren het hiermee oneens en kwamen voor de Engelse sport op. Von Glasenapp gaf bijvoorbeeld het tijdschrift *Deutscher Sport. Zeitschrift für die Interessen des deutschen aktiven Gentleman-Sport* uit. Anderen, zoals de *Landtagsgeordnete* Emil Theodor Gustav von Schenckendorff, namen een middenpositie in. Hij wilde de sport naast het turnen invoeren en bepleitte alleen de 'goede elementen' uit de sport over te nemen. Dergelijke pleidooien kwamen ook in de *Deutsche Turnzeitung* voor.⁹⁹ Maar wat waren die 'goede elementen'?

Tegen de verdrukking in nam de populariteit van de Engelse sporten toe. Ook in Duitsland groeide voetbal uit tot de populairste sport. Maar turnen behield (vooral door het enorme rekruteringsveld op scholen, waar deze sport lange tijd een monopolie had) een enorme aanhang en blijft ook tegenwoordig niet ver op voetbal achter. In vergelijking tot andere landen is het verschil tussen voetbal en turnen uiterst gering (zie de populariteitsrangorde van Duitsland in de appendices).

De reactie van de turnleiders op de zich uitbreidende belangstelling voor Engelse sporten was van tweeërlei aard. Ten eerste trachtten zij de beoefening van Engelse sporten geheel in het verband van de eigen organisaties te reguleren. Door het takenpakket van de turnbond uit te breiden met enkele sporten, waaronder voetbal, hoopten zij de aantasting van hun gezag op het gebied van de lichamelijke oefening tegen te gaan. Zij haastten zich met klem te benadrukken dat deze sporten binnen hun organisaties in een geheel andere geest werden beoefend. Maar de sportorganisaties waren niet van zins hun zelfstandigheid op te geven. Daarom kondigde de in het defensief gedrongen turnbond in 1925 voor zijn leden een verbod af op deelname aan wedstrijden die de nationale sportorganisaties uitschreven. Na vier jaar werd dit verbod opgeheven, omdat weinig leden zich eraan hielden.¹⁰⁰ Het omgekeerde gebeurde: in het *Gründerland* van het turnen werd de turnbond onderdeel van de overkoepelende sportorganisatie.¹⁰¹

Ten tweede ontwikkelde de turnbeweging verschillende eigen *Turnspiele*, die zij als alternatieven voor de Engelse sporten propageerde. *Handball*, *Torball*, *Korbball*, *Völkerball*, *Haftball*, *Netzbball*, *Schlagball*, *Prellball* en *Faustball* zijn hier voorbeelden van. De beoefening van de meeste van deze 'verantwoorde alternatieven' bleef steken binnen de gymnastiekles. Op handbal na kwam het

daarbuiten niet tot institutionalisering, waardoor ze nooit de eigenschappen van het moderne sportmodel kregen.

Handbalachtige vermaken zijn zo oud als de voetbalachtige vermaken, maar de internationaal gestandaardiseerde sportvorm van handbal dateert uit 1917. Toen ontwikkelde en propageerde de Berlijnse turnleraar Max Heiser een spelsoort als tegenhanger van het voetbal. In de daaraan voorafgaande decennia waren elders soortgelijke initiatieven genomen.¹⁰² In eerste instantie was het handbal van Heiser bedoeld voor de damesafdeling van een Berlijnse turnafdeling. Andere Duitse pioniers van het handbal, Erich König en Carl Schelenz, stelden de regels van het handbal bij. In de jaren twintig waren vrijwel alle eigenschappen aanwezig die tegenwoordig het internationaal gestandaardiseerde handbal karakteriseren.¹⁰³ De rekrutering van beoefenaars vond plaats op de scholen en binnen de turnverenigingen, waardoor dit alternatief voor voetbal in het kielzog van turnen kon uitgroeien tot één van de grootste sporten in Duitsland.

3.3 De ontwikkeling van het Amerikaanse sportpatroon: relatief autonome modernisering in de Verenigde Staten

Europese sporten nemen in het huidige Amerikaanse sportpatroon een secundaire positie in. Inheemse (Amerikaanse) sporten voeren de boventoon. Dit afwijkende patroon kon zich ontwikkelen, doordat de Verenigde Staten zich relatief autonoom moderniseerden en zij in de cruciale periode van sportificering – de tweede helft van de negentiende eeuw – in verschillende opzichten de Europese mogendheden in macht en aanzien evenaarden.¹⁰⁴

Net als in Duitsland had de modernisering in de Verenigde Staten een heftig karakter. De totale industriële productie van de Verenigde Staten was vóór 1850 geringer dan die van Engeland en Duitsland afzonderlijk, maar overtrof begin twintigste eeuw die van beide landen samen. Ook in de aanleg van spoorrails – een belangrijke indicator voor de nationale schaalvergroting en integratie – overtroffen de Verenigde Staten eind negentiende eeuw de Europese landen.¹⁰⁵ Maar de Duitse modernisering was nauwer verweven met de ontwikkeling van andere Europese landen. Hoewel ook de Verenigde Staten zich niet konden onttrekken aan wat er zich in Europa afspeelde, kenmerkte de modernisering in dit land zich door een grotere relatieve autonomie.¹⁰⁶ De handelsbetrekkingen tussen de Verenigde Staten en Europa waren minder sterk dan die tussen West-Europese landen onderling. Rond de eeuwwisseling kenden de Verenigde Staten een grotendeels zelfvoorzienende economie met een eigen binnenlandse markt. De meeste bewoners waren Europese immigranten of hun afstammelingen, maar hun aandacht richtte zich veel sterker op de ontwikkelingen op het eigen continent dan op betrekkingen met Europese landen.

Naarmate de economische en politiek-militaire macht van de Verenigde Staten

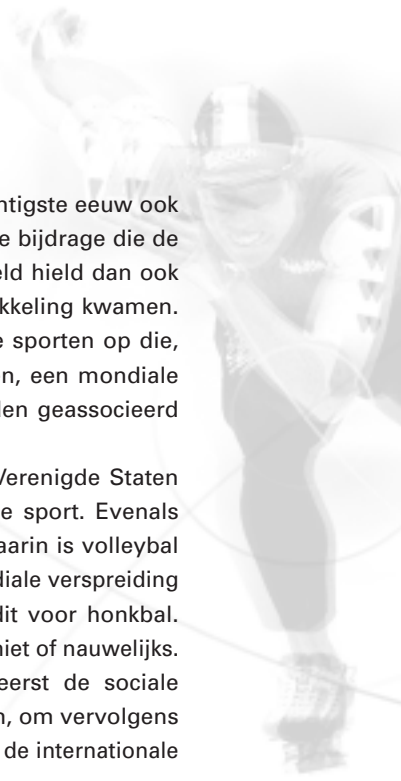

toenamen, groeiden zij uit tot een betrekkelijk zelfstandig kerngebied in de internationale machtsverhoudingen. De regering ging behoedzaam te werk om niet te nauw betrokken te raken bij de gecompliceerde Europese verhoudingen en conflicten. Tot 1917 waren deze vanuit Amerikaans gezichtspunt van regionaal en secundair belang. Die houding werd bevorderd door de grote reisafstand van de Verenigde Staten tot Europa. Dat wil niet zeggen dat de Amerikaanse politiek uitgesproken isolationistisch was. De Verenigde Staten bouwden een eigen invloedssfeer op die niet tot Noord-Amerika beperkt bleef. Vanaf het begin van de negentiende eeuw vergrootten de Amerikanen hun invloed in Latijns-Amerika en het Pacifische gebied. Zij annexeerden Hawaii in 1853, dwongen in hetzelfde jaar de Japanse autoriteiten om de havens open te stellen voor buitenlandse schepen, veroverden in 1898 de Filippijnen op Spanje en verhinderden het jaar daarop de kolonisatie van China door andere grootmachten.¹⁰⁷

Doordat de Verenigde Staten zich een eigen onafhankelijke en prominente positie verwierven, maakte de aanvankelijke bewondering voor de Engelse cultuur in dit land steeds meer plaats voor zelfvertrouwen in de eigen prestaties en superioriteitsgevoelens ten opzichte van andere culturen. Op sportgebied had dit tot gevolg dat Amerikanen zich een veel grotere interpretatievrijheid van Engelse sportinvloeden permitteerden dan anderen. Zij creëerden eigen sporten en benadrukten het Amerikaanse karakter ervan. Er ontstond een specifiek Amerikaans sportpatroon waarin zich tegenwoordig onder de zes meest beoefende sporten vier van Amerikaanse origine bevinden: baseball, American football, basketbal en volleybal.

De sportificering van honkbal (de Nederlandse term voor baseball) vond plaats rond 1845. De vraag is waardoor deze sport het concurrerende Engelse cricket naar de achtergrond drukte en het Amerika's nationale sport werd (zie paragraaf 3.3.1). Net als honkbal kwam ook American football voort uit vermaken van Europese migranten. Voetbalachtige vermaken evolueerden in de Verenigde Staten tot een zelfstandige sport, waarvoor tussen 1870 en 1880 de regels werden gestandaardiseerd. Hoe was dit mogelijk en waardoor populariseerde deze sport zich in de Verenigde Staten zo sterk dat het na de Tweede Wereldoorlog honkbal als de nationale Amerikaanse sport verdrong (zie paragraaf 3.3.2)? Basketbal kwam, evenals volleybal, niet voort uit Europese vermaken. Beide zijn Amerikaanse uitvindingen van rond de eeuwwisseling. Basketbal populariseerde direct veel sneller dan volleybal en is tegenwoordig zelfs de populairste schoolsport; volleybal bleef – bij mannen – in populariteit achter. Wat waren hiervan de oorzaken (zie paragraaf 3.3.3)?

Een belangrijk verschil met Engeland en Duitsland is dat de Verenigde Staten niet alleen eind negentiende eeuw een onafhankelijke positie en eigen invloedss-

sfeer verwierven, maar dat ze deze positie in de loop van de twintigste eeuw ook verder uitbouwden en het machtigste land ter wereld werden. De bijdrage die de Verenigde Staten vanuit deze positie leverden aan de sportwereld hield dan ook niet op bij de vier sporten die eind negentiende eeuw tot ontwikkeling kwamen. In de loop van de twintigste eeuw kwamen nog diverse andere sporten op die, gedragen door het mondiale overwicht van de Verenigde Staten, een mondiale verspreiding kregen. Dit gold met name voor sporten die werden geassocieerd met de Californische leefstijl (zie paragraaf 3.3.4).

Tegenover de geringere popularisering van volleybal in de Verenigde Staten zelf stond een zeer succesrijke mondiale verspreiding van deze sport. Evenals basketbal wordt volleybal vrijwel overal ter wereld beoefend. Daarin is volleybal de tegenhanger van American football, dat juist een geringe mondiale verspreiding paart aan een grote populariteit in het thuisland. Anders ligt dit voor honkbal. Deze sport sloeg in een aantal landen enorm aan, maar in andere niet of nauwelijks. Ter verklaring van deze verschillen zal ik in dit hoofdstuk eerst de sociale ontwikkeling van deze sporten in de Verenigde Staten vergelijken, om vervolgens in de volgende hoofdstukken de gevolgen hiervan na te gaan voor de internationale verspreiding.

3.3.1 Honkbal versus cricket: verzelfstandiging van de Amerikaanse cultuur (I)

Toen de eerste honkbalclub de regels vastlegde die nu nog de basis van de honkbal sport vormen, werd cricket in de Verenigde Staten al in vele plaatsen op betrekkelijk grote schaal beoefend. Sommigen noemden cricket zelfs de nationale sport van de Verenigde Staten. Maar na 1845 raakten zo veel Amerikanen enthousiast voor honkbal dat deze sport aan het einde van de Amerikaanse burgeroorlog cricket in populariteit overtrof. Naar de oorzaken van deze differentiële popularisering van cricket en honkbal is veel onderzoek verricht. Waardevol zijn vooral de studies van Allen Guttmann, Ian Tyrrell, Melvin Adelman en George Kirsch. Deze spitsen zich toe op de periode 1840-1870 en bevatten naast onderling verschillende interpretaties ook gemeenschappelijke inzichten die voor de algemene theorie van de differentiële popularisering van sporten van belang zijn.¹⁰⁸ Zij tonen overtuigend aan dat de ontwikkeling van cricket en die van honkbal samenhangen. Een verklaring voor de opkomst van honkbal dient tevens duidelijk te maken waarom cricket ondanks de chronologische prioriteit niet de grootste voorkeur in de Verenigde Staten heeft gekregen.

De vroege Amerikaanse immigrantenkolonies kenden een uitgebreid repertoire aan vermaken. De meeste kolonisten waren afkomstig uit niet erg welvarende gezinnen uit kleine dorpjes op het Engelse platteland, waar men zich vermaakte met hardlopen, *quoits*, *skittles*, *stoolball* en dierkwellende en voetbalachtige activiteiten. Het waren soortgelijke Engelse volksvermaken die aanvankelijk in de

'nieuwe wereld' domineerden. Hiertoe behoorden ook "bat, base and ball games", kinderspelen die tot de voorlopers van honkbal gerekend kunnen worden. Deze waren begin negentiende eeuw in het noordoosten van Amerika wijd verbreid, onder namen als *stoolball*, *base-ball* en *rounders*. De regels van deze informele en ongeorganiseerde spelen leerde men van ouders of vriendjes, of men las ze in *The Boy's Own Book*, een bundeling kinderspelen die eerst in Londen en vervolgens in de Verenigde Staten werd gepubliceerd. In zo'n Engels boekje was de naam *Base Ball* al in 1744 genoemd.¹⁰⁹

Ondanks de politieke onafhankelijkheid in 1783 bleven de bewoners van de Verenigde Staten begin negentiende eeuw onder de culturele invloed van Engeland staan. Hun boeken en tijdschriften waren Engelstalig en overwegend op Engelse voorbeelden afgestemd. Zowel naar inhoud als stijl leek ook de Amerikaanse sportpers op de Engelse. Engels sportnieuws, vooral overgenomen uit *Bell's Life in London*, kwam uitgebreid aan bod. Daardoor genoten vóór 1840 de Engelse publiekssporten paardenrennen, hardlopen, boksen en roeien ook in de Verenigde Staten een grote populariteit onder toeschouwers. Dat mensen op grotere schaal zélf aan georganiseerde sporten gingen deelnemen, kwam pas nadien op gang. Leden van de maatschappelijke bovenlaag in de voornaamste Angelsaksische migratiegebieden rond New York, Boston en Philadelphia waren de eersten die sporten in clubverband gingen beoefenen. Die gedragswijze ontleenden zij aan de leefstijl van de Engelse elite.¹¹⁰

Cricket was één van de eerste sporten in de Verenigde Staten waarvoor clubs ontstonden die zich niet op het publiek, maar op de deelnemers richtten. Deze sport is ook tot de familie van "bat, base and ball games" te rekenen, maar week begin negentiende eeuw van soortgelijke vermaken af omdat het in Engeland al in gereguleerde, georganiseerde en gestandaardiseerde vorm bestond. Toen rijke Engelse immigranten de St. George Cricket Club te Manhattan oprichtten, lagen de regels en voorschriften al klaar.¹¹¹

De steden waar de beoefening van cricket begon, waren ook de bakermat van de honkbal sport. Verschillende van de eerste honkbalclubs speelden op dezelfde locaties als de cricketclubs, zoals de cricketgrond van St. George in Harlem (New York) en de bekende Elysian Fields in Hoboken (New Jersey).¹¹² Daar ontwikkelde baseball zich tussen 1840 en 1860 van een kinderspel tot een moderne sport met vastgelegde regels en voorschriften, wedstrijden en competities, een overkoepelende toezichhoudende organisatie, persaandacht, statistieken en records.

Van de honkbalclubs die na 1840 in en rond de stad New York werden opgericht, was de Knickerbocker Base Ball Club de eerste. De sfeer en sociale omgang in deze club leken op die in de prestigieuze cricketclubs, hoewel de leden

van de Knickerbockers tot een minder kapitaalcrachtige groep behoorden dan de leden van de St. George Cricket Club. Zij waren minder bij handel en zaken betrokken en hadden over het algemeen financieel minder aantrekkelijke beroepen.¹¹³

De Knickerbocker Base Ball Club fungeerde voor andere Amerikanen als een model waarmee dit kinderspel van weleer kon worden getransformeerd in een respectabele sport. De Social Base Ball Club en de Independent Club hadden vergelijkbare lidmaatschapseisen en boetebepalingen als de Knickerbockers. De statuten van Excelsior en Eagles waren bijna replica's van die van de Knickerbockers. Ook de kledwijze van de spelers – blauwe wollen pantalons, witte flanellen shirts en strohoeden – werd door de nieuwe clubs geïmiteerd. Vanwege de grote invloed van New York op het achterland, richtten vele jonge mannen ook buiten de 'Big Apple' clubs op waarin zij de "New York game" gingen beoefenen – zoals het honkbal van de Knickerbockers werd genoemd ter onderscheiding van een concurrerende honkbalachtige variant uit Massachussets.¹¹⁴

Hoewel honkbal in de jaren veertig van de negentiende eeuw niet aan de populariteit van cricket kon tippen, groeide het nadien zo sterk dat het deze Engelse sport in de periode 1855-1865 passeerde. Deze differentiële popularisering is aan de hand van een reeks van omstandigheden te verklaren. Die hebben ten eerste te maken met de sociale positie van de eerste Engelse cricketers in de Verenigde Staten, ten tweede met de negentiende-eeuwse verhoudingen tussen de Verenigde Staten en Engeland, ten derde met de verhoudingen tussen etnische groepen en sociale klassen binnen de Verenigde Staten en ten vierde met één van de in hoofdstuk 1 onderscheiden katalysators van verspreiding.

Het spreekt vanzelf dat de sterke veranderingen van de Amerikaanse samenleving in de negentiende eeuw de voorwaarden schiepen voor de enorme popularisering, commercialisering en professionalisering van honkbal. Industrialisering, verstedelijking en uitbreiding van transport en communicatie maakten competities tussen clubs uit steden in verschillende regio's mogelijk, zorgden voor welvaartsstijging en de ontwikkeling van mogelijkheden voor commercieel amusement. De verstedelijking leidde bovendien tot een toenemende bezorgdheid over het fysieke en morele welzijn van mensen. De gezondheidsverbetering werd een publieke aangelegenheid en aan sportbeoefening werd daarbij een gunstige invloed toegekend. Hierdoor ontstond een positievere houding ten aanzien van sport, die de puriteinse weerstanden naar de achtergrond drukte. Maar deze voorwaarden konden in beginsel voor vele sporten positief uitwerken. De vraag in deze paragraaf is waarom honkbal in de negentiende-eeuwse Amerikaanse samenleving hiervan meer profiteerde dan andere sporten.

De eerste cricketers in de Verenigde Staten waren Engelse immigranten van hoge komaf die hun sport exclusief probeerden te houden en Amerikanen van

geboorte niet of nauwelijks bij hun sport betrokken. Ze bevorderden de sport niet op de scholen en deden weinig pogingen de pers ervoor te interesseren. In een land van immigranten met zo'n uiteenlopende nationale herkomst vormde de Engelse oorsprong als zodanig geen belemmering voor de cricketsport. In de jaren vijftig werd cricket in de Amerikaanse pers nog zeer gunstig omschreven. Bovendien verging het andere Engelse sporten zoals golf, tennis en boksen eind negentiende eeuw beter. Waar het om gaat, is dat de beoefening van cricket veelal met opzet beperkt werd gehouden tot de Engelse gemeenschap. Het probleem waarmee cricket in de Verenigde Staten kampte was niet een kwestie van nationale herkomst, maar was dat cricket werd gecontroleerd door een immigrantengemeenschap die deze sport deels gebruikte om de eigen etnische identiteit te bevestigen en te handhaven.¹¹⁵

Terwijl de beoefening van cricket door 'hoog' en 'laag' in Engeland geen probleem was, beperkte de Engelse elite in Amerika cricket zo veel mogelijk tot de eigen kring.¹¹⁶ Dit verschil werd veroorzaakt doordat de sociale verschillen in de Verenigde Staten geringer waren dan in Engeland. De open Amerikaanse samenleving kende een bonte verzameling etnische groeperingen en geen aristocratische tradities. De statuspositie van de Engelse migranten die tot de Amerikaanse bovenlaag behoorden, was dan ook veel problematischer dan die van de aristocratie in Engeland. Daardoor verschilde hun houding ten opzichte van sociaal lagere groeperingen. Waar de machtsverschillen in Engeland voor de adellijken groot genoeg waren om hun knechten bij de cricketwedstrijden te betrekken, leidde het gemis aan deze paternalistische verhouding in de Verenigde Staten onder Engelse cricketspelers tot de neiging de cricketsport te exclusiveren en het samenspel van *gentlemen* en *players* tegen te gaan.¹¹⁷

Honkbal bleef niet beperkt tot een select gezelschap van Engelse immigranten, maar populariseerde onder arme immigranten met andere nationale achtergronden en mensen uit sociaal lagere klassen die in Amerika waren geboren. Deze ontwikkeling stond in verband met een tweede proces dat de differentiële popularisering van beide sporten verklaart: de toename van anti-Engelse gevoelens en de vorming van een eigen Amerikaanse identiteit. Naast politieke en economische autonomie streefden Amerikanen ook een culturele zelfstandigheid na. "Het reproduceren van de smaak en gewoontes van het Engelse sportleven in dit land is noch mogelijk, noch wenselijk", schreef de *New York Times*. Amerikanen dienden volgens deze krant analoge, originele activiteiten te ontwikkelen die aansloten bij de Amerikaanse nationale mogelijkheden en ervaringen. De New York Yacht Club bood zelfs prijzen voor de beste voorstellen voor een passende nationale sport.¹¹⁸ De steun van de Engelsen aan vooral de zuidelijke staten tijdens de Amerikaanse burgeroorlog van 1861 tot 1865 verscherpte de nationalistische achtergrond van de concurrentie tussen cricket en honkbal.

Veel honkbalclubs kregen namen als Young America, Independent, Union, Eagle, American, Liberty en Pioneer. Andere clubs eerden met hun naam mannen als George Washington, Alexander Hamilton, Thomas Jefferson en Benjamin Franklin. Het nationalistische sentiment ging zelfs zo ver dat er een oorsprongslegende van honkbal in omloop kwam waarin de Engelse wortels van deze sport geheel werden ontkend. De sport zou in 1838 door een Amerikaan, Abner Doubleday, te Cooperstown zijn uitgevonden. Deze mythe was zo hardnekkig dat honderd jaar later de belangrijkste honkbalorganisaties voorbereidingen troffen om het eeuwfeest van de sport te vieren.¹¹⁹ Honkbal werd in dit opzicht de antipode van cricket, dat met een groep elite Engelse immigranten werd geassocieerd die de identificatie met hun moederland halsstarrig voortzetten.

Onder invloed van patriottische gevoelens werd honkbal steeds meer gezien als een oer-Amerikaanse sport. Dat oefende grote aantrekkingskracht uit op armere immigranten, vooral Ieren en Duitsers, die hun lot met dat van het nieuwe vaderland verbonden. Amerika was het land waarvan zij nieuwe toekomstkansen verwachtten. Met grote gretigheid legden zij zich op de culturele symbolen van dit land toe. Dat gold in het bijzonder voor hun kinderen. De tweede en volgende generatie migranten voelden zich sterker thuis in de Verenigde Staten. Gespitst als zij waren om hun loyaliteit te tonen, grepen zij sneller naar nieuwe uitingen van amerikanisering. Engelsen verzetten zich hier sterker tegen dan de immigranten met een andere herkomst; ze hielden sterker vast aan hun religie en bleven langer kranten lezen die door Engelse voorbeelden waren geïnspireerd.¹²⁰

Na de burgeroorlog zette de popularisering van honkbal versneld door. In tegenstelling tot cricket werd het in toenemende mate beoefend in lagere stedelijke milieus. In het honkbalcentrum New York ontstonden de eerste clubs van leden van de lagere middenklasse en geschoolde arbeiders, zoals de Mutuals, een club van brandweerlieden; de Manhattans, een club van politiemannen; en de Phantoms, een club die voortkwam uit een vereniging van caféhouders. Honkbal onderscheidde zich ook van cricket door de popularisering in de zuidelijke staten van de Verenigde Staten in de laatste decennia van de negentiende eeuw. Ondanks een *color bar* die mensen van Afrikaans-Amerikaanse afkomst tot 1945 buiten de gevestigde baseballorganisaties hield, groeide ook onder hen de populariteit van honkbal. Vanwege de uitsluiting, die 75 jaar zou duren, zetten zij eigen honkbalorganisaties en -competities op.¹²¹

De uiteenlopende popularisering van beide sporten werd mede bevorderd door de specifieke ontwikkelingsfase waarin zij verkeerden. De behoefte om een sport te ontwikkelen die een uitdrukking vormde van de ontluikende Amerikaanse identiteit, zou eventueel tot een aanpassing van de cricketregels hebben kunnen leiden. Sporten zijn sociale producten; de regels en betekenissen liggen niet vast,

maar kunnen altijd worden gherdefinieerd. Dat gebeurde niet met het Amerikaanse cricket, omdat de kneedbaarheid van deze sport veel geringer was dan die van honkbal. Terwijl de eerste honkbalclubs de handen vrij hadden om de regels naar eigen goeddunken op te stellen en hiermee te experimenteren, kende cricket reeds een lange traditie en gevestigde regels waarop een machtig Engels orgaan zorgvuldig toezicht hield. De Amerikaanse historicus Adelman wijst in dit verband op drie te onderscheiden fasen van ontwikkeling. In de eerste fase zijn de regels, normen en sancties eenvoudig, ongeschreven, en bepaald door lokale tradities. In de tweede fase wordt het geheel aan regels gecodificeerd en de beoefening georganiseerd. Na de organisatievorming vindt er in de derde fase een uitbouw plaats waarin de sport bureaucratiseert, commercialiseert en professionaliseert en allerlei rituelen en tradities een vaste plaats krijgen. Aan het eind van de tweede fase, als de blauwdruk van spelregels en gedragsvoorschriften van de sport in kwestie is vastgelegd, worden structurele veranderingen moeilijker. Voor zover deze nog worden doorgevoerd, betreffen ze vaak marginale zaken en wijzigen ze de sport niet meer fundamenteel van karakter. Ten tijde van de introductie in de Verenigde Staten bevond cricket zich in de overgang van de tweede naar de derde fase, terwijl honkbal nog in de eerste fase was. Door deze ontwikkelingsvoorsprong was de culturele en institutionele robuustheid van cricket groter dan die van honkbal. Oproepen om cricket te veramerikaniseren hadden geen kans. Cricket was minder flexibel omdat het al een gereguleerde, georganiseerde en gestandaardiseerde vorm had vóór de introductie in de Verenigde Staten. Dat had een conserverende uitwerking.¹²²

Dat honkbal in korte tijd de nationale sport van de Verenigde Staten werd, hing ook samen met het verspreidingseffect dat volgde op de burgeroorlog. Toen in 1866 de vrede was hersteld, groeide de populariteit in versneld tempo. Was de beoefening van honkbal aan de vooravond van de burgeroorlog geconcentreerd rond de stad New York, na het sluiten van de vrede trok de sport mensen uit alle regio's van het land. In het hele jaar 1866 vertienvoudigde het aantal clubs. Ieder volgend jaar in dit decennium was in absolute zin weer succesvoller dan het voorgaande. De National Association of Base Ball Players groeide van een gering aantal clubs in de omgeving New York eind jaren vijftig van de negentiende eeuw tot enkele honderden verspreid over het hele land een decennium later. Vooral in de grote steden was er een ware explosie van clubs. In New York waren er in 1869 duizend; Buffalo kende er eind jaren zestig tachtig, Iowa in 1867 negen en New Orleans in 1870 dertig.¹²³

Tijdens de Amerikaanse burgeroorlog waren zowel cricket als honkbal onderdeel van het militaire leven. De legerleiding van de Unie stimuleerde beide sporten, als oefening en recreatie. Honkbal kwam echter veel meer voor dan cricket, omdat de beoefenaars uit brede sociale lagen afkomstig waren.¹²⁴ Soldaten en

krijgsgevangenen doodden hun vrije tijd met de beoefening van deze sport; lokale burgers keken ernaar en staken er wat van op. Zoals *The Clipper* in 1865 schreef: “when soldiers were off duty, base ball was naturalized in nearly every state in the Union, and thus extended in popularity.”¹²⁵

In het leger kwamen jongeren van diverse sociale afkomst en regionale herkomst bijeen, waardoor zij werden geconfronteerd met modes, gewoonten en gedragingen die hen voorheen onbekend waren. Sommigen wezen deze af, anderen namen aspecten ervan over. Maar wat de reactie ook was, het bevorderde de integratie en standaardisatie van leefstijlen, en niet alleen in de kazernes. De legereenheden kenden een grote verspreiding, waardoor ook bevolkingsgroepen in de verste uithoeken van het land met nieuwe gedragingen in aanraking kwamen. Bovendien waaierden de soldaten en officieren na hun legerijd als burgers weer over het land uit. Sommige van de in het leger geleerde activiteiten raakten vergeten, andere werden in een nieuwe omgeving voortgezet.¹²⁶

Eind jaren zestig van de negentiende eeuw kwamen uit alle gebieden van het land berichten van honkbalactiviteiten. Ongeveer 100.000 Amerikanen namen aan georganiseerd honkbal deel, in één seizoen kwamen zo’n 200.000 toeschouwers op de topwedstrijden af.¹²⁷ Ondernemers grepen de mogelijkheden aan om deze groei te kapitaliseren. Commercialisering en professionalisering konden daarmee niet uitblijven, ondanks het aanvankelijke verzet van het honkbalestablishment. Al vroeg merkten de kranteneigenaren dat de berichtgeving van honkbalwedstrijden de krantenverkoop stimuleerde. De toenemende aandacht van de media zorgde voor verdere verspreiding van de honkbalsport. Naast uitslagen en wedstrijdverslagen kregen ook andere aspecten van de honkbalsport aandacht. Brieven-schrijvers legden de regels van de sport uit of gaven in detail weer hoe men te werk moest gaan bij de oprichting van een honkbalclub.¹²⁸

Deze ontwikkelingen droegen bij tot de integratie van honkbal in de Amerikaanse cultuur. De ruimte die de kranten eind negentiende eeuw voor deze sport vrijmaakten, oversteeg ieder ander cultureel verschijnsel. De mythen en legendes, fameuze overwinningen en desastreuze nederlagen, de laatste spelerswisselingen en het reilen en zeilen van de honkbalhelden en clubmanagers waren een dagelijks gespreksonderwerp van miljoenen Amerikanen, en zijn dat nog. Ondernemers in onder meer knuppels, petten, kauwgom en bier verbonden hun producten aan deze sport en verwezen ernaar in hun reclames. Honkbal was de eerste sport die in de Verenigde Staten op zo grote schaal werd geëxploiteerd, waardoor het voor latere sporten moeilijker was om deze sport te verdringen. De ondernemers waakten bovendien over het imago van honkbal. Zij stelden de sport voor als een respectabele toeschouwerssport voor de middenklasse en bestreden de verschijnselen die dat beeld negatief konden beïnvloeden, zoals dronkenschap, gokken, vechtpartijen en corruptie. In de kranten werd honkbal in

het algemeen afgebeeld als Amerika's nationale sport die aan mannen van alle klassen en standen de mogelijkheid van beoefening bood. Veel immigranten kregen spoedig in de gaten dat het spelen van, kijken naar en praten over honkbal één van de methodes was om zich aan te sluiten bij de hoofdstroom van de Amerikaanse samenleving.¹²⁹

3.3.2 American football versus voetbal en rugby: verzelfstandiging van de Amerikaanse cultuur (II)

Tot ongeveer 1950 was honkbal de populairste sport van de Verenigde Staten. Sindsdien is het door American football gepasseerd. Vanwege het verschil tussen het slechts in de Verenigde Staten populaire American football en het mondiaal geliefde Association-football heeft Markovits – in navolging van de klassieke stukken van De Tocqueville en Sombart over het ontbreken van socialisme in de Verenigde Staten – zelfs gesproken van “The Other American Exceptionalism”.¹³⁰

De stelling van Markovits is wat overdreven. In de eerste plaats wordt voetbal in de Verenigde Staten meer beoefend dan algemeen wordt aangenomen. Onder kinderen is voetbal zelfs een van de meest beoefende sporten. En op de high schools neemt het de zevende positie in. Het wordt opvallend veel beoefend door vrouwen. Ook is het (Engelse) voetbal populair onder nieuwe, Aziatische en Latijns-Amerikaanse immigrantengroepen. Ten tweede zijn de Verenigde Staten niet uniek met hun eigen football-variant. Ook in Australië en Ierland hebben bijzondere versies van football (*Australian football* en *Gaelic football*) een grote populariteit gekregen. Niettemin stelt Markovits wel een interessante vraag aan de orde. Waardoor ontstond de specifiek Amerikaanse variant van voetbal en rugby? Waarom populariseerde American football wel in de Verenigde Staten, maar niet daarbuiten?

Nog voordat de regels van voetbal en rugby in Engeland waren gestandaardiseerd, vonden voetbalachtige vermaken ook op Amerikaanse scholen ingang. Geëmigreerde Engelse studenten namen hun eigen varianten mee. En ook door Engelse publicaties als Thomas Hughes' populaire roman *Tom Brown's Schooldays* leerden Amerikaanse studenten voetbalachtige vermaken kennen. Wedstrijden tussen teams van jaargenoten vormden onderdeel van de ontgroening van studenten aan de Ivy League Schools (onder meer Harvard, Yale en Princeton).¹³¹ Net als in Engeland kwamen in de Verenigde Staten aanvankelijk vele varianten naast elkaar tot ontwikkeling. Die verschillende spelregels zorgden voor problemen toen er wedstrijden tussen scholen werden georganiseerd.

De speelwijze die de meeste Amerikaanse universiteiten erop nahielden, leek meer op het Engelse voetbal dan op rugby. Op Harvard University prefereerde men echter in groeiende mate de 'Boston game', een tussenvorm die op enkele

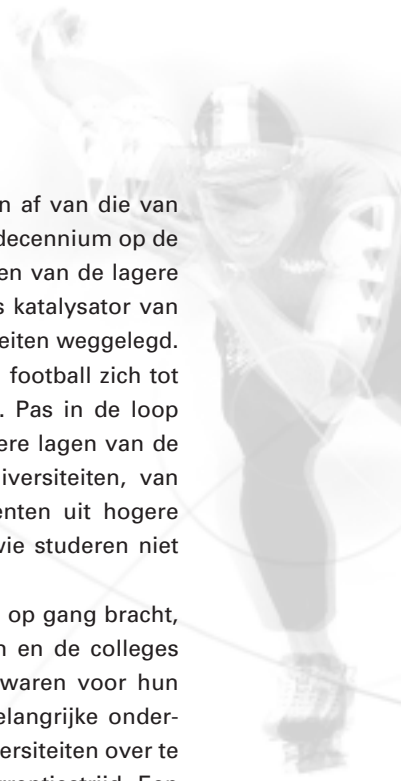
elitescholen te Boston was ontwikkeld, met een duidelijke voorkeur voor het rennen met de bal in plaats van het schoppen ertegen. Deze voorkeur van Harvard voor de 'Boston game' bleek achteraf beslissend voor de ontwikkeling van een eigen football-variant in de Verenigde Staten en de marginalisering van het Europese voetbal.¹³² De enorme uitstraling van Harvard werkte namelijk ook door op de waardering van niet-wetenschappelijke producten. In navolging van Harvard namen diverse andere universiteiten, colleges en scholen dezelfde football-variant over. Voor sterk concurrerende universiteiten als Yale, Columbia en Princeton lag dat anders. Net als in de strijd tussen Rugby en Eton liet geen van deze universiteiten zomaar de eigen variant varen. Als gevolg hiervan resulteerde de concurrentie tussen de Amerikaanse universiteiten, en met name tussen Harvard en Yale, in iets geheel nieuws en onvoorziens. Toen Harvard in 1875 Yale uitdaagde voor een wedstrijd, werden de teams van beide universiteiten het eens over de zogenoemde *concessionary rules*: een mengsel van rugby- en voetbalregels waarin de invloed van de 'Boston game' met zijn rugbyachtige benadering domineerde. Deze *concessionary rules* van de twee meest prominente en prestigieuze universiteiten werden vervolgens ook door Columbia en Princeton overgenomen. Op initiatief van Princeton kwamen deze vier universiteiten in het najaar van 1875 bijeen om de Intercollegiate Football Association op te richten, die de regels standaardiseerde. Nadien raakte de sport door nieuwe veranderingen steeds verder verwijderd van zowel rugby als voetbal. Een nieuw scoresysteem, yardslijnen en de regel dat deze in een beperkt aantal pogingen overschreden dienen te worden, gaven het Amerikaanse football steeds meer een eigen karakter. In 1882 waren de meest karakteristieke regels van het hedendaagse American football vastgelegd: de nadruk op de *centre*, de *scrimmage line*, de *yardage*-winstregel en de buitenspelregel. Het werd een zelfstandige tak van sport en werd ook als zodanig herkend.¹³³

De summiere voetbal- en rugbyregels, die voor de Engelse spelers geen toelichting behoeften, waren voor de Amerikaanse studenten multi-interpretabel. Zij konden niet, zoals de Engelse scholieren en studenten, bogen op een lange traditie waarin de uiteindelijke regels een langzaam en moeizaam bereikt compromis waren van voorafgaande concurrerende versies. Iedere voetbal- en rugbyregel had zijn eigen geschiedenis. Eraan tornen rakelde oude conflicten op die met de standaardisering juist waren overwonnen. Amerikaanse studenten daarentegen moesten het doen zonder oudere en meer ervaren spelers tot wie zij zich konden wenden voor de noodzakelijke uitleg. Hun regelgeving diende ondubbelzinniger en nauwkeuriger te zijn. Zij konden niets overlaten aan zelfsprekendheid op grond van traditie. Er was, zoals Riesman en Denney het formuleren, een "etikette-vacuüm" dat moest worden opgevuld met nieuwe, aanvullende formele procedures.¹³⁴

Twee ontwikkelingen droegen ertoe bij dat deze veranderingen van football wel in de Verenigde Staten, maar niet elders plaatsvonden (met uitzondering van Ierland en Australië). In de eerste plaats kon de Amerikaanse sportificering van voetbalachtige vermaken een eigen wending krijgen, doordat de Verenigde Staten zich ontwikkelden tot een vooraanstaande natie die op vele fronten niet onder behoefde te doen voor de Europese mogendheden. Amerikanen benadrukten hun zelfstandigheid en cultiveerden hun bijzonderheden. Tegen de Engelsen en hun leefstijl keken zij veel minder op dan bewoners van meer perifere en aan Engeland ondergeschikte gebieden. De Amerikanen hadden de culturele macht om rugby en voetbal tot een eigen variant om te vormen. Net zoals voor cricket gold, benaderden geboren en geïmmigreerde Amerikanen het Engelse voetbal als een niet-Amerikaanse activiteit. In deze periode van nativisme en nationalisme ontwikkelden zij een voorkeur voor een football-variant die paste bij en bijdroeg aan de ontwikkeling van een onderscheidend Amerikaans zelfbeeld.¹³⁵

Ten tweede bevorderde de relatief autonome modernisering de ontwikkeling van eigen culturele producten. Wat de specifieke ontwikkeling van het American football betreft, speelde mee dat de sportificering van deze sport plaatsvond toen voetbal en rugby zich nog in het begin van de tweede door Adelman onderscheiden ontwikkelingsfase bevonden (zie paragraaf 3.1). De eerste Amerikaanse voetbalachtige wedstrijd tussen twee colleges (Princeton en Rutgers) vond reeds in 1869 plaats. Bij deze wedstrijd werden de twee jaar eerder ontwikkelde "Princeton Rules" gehanteerd.¹³⁶ Vrijwel overal elders ter wereld werden voetbal en rugby ruim een decennium later overgenomen, rond 1880, toen beide sporten al in de derde fase van ontwikkeling waren terechtgekomen. Fundamentele veranderingen konden aan het begin van de tweede fase gemakkelijker plaatsvinden dan in de derde fase. In de tweede fase zijn de regels nog niet volledig gestandaardiseerd en minder duidelijk geformuleerd en kent het toezichhoudend overkoepelend orgaan, voor zover reeds aanwezig, nog onvoldoende respect en aanzien om naleving af te dwingen.

Waarschijnlijk was ook de grote geografische afstand tussen de Verenigde Staten en Engeland van invloed op de ontwikkeling van de nieuwe Amerikaanse football-variant. Ondanks de talloze afstammingsrelaties waren er vóór 1900 tussen de Verenigde Staten en Engeland op voetbal- en rugbygebied minder contacten dan tussen Engeland en landen op het Europese vasteland. De praktijk leert dat juist dergelijke internationale sportontmoetingen bijdroegen tot de overname van de Engelse regels.¹³⁷ In niet-westerse landen was ook sprake van een grote geografische afstand, maar hier duurde het veel langer eer de lokale bevolking bestuurlijke zeggenschap kreeg over de organisatie en beoefeningswijze van deze sporten.

De verspreiding en popularisering van American football weken af van die van honkbal. Midden negentiende eeuw daalde honkbal binnen een decennium op de sociale ladder. Het vond daarna de grootste aanhang onder leden van de lagere middenklasse en arbeiders. Fungeerde bij honkbal het leger als katalysator van verspreiding, bij American football was deze rol voor de universiteiten weggelegd. Tot na de eeuwwisseling beperkte de beoefening van American football zich tot de zonen van de elite op de meest prestigieuze universiteiten. Pas in de loop van de twintigste eeuw verspreidde deze sport zich onder bredere lagen van de bevolking: van de meest prestigieuze naar meer perifere universiteiten, van universiteiten naar lagere onderwijsinstellingen, en van studenten uit hogere sociale milieus naar jongeren uit lagere sociale klassen voor wie studeren niet was weggelegd.

De dynamiek die het *trickle down effect* bij American football op gang bracht, was de sterke onderlinge concurrentie tussen de universiteiten en de colleges om de gunsten van de toeschouwers, van wie zij afhankelijk waren voor hun financiering. Die concurrentie vergrootte de druk bij minder belangrijke onderwijsinstellingen om de gebruiken van de meest prestigieuze universiteiten over te nemen. Ook American football was onderdeel van deze concurrentiestrijd. Een sport die door de Ivy League Colleges – en met name Harvard en Yale – met veel enthousiasme werd beoefend, kon door andere instellingen nauwelijks worden genegeerd. Football was één van de middelen waarmee men de superioriteit ten opzichte van andere scholen kon bewijzen. Zeker voor minder aansprekende universiteiten was het voeren van die concurrentiestrijd heel wat gemakkelijker dan de rivaliteit op wetenschappelijk gebied. Football verschafte publiciteit en aanzien en werkte ook als lokmiddel bij de rekrutering van studenten. Bovendien versterkte het de loyaliteit van studenten ten aanzien van hun scholen.¹³⁸ In 1879 vond de eerste wedstrijd plaats tussen colleges in het Midwesten; in 1889 kwamen voor het eerst colleges aan de westkust tegen elkaar uit. Al met al waren er maar weinig onderwijsinstellingen die tegen het eind van de negentiende eeuw geen eigen football-team hadden.

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde zich op de campussen van de universiteiten een sportrage die vergelijkbaar was met het atletisme in Engeland. Op de colleges en universiteiten werd steeds meer tijd besteed aan sportbeoefening, als onderdeel van wat in het Amerikaanse hoger onderwijs *extra-curricular activities* heten. Naast football kregen ook roeien, atletiek en worstelen een belangrijke plaats in de studentensport. Honkbal was toen al te sterk 'geproletariseerd' om in studentenkringen aan te slaan.¹³⁹

Hoewel de beoefening van American football zich rond de eeuwwisseling nog beperkte tot studenten uit de hogere sociale klassen, was het als toeschouwersport al wel snel een massavermaak. Harvard had in 1903 ongeveer

5.000 studenten, maar opende toen wel een eigen football-stadion waarin 57.000 toeschouwers konden plaatsnemen. Zulke toeschouwersaantallen waren een noviteit. Rond 1880 bracht de jaarlijkse wedstrijd om het kampioenschap van Thanksgiving Day – wat toen de belangrijkste football-wedstrijd was – niet meer dan 1.000 toeschouwers op de been.¹⁴⁰ Nieuw was ook dat de kranten op de voorpagina's verslag deden van football-wedstrijden. Het genoeg van de atleten werd secundair, het vermaak van de toeschouwers kwam voorop te staan.¹⁴¹

De Amerikaanse onderwijsinstellingen profiteerden enorm van de popularisering van American football als toeschouwersport. Naast prestige leverde American football veel geld op. Het superieure football-team van Yale zorgde in 1903 in één seizoen voor 106.000 dollar aan entree-inkomsten; dat was toen eenachtste van de totale omzet van deze universiteit.¹⁴² Dit financiële gewin was een niet te onderschatten stimulans voor onderwijsinstellingen die van particuliere inkomsten afhankelijk waren. De concurrentie tussen colleges, die nauwelijks door de overheid werden gesubsidieerd, had tot gevolg dat zij op zoek gingen naar talentvolle spelers buiten de eigen studentenkring. Talentvolle football-spelers kregen, ongeacht hun intellectuele capaciteiten, een studiebeurs. Jongens uit de sociaal lagere milieus kregen zo een kans op toelating tot het hoger onderwijs en daarmee de mogelijkheid om één of meer treden op de sociale ladder te stijgen. De universiteiten die hieraan niet meededen, telden in de sportieve competitie niet meer mee.¹⁴³

Synchroon aan de sociale daling van American football namen ook de protesten toe tegen de veronderstelde verruwing van deze sport. Sommige prestigieuze universiteiten keerden het American football zelfs enige tijd de rug toe. Zo vervingen Stanford en California het American football door het Engelse rugby en hielden Columbia en Northwestern University de beoefening van football tijdelijk voor gezien. Ook werd er aan de spelregels gesleuteld om de hardheid in te dammen. Dat stuitte echter op weerstand bij de colleges uit het midwesten. Zij waren vooral geïnteresseerd in het aantrekkelijker maken van football voor het publiek en stonden daarom minder afwijzend tegenover een harde strijd.¹⁴⁴

In de jaren twintig van de vorige eeuw was football op de high schools populairder dan op de universiteiten. De verminderde controle van de universiteitsstudenten over deze sport leidde rond 1920 tot een afsplitsing van een professionele, niet meer aan universiteiten gebonden American football-competitie; tegenwoordig de National Football League (NFL) geheten. De clubs die aan deze competitie deelnemen, zijn commerciële bedrijven en vaak eigendom van rijke zakenlieden. Naast de NFL wordt tegenwoordig ook nog altijd de – overigens eveneens geprofessionaliseerde – universiteitscompetitie gehouden (het College football), maar ook hierin spelen de meest prestigieuze universiteiten al lang geen hoofdrol meer. Tot 1900 was dit kampioenschap een exclusief onder-

onsje tussen Yale (achtmaal winnaar), Princeton (viermaal), Harvard (ook viermaal) en Pennsylvania (tweemaal). Sinds 1920 komen deze universiteiten niet meer op de lijst van kampioenen voor. *Second rated* ofwel tweederangsuniversiteiten (en lager) zoals Oklahoma, Clemson, Alabama en Nebraska gingen er met de (in prestige gedaalde) titel vandoor.

Lange tijd werd honkbal buiten de universiteitsmuren meer beoefend dan American football; het kwam meer voor in het lager en voortgezet onderwijs en trok meer beoefenaars uit lagere sociale klassen. Naarmate de welvaart in de Verenigde Staten toenam, verloor deze arbeiderssport aan belangstelling. Vooral na 1950 interesseerden steeds meer Amerikaanse mannen zich voor sporten met een hogere sociale status. Jongeren gingen op grote schaal American football beoefenen; onder wat ouderen nam de belangstelling voor tennis en golf toe. Door de historische band met de colleges had football meer respectabiliteit dan honkbal en oefende het een grotere aantrekkingskracht uit op groeperingen die ontstegen waren aan het arbeidersmilieu, waar honkbal de populairste sport was.¹⁴⁵ Het aantal football-spelers in *interscholastic, intercollegiate en intramural* verband verdubbelde in de twee decennia na 1950.¹⁴⁶ Verreweg de meeste in competitie actieve sporters zijn te vinden in het eerste verband. Daarvan trok American football in 1987 909.344 beoefenaars tegenover 406.381 honkballers.¹⁴⁷ Tien jaar later waren deze aantallen nauwelijks gewijzigd (zie de appendices). Evenzo steeg de publieke belangstelling voor de professionele football-competitie. Tussen 1960 en 1970 nam het gemiddeld aantal toeschouwers per wedstrijd toe van 30.257 tot 52.381.¹⁴⁸ De jaarlijkse wedstrijd om de Super Bowl groeide bovendien uit tot het belangrijkste sportevenement van de Verenigde Staten. Onder de hoogst gewaardeerde televisieprogramma's aller tijden staan standaard vele Super Bowl-wedstrijden. De bedragen die voor de commercials tijdens deze kampioensstrijd moeten worden neergelegd, zijn ongeëvenaard. In 2003 lagen de kosten van een commercial tijdens de Super Bowl op ongeveer 75.000 dollar per seconde reclametijd.¹⁴⁹

3.3.3 Basketbal en volleybal: scholen en de YMCA

Naast honkbal en American football staan ook twee andere Amerikaanse sporten, basketbal en volleybal, hoog genoteerd op de Amerikaanse populariteitsrangorde. Op de high schools voert basketbal de lijst aan. Het trok in 1997 991.712 beoefenaars, tegenover 958.247 football-spelers en 445.374 honkballers (760.945 tezamen met het aantal softballers). Volleybal bleef in deze rangorde steken op 403.332 beoefenaars en was daarmee de zesde high school-sport.¹⁵⁰

Zowel het ontwerp als de popularisering van basketbal en volleybal hielden verband met de betrokkenheid van een sociaal-religieus geïnspireerde organisatie,

de Young Men's Christian Association (YMCA). Kennis van dit verband is ook van belang voor de verklaring van de mondiale verspreiding van deze sporten. De YMCA ontstond in Londen en was, net als het Leger des Heils, een van de organisaties die halverwege de negentiende eeuw werden gesticht om sociale en morele hervorming en opvoeding te bewerkstelligen. Naast school en gezin wilde de YMCA een verantwoord 'derde milieu' bieden aan de jeugd uit de sociaal lagere klassen in de binnensteden.¹⁵¹ Hoewel deze organisatie zich op de sociaal lagere klassen richtte, werd het grootste deel van de clientèle gevormd door "stable young men from the clerical classes – bookmakers, stenographers, clerks, and salesmen – businessmen, a few skilled workingmen, and boys from the middle- and upper income ranks".¹⁵² Onder invloed van de Muscular Christianity-beweging legde de YMCA in de tweede helft van de negentiende eeuw een grote nadruk op sport en andere lichaamsoefeningen, om zo de stedelijke arbeiders om te vormen tot "Christian gentlemen".¹⁵³

Aanvankelijk lag de nadruk binnen de YMCA, ten gevolge van Duitse en Franse invloeden, op gymnastische en acrobatische oefeningen. In verband hiermee werden veel gymnastieklokalen gebouwd. Een geschiedschrijver van de YMCA-beweging spreekt zelfs van een "Era of Gymnasium Building". Beschikte de YMCA in 1869 nog slechts over drie gymnastiekhallen, in 1887 was dit aantal uitgegroeid tot 168. In Canada en de Verenigde Staten samen bestonden in 1901 466 YMCA's met 444 gymnastiekhallen. Ook beschikten sommige YMCA's over zwembaden. Zowel de gymnastiekhallen als de zwembaden waren vaak de eerste die een stad of dorp kende. Om aan het groeiende aantal YMCA-vestigingen leiding te geven op het gebied van de lichamelijke oefening, waren steeds meer sportinstructeurs nodig. In 1887 stonden tegenover de 168 YMCA-gymnastiekhallen slechts 53 *physical directors*.¹⁵⁴ Vooral de oprichting van de School for Christian Workers in 1885 te Springfield bracht hierin verandering. Deze school, later omgedoopt in de International YMCA Training School en vervolgens in Springfield College, leverde specialisten af die de YMCA-idealen en YMCA-sporten over de hele wereld verspreidden (zie de hoofdstukken 4 en 5).

Het succes van de turnbeweging in Duitsland en andere Europese landen hing samen met de sterke rivaliteit tussen de Europese staten en de hiermee gepaard gaande bloei van het nationalisme. Door de geringere betrokkenheid van de Verenigde Staten bij deze conflicten ontbrak een belangrijke voorwaarde voor de opkomst van deze beweging (vergelijk paragraaf 4.1.2). De Amerikaanse jongeren waren steeds moeilijker te boeien voor gymnastiek oefeningen met 'paard', 'brug' en 'tafel'. De nieuwe sporten die zij leerden kennen, zoals atletiek en football, trokken hen veel meer aan. Omdat het vrijwel uitsluitend om buitensporten ging, werden de gymnastiekhallen van de YMCA met een leegloop bedreigd. In deze *Halls of Health* was door de YMCA enorm geïnvesteerd. Daarom diende de YMCA

niet alleen het sportaanbod te verbreden, maar ook alternatieven te verzinnen voor het gebruik van de hallen. Om de gymnastiekhallen te blijven vullen, stimuleerde de directeur, Luther Gulick, zijn medewerkers om te zoeken naar zaalsporten die konden concurreren met de favoriete buitensporten. Deze ontwikkeling is vergelijkbaar met de creatie van *Turnspiele* in Duitsland als alternatieven voor de Engelse sporten, zij het dat de hiermee verbonden ideologische verschillen in de Verenigde Staten minder pregnant op de voorgrond traden.¹⁵⁵

Basketbal

Onder Gulicks medewerkers bevond zich James Naismith, de latere ontwerper van basketbal. Naismith was opgegroeid in het noorden van Canada en had vervolgens theologie gestudeerd aan de McGill University te Montreal. Onder Engelse invloed werd hier rugby gespeeld waaraan Naismith zeven jaar meedeed zonder een wedstrijd te missen, hoewel het in die tijd niet gepast werd geacht voor een theoloog. "Football werd toen gezien als een werktuig van de duivel", zo omschreef hij het zelf.¹⁵⁶ Na zijn afstuderen ging Naismith naar de YMCA-school te Springfield, waar hij sterk onder de indruk raakte van de persoonlijkheid van Gulick. In de sociale omgang stak hij schril af bij de oudere Engelse professoren die Naismith in Montreal gewend was. Gulick stuurde Naismith onder meer naar Martha's Vineyard College om na te gaan of het aldaar onderwezen Zweedse gymnastieksysteem een mogelijk alternatief vormde. Met zijn sportachtergrond van de Canadese McGill University was Naismith hier evenwel weinig ontvankelijk voor. Gymnastiek trok hem veel minder aan dan de sporten.¹⁵⁷ Ook probeerde hij aangepaste versies uit van American football, Association-football en het in Canada populaire lacrosse, maar deze kwamen niet aan de wensen van hemzelf en zijn studenten tegemoet. Volgens Naismith bleef er niets anders over dan het ontwerpen van een nieuwe sport die geschikt was voor beoefening in de gymnastieksaal. In 1891 ontwikkelde hij dertien elementaire spelregels die de basis vormden voor het latere basketbal. Dribbelen met de bal en het sterk hinderen van tegenstanders bij schietpogingen waren aanvankelijk verboden. Door het verbod op lichamelijk contact zagen sommigen basketbal als "a lady-like sport" en een "old man's game".¹⁵⁸ Regelveranderingen, die meer fysieke contacten toelieten, gaven de sport spoedig een ander imago.

Al vóór de eeuwwisseling bestond er een nationaal basketbalkampioenschap en een professionele basketbalcompetitie. Deze snelle ontwikkeling van basketbal is niet los te zien van de verstedelijking, de groei van de jeugdbeweging en de steun van de YMCA. Met onder meer basketbal als lokmiddel trachtte de YMCA de jongeren uit de grote steden van de straat te houden. In *The Triangle*, één van de organen van de YMCA, werden in 1892 de eerste basketbalregels gepubliceerd,

waardoor vele tienduizenden leden van de beoefeningswijze van deze nieuwe sport op de hoogte konden komen. Het succes in de verspreiding van basketbal was zelfs zo groot, dat de YMCA basketbal al spoedig in een aparte organisatie moest onderbrengen omdat het hele kader uitsluitend met de leiding van basketbalactiviteiten belast dreigde te raken.¹⁵⁹

Veel afgestudeerden aan de YMCA Training School vonden een werkring als sportinstructeur aan de high schools en colleges en stimuleerden in die hoedanigheid de beoefening van basketbal. Eén van hen was Charles Bernies, die in 1892 het eerste college-basketbalteam oprichtte aan het Geneva College te Pennsylvania. De eerste *intercollegiate* basketbalwedstrijd werd drie jaar later gespeeld tussen Hamline College of St. Paul en de Minnesota State School of Agriculture. Dit waren niet de prestigieuze colleges en universiteiten als Yale, Harvard, Columbia en Princeton die bij de ontwikkeling van American football een belangrijke rol speelden.¹⁶⁰ Een 'druppel-effect' deed zich niet voor; de verbreiding van basketbal hing samen met de activiteiten van de YMCA.

Door de institutionele steun van de YMCA en via de in het onderwijs werkzame YMCA-sportinstructeurs groeide basketbal uit tot de tweede sport van de Verenigde Staten. Omdat de basketbalregels waren ontworpen met het oog op de creatie van een verantwoorde indoor-sport, werd basketbal vrijwel direct geschikt geacht voor vrouwendeelname. De sportinstructrice Senda Berenson introduceerde basketbal al in 1892 op Smith College. Omdat volgens haar basketbal te vermoeiend was en de regels nog te veel lichamelijk contact toelieten, paste zij de regels voor vrouwenbeoefening aan. Zij verdeelde het speelveld in drie vakken en bepaalde dat de speelsters de vakgrenzen niet mochten overschrijden. Haar regels werden gepubliceerd als de officiële regels voor het vrouwenbasketbal. Hoewel ongeveer de helft van de vrouwen volgens de mannenregels bleef spelen, domineerde deze vrouwenversie in de onderwijsinstellingen tot in de twintigste eeuw.¹⁶¹

In 1996-1997 beoefenden 544.025 mannen basketbal op Amerikaanse high schools, tegenover 447.687 vrouwen. Daarmee is deze sport onder vrouwen de populairste high school-sport. Dat verschil maakt dat basketbal met in totaal bijna één miljoen beoefenaars op de high schools net wat meer beoefenaars kent dan football en ruim tweemaal zo veel als honkbal. Voor deze laatste sport kwam softbal op als vrouwelijke equivalent. Vanaf 1926 kreeg deze sport steun van de YMCA. Samen nemen honkbal en softbal de vierde plaats op de populariteitsrangorde van de Amerikaanse high school-sporten in, na achtereenvolgens basketbal, football en atletiek.¹⁶²

Volleybal

Volleybal werd in 1896 ontwikkeld door W.G. Morgan, eveneens een sport-instructeur van de YMCA. Het was in eerste instantie bestemd voor wat oudere mannen voor wie basketbal te vermoeiend was. Later werd volleybal afgezet tegen de reeds bestaande professionele sporten. Men zag geen nut in grote toernooien; volleybal moest 'gewoon een leuk spelletje' blijven. De sportificering van dit 'spelletje' kreeg niet de hoogste prioriteit. Het duurde tot 1922 voordat de eerste kampioenschappen van de YMCA plaatsvonden volgens de tegenwoordig geldende elementaire regels, zoals de speelveldafmetingen en de drie balcontacten waarbinnen de bal naar het vak van de tegenstanders moet worden verplaatst. En pas in 1928 werd een overkoepelende organisatie voor volleybal in de Verenigde Staten opgericht.¹⁶³

Pas in de laatste decennia is volleybal geprofessionaliseerd en gecommmercialiseerd. De aanzetten hiertoe kwamen van buiten de Verenigde Staten. Vooral Oost- en West-Europese landen maakten zich sterk voor de organisatie van grote internationale toernooien. Invloedrijke IOC-leden uit Frankrijk en Bulgarije zonden in de jaren vijftig brieven naar hun voorzitter Brundage, waarin zij de opname van volleybal in de olympische beweging bepleitten. De campagne had succes: zowel het mannen- als het vrouwenvolleybal waren op de Spelen in Tokio in 1964 vertegenwoordigd. Dit verbeterde ook het imago van deze sport in de Verenigde Staten. In 1970 nam een grote universiteitsbond volleybal op in het sportpakket en reikten universiteiten voor het eerst stipendia uit aan talentvolle volleyballers. Voordien zagen de meeste Amerikanen volleybal eerder als een vermaak of spel voor zwembaden, parken, scholen en stranden. Vanwege de afwezigheid van fysieke contacten gold het bovendien als een meisjessport. Met softbal kent volleybal tegenwoordig het grootste overwicht van vrouwelijke deelnemers in absolute aantallen. In 1989 beoefenden slechts 13.429 mannen deze sport, tegenover 299.396 vrouwen.¹⁶⁴

3.3.4 Californian sports

In Californië evolueerde een strandvolleybalvermaak rond 1950 tot een geprofessionaliseerde en gecommmercialiseerde sport die beach volleyball is gaan heten.¹⁶⁵ De geschiedenis van deze betrekkelijk jonge sport is een interessant voorbeeld van nieuwe Amerikaanse sportvormen die in het vierde kwart van de twintigste eeuw in vele landen ter wereld zijn doorgebroken, die ook wel als *Xtreme sports* en *Adventure sports* worden gelabeld, zoals surfen, skaten, skateboarden, mountainbiken, snowboarden, sky diving en freestyle skiën. Buiten de Verenigde Staten werden deze sporten – vaak terecht¹⁶⁶ – gezien als typisch Californische producten, waarbij 'Californië' symbool stond voor de leefstijl van de bovenlaag van de Amerikaanse samenleving. Het toonaangevende

sportmagazine *Sports Illustrated* omschreef beach volleyball in deze zin als de perfecte microkosmos van de leefstijl in Californië.

Beach volleyball kwam voort uit wedstrijden en competities die op de zonnige stranden van Californië werden gespeeld en is nu een zelfstandige sport geworden die nog maar een gering aantal kenmerken met de moedersport volleybal deelt. De andere veldafmetingen, het afwijkende spelersaantal en de invloed van zand en wind maken er een andere tak van sport van. De eerste spelers waren voormalige topatleten van verschillende sportdisciplines die in Sorento Beach in 1956 de eerste kampioenschappen hielden.

De afwezigheid van strand bleek geen beletsel om deze Californische sport ook in landinwaartse streken van de Verenigde Staten over te nemen. In de jaren zeventig was al bewezen dat met tachtig ton zand een prachtig strandje kon worden nagebootst om de eerste World Indoor Two Men Volleyball Championships mogelijk te maken. Weliswaar sloeg beach volleyball vooral in zonneorden als Florida en Hawaii aan, maar ook toernooien in landinwaartse steden als Scottsdale (Arizona) en Denver (Colorado) werden klassiekers die vele toeschouwers en sponsors aantrokken. Zelfs in de ijshockeyhal van Calgary werd in 1987 een beach volleyball-toernooi gespeeld met een prijzenpot van 25.000 dollar. De verspreiding van deze sport ging snel, niet in het minst dankzij de associatie met de 'glitter & glamour' van de West-Amerikaanse zonnekust – de woonplaats van wereldberoemde mannen en vrouwen uit de wereld van film, muziek, sport en politiek – en de deelname van sterren die hun sporen hadden verdiend in basketbal en American football. Sinds 1986 worden belangrijke toernooien rechtstreeks door grote televisiezenders uitgezonden en is de belangstelling van de commercie sterk gestegen.

Voor beach volleyball ziet de toekomst er zonnig uit. Van maart tot oktober is er in de Verenigde Staten nauwelijks meer een weekend te vinden zonder beach volleyball-toernooi. Om deze sport het hele jaar door in zonneorden te kunnen spelen, hebben landen als Argentinië, Brazilië en Australië zich aangeboden om in de wintermaanden deze lucratieve, Californische sport op hun stranden te organiseren.

De wereldvolleybalorganisatie (FIVB) heeft handig op deze ontwikkeling ingespeeld door beach volleyball als een nieuwe discipline in de eigen organisatie onder te brengen. In 1987 sprong ze op het Zuid-Amerikaanse aanbod in door op de stranden van Copacabana in Rio de Janeiro de eerste officiële FIVB Beach Volleyball World Championships te organiseren. In het verlengde daarvan is een grand prix-systeem ontwikkeld met toernooien over de hele wereld. Bovendien heeft de FIVB met succes geijverd voor de opname van beach volleyball in het olympisch programma.

Zoals gezegd kan deze betrekkelijk nieuwe sport gemakkelijk worden aangevuld met andere sporten die in de Verenigde Staten zijn opgekomen en – mede dankzij de commerciële satelliettelevisie en internet – in de laatste decennia een wereldwijde verspreiding hebben gekregen. Kenmerkend voor verschillende van deze sporten is dat zij aanvankelijk opkwamen als “countercultural activities popular among rebels with or without a cause”¹⁶⁷, waarmee zij sterk afweken van de dominante sportwereld. Niet alleen kwamen skaten, snowboarden en andere *Xtreme and adventure sports* als *grass roots*-sporten buiten de gevestigde organisaties op. Ook bewogen zij zich letterlijk (mountainbiken, snowboarden) en figuurlijk buiten de gebaande paden van de ‘traditionele’ sporten, met geheel eigen begrippen, kledingstijlen, trucs en gebaren.¹⁶⁸ Niettemin werden zij op termijn stuk voor stuk, mede onder invloed van de commercie en media, naar de dominante sportstructuur gemodelleerd, met nationale en internationale organisaties die regels vastlegden, kampioenschappen hielden, records gingen bijhouden en aansluiting zochten (en soms ook vonden) bij de olympische beweging. Niet alleen beach volleyball, ook mountainbiken, freestyle skiën en snowboarden zijn inmiddels officiële onderdelen van het olympisch programma.

3.3.5 Engelse sporten in de Verenigde Staten

Basketbal, football, honkbal, softbal en volleybal zijn internationaal bekende sporten die in de Verenigde Staten tot ontwikkeling zijn gekomen. In de populariteitsrangorde van de high schools nemen deze Amerikaanse sporten respectievelijk de eerste, tweede, vierde, zesde en achtste positie in. Daarnaast genieten onder meer ook het Engelse atletiek, voetbal, tennis en golf in de Verenigde Staten een grote populariteit.

Atletiek heeft altijd veel steun van de onderwijsinstellingen gekregen en vindt dan ook voornamelijk veel beoefenaars onder jongeren. Voor de andere drie Engelse sporten geldt dat veel minder. Tennis en golf wonnen in de loop van de twintigste eeuw aan populariteit, vooral onder blanke leden uit de hogere inkomensgroepen.¹⁶⁹ Die populariteitsgroei maakte deel uit van een internationale ontwikkeling die in paragraaf 4.2.2 uitgebreider aan de orde zal komen. Specifiek voor de meer open Amerikaanse samenleving was de geringe weerstand tegen commercialisering en professionalisering in beide elitesporten. Wat golf betreft bestonden er altijd al professionals, maar waar zij in Engeland voornamelijk als getalenteerde ondergeschikten van de amateurs werden gezien, ontwikkelde zich in de Verenigde Staten een associatie van professionals die los stond van de sociale afkomst. Deze organisatie van professionele golfspelers bouwde het wedstrijd­circuit dat eind twintigste eeuw van golf een toeschouwers- en televisiesport maakte, waarmee werd afgerekend met het beeld van de vroegere gesloten golfwereld.

Vreemd genoeg ontwikkelde voetbal zich als vrouwelijk alternatief voor American football. Terwijl voetbal in Europa een typische mannensport is waarin het aantal vrouwen slechts enkele procenten van het aantal mannelijke beoefenaars omvat, kende voetbal in 1996-1997 op de Amerikaanse high schools vrijwel net zo veel vrouwelijke (226.636) als mannelijke (296.587) beoefenaars. De mannelijke voetballers uit de Verenigde Staten tellen internationaal niet mee, de vrouwelijke voetballers wonnen twee van de vier wereldtitels (in 1992 en 1999) die er sinds het begin van de jaren negentig te winnen vielen.

Naast een vrouwensport is voetbal vooral een sport voor jongeren en kinderen. Op basis van surveys wordt geschat dat voetbal in de leeftijdsgroep van zes tot elf jaar zelfs de tweede georganiseerde teamsport is, achter basketbal maar voor baseball, softbal, volleybal en tackle football (de jeugdvariant van American football). Onder twaalf- tot zeventienjarigen is voetbal derde achter basketbal en volleybal en net voor tackle football. Op de high schools staat voetbal vierde achter basketbal, football en atletiek.

Een ander opmerkelijk feit is dat voetbal in de Verenigde Staten dankzij een onstuimige groei in de jaren tachtig en negentig tot de grootste participatiesporten behoort, maar tegelijkertijd als mediasport volledig wordt genegeerd. Het aantal geregistreerde spelers bij de United States Amateur Soccer Association is tussen de seizoenen 1985-1986 en 1996-1997 meer dan verdubbeld. In de *athletic programs* van de high schools was voetbal tussen 1995-1996 en 1996-1997 de hardst groeiende sport bij zowel de meisjes als de jongens. Vergeleken met 1987 groeide voetbal met maar liefst 76 procent, waarmee het van de vijfde naar de vierde positie steeg en zelfs honkbal voorbijstreefde.¹⁷⁰

Op de colleges nam de beoefening van voetbal eveneens sterk toe onder vrouwen, maar nauwelijks onder mannen. Hier heeft voetbal een 'soft' maar ook wel respectabel imago, zeker vergeleken met het robuuste American football. Deels is het voetbal een alternatief waarvoor Amerikaanse jongeren kiezen als zij niet goed mee kunnen komen met football en baseball en voor degenen die zich afzetten tegen de massacultuur, waarin deze Amerikaanse sporten sterk zijn ingebed. En deels is de toenemende populariteit van voetbal een gevolg van de toestroom van migranten uit Zuid-Amerikaanse en Aziatische landen, waar voetbal de nationale sport is. De Amerikaanse cultuur krijgt een transnationaal karakter, voetbal een mondiale status.¹⁷¹

3.4 De sportificering van vechtsporten: latere modernisering in Japan

Japan heeft eveneens een eigen sporttraditie voortgebracht die – sinds de Tweede Wereldoorlog – internationale navolging heeft gekregen. Vanaf het einde

van de negentiende eeuw werden de principes van de westerse sport toegepast op verschillende ‘vechtstijlen’ (in het Angelsaksische taalgebied spreekt men wel van *martial arts*), die in Japan een lange geschiedenis kennen. Hierdoor ontstonden vechtsporten als judo, karate, kendo, sumo, aikido en kempo. Bredere veranderingen in de Japanse samenleving en in de betrekkingen met het westen kunnen de transformatie van vechtstijlen in vechtsporten verklaren.

Actuele gegevens over het aantal clubleden van alle beoefende takken van sport in Japan zijn helaas niet voorhanden. Gegevens uit 1967 laten zien dat Japanse sporten destijds een grote plaats in de Japanse populariteitsrangorde innamen, met judo als zesde en kendo als achtste sport.¹⁷² Hoe deze verhoudingen tegenwoordig liggen, is niet bekend. Verschillende bronnen wijzen erop dat honkbal de populairste wedstrijdsport is, met in toenemende mate concurrentie van voetbal (vooral onder jongeren en zeker ook meisjes), golf, basketbal en volleybal.¹⁷³

Net als de hiervoor besproken Engelse, Duitse en Amerikaanse sporten hebben de Japanse vechtsporten niet alleen in het land van herkomst, maar recentelijk ook daarbuiten een vaste plaats in de populariteitsrangordes gekregen.

3.4.1 Overname van westerse sporten in Japan

Vanaf de zestiende eeuw kwam Japan in contact met Europese soldaten en handelaars. Maar uit angst voor buitenlandse beïnvloeding nam het autocratische Tokugawa-shogunaat maatregelen die leidden tot de verdrijving van de buitenlanders – op enkele Hollanders en Chinezen na – en het terugbrengen van de handel met hen. De isolationistische politiek die Japan vervolgens voerde, duurde tot 1853. Toen dwong een Amerikaanse militaire expeditie de openstelling van Japanse havens voor Amerikaanse handelsschepen af. Later kregen ook andere westerse landen toegang tot bepaalde havens, maar hun handelshuizen slaagden er nauwelijks in tot het binnenland door te dringen voor de afzet van hun producten.

De Japanse reactie op het Amerikaanse militaire machtsvertoon was een ambitieus moderniseringsprogramma in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Hiermee wilde Japan de economische en militaire achterstand op het westen verkleinen, opdat het niet ten prooi zou vallen aan het dreigende westerse imperialisme. Met de troonsbestijging van Mutsuhito in 1867 ving het Meiji-tijdperk aan, waarin een eenheidsstaat totstandkwam en het feodalisme en Shogunaat werden afgeschaft. De modernisering verliep in snel tempo naar westers model en werd door de Japanse overheid ‘van bovenaf’ op gang gebracht. Het gecentraliseerde bestuur speelde een voortrekkersrol bij de verbetering van het transport- en communicatiestelsel en voerde een algemene leerplicht, dienstplicht en een nationaal belastingstelsel in. Van een boerenstaat werd Japan een industriestaat. Na 1870 maakte de sterk gecentraliseerde industrie een enorme

groeit door en kwam er een uitgebreid spoorweg- en elektriciteitsnet tot ontwikkeling. De overwinning op Rusland in 1905 geeft aan dat Japan al in het begin van de twintigste eeuw ook een grote militaire kracht had ontwikkeld. Voor het eerst sinds eeuwen versloeg een Aziatisch land een Europese mogendheid. Maar deze oorlogsstrijd was niet de enige uitdrukking van Japans militaire expansie. In het laatste kwart van de negentiende eeuw bezette het diverse eilandengroepen in de omringende zeeën.¹⁷⁴

De Japanse elite was ervan overtuigd dat zij, om de eigen autonomie te bewaren, de westerse kennis diende te importeren. Studenten, ondernemers en ambtenaren werden naar het buitenland gestuurd, buitenlandse specialisten en adviseurs naar Japan gehaald. Na verloop van tijd konden de buitenlanders worden vervangen door Japanners die tijdens hun opleiding in westerse landen voldoende kennis hadden opgedaan om zelf de leiding op zich te nemen. Hoewel er aanvankelijk ook weerstand bestond tegen de komst van westerlingen en hun leefstijl, ontwikkelde zich onder de moderniserende elites een rage om westerse dingen en ideeën over te nemen: de moderne Japanner werd in het laatste kwart van de negentiende eeuw afgebeeld als iemand die westerse kleding, een paraplu en horloge droeg, rundvlees at, telegrammen verzond en onder lakens en dekens sliep.¹⁷⁵ Deze geïmporteerde cultuur was vooral te vinden onder de hoge ambtenaren van de nieuwe professionele bureaucratie en de leiders van grote ondernemingen. Zij werden gerekruteerd uit de studenten van de nieuwe universiteiten. De sterkere betrekkingen met het westen hadden ook consequenties op sportgebied. In korte tijd leerden de Japanners verschillende westerse sporten kennen. Tussen 1875 en 1889 werden in Yokohama, Kobe en Tokio clubs voor cricket, atletiek, voetbal, roeien, schieten en honkbal opgericht.

Van de westerse sporten zijn de Amerikaanse het meest aangeslagen. Honkbal groeide zelfs uit tot de nationale sport van Japan en trok in 1967 achtmaal zo veel beoefenaars als voetbal; volleybal was destijds tweede in de populariteitsrangorde, basketbal vijfde. Vermoedelijk was in geen Europees land het aantal beoefenaars van Amerikaanse sporten op het totaal aantal beoefenaars indertijd zo hoog. Hoe is dit te verklaren?

In de eerste plaats richtte de Japanse elite zich in het streven naar onafhankelijkheid en vooruitgang aanvankelijk op de Verenigde Staten.¹⁷⁶ Na de beëindiging van de isolationistische politiek trokken de eerste belangrijke Japanse buitenlandse missies naar dit land om Amerikaanse specialisten aan te trekken als regeringsadviseurs. De Amerikaanse invloed deed zich, in de tweede plaats, vooral gelden in de Japanse onderwijsinstellingen die een hoofdrol speelden bij de diffusie van de geïmporteerde westerse cultuur. Waar de meerderheid van de Engelse employés in Japan was betrokken bij het aanleggen van spoorlijnen,

havens, straatverlichting en communicatieverbindingen, werkte het overgrote deel van de Amerikaanse werknemers in Japan in het onderwijs. David Murray van Rutgers University was zelfs enige tijd hoofdinspecteur van het Japanse onderwijs. In die hoedanigheid modelleerde hij het Japanse onderwijs naar Amerikaans voorbeeld. De Verenigde Staten waren ook het meest in trek onder de Japanners die in het buitenland gingen studeren. Engelsen mochten de handel domineren, via het onderwijs waren Amerikanen invloedrijker op cultureel gebied.¹⁷⁷ En in de derde plaats ontzegden de Engelsen veelal Japanners de toegang tot hun sportclubs, terwijl Amerikaanse leraren honkbal juist bevorderden (later deden Amerikaanse YMCA-missionarissen hetzelfde met basketbal en volleybal). In Yokohama, de grootste nederzetting van buitenlanders, weigerde de Engelse Yokohama Athletic Club (YAC) de toegang tot de speelterreinen aan Japanners. Daarentegen introduceerden Amerikaanse leraren de honkbalsport bij Japanse scholieren. In een voor hen geschreven handboek over de westerse sport kreeg honkbal de meeste ruimte.¹⁷⁸ Voor de Amerikaanse leraren lag de nadruk op deze Amerikaanse sport voor de hand: honkbal was rond 1880 de nationale sport van de Verenigde Staten, terwijl American football zich in een embryonaal stadium bevond en basketbal en volleybal nog niet bestonden.

De grote Amerikaanse invloed op het onderwijs legde de voedingsbodem voor de popularisering van honkbal. De sport werd geïntroduceerd door de Amerikaan Horace Wilson die onderwees op Kaisei Gakkō, dat later onderdeel werd van Tokyo University. Drie Japanse studenten die in de Verenigde Staten studeerden, droegen hun steentje bij aan de verdere verspreiding van honkbal op deze universiteit, die in Japan ongeveer dezelfde positie had als Harvard en Yale in de Verenigde Staten. Minder prestigieuze universiteiten namen honkbal van de studenten van Tokyo University over. Later volgden ook instellingen voor het middelbaar onderwijs.¹⁷⁹ Honkbal werd zelfs zo populair dat erover werd gesproken als een “belemmering voor de studies van de leerlingen”.¹⁸⁰

Naast het onderwijssysteem droeg een ander symbool van de modernisering van industrialiserende samenlevingen, namelijk de uitbreiding van het spoorwegennet, aan de verspreiding van honkbal bij. Het Shimbashi Railway Bureau, dat de Shimbashi Athletic Club had opgericht, startte in 1882 een honkbalteam. Dit gebeurde op initiatief van Hiraoka Hiroshi, die in de Verenigde Staten bevriend was geraakt met A.G. Spalding, een Amerikaanse zakenman en belangrijke promotor van de honkbalsport. Rond het honkbalveld werd een stadion gebouwd met zitplaatsen, één van de eerste in Japan. Het team verdween echter naar de achtergrond toen Hiraoka in 1887 de spoorwegen verliet.¹⁸¹

Het voortgezet en hoger onderwijs bleken meer continuïteit te bezitten: rond de eeuwwisseling bouwden verschillende onderwijsinstellingen een eigen honkbal-

stadion, te beginnen met Ichiko in 1899. Het honkbalteam van deze school had enige jaren daarvoor geschiedenis geschreven door in een periode van opkomend nationalisme een Amerikaans honkbalteam van de YAC te verslaan. Met deze overwinning verstoorde Ichikō het beeld van fysieke inferioriteit, waaraan ook Japanse intellectuelen hadden bijgedragen. Hierna volgden er meer overwinningen, behalve in de revanchewedstrijden tegen de YAC ook op zeelieden en matrozen van Amerikaanse schepen. De nationale trots die deze overwinningen teweegbrachten, werd gevoeld in alle lagen van de Japanse bevolking. Waar immigranten in de Verenigde Staten deze sport beoefenden om meer Amerikaan te lijken, grepen de Japanners deze sport aan om hun eigen identiteit te versterken.¹⁸²

Eind negentiende eeuw ging Japan zich meer op de Duitse ontwikkeling oriënteren. De grondwet en het onderwijs werden toen naar Pruisisch model herzien. Ook de meeste studenten die voor een buitenlandse opleiding in aanmerking kwamen, stuurde de Japanse overheid vanaf 1880 naar Duitsland.¹⁸³ Een element uit het Duitse gedachtegoed dat in Japan ingang vond, was de nadruk op lichaamsoefeningen die de volkskracht moesten vergroten. Aanvankelijk was de lichamelijke opvoeding opgezet door een Amerikaanse adviseur die het Amerikaanse gymnastieksysteem van Amherst College introduceerde. Hieronder vielen zowel 'lichte' als 'zware' gymnastiek en bovendien verschillende balsporten.¹⁸⁴ In (latere) periodes van internationale spanning groeide de druk van nationalistische leerkrachten om de lichamelijke opvoeding meer om te vormen naar het Duitse model. Dit leidde met name in de jaren dertig tot de invoering van dagelijkse gymnastiekoefeningen op scholen en in bedrijven, waarmee ook tegenwoordig nog vrijwel iedere Japanner in aanraking komt. Uit enquêtes blijkt dat gymnastiek of 'stretching' buiten clubverband meer wordt beoefend dan enige andere sport.¹⁸⁵ Veel minder wordt deze gymnastiek in georganiseerd verband beoefend. Het is meer een dagelijkse routine dan een bijzondere sport.

In het verlengde van de internationale conflicten en ideologische strijd die achter de 'militarisering' van de lichamelijke opvoeding schuilgingen, werden intra- en interscholair sportwedstrijden, met uitzondering van de inheemse vechtsporten, tijdens de Tweede Wereldoorlog verboden. Het honkbal, dat indertijd al een professionele league kende, bleef buiten de scholen bestaan, maar schafte alle Engelse termen af. Na de oorlog draaiden de Amerikanen deze situatie om: de vechtsporten werden verboden en de westerse sporten deden hun herintrede. Na enkele jaren werd het verbod op de *martial arts* weer opgeheven.¹⁸⁶

De laatste decennia is de verhouding tussen Engelse, Amerikaanse en Duitse sporten veranderd door de popularisering van tennis en golf. De groei in de belangstelling voor deze sporten is evenwel niet meer te herleiden tot het prestige dat Engelse producten eind negentiende eeuw bezaten. De toename van eerst het

aantal tennissers en later het aantal golfers is het gevolg van de hoge statuswaarde die deze sporten hebben gekregen, doordat zij lange tijd in internationaal verband geassocieerd werden met de maatschappelijke elites in welvarende landen. Naarmate de welvaart in het naoorlogse Japan groeide, nam de beoefening van deze sporten in commerciële clubs toe; golf vooral onder mannen tussen de dertig en vijftig jaar; tennis vooral onder jongere mannen én vrouwen.¹⁸⁷

3.4.2 Sportificering van inheemse vechtstijlen

Japan onderging Amerikaanse, Engelse en Duitse invloeden, maar was niet uit op verwestering. Westerse producten werden niet klakkeloos overgenomen, maar aangepast aan de Japanse cultuur. Dat gold ook voor de toepassing van het sportmodel op de inheemse vechtstijlen.

Vanaf het einde van de twaalfde eeuw was de krijgsadel de heersende stand in de Japanse samenleving. Tot hun opleiding en training behoorden uiteenlopende vechtoefeningen – met en zonder wapens – die tot op zekere hoogte gereguleerd en gestandaardiseerd waren. Van deze militaire vermaken bleef het volk verstoken; het geweldsmonopolie lag bij de shoguns en de samurai. Alleen het sumoworstelen populariseerde als een vermaak voor toeschouwers.¹⁸⁸ De modernisering van Japan betekende de nekslag voor de krijgsadel. In 1877 kreeg die een verbod op het dragen van zwaarden opgelegd. De oude vechtstijlen die deze krijgers leerden als een geritualiseerde oefening voor het gevecht, werden daardoor een anachronisme. Ze werden omgesmeed tot minder gewelddadige sporten, die onder een groot publiek beoefenaars vonden.

Als eerste leidde Jigoro Kano judo uit het jiu-jitsu af. Kano was in 1860 geboren aan de kust vlak bij Kobe, een van de eerste voor het westen opengestelde havensteden. In 1871 vertrok zijn familie naar Tokio, waar hij aan de plaatselijke universiteit afstudeerde en promoveerde. Vervolgens werd hij hoogleraar aan de Gokohûin-school, die voornamelijk werd bezocht door de Japanse adel. Hij maakte studiereizen door Europa en de Verenigde Staten, tijdens welke hij zijn kennis van de daar ontwikkelde sportculturen verdiepte.¹⁸⁹ Aan de hand van het model van de moderne sport hervormde hij de bestaande jiu-jitsutechnieken. Hij noemde de nieuwe vechtstijl 'kodokan judo' en opende in 1882 een eigen trainingsschool ('dojo'). Een toernooi tegen de grootste jiu-jitsuschool van Japan, Totsuka, toonde de superioriteit van zijn vechtstijl aan. Van de vijftien gevechten werden er dertien gewonnen en eindigden er twee onbeslist. Mede door deze successen slaagde Kano er in 1900 in judo ingesteld te krijgen als een verplicht leervak op de lagere scholen van Japan.

Deze eerste sportificering van een inheemse vechtstijl riep onder de oude, traditionalistische elite weerstanden op, maar groeide in de twintigste eeuw uit tot één van de populairste sporten van Japan. In 1967 kende het land meer dan

400.000 judoka's. Van de vechtsporten benaderde dat jaar alleen kendo met bijna 330.000 beoefenaars dit aantal. Deze sport is een volgens het model van de competitieve sport geregementeerde variant van het traditionele zwaardvechten. Net als judo maakte de Japanse overheid van deze sport een verplicht vak in het voortgezet onderwijs.¹⁹⁰ Latere vechtsporten, bijvoorbeeld karate en aikido, werden niet in het onderwijs geïntegreerd en kregen een geringere populariteit.

Ook op het traditionele sumoworstelen werd het sportmodel toegepast. De neergang van de krijgsadel betekende dat de adellijke patronen wegvielen die voorheen de professionele worstelaars betaalden om hen tegen worstelaars van andere hoven te laten uitkomen. Maar door sportificering en commercialisering kon dit professionele worstelen blijven bestaan. Wat resulteerde was een curieus mengsel van de traditionele Japanse vechtraditie en het moderne westerse sportmodel. Meer dan judo en kendo is het sumoworstelen gericht op het genoegen van de toeschouwers. Wat het aantal beoefenaars betreft, doet sumo sterk voor de andere twee sporten onder.

Het succes van de sportificering van judo en kendo stimuleerde verschillende leraren, die op speciale scholen eigen vechstijlen doceerden, om hun stijlen aan te passen aan de eisen van de sport. Zij verrijkten de sportwereld met onder meer karate, aikido en kempo. De laatste decennia gaat deze proliferatie van vechtsporten verder, soms door een nieuwe sportificering van oude Aziatische vechstijlen, soms vanwege afsplitsingen of combinaties van nieuwe varianten uit reeds bestaande vechtsporten. Karate bijvoorbeeld is een vechstijl afkomstig van het eiland Okinawa, en werd in Japan gesportificeerd door Funakoshi. Hij nam verschillende elementen over die van judo een competitieve sport maakten en demonstreerde zijn karatetechnieken op universiteitsdojo's en jiu-jitsuschoolen. In de jaren zestig van de vorige eeuw splitste een leerling van hem zich van het karate af, met een variant die hij taido noemde. Net als voor andere vechtsporten werden voor deze nieuwe varianten nationale en internationale organisaties opgericht en kampioenschappen georganiseerd. Zo ontstond in 1984 de Wereld Taido Federatie, waarmee de sportwereld er weer een nieuwe, internationaal georganiseerde en gestandaardiseerde vechtsport bij had.

laido, jodo, kyudo, naginata do, kobudo; het zijn alle producten van eenzelfde dynamiek. Nieuwe vechtsporten worden ontwikkeld door leerlingen van een oudere stijl of sport. Die stap wordt vaak geïnterpreteerd als een pijnlijke breuk in een leraar-leerlingrelatie, maar kan ook worden gezien als het resultaat van een sportieve, maar vooral ook commerciële concurrentiestrijd om leerlingen, geld en aanzien tussen specialisten in de *martial arts*. Deze concurrentie loopt als een rode draad door de ontwikkeling van de oosterse vechtsporten en zet zich tegenwoordig ook in het westen voort in de concurrentiestrijd tussen sportscholen.

Op deze manier kan worden begrepen waarom steeds opnieuw sportscholen een nieuwe vechtsport opeisen en deze proberen te legitimeren door een verband te zoeken met een bepaalde levenshouding (zie hoofdstuk 4).

Japan was het centrum van de vechtstijlen en had tevens de leiding in de sportificering ervan. Maar in ieder Zuidoost-Aziatisch land bestonden wel één of meer inheemse vechtstijlen. Volgens het beproefde model, waartoe Jigoro Kano de aanzet gaf, werd ook een aantal hiervan omgevormd tot moderne sporten: in China sommige wushu-stijlen, in Birma bando, in Korea hapkido, tang-soo-do en taekwondo, in India kalarippayat, in Indonesië pentjak silat, in Vietnam viet-vo-dao en in Thailand muay-thai. Zij waren op hun beurt weer aanleiding voor de ontwikkeling van nieuwe Japanse varianten. Na gevechten van Japanse karateka's tegen Thaise vechtsporters, waarvan de Japanners er twee van de drie verloren, ontwikkelden zij in eigen land het kickboksen, een mengsel van het Thaise muay-thai en het Japanse karate.

Er bestaat een *battle of styles* waaruit telkens nieuwe vechtsporten ontstaan.

4 De differentiële popularisering van sporten in Europa: een langzaam verlies van de hegemonie

4.1 Rivaliteit tussen twee sporttradities: de grondstructuur van het Europese sportpatroon tot 1945

Naarmate landen meer overeenkomsten vertonen in hun sociale geschiedenis en nauwer met elkaar zijn verweven, zijn de overeenkomsten in de nationale sportpatronen groter. Daarom bestaan er ook op continentaal niveau grote overeenkomsten in de populariteit van sporten. De populariteitsrangordes van Europese landen lijken sterker op elkaar dan op die van Afrikaanse, Aziatische of Amerikaanse landen.

Uit een vergelijking van de nationale rangordes van de vijftien populairste sporten blijken de kenmerken van het tegenwoordige Europese sportpatroon. De volgende twaalf sporten komen in de top vijftien van meest beoefende sporten het meest voor: de Engelse sporten voetbal, golf, tennis, atletiek en tafeltennis, de Duitse sporten gymnastiek en handbal, de Amerikaanse sporten volleybal en basketbal, en bovendien zwemmen, zeilen en schieten (sporten met een minder duidelijke nationale herkomst). Van de Japanse sporten wordt judo en in mindere mate karate veel beoefend. Daarnaast treft men in de top vijftien van verscheidene landen sporten aan die zijn geëvolueerd uit populaire inheemse vermaken en alleen een (in Europees perspectief) regionale populariteit hebben verkregen.

Bovenal valt de ongeëvenaarde populariteit van voetbal op. Ook in Latijns-Amerika en Afrika is voetbal de meest beoefende sport, maar dit is niet het geval in Noord-Amerika, Australië, Nieuw-Zeeland en verschillende Aziatische landen. De grote populariteit van gymnastiek en handbal is uniek voor Europa. Vrijwel nergens buiten het Europese vasteland kennen deze sporten een dergelijke aanhang. Cricket en rugby zijn daarentegen – in intercontinentaal perspectief – in Europa bijzonder kleine sporten gebleven. Dat geldt ook voor de Amerikaanse sporten honkbal en American football.

Vóór de Tweede Wereldoorlog had dit patroon nog duidelijker een Europees karakter. Engelse, Duitse en inheemse sporten bepaalden het beeld; Amerikaanse en Japanse sporten ontbraken nog. Doordat de internationale hegemonie van Europa is afgenomen, is dit patroon enigszins geërodeerd. Buiten-Europese invloeden hebben aan kracht gewonnen; Amerikaanse en Japanse sporten hebben zich tussen de Europese gevoegd. Hedendaagse ontwikkelingen in het Europese sportpatroon, zoals de enorme expansie van golf in de laatste twee decennia, zijn meer dan voorheen afspiegelingen van mondiale ontwikkelingen.

Naast deze overeenkomsten doen zich binnen Europa eveneens opmerkelijke verschillen voor tussen de nationale sportpatronen. De structuur van die verschillen wordt duidelijk als de populariteitsrangordes worden vergeleken vanuit het perspectief van de nationale herkomst van de diverse sporten. Sporten die uit de Duitse sporttraditie stammen, bezitten een grotere populariteit in

Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk, Zweden, Noorwegen, Denemarken en het voormalige Joegoslavië en Oost-Duitsland. Voor sporten met een Engelse herkomst geldt precies het omgekeerde: die zijn in deze landen naar verhouding juist minder populair. Dit opvallende verschil is het resultaat van de rivaliteit tussen de Engelse en Duitse sporttraditie. Deze deed zich niet alleen voor in Engeland en Duitsland zelf, maar ook in de landen binnen hun invloedssfeer.

Van de Engelse sporten groeide voetbal in alle landen uit tot de meest beoefende sport, met tennis als goede tweede. Daarentegen bleven cricket, roeien, rugby, hockey, golf, badminton, tafeltennis en squash tot 1945 vrijwel overal zeer kleine sporten (zie paragraaf 4.1.1). De enige sport die in diverse Europese landen voetbal naar de kroon stak, was de Duitse gymnastiek. Daarnaast verwierven handbal en schieten – sporten die verbonden waren met de gymnastiekbeweging – een hoge plaats op de populariteitsrangordes (zie paragraaf 4.1.2). In ieder land betekende de opkomst van de moderne sport de ondergang of marginalisering van de meeste inheemse vermaken. Een enkel vermaak ontsnapte hieraan en kreeg in gesportificeerde vorm massale beoefening (zie paragraaf 4.1.3).

4.1.1 De Engelse sporten: popularisering en exclusivering

“Wij hebben ze thans ook in onze duinen, die Engelschen, maar ik zou hun naam toch niet gaarne op ‘t allerhoogste van den climax der aardsche ongemakken plaatsen; integendeel – Daar kwamen zij met den winter opzetten, de trekvogels van nature; op groten afstand en zonder moeite herkenbaar aan... aan iets dat onuitwischbaar Engelsch is. Let eens op die kloeke opgeschoten mannen door sport ontwikkeld”.¹ Met deze observatie introduceerde Simon Gorter in 1866 het woord ‘sport’ in de Nederlandse taal. Hij schreef het in één van zijn brieven vanuit Zuid-Frankrijk, waar hij om gezondheidsredenen anderhalf jaar verbleef. Door hun sportbeoefening onderscheidden de aldaar overwinterende Engelsen zich.² In Nederland kwamen Engelse sporten toen nog niet voor. Ter Gouw noemde in een inventarisatie van de Nederlandse volksvermaken uit 1871 schaatsen, zeilen en paardenrennen als de nationale vermaken. Ook vermeldde hij hardloopen, wielervedstrijden en de beoefening van biljarten en boog- en geweeschieten. Op regionaal niveau waren in die tijd ook klootschieten, beugelen, kolven en kaatsen populair. Daarnaast bestonden er meer gewelddadige vermaken als katknuppelen en palingtrekken. Maar het woord sport noemde Ter Gouw in dit overzicht niet één maal.³ Een kwart eeuw later bestonden er competities, verenigingen en overkoepelende bonden voor voetbal, cricket, atletiek, hockey en tennis.

De overname van deze Engelse sporten stond niet op zichzelf. Halverwege de negentiende eeuw sprong Engeland zowel in economisch als in politiek-militair opzicht boven de andere Europese landen uit. Doordat de industrialisering in

Engeland al vroeg op gang was gekomen, werkte in 1851 nog slechts 25 procent van de bevolking in de landbouw. In België, in die tijd op het Europese vasteland nog het meest geïndustrialiseerd en dichtbevolkt, was dit toen vijftig procent. Andere concurrenten als Frankrijk en Duitsland lagen hier nog verder op achter. Van de totale wereldproductie van ijzer, kolen en staal was het geschatte Engelse aandeel respectievelijk de helft, tweederde en vijfzvende. De Britten beheersten ook de wereldpolitieke verhoudingen. Ze bezaten koloniën in Afrika, Zuid- en Oost-Azië, het zuidelijke Pacifische gebied en Noord-Amerika en onderhielden intensieve handelsrelaties met verschillende Zuid-Amerikaanse landen.⁴

Ten gevolge van het prestige dat Engeland als grootmacht kreeg, ontwikkelde zich buiten Engeland een algemene belangstelling voor de leefstijl van de hogere klassen in dit land. Er werd zelfs gesproken van anglomanie, een rage om Engelse modes, manieren, gebruiken, boeken en sporten over te nemen.⁵ Dat gold vooral voor nationale elites met een kosmopolitische instelling; mensen die door afkomst, beroep of opleiding deel uitmaakten van grotere netwerken dan de lokale en regionale verbanden waarbinnen het leven van de meeste mensen zich afspeelde. Zij zagen 'sport' als een voorname, prestigieuze activiteit waarmee zij zich onderscheidden van 'het volk', dat zich het langst op de inheemse vermaken bleef toeleggen. Hun Angelsaksische oriëntatie kwam niet altijd louter uit bewondering voort. Bij sommigen was eerder sprake van een ambivalente houding, gekenmerkt door gevoelens van ressentiment en ontzag. Voor de één was Engeland de trendsetter die moest worden nagevolgd en voorbijgestreefd, voor de ander een rivaal waar met jaloezie en angst naar werd gekeken. Maar welk gevoel ook domineerde, men keek op naar Engeland en probeerde van de Engelsen te leren.⁶

De Engelse sporten werden op het Europese vasteland het eerst overgenomen in de centra van modernisering: de hoofd-, industrie- en universiteitssteden en de belangrijkste havens. In plaatsen als Berlijn, Brunswijk, Bremen en Heidelberg kwamen de eerste Duitse clubs tot stand. In Frankrijk werden de eerste voetbal- en rugbyclubs opgericht in de havens, langs de grote wegen die Parijs verbonden met Normandië, en in Parijs zelf, waar een grote kolonie Engelsen vertoefde. In Italië vonden de eerste sportontwikkelingen plaats in Turijn, Milaan, Genua en Florence; in Nederland in Haarlem, Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Sportclubs in Rusland werden eerst opgericht in Sint-Petersburg en Moskou, vervolgens in minder sterk geïndustrialiseerde gebieden zoals de Oekraïne en pas later in achtergebleven gebieden.⁷

Welke personen en groepen personen waren bij de verspreiding van deze sporten betrokken? In eerste instantie waren dit Engelsen die in het buitenland verbleven. Ondernemers die zich vestigden in Europa om daar nieuwe bedrijven op te

zetten;⁸ vaklieden die werden aangetrokken om de achterstand in industriële ontwikkeling in te lopen;⁹ studenten die prestigieuze universiteiten op het Europese vasteland bezochten;¹⁰ Engelsen die aan de Franse en Italiaanse Riviera woonden en daar hun tijd vulden met sportbeoefening;¹¹ diplomaten en andere bestuursambtenaren die in den vreemde onderlinge sportwedstrijden organiseerden;¹² zeelieden die in havens hun favoriete sporten beoefenden.¹³ In tweede instantie behoorden tot deze sportentrepreneurs twee groepen uit de adoptielanden zelf: naast rijke ondernemers die zakenreizen naar Engeland maakten,¹⁴ ook kosmopolitisch ingestelde jonge mannen uit hogere, vaak adellijke, milieus.¹⁵ In deze kringen bestonden internationale contacten en kwamen studie- of zakenreizen naar Engeland regelmatig voor.¹⁶

De eerste beoefenaars van de Engelse sporten op het Europese vasteland waren jong, merendeels scholieren en studenten.¹⁷ Verschillende van deze welgestelde jongeren kregen de mogelijkheid in het veelbelovende land een opleiding te volgen, waardoor zij met de meest recente Engelse school- en universiteitssporten in aanraking kwamen. Tot de initiatiefnemers van de in 1879 opgerichte Haarlemsche Football Club behoorde Th. Peltenburg, die in 1877 was teruggekeerd van het Newton College. In 1883 stapte deze club over van Rugby-football op Association-football, naar aanleiding van de ervaringen van Pim Mulier op een Engelse handelsschool. Degenen die in Engeland waren geweest, konden rekenen op ontzag bij de achterblijvers. Volgens de vroegere burgermeester van Rotterdam, Drooglever Fortuyn, maakte Mulier diepe indruk op de jongeren: "Hij was wat ouder dan wij en had de nimbus van in Engeland te zijn geweest."¹⁸

Voor de jonge, kosmopolitisch ingestelde jeugd waren de Engelse sporten superieur aan de ouderwets en achterlijk geachte inheemse vermaken. De Engelse sporten vertegenwoordigden de moderne tijd. Het gaat bij deze cultuur-overname niet om objectieve kwaliteitsverschillen waarbij 'het betere' 'het mindere' verdringt, maar om sociale processen waarbij machtsverhoudingen tussen mensen inwerken op de wijze waarop mensen anderen en zichzelf beoordelen. Niettemin kenden de Engelse sporten boven de bestaande vermaken enkele voordelen die aansloten bij de nieuwe mogelijkheden en ervaringen van deze mannen. De sporten bestonden in gestandaardiseerde vorm waarbij de reglementen gereed lagen voor overname. Mensen uit verschillende gebieden of landen konden daardoor gemakkelijker met of tegen elkaar uitkomen in wedstrijden. De lokaal variërende vermaken kenden dat voordeel niet en dat werd problematischer naarmate de nationale integratie en schaalvergroting toenamen.

Leden van de maatschappelijke elite van na 1870, vooral degenen die hun posities te danken hadden aan of verwachtten van de maatschappelijke vernieuwingen, waren liberaler ingesteld en sterker op vernieuwing gericht dan

de oudere generaties van vóór de industrialisatie.¹⁹ “We hielden van initiatief in die dagen”, blikte Mulier terug, en memoreerde “de gesprekken over literatuur en sociologie” met “andere mannen van nieuwe richting”, zoals Frederik van Eeden, Herman Gorter en Rik Roland Holst, op het veld waar HFC de voetbalwedstrijden speelde.²⁰ Dat ook deze kunstenaars en literatoren fanatiek sportten, paste in het maatschappelijke klimaat waarin de eerste sportbeoefenaars leefden. Vernieuwen, moderniseren, organiseren, actief zijn, de blik verbreden, bewegen; dát stond hoog in het vaandel.

Na de overname liep de ontwikkeling van de verschillende Engelse sporten direct uiteen. Tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw bleef de beoefening van cricket, roeien, rugby, hockey en golf beperkt tot kleine groepen mensen. Tennis kreeg een bredere aanhang; voetbal werd in alle landen de populairste Engelse sport. Badminton, tafeltennis en squash kwamen pas in de jaren dertig tot ontwikkeling als georganiseerde, competitieve sporten. Kennis van de sociale geschiedenis van de verschillende sporten in Engeland kan deze uiteenlopende popularisering begrijpelijk maken. Het al dan niet handhaven van de exclusiviteit hing samen met de aard van de sociale groeperingen die de sporten in Engeland domineerden en in Europa overnamen.²¹ Voor iedere tak van sport had zich in Engeland al een geheel van tradities, regels, symbolen en uitrustings- en beoefeningsvoorschriften ontwikkeld, dat de sociale betekenis en mogelijkheden om gebruik te maken van afschermingstrategieën in sterke mate bepaalden. Op verschillende wijzen raakten de afzonderlijke sporten hierdoor gekenmerkt door standsverschillen. In landen waar deze sporten werden overgenomen, kon men zich aan de voorafgaande ontwikkeling niet onttrekken. Niet alleen namen de sporters een verzameling technische kenmerken over, maar ook sociale kenmerken die zij in ieder land op eigen wijze trachtten te reproduceren. Gedeeltelijk bewust en soms tot in detail leefden zij de tradities na die in het land van herkomst waren ontstaan.²² Men hoeft maar te kijken naar de wijze waarop sportteams zich lieten fotograferen om te zien dat niet alleen de uitrusting hetzelfde was, maar ook de hele houding. Treffend zijn de overeenkomsten in de poses die deze veelal besnorde heren aannemen; quasi-nonchalant liggen en zitten zij, met lauweren getooid, bestudeerd onverschillig, arrogant en zelfverzekerd. Deze reproductie van het sociale karakter van sporten werd veroorzaakt doordat de groepen mensen die de diverse sporten verspreidden en als eersten overnamen tot ongeveer dezelfde sociale groeperingen behoorden als de beoefenaars in de centra van verspreiding, met veelal dezelfde ideologieën en visies op de sportbeoefening. Hier zal ik dat trachten aan te tonen aan de hand van vooral Nederlandse ontwikkelingen. Ik ben me ervan bewust dat deze in allerlei opzichten afwijken van de sportontwikkelingen in andere Europese landen. Maar waar ik op uit ben, is om in de Nederlandse ontwikkelingen de werking van een algemeen mechanisme terug te vinden.

Voetbal en cricket

Voetbal trekt in Europa de meeste beoefenaars. In verscheidene landen zelfs twee keer zo veel als enige andere sport. Alleen in Zwitserland en Oostenrijk gaan andere sporten voetbal vooraf.²³ De voetbalsport is bovendien vrijwel overal gecommmercialiseerd en geprofessionaliseerd. Het trekt veel publieke aandacht en is de dominante sport in de media. Cricket daarentegen is een elitair ogende sport, met nergens op het Europese vasteland meer dan een paar duizend beoefenaars; een sport die nauwelijks enige aandacht krijgt en waarvan de spelregels voor de meesten een mysterie zijn. Arlott noemt Nederland nog het meest uitgesproken Europese cricketland buiten het Verenigd Koninkrijk. Dat tekent de populariteit van cricket elders, want de Nederlandse cricketbond kende in 2003 5.614 leden, verenigd in zeventig clubs, tegenover ruim één miljoen voetballers in 3.764 verenigingen. Het zijn werelden van verschil die elkaar nauwelijks overlappen.

Ruim een eeuw geleden was dit anders. Toen ging aan de naam van veel sportclubs 'C. en F.C.' vooraf, ten teken dat beide sporten binnen dezelfde vereniging werden beoefend. Voetballiefhebbers beoefenden cricket en vice versa. Beide sporten werden onder meer beoefend door Hercules uit Utrecht, Sparta uit Rotterdam, Frisia uit Leeuwarden, Be Quick uit Groningen, Utile Dulce uit Deventer en Prinses Wilhelmina uit Enschede. De ledenlijsten van de Nederlandse Atletiek en Voetbal Bond en de Nederlandse Cricket Bond overlaptten elkaar gedeeltelijk. In 1890 hadden beide bonden zelfs dezelfde voorzitter.

Die combinatie van cricket en voetbal was eind negentiende eeuw niet ongewoon. In Engeland was het rond 1880 op sommige privé-scholen, universiteiten en clubs gebruikelijk om van mei tot september cricket te beoefenen en in andere maanden voetbal. Dat voorbeeld leidde ook op het Europese vasteland tot de tegenwoordig vreemd aandoende *Cricket and footballclubs*, zoals de Oostenrijkse Vienna Cricket and Footballclub Cricketer en de Italiaanse cricket en footballclubs te Genua en Palermo. In Berlijn formeerden meerdere clubs in 1891 de Deutschen Fussball- und Cricket-Bund.

In georganiseerde vorm leerde Nederland cricket kennen in het decennium 1870-1880 en voetbal in 1883.²⁴ Rond 1900 maakte voetbal een onstuimige groei door, terwijl de populariteit van cricket stabiliseerde en zelfs terugliep. Toen voetbal populariseerde, werd de combinatie van beide sporten problematisch en legden de clubleden zich op één van beide sporten toe, waardoor de 'C. en F.C.'s' verdwenen. Dat betekende ook de marginalisering van cricket. Deze uiteenlopende popularisering van voetbal en cricket deed zich overal op het Europese vasteland voor. De vraag is hoe deze bloei van voetbal en teloorgang van cricket te verklaren zijn. Het antwoord is te vinden in een groot aantal subtiele sociale verschillen die samen maakten dat cricket sterker standsgebonden bleef dan voetbal.

De teloorgang van cricket begon in Nederland in het laatste decennium van de negentiende eeuw. De pionierclubs liepen leeg. De jongeren die als eersten lid waren geweest van de cricketclubs en de cricket- en footballclubs, sloten hun studies af en vonden een werkkring waarbij sportbeoefening – in hun visie – niet meer paste. Velen verhuisden naar andere plaatsen, sommigen zelfs naar het buitenland. In de gedenkboeken van cricketclubs die deze kritieke periode overleefden, zijn vele verzuchtingen aan te treffen over de onvolledigheid van elftallen die de emigratie naar Indië veroorzaakte. Het Leidse Ajax moest hele elftallen aan Indië afstaan.²⁵ Hiervan hadden ook de vroegste voetbalclubs last. Van de 104 spelers die vóór 1904 voor het Nederlands elftal uitkwamen, werkten er 22 later in Indië. Van het elftal dat begin jaren negentig van de negentiende eeuw voor HFC uitkwam, ging meer dan de helft naar de Oost. Toch leed voetbal er minder onder omdat, in tegenstelling tot cricket, tegenover de leegloop een veel grotere aanwas stond. De jongere voetbalclubs en de voetbalafdelingen van de combinatieclubs kregen meer nieuw bloed dan de cricketclubs en cricketafdelingen.

De geringere aantrekkingskracht van cricket op jongeren hing samen met het elitaire imago en besloten karakter van deze sport. Degenen die cricket eind negentiende eeuw uit Engeland overnamen, waren vaker uit adellijke milieus afkomstig en hadden een hogere leeftijd dan de eerste Nederlandse voetballers. Zij cultiveerden de standsgevoelige elementen waardoor het cricket in Engeland in deze tijd zich zo duidelijk van voetbal onderscheidde. Aan voorbeelden van standsonderscheiding had de Engelse crickettraditie geen gebrek. De vele regels en voorschriften waarin deze tot uitdrukking kwam, namen de Nederlandse clubs vrij nauwkeurig over. Daaruit kwam het beeld voort dat “cricket [bedoeld werd: de cricketer, MvB] aan comfort, ja zelfs luxe behoefte heeft”.²⁶

In tegenstelling tot de cricketers beoefenden de Nederlandse voetballers in de beginperiode hun sport tamelijk chaotisch en anarchistisch. Soms was het niet veel meer dan met twee partijen achter een bal aanjagen en te proberen deze in het doel van de tegenstanders te krijgen. Ze hielden zich aan weinig regels. Om hun tegenstanders te passeren maakten spelers van HFC aanvankelijk getruct gebruik van de bomen die op het veld stonden. De voetbalteams bestonden soms uit veel meer dan elf man; die van de ‘C. en F.C.’ Olympia uit “soms wel 40 of 50, en niemand van hen had enig begrip van het spel”.²⁷ In tegenstelling tot de cricketwedstrijden mochten ook niet-leden aan de voetbalwedstrijden van deze club deelnemen. Daarvoor opende de club een aparte afdeling ‘voetballeden’, “die tegen een matigen prijs van f1,- het recht kregen den geheelen winter achter den bal te hollen”.²⁸ Voetbal hoefde niet exclusief te blijven (een matige prijs en toegankelijk voor niet-leden) en werd niet echt serieus genomen (enigszins denigrerend omschreven).

De jonge mannen die in het laatste kwart van de negentiende eeuw de Engelse sporten overnamen, waren afkomstig uit de maatschappelijke bovenlaag. Maar de eerste voetballers kwamen wat vaker voort uit de hogere burgerij; de adellijke belangstelling voor voetbal was vergeleken met die voor cricket vanaf het begin wat geringer. Voetbal sloeg meer aan bij de nieuwe burgerij; cricket meer bij de oude elites. Vanwege hun teruglopende maatschappelijke invloed waren zij ontvankelijker voor de exclusieve cricketcultuur. De cricketclubs hielden in stand wat hen in het maatschappelijk verkeer ontglipte.²⁹

Leeftijdsverschillen tussen voetballers en cricketers verscherpten de discrepantie in het standsbewustzijn. In het algemeen kan worden gesteld dat de differentiatie in onderwijs en maatschappelijke positie het oog voor stands- en klassenverschillen versterkt.³⁰ De leeftijdsverschillen tussen voetballers en cricketers dateren al van de beginperiode. Voetbal beoefenden voornamelijk de jongste scholieren, de eerste cricketers kwamen uit de hogere hbs- en gymnasiumklassen. In de loop van de tijd nam de gemiddelde leeftijd van cricketers toe, doordat zich steeds minder jongeren aanmeldde. Waren de oprichters van de eerste clubs nog scholieren tussen de veertien en zeventien jaar, in het begin van de twintigste eeuw maakten twintigers en zelfs dertigers de dienst uit. Voetballers waren jonger. Mulier was als veertienjarige jongen de initiatiefnemer voor de oprichting van de eerste voetbalclub. Hij had een bal en een wedstrijdreglement weten te bemachtigen en ging Rugby-football spelen op een weiland in zijn woonplaats, omdat op de betere speelplaatsen de grotere jongens cricketspeelden.³¹ Ook bij de oprichting van andere sportclubs in Nederland waren jonge leerlingen van gymnasia en hbs-en betrokken. In Dordrecht werd in 1887 zelfs een actieve voetbalclub opgericht door vier jongens tussen negen en elf jaar.³²

Ten gevolge van deze leeftijdsverschillen was ten eerste het standsgevoel onder voetballers minder ontwikkeld en waren zij ten tweede minder in staat om een standsonderscheidende cultuur te ontwikkelen. Zij hadden minder behoefte om hun sport af te schermen en beheersten de technieken niet goed waarmee zij dit zouden kunnen doen. Met een hoge contributie zouden zij zichzelf in de vingers snijden. Voor hoge hoeden, sigaren, diners, gala-avonden of chique clubhuizen waren zij te jong. Bij cricket en de specifieke studentensporten was wel sprake van een dergelijke cultivering. Toen in 1884 meisjes van de Haarlemse hbs de cricketclub Rood en Wit vereerden met een clubvaandel, werd dat gevierd met een bal dat voortaan jaarlijks werd herhaald "met bouquets, champagne-etentjes en soupers". De oprichters van deze cricketclub waren toen tussen de zeventien en twintig jaar oud. Twee jaar later stelde Rood en Wit een aspirantenafdeling in voor jongens van twaalf tot zestien jaar. Maar op verzoek van de HFC werd de afdeling ontbonden en gingen deze jonge leden naar de voetbalclub over. Kennelijk ging

de instelling van deze afdeling in tegen de algemene opvatting van het leeftijdsverschil tussen beide groepen sportbeoefenaars. Dat betekende wel dat deze jongeren niet werden ingewijd in de cricketsport, wat weer het verwijt opleverde dat de HFC “ettelijke cricketsers in spe” aan Rood en Wit ontnam.³³

Ook op andere manieren creëerden cricketsers sociale barrières. Strengere ballotage was daarvoor een passend middel. Bij Sparta, dat begon als cricketclub, moest in 1888 een kandidaat-lid door twee leden worden voorgesteld aan de vergadering die zich over toelating uitsprak. Alle leden konden aan de stemming hierover deelnemen. Viervijfde van het aantal uitgebrachte stemmen was voor toetreding vereist. Utile Dulci had in de reglementen opgenomen dat leden door de algemene vergadering uit de club konden worden “geknikkerd”, wanneer zij “een steen des aanstoets zijn voor allen en schadelijk voor de club”. Hercules bepaalde bij oprichting dat alleen gymnasiasten lid mochten zijn.

Daarnaast stelden verschillende cricketclubs een uitgebreid stelsel met boeten en strafbepalingen in en legden zij grote nadruk op de uitrusting. Dat de spelers van de toch keurige Haagsche Voetbal Vereniging in 1889 nog geen tenue hadden, maar wat oude kleren aantrokken, was voor een cricketclub ongehoord. Het voorgeschreven kostuum van Rood en Wit bevatte een pet met drie rode en drie witte vakken, een katoenen tricoot met korte mouwen, dwars gestreept rood en wit, en een witte, katoenen broek met rode bies op de buitennaden. Volgens een cricketser van Hercules moest de pantalon worden “genomen van wit flanel” en “bij den aanvang smetteloos helder zijn (wederom een symptoom van de deftigheid van ‘t cricketspel)”.³⁴

Onderdeel van de exclusiviteit van cricket was het Angelsaksische stempel. De cricketsers lieten dit niet vervagen, zoals de voetballers, maar bleven het benadrukken. Die cultivering van het Engelse karakter oefende lange tijd aantrekkingskracht uit op de moderniserende elites, maar sprak minder tot de verbeelding van sociaal lagere klassen. Ten gevolge van de Zuid-Afrikaanse boerenoorlog zwakte deze anglofilie in Nederland af en werd het Angelsaksische stempel juist een rem op een eventuele popularisering van cricket. Toen deze sport werd verspreid over andere Europese landen, bestond er in Engeland al een aan tradities rijke cricketcultuur. Het had een geheel eigen Engelse identiteit gekregen die veel minder vatbaar was voor aanpassingen dan betrekkelijk nieuwe sporten als voetbal en hockey. Het Engelse karakter van deze sport was zo sterk dat de Engelse invloed bijzonder verreikend en langdurig moest zijn, wilden inwoners van andere landen deze sport als een eigen culturele verworvenheid gaan zien. Daarin verschilde het Europese vasteland van bijvoorbeeld India, Barbados en Australië. Cricket raakte in Europa nooit ingebed in de eigen cultuur, zoals dat in deze landen wel het geval was.

In Nederland behield cricket altijd een uitgesproken Engelse identiteit. De sport trok de meest fervente anglofielen uit de hogere milieus. Tot in detail kopieerden zij datgene wat cricket deze identiteit verschafte: de bijzondere, invloedrijke rol van de aanvoerders, de witte jerseys, de duur van de wedstrijden, het gebruik van de gezamenlijke lunch en thee, en de uitvoerige Engelse terminologie. Nog altijd hanteren cricketers termen als *popping crease*, *return crease*, *pitch*, *leg before wicket*, *How is that?*, *caught*, *legguards*, *captain*, *umpire*, *fielder*, *bowler*, *batsman*, *run out*, *overs* en *leg bye's*. *Football* werd daarentegen wel voetbal, *goal* werd doelpunt, *corner* hoekschop, *penalty* strafschop, *off side* buitenspel, *referee* scheidsrechter en *free-kick* vrije trap. Bij cricket was vertaling ongewenst. Pogingen deze in te voeren, werden in de kiem gesmoord.³⁵ De beoefening van deze sport was immers je “te midden van het liefelijkste Hollandsche landschap” verplaatsen “op een Engelsch veld, met al zijn Engelsche gewoonten en Engelsche strategie”.³⁶

In de jaren tachtig van de negentiende eeuw bezocht vrijwel ieder jaar een Engels cricketteam Nederland. Deze cricketbezoeken boden een prachtige gelegenheid om het eigen gedrag op de Engelse gewoontes af te stemmen. “Die pracht uitstallingen van gestreepte jasjes, dúúr, mooi, opvallend [...] Die heerlijk ruikende, dure leeren, lichtgele tasschen voor bats en handschoenen beenstukken. Wat was dat mooi. Daar werd je stil van. En dat moesten we toen natuurlijk óók hebben.” Niet alle Engelse cricketspelers voldeden aan het beeld dat de Nederlandse cricketers van hen hadden, zoals de Dalston Albert Cricketclub: “Groote goden, wat was dat een exquis stelletje ongure grovianen.”³⁷ Maar, zoals kenmerkend is voor een gevestigden-buitenstaandersverhouding, de Nederlanders modelleerden hun beeld van de Engelsen naar het meest toonaangevende deel, een minderheid van de besten.³⁸ Dat waren bijvoorbeeld de ‘Blues’ van Newton College, die in 1888 een tour door ons land maakten.

Het was in Nederland niet een kleine Engelse minderheid die de cricketsport koesterde als een uiting van de eigen identiteit, zoals in de Verenigde Staten, maar een kleine Nederlandse minderheid die via cricket de bewondering voor de Engelse cultuur uitdroeg. De overgenomen Engelse gewoontes en bepalingen van de cricketclubs stonden ver af van de burgers op het Europese vasteland. Zo was de traditie van de *gentlemen* versus *players* verbonden met de zeventiende- en achttiende-eeuwse omgangsvormen tussen de Engelse landadel en hun ondergeschikten. In Nederland en andere Europese landen werd cricket ingevoerd in de tweede helft van de negentiende eeuw, en toen waren deze omgangsvormen reeds een anachronisme. De jongeren hier wilden cricket juist exclusief in eigen kring beoefenen om zich zodoende te onderscheiden van sociaal lageren. Door middel van gedrags- en kledingseisen, contributies en ballotages hielden zij de groep cricketers klein.

In ieder land op het Europese vasteland kende de popularisering van voetbal eigen trekken, maar overal lag eenzelfde dynamiek ten grondslag aan het verschil in populariteit tussen voetbal en de andere Engelse sporten. Omdat de introductie van voetbal op het Europese vasteland gelijktijdig plaatsvond met de popularisering en professionalisering van deze sport in Engeland, kende het een minder standsonderscheidend karakter dan andere sporten die rond dezelfde tijd verspreid raakten. De jonge mannen uit de maatschappelijke bovenlaag op het Europese vasteland konden en wilden weinig doen om de erosie van sociale barrières te voorkomen zoals die in Engeland bij voetbal had plaatsgevonden. Voetbal wás voor hen een volkssport, in tegenstelling tot het gedistingeerde cricket, rugby, hockey, roeien, golf en tennis. Door het verschil in decorum dat ontstond, was voetbal toegankelijker voor lagere sociale klassen. Aan de voorwaarden voor een *trickle down* voldeed de voetbalsport rond 1900 daarom beter dan de andere Engelse sporten.

Zowel de hogere als de lagere sociale klassen werden vanaf de jaren tachtig regelmatig geconfronteerd met voorbeelden van Engels arbeidersvoetbal. Buiten Engeland voetbalden Engelse vakarbeiders die in de industriële centra werkzaam waren, zeelieden die de Europese havens aandeden en clubelftallen die rondreizen maakten door Europa. Hun voorbeeld stimuleerde de plaatselijke werklieden en havenarbeiders en overige toeschouwers om deze voor hen nieuwe sport te gaan beoefenen. Voor lagere sociale klassen bestonden er betrekkelijk weinig belemmeringen om deze sport te gaan beoefenen. Hogere sociale klassen legden zich vrij snel neer bij de toenemende betrokkenheid van sociaal lageren in de voetbalwereld. Engeland liet zien dat deze ontwikkeling heel ‘normaal’ was.

Er zijn verschillende aanwijzingen dat de sociale daling van voetbal in Nederland al voor 1900 inzette, in het bijzonder in het Rotterdamse havengebied.³⁹ Zoals elders ter wereld, speelde ongetwijfeld ook hier de bemanning van aanmerende Engelse schepen tussen de bedrijven door partijtjes voetbal op de kades en braakliggende terreinen. Rond 1885 speelden verschillende groepjes jongelui – de eersten waarschijnlijk uit hogere sociale kringen – voetbal en cricket op het Stieltjesplein in de wijk Feijenoord en op het Burgemeester Hoffmanplein, dat zich bevindt op het Noordereiland in de Nieuwe Maas.⁴⁰ De eerste voetballers waren vermoedelijk uit iets lagere milieus afkomstig dan elders. Leden van de Haagse voetbalclubs keken in elk geval op hun Rotterdamse collega's neer. In sociaal opzicht beschouwden zij slechts de spelers van een drietal clubs als hun gelijken.⁴¹

Rotterdamse ondernemers slaagden erin een wedstrijd voor Sparta te arrangeren tegen een Engelse tegenstander, Harwich and Parkstone F.C.; de eerste wedstrijd tegen een Engelse voetbalclub in Nederland. Daarop speelde Sparta tot 1898 waarschijnlijk nog zeven wedstrijden tegen Engelse clubs in Rotterdam en vijf in Engeland. De Rotterdamse wedstrijden trokken steeds meer toeschouwers, wat

voor Sparta reden was om als één der eerste Nederlandse clubs entree te gaan heffen. Voor cricketers, en ook roeiers, hockeyers en tennissers, gold het betalende, luidruchtige publiek als hét teken van vulgariteit. Hoewel in 1888 bij de cricketwedstrijd tussen Utrecht en Haarlem om de Laming Cup 25 cent entree werd geheven, werd dit later ongeschikt bevonden. Voortaan schrokken cricketers terug “voor speculatie op de grovere instincten van Jan Publiek. [...] Het hallo!-geschreeuw en hup-Jan!-geroep wordt op haar velden niet vernomen. De lagere hartstochten worden door haar niet wakker geroepen.” Ook de Nederlandse hockeyclubs wezen entreegelden principieel af, in navolging van hun Engelse collega's.⁴²

Onder het voetbalpubliek zaten ongetwijfeld in toenemende mate jongeren uit lagere milieus die voor het eerst in aanraking kwamen met de voetbalsport. Met vrienden, collega's, buurtgenoten en familieleden vormden zij allerlei 'wilde voetbalteams', die buiten de officiële voetbalorganisaties op onregelmatige tijden tegen elkaar uitkwamen op pleinen, velden en braakliggende gronden. Zij speelden onder wisselende namen en bezaten geen clubhuizen, gestandaardiseerde tenues of vaste speelvelden. Veel van deze 'wilde teams' bestonden slechts één of twee jaar. Voldoende geld om een veld te huren, materiaal aan te schaffen en reizen te betalen, hadden zij niet. Wellicht waren er zo veel van deze teams, dat aanmelding bij de voetbalbond weinig nut had. Het 'wilde voetbal' vormde in de volksbuurten de bakermat van het georganiseerde voetbal en gaf daarmee niet zozeer een tegentendens als wel een voorafgaande ontwikkeling aan. Ook deze teams streefden uiteindelijk naar het 'échte' voetballen, binnen het raamwerk van de competitie, met een wedstrijdreglement, en als het kon op een eigen veld en met een eigen clubhuis. Dat hoorde bij voetbal en pas dan telde je letterlijk (opname in competitiestelsel) en figuurlijk (status voor de vriendengroep, buurt of plaats) mee.⁴³ Rond de eeuwwisseling kwamen de eerste arbeidersvoetbalverenigingen tot stand.

Onder leden en officials van de eerste voetbalclubs bestonden maar weinig weerstanden tegen het oprichten van clubs in andere sociale milieus en het opnemen van deze clubs in competities. Ook werden leden uit lagere standen gemakkelijker tot de eerste voetbalclubs toegelaten. De ballotage was er minder streng. Toen de Haarlemsche Football Club wedstrijden tegen andere clubs ging spelen, werd “niet meer gevraagd, wie is de papa van den candidaat, maar men zocht stevige, vlugge knapen en nam ze als lid aan, minder lettende op hun stand, wanneer ze overigens geschikte, fatsoenlijke jongens waren”.⁴⁴ Wel was er een automatische selectie, omdat lang niet iedereen het zich kon permitteren om te voetballen. Er was vrije tijd voor nodig en geld voor uitrusting, contributie en reizen. Dat, terwijl het weekloon van arbeiders in Haarlem vaak de drie gulden niet te boven kwam en ook kinderarbeid nog een dagelijks verschijnsel was.⁴⁵ De Nederlandsche Voetbal

Bond liet de ontwikkeling van het volksvoetbal volkomen vrij. Zo werd het voorstel van de Amsterdamse volksclub Blauw Wit in 1900 geaccepteerd om bij de competitie-indeling geen rekening meer te houden met de maatschappelijke stand van de leden van aangesloten verenigingen. Hoewel de oude eliteclubs niet tegen iedereen wensten uit te komen, concludeert Miermans in zijn studie naar de ontwikkeling van voetbal in Nederland dat er niet remmend of fnuikend is opgetreden.⁴⁶ De houding van de leden van gevestigde voetbalclubs was neerbuigend en gewillig. Ze keken “met een zeker mededogend medelijden neer [...] op die eenvoudige mannen”.⁴⁷

Volgens Miermans is het een vaste regel dat het elitevoetbal in elke stad voorafging aan het georganiseerde volksvoetbal. Jongens tussen de twaalf en vijftien jaar die de kost hielpen te verdienen in fabrieken en werkplaatsen namen zelf het initiatief tot de oprichting van voetbalclubs, maar werden daarbij vaak gesteund door anderen. Soms boden eliteclubs de helpende hand met adviezen of door het eigen terrein in bruikleen te geven, andere keren kregen zij steun van lokale notabelen (zoals een notaris, pastoor, burgemeester en fabrieksdirecteur)⁴⁸ of ‘volksopvoedende’ instanties (zoals de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, de Volksbond tegen Drankmisbruik en de Nederlandse Bond voor Lichamelijke Opvoeding)⁴⁹. Opvallend is ook dat de voetbalverenigingen vaak voortkwamen uit andersoortige arbeidersverenigingen, zoals een postduivenvereniging, fietsclub of schietvereniging. Bij andere Engelse sporten kwam dit niet voor.⁵⁰

De sociale en geografische diffusie verliepen niet synchroon. Terwijl jongeren uit lagere sociale klassen in de grote steden voetbal overnamen van de zonen van de moderniserende elites, waren het nog lokale elites in kleinere steden die deze sport voor het eerst in perifere gebieden van Nederland invoerden. Via hen kwamen later leden van sociaal lagere klassen op het platteland met de voetbalsport in aanraking. Zowel de verspreiding als de popularisering van voetbal waren verbonden met het moderniseringsproces. In de eerste plaats is de opkomst van de arbeidersvoetbalverenigingen niet los te zien van veranderingen in de klassenverhoudingen. De werktijden verkortten, de salarissen verbeterden en op diverse terreinen gingen arbeiders zich organiseren. Door Eendracht Sterk; zo noemden Utrechtse jongeren uit een arbeidersmilieu hun voetbalclub in 1901.⁵¹ In de tweede plaats hing de geografische verspreiding samen met de schaalvergroting en integratie van de Nederlandse samenleving. In 1919 was er geen enkele club in een plaats waar geen spoorlijn langs liep.⁵² Hoe had een club in bijvoorbeeld de Alblasserwaard in die tijd aan de competitie mee moeten doen? De dorpelingen in deze streek kregen pas in 1923 een rechtstreekse (bus)verbinding met de buitenwereld.⁵³ Na het prille begin van de voetbalcompetitie in Noord- en Zuid-Holland en in enkele geïsoleerde voetbalkernen daarbuiten

(Deventer, Enschede), raakte voetbal verspreid over andere provincies. De eerste voetbalactiviteiten daar concentreerden zich in de centra van industriële activiteiten, zoals Tilburg, en in de grote plaatsen met hogescholen en universiteiten, zoals Wageningen. In provincies die verder van de Randstad afliggen, werd voetbal later geïntroduceerd. In gebieden met handel en nijverheid kwam voetbal eerder op dan in landbouwgebieden, in grotere steden eerder dan op het platteland.

Nadat voetbal was overgenomen en door steeds meer mensen werd beoefend, nam de herkenbaarheid van de Engelse oorsprong van deze sport af. In ieder land groeide een eigen speelstijl, werden spelers nationale idolen, ontstond er een voetbalstrijd tussen diverse steden en bevolkingsgroepen, raakten de Engelse voetbaltermen in onbruik en drukten spelers, toeschouwers, bestuurders, journalisten en critici een eigen nationaal stempel op de vanouds Engelse sport.⁵⁴ Als het bewijs bij uitstek van toe-eigening gold een overwinning op het moederland Engeland. Een dergelijke overwinning, door Guttman treffend omschreven als "the rite de passage of trouncing the English"⁵⁵, werd in de sportpers lyrisch beschreven en maakt een vast onderdeel uit van de populaire weergave van de nationale voetbalhistorie. In Nederland staat deze 'rite de passage' bekend als 'De slag op Houtrust'. Na zeven voorafgaande nederlagen tegen de Engelsen (met een totaalscore van vier voor en 42 tegen) slaagde het Nederlandse elftal er op 24 maart 1913 in het Engelse elftal met 2-1 klop te geven. De sportjournalisten juichten in koor dat we nu mondig waren geworden, de Engelse leermeester hadden geslagen en een dag hadden beleefd die de Nederlandse sportman nooit mocht vergeten.⁵⁶ Volgens Jan Cottaar ging zelfs het verhaal rond dat de geest van de Engelse ster Vivian Woodward 's avonds naar Houtrust terugkeerde om er jammerend en weeklagend langs het terrein te dwalen! Dat het hier ging om Engelse amateurs was niet van belang. De profs waren van zo'n buitengewone categorie dat aan hen maar even voorbijgegaan werd. Ieder land streefde naar een dergelijke overwinning en vierde de 'rite de passage' uitgelaten. En niet alleen bij voetbal. De Australische cricketzege op Engeland op 29 augustus 1882 behoorde tot dezelfde categorie, evenals de Japanse honkbalzege op het Amerikaanse team van de Yokohama Athletic Club, die van 23 mei 1896 een historische sportdag in Japan maakte.⁵⁷

Voetbalprestaties werden in toenemende mate gezien als een graadmeter van nationale en regionale ontwikkeling. Het belang dat hierdoor werd gehecht aan de internationale en nationale voetbalcompetitie bevorderde de democratisering van deze sport. De drang om een club uit een andere stad of een elftal uit een ander land te verslaan, kon ertoe leiden dat de voetbalkwaliteiten de standsbarrières slechtten. Naarmate het voetbal populariseerde, nam het competitieve aspect van de beoefening van deze sport in belang toe ten koste van het sociale, en verschoven de nadruk op sociale herkomst naar een accent op vaardigheden. Zoals

Peppard opmerkt ten aanzien van Rusland, rekruteerden de officiële voetbalclubs vaak spelers uit sociaal verdachte, wilde teams wanneer zij een bijzonder talent etaleerden.⁵⁸

Na de Eerste Wereldoorlog groeide het georganiseerde voetbal in brede lagen van de bevolking explosief en ontwikkelde voetbal zich tot volkssport nummer één. In Duitsland nam het aantal georganiseerde voetballers toe van 13.644 in 1905 naar 82.326 in 1910, 467.962 in 1920 en 986.046 in 1930. Het aantal Franse voetbalclubs verviervoudigde tussen 1920 en 1925 en in Rusland groeide het aantal geregistreerde voetballers eveneens explosief van enkele duizenden in 1915 tot 250.000 in 1928. Nederland kende in 1904 een paar duizend georganiseerde voetballers, in 1914 rond de 10.000, in 1919 ongeveer 50.000 en in 1930 om en nabij de 100.000.⁵⁹ Deze versnelde groei van het aantal voetballers had twee hoofdoorzaken.

Ten eerste profiteerde voetbal van de mobilisaties gedurende de Eerste Wereldoorlog. Het leger had een moderniserende, nationaal integrerende werking: door samenvoeging van jongeren uit het hele land ontsloot het de stedelijke cultuur voor meer perifere gebieden. Voor jongens uit betrekkelijk geïsoleerde streken was de voetbalsport nieuw. Bij thuiskomst richtten zij clubs op die vaak de eerste in hun streek waren. Ook in het neutrale Nederland zorgde de mobilisatie voor een versnelling in de nationale verspreiding van voetbal. Deze sport profiteerde hier meer dan andere sporten van, omdat de miliciens in overgrote meerderheid kleine middenstanders, werklieden en arbeiders waren. Van het geringe percentage van hen dat in georganiseerd verband sportte, beoefenden de meesten voetbal, zodat beoefening van deze sport het meest voor de hand lag.⁶⁰

Ten tweede steeg het reële inkomen van arbeiders en nam het aantal mogelijkheden om sport te beoefenen toe. In Nederland werd in 1919 de achturige arbeidsdag voor de meeste arbeiders ingevoerd en raakte in de meeste steden de vrije zaterdagmiddag ingeburgerd. Ook stegen de lonen flink. Na 1922 volgde weliswaar weer een verlaging, maar in de periode van 1925 tot 1930 groeide het reële inkomen wederom.⁶¹ Het aantal arbeiders dat een sport kon gaan beoefenen steeg en de sporten die voor arbeiders toegankelijk waren profiteerden hiervan het meest: voetbal, gymnastiek, schaatsen en korfbal.

De dominantie van de lagere burgerij en arbeidersklasse in de voetbalsport wordt gesymboliseerd door de daling in het sociale milieu van de spelers die voor het Nederlands elftal uitkwamen. Miermans, die dit heeft uitgezocht, onderscheidde drie sociale milieus: in het decennium 1894-1905 kwam 96% uit het hoogste, 3% uit het middelste en 1% uit het laagste milieu; in de periode 1906-1918 was dit respectievelijk 81%, 15% en 4%, van 1919 tot 1929 29%, 18% en 53% en tussen 1930 en 1940 achtereenvolgens 14%, 15% en 71%.⁶²

Met de opkomst van het volksvoetbal ontspoon zich een standenstrijd. Aanvankelijk verstoorden de arbeidersclubs de bestaande verhoudingen niet erg. Soms werden zij zelfs onder de leuze “op het voetbalveld bestaan geen standen” welkom geheten.⁶³ Maar toen het volksvoetbal in zowel absolute als relatieve zin belangrijker werd, riep deze ontwikkeling steeds meer problemen op. Leden van de hogere sociale klassen wilden op sportief gebied niet omgaan met mensen die zij in het maatschappelijk verkeer meden. Zij schermden hun clubs af, stopten ermee of gingen over op andere sporten. Uit deze milieus richtten alleen nog jonge scholieren voetbalverenigingen op. Zodra zij de jeugd jaren achter de rug hadden, stopten zij met voetballen. Mannen uit lagere sociale milieus daarentegen bleven langer deze sport beoefenen.⁶⁴

Terwijl sommige eliteclubs stopten met voetbal en overgingen op andere sporten, probeerden andere deze distinctieve uittocht te voorkómen. In een poging het voetbal onder betere standen te bevorderen werd de vereniging de Nederlandsche Corinthians opgericht, genoemd naar de Engelse club die als een select gezelschap van *old boys*-amateurs de sportieve competitie nog lang volhield tegen de professionele volksclubs. De Nederlandse Corinthians streefden naar het behoud van en een strenger toezicht op het amateurisme, herinvoering van de cricket- en voetbalclubs, het verbieden van overschrijvingen van spelers zonder toestemming van de clubbesturen en uitbreiding van de bevoegdheid tot royementen. Zij hadden daarin weinig succes. Ten eerste was de macht van de oude eliteclubs te ver teruggelopen om een meerderheid achter hun standpunten te krijgen. Ten tweede had het optreden van de Corinthians een polariserend effect. Op arbeidersvoetbalverenigingen werkte de naam Corinthians als een rode lap op een stier.⁶⁵

Een terugkeer naar de oude tijden was onmogelijk. Wilde men in een meer exclusieve sociale omgeving sporten, dan restte niets anders dan over te stappen naar een andere sport die nog wel de gewenste sfeer en sociabiliteit bezat. Daarvan profiteerden hockey, tennis, rugby en cricket. Tussen 1924 en 1929 maakte cricket een nieuwe bloeiperiode door. Het aantal bij de bond aangesloten elftallen verdubbelde.⁶⁶ In voormalige ‘cricket- en footballclubs’ herleefde de cricketbeoefening. In Deventer maakte Utile Dulci plannen om *bats and balls* weer op te pakken, Sparta ging weer meedoen met de competitie van de NCB nadat de cricketbeoefening in 1897 op een laag pitje was gezet en ook het Haagse Quick hervond het enthousiasme voor de cricketsport. De Enschedese cricketclub Prinses Wilhelmina, met veel leden uit oude textielabrikantengeslachten (Jannink, Van Heek, Ter Kuile) een club van stand, had na de fusie met de Enschedese Football Club eind negentiende eeuw ook voetbal beoefend, maar behaalde op den duur meer hockey- en cricketsuccessen dan voetbalresultaten. De cricketers van Prinses Wilhelmina en Quick stonden bekend als felle tegenstanders van

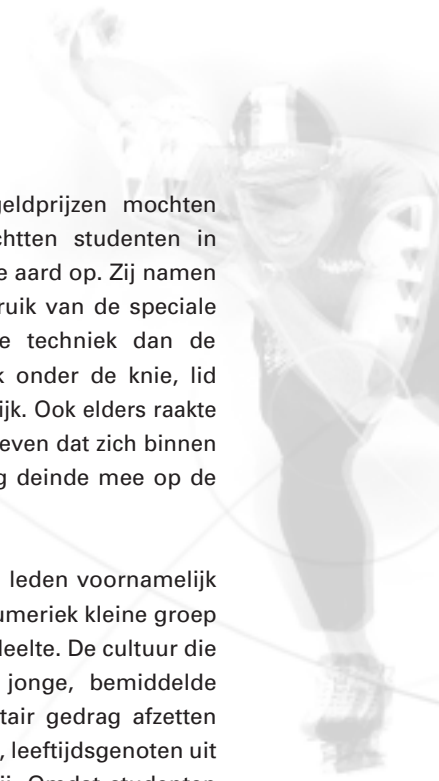
voetbal.⁶⁷ Hun identiteit als cricketer was onder meer dat zij geen voetballers waren. De houding ten aanzien van deze 'volkssport' werd allengs arroganter en neerbuigender. In het Hercules-gedenkboek (geschreven in 1932) werd opgemerkt dat de belangstelling van de Herculanen terecht "niet in de eerste plaats op zweetvoetbal gericht was".⁶⁸ Tegenover "het getier" op de voetbalvelden stelden crickets de "zomerweelde van de witte kleeren" en de "aristocratische rust van het cricketveld".⁶⁹ Het esoterische en exclusieve karakter van cricket kreeg een meerwaarde. "Dan zijn wij opgenomen in het kostelijk verbond van zomer en cricket, voelen wij ons als ingewijden! Mogelijk wordt dat gevoel versterkt, doordat de schare van cricketspelers in Nederland nog altijd klein is. Daaronder te behoren, aldus mede verantwoordelijk te zijn, stemt ons een weinig trotsch, maar vooral dankbaar om dit voorrecht."⁷⁰

Behalve cricket profiteerden ook rugby, hockey en tennis van de groeiende weerzin tegen voetbal onder de elitejeugd. In aantallen beoefenaars ging het hier om slechts een beperkt deel van het totaal aantal voetballers. Leden van de middenstand en arbeidersklasse waren in de Nederlandse samenleving veruit in de meerderheid. En omdat zij, om de hierboven geschetste redenen, voetbal wel en andere Engelse sporten niet of nauwelijks beoefenden, was het niet meer dan logisch dat voetbal van deze sporten in het interbellum verreweg het grootste aantal beoefenaars trok.

Roeien, rugby en hockey

In de sportrangordes van veruit de meeste landen op het Europese vasteland behoren roeien, rugby en hockey niet tot de vijftien meest beoefende sporten. De verklaring hiervoor komt voor een belangrijk deel overeen met de verklaring voor de geringe populariteit van cricket. De voorafgaande geschiedenis in Engeland beïnvloedde de verdere ontwikkeling op het Europese vasteland. Omdat de eerste roeiers, rugbyers en hockeyers op het Europese vasteland tot ongeveer dezelfde sociale groeperingen behoorden als hun Engelse collega's, trachtten zij de standsonderscheidende cultuur van deze sporten te imiteren. Daarnaast speelde de bijzondere sociale geschiedenis van cricket, rugby, roeien en hockey een rol. Voor elke tak van sport waren eigen gebruiken en voorschriften ontstaan. Die ontwikkeling had gevolgen voor de sociale samenstelling van de mensen die elders deze sporten overnamen en bepaalde de wijze waarop zij hun sporten vorm gaven.

De roeioontwikkeling op het Europese vasteland was in feite een herhaling van wat zich in Engeland had voorgedaan. De Koninklijke Nederlandsche Yacht Club hield midden negentiende eeuw roeiwedstrijden volgens het oude Engelse patronagesysteem. De boten werden niet bemand door clubleden, maar door betaalde huurlingen: vissers en palingboeren. Burgerroeiverenigingen als De Maas en De Hoop gaven roeiles aan leerling-matrozen en stuurden de door hen

geoeffende matrozenploegen naar wedstrijden. Van de geldprijzen mochten de matrozen tweederde houden. Drie decennia later richtten studenten in verschillende universiteitssteden roeiclubs van geheel andere aard op. Zij namen de exclusieve Engelse amateurregels over en maakten gebruik van de speciale Engelse wedstrijdboten. Deze vergden een totaal andere techniek dan de sloeproeboten. Maar ook al kregen arbeiders die techniek onder de knie, lid worden van de Nederlandse Roeibond was voor hen onmogelijk. Ook elders raakte roeien verbonden met de 'mores en sores' van het studentenleven dat zich binnen de studentencorpora afspeelde. De populariteitsontwikkeling deinde mee op de golven van succes van de corpora.⁷¹

Net als in het roeien rekruteerden de eerste rugbyclubs hun leden voornamelijk uit de studentenwereld. Studenten vormden lange tijd een numeriek kleine groep en daarvan trokken de roei- en rugbyclubs weer een klein gedeelte. De cultuur die binnen deze sporten werd ontwikkeld, was er één van jonge, bemiddelde volwassenen die zich door een combinatie van ruw én elitair gedrag afzetten tegen de leefwijze en sportbeoefening van jongere scholieren, leeftijdsgenoten uit lagere sociale klassen en ouderen uit de gevestigde burgerij. Omdat studenten lange tijd een meer gescheiden gemeenschap binnen de samenleving vormden dan tegenwoordig het geval is, traden zowel roeien als rugby nauwelijks buiten de muren van de universiteiten en studentensociëteiten.

Dientengevolge behoren beide sporten tot de allerkleinste sporten. Vanwege de nauwe verwantschap is vooral het schrille contrast tussen de geringe populariteit van rugby en het immens populaire voetbal opmerkelijk. In Finland was de rugbybond in 1985 met honderd leden de kleinste en de voetbalbond met 365.000 de grootste. Denemarken kende in 1990 3.203 rugbyers naast 336.022 voetballers. In Duitsland laat de rugbybond tegenwoordig met 8.636 leden slechts de bob- en sleebond, de moderne vijfkamp, de waterskibond en de skibobbond achter zich; voetbal is ook hier de meest beoefende sport met meer dan 6,2 miljoen beoefenaars. Met ruim 5.000 rugbyers en meer dan één miljoen voetballers kent ook Nederland deze tegenstelling. Vóór 1930 telde ons land nooit meer dan 200 rugbyers.

Rugby werd op het Europese vasteland gezien als een ruwer 'broertje' van voetbal, met alle volkse connotaties van dien. Daardoor was de distinctieve werking van rugbybeoefening minder zichtbaar. Vooral in landen waar rugby werd ingevoerd zonder dat de bewoners met de voorgeschiedenis van deze sport vertrouwd waren (d.i. buiten met name Engeland, Australië en Nieuw-Zeeland), was het gedoemd om als een kleine elitesport voort te bestaan. Enerzijds was de kleine schare aan rugbyers alert om ieder teken van popularisering de kop in te drukken, anderzijds had rugby te veel volkse connotaties om weerklank te vinden

bij grotere delen van de hogere klassen. Rugby ontwikkelde zich tot een stevige, robuuste sport die buiten de interessesfeer van de lagere sociale klasse bleef. Door de twee gezichten van rugby, ruw én elitair, profiteerde het in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw veel minder dan hockey en tennis van de distinctieve 'uittocht' van leden van de hogere klassen voor wie het gepopulariseerde voetbal aan charme en distinctie had verloren. Ook de uitbreiding van de middenklasse in de jaren zestig en zeventig kwam het ledental van rugby niet ten goede, hoewel andere sociaal hogere sporten hiervan wel profiteerden (zie paragraaf 4.2.2).

Door het ruwe karakter bewoog de beoefening van deze sport zich voortdurend op het randje van distinctief gedrag. De angst voor aantasting van de status onder rugbyers was groot. Voortdurend benadrukten zij dat deze sport alleen geschikt was voor mannen met goede omgangsvormen. Anders zou het met de sociale waarde snel gedaan zijn. George de Saint-Clair wees in een boekje van zijn hand, *Football (Rugby)*, op dit loerende gevaar. De meeste ongelukken gebeurden volgens hem in de Noord-Engelse mijndistricten waar de ruwe bevolking niet de gewenste hoffelijkheid betrachtte. Als de beoefening beperkt zou blijven tot welopgevoede mannen, zo betoogde hij, zou dit football ongevaarlijk zijn.⁷² Vooral ouderen, leraren en andere pedagogisch betrokkenen zagen in rugby een gevaar of bedreiging. Onder druk van de ouders gingen de jongens van de Haarlemsche Football Club in 1883 van rugby over op voetbal: "De papa's begrepen het niet, vonden 5, 6 aan flarden gereten jersey's in één winter in strijd met dien tijd [...] Dies werd het rugby ten doode opgeschreven en gingen we in 1883 over tot 'association'. Een enkele maal nog werd er weer eens heerlijk wild en woest gevochten met een overgebleven rugbybal, tot ook die ter ziele was."⁷³ Door hun jonge leeftijd hadden zij nog een te afhankelijke positie om anders te beslissen. In Rusland werd in 1886 een rugbywedstrijd door de autoriteiten gestopt uit angst dat dit ruwe vermaak zou overgaan in een oproer.⁷⁴ Studenten konden zich over het algemeen sterker aan dergelijk normatief toezicht onttrekken. In de combinatie van het ruw én elitair karakter van rugby zetten zij zich tegen opgelegde normen af en onderscheidden zij zich tegelijkertijd van sociaal lageren.

Frankrijk is de uitzondering op de regel. Met zo'n 282.000 beoefenaars is rugby hier de negende sport; voetbal trekt met 2,1 miljoen spelers hiervan een veelvoud, maar de populariteit van rugby is in internationaal perspectief toch opvallend. Naast Engeland is er in Europa geen ander land waar rugby door meer dan vijf procent van het aantal voetballers wordt beoefend.⁷⁵ Dit heeft verschillende oorzaken die aangeven dat ook achter toeval niet-toevallige sociale patronen kunnen schuilgaan. In de eerste plaats hing de popularisering van rugby in Frankrijk samen met de centrale positie van Parijs en de Parijse lycea. En ten tweede speelde het grote contingent Britten in de wijnstreken rond Bordeaux een belangrijke rol.

Sterker dan elders zetten Parijse studenten zich met rugby af tegen voetbal. Het is mogelijk dat dit verband houdt met het vrijwel ontbreken van 'cricket en footballclubs' in Frankrijk. Niet cricket maar rugby werd de tegenpool van voetbal. Jongeren uit de Franse elite, verenigd in bijvoorbeeld de Parijse clubs Racing Club de France en Stade Français, speelden aanvankelijk wel voetbal, maar hielden het toch voornamelijk bij rugby, roeien en atletiek. Zij vonden voetbal ongeschikt vanwege het volkse karakter dat deze sport juist in deze tijd in Engeland kreeg. Richard Holt heeft beschreven hoe exclusief de beide clubs waren. Hoge contributies wierpen hoge barrières op en sloten grote bevolkingsgroepen per definitie uit. Bovendien konden geïnteresseerden alleen op voordracht lid worden. Veel aandacht werd besteed aan de stilering van de onderscheidende cultuur. Het verschil tussen deze clubs en de eerste voetbalclubs, bijvoorbeeld in het interieur van het clubhuis, was opvallend. Racing Club de France en Stade Français zijn extreme voorbeelden, maar geven wel de grondhouding van de aanvankelijke sportbeoefenaars uit de sociale elite tegenover voetbal en rugby in dit land scherp aan. Voetbal was, aangetast door de professionalisering in Engeland, te vulgair voor hen. Rugby daarentegen was distinctief.⁷⁶

De voorbeeldfunctie van Parijs in het culturele leven van de Fransen gaat terug tot de vestiging en erkenning van het gecentraliseerde monopolie van geweldsuitoefening en belastingheffing.⁷⁷ Sindsdien geeft Parijs op vele gebieden de toon aan in de ontwikkeling van nieuwe modes in Frankrijk. Er is in Europa vermoedelijk geen land waarin één centrum zo sterk deze betekenis en invloed heeft. De sporten die de Parijse elitestudenten beoefenden in prestigieuze clubs als Racing en Stade waren voor de zonen van de provinciale bourgeoisie een groot voorbeeld. Vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw introduceerden zij rugby op de lycea en universiteiten in meer perifere gebieden van Frankrijk, waar men bewonderend opkeek naar Parijse ontwikkelingen.⁷⁸ De uitstraling van de Parijse lycea woog bij de sportkeuze van deze jongeren zwaarder dan de angst dat hun statuspositie in de eigen woonplaats zou worden ondergraven door de volkse connotaties van rugby.

Behalve het voorbeeld van Parijse elitestudenten speelde het grote contingent Britten van hoge komaf nabij Bordeaux, Bayonne, Biarritz en Pau een belangrijke rol bij de verspreiding van rugby. De Engelsen waren betrokken bij de wijnhandel of leefden in één van de kolonies van welvarende gepensioneerden. Hun aanwezigheid in deze streek zorgde voor veel contacten tussen Engelse *public schools* en Franse lycea. Door een bezoek van een Engelse eliteschool leerden Franse scholieren in Pau rugby kennen. Bij de verspreiding van deze sport naar het achterland speelden lokale notabelen een intermediërende rol.⁷⁹ Vanwege de grotere weerklank die rugby kreeg, trok de elite zich na verloop van tijd uit deze sport terug en verschoof het accent naar de *petite bourgeoisie* uit de provincie.⁸⁰

In 1906 werd voetbal in Frankrijk nog omschreven als een laatkomertje waarvoor de eliteclubs weinig belangstelling toonden. Pas toen vanaf de jaren twintig steeds meer arbeiders aan sport deelnamen, groeide voetbal in populariteit boven rugby uit. In 1920 bestonden er in Frankrijk meer dan duizend rugbyclubs. Dat was ongeveer evenveel als het aantal voetbalclubs na de Eerste Wereldoorlog, maar veel minder dan de 4.000 clubs die de voetbalsport in 1925 telde. Voetbal groeide vooral in de industrieel-stedelijke centra. Rugby ging domineren in de kleinere steden in het zuidwesten van Frankrijk die in industrialisering waren achtergebleven.

Gelijk aan de Engelse situatie bleef hockey in de meeste landen op het Europese vasteland een kleine sport. De Engelse mannenhockeyers verafschuwden iedere vorm van popularisering. Zij organiseerden nauwelijks competities en meden de publiciteit. Ook internationale hockeyontmoetingen vonden in vergelijking met andere sporten later en minder vaak plaats. Zonder propagandisten en aandacht trekkende toernooien wisten veel minder Europese jonge mannen buiten Engeland van het bestaan van deze sport. Hockey in Europa beperkte zich lange tijd tot enkele kleine enclaves. Hoewel deze sport tegenwoordig in Nederland bijna 162.000 beoefenaars kent, gold dit voorheen ook voor Nederland. Eind jaren twintig waren hier nog geen duizend mannenhockeyers. In navolging van hun Engelse collega's zochten zij de publiciteit niet op en waakten zij ervoor dat het karakter van hun sport in stand werd gehouden. "Wij zijn met ons spel niet populair en velen verheugen zich daarover. Geen hockeyman verlangt naar tribunes met publiek en alles wat daarbij komt."⁸¹ De Nederlandse Hockey en Bandy Bond ontzegde sommige verenigingen het lidmaatschap omdat "het gehalte van de leden" niet overeenkwam met dat van de bond. Ook de clubs pasten ballottage toe. Zo werd een kandidaat-lid door de Haagsche Mixed-Hockey Club statutair afgewezen als eenderde van het aantal geldige stemmers tegen was. Op informele wijze hield het Utrechtse Kampong toezicht op het sociale karakter van de sport: in de jaren dertig werden vrouwen die lid wilden worden thuis bezocht.⁸² Niet minder effectief in het behoud van het sociale karakter was de cultuur van de hockeyclubs zelf. Jongeren uit lagere milieus die niet de hbs of het gymnasium bezochten, dachten niet eens aan lidmaatschap. Daarvoor was de kloof tussen hun wereld en die van de hockeyclubs te groot. Het rekruteringsmechanisme van clubs liet hen ook vaak die keuze niet. "Er zijn introductiedagen voor groepen en het is nu eenmaal zo dat vriendjes hun vriendjes meenemen. Mensen die buiten die directe vriendenkring vallen, voelen zich bij ons misschien niet thuis", zo verklaarde clubvoorzitter Le Jeune in 1981 de voortzetting van het elitaire karakter van HGC.⁸³

Veel meer dan het mannenhockey sprongen de vele hockeyactiviteiten op de

Engelse meisjesscholen in het oog. Contacten met de onafhankelijke Engelse hockeysters stimuleerden enkele Nederlandse vrouwen om voor de hockeysport een zelfstandige bond op te richten die tot 1941 bleef bestaan.⁸⁴ In 1927 deed deze dameshockeybond met 27 aangesloten clubs niet veel onder voor die van hun mannelijke collega's. Samen telden het dames- en herenclubhockey (inclusief het studentenhockey) eind jaren twintig nog altijd minder dan 2.000 beoefenaars, waarmee het in populariteit achter bleef bij bijvoorbeeld roeien en golf. De sterke toename in de populariteit van hockey in Nederland is van na de Tweede Wereldoorlog, hoewel deze groei eind jaren twintig in kiem al aanwezig was. Vooral in het decennium na 1927 groeide het aantal hockeyers en hockeysters in Nederland aanzienlijk. De dameshockeybond groeide van 27 clubs in 1927 tot 150 in 1947. In 1932 waren bijna 1.550 speelsters aangesloten bij de NDHB, in 1941 6.403. De herenhockeybond groeide van 23 clubs in 1925 tot meer dan honderd in 1938. In 1941, toen de Duitse bezetters een fusie van de hockeybonden afdwongen, telde de nieuwe bond 8.603 mannenhockeyers.⁸⁵ Aan deze groei lag een combinatie van factoren ten grondslag.

Van alle sporten profiteerde hockey het sterkst van de heftige reacties op de toenemende sportparticipatie van arbeiders en de daarmee verbonden opkomst van de Corinthians-beweging in de tweede helft van de jaren twintig. Hockey was een respectabele teamsport die nog op kleine schaal werd beoefend door jongeren uit hogere milieus, en daarom een aantrekkelijk alternatief voor het populariserende voetbal. "Nog een verschijnsel is voor voetbal wel teleurstellend. In alle lagen der bevolking groeit de populariteit, behalve in de kringen der intellectueelen en beter gesitueerden [...] Juist in deze kringen is de concurrentie met hockey steeds meer voelbaar geworden, en dat heeft voetbal aan zichzelf te wijten. Tal van vaders, vroeger op den voorgrond tredende spelers, met groote liefde voor hun voetbalspel, animeerden toch hun eigen zoons liever te gaan hockeyen [...] Wij [...] moeten constateren dat voetbal bedenkelijk is verruwd, de sfeer om de wedstrijden is vaak niet zuiver [...] Het is dan ook meer als een zwijgend protest te onderkennen, dat genoemde kringen zich meer afwijzend toonen."⁸⁶

Die distinctiedrang manifesteerde zich al rond 1925. De Hilversumsche Mixed-Hockey Club had tussen 1904 en 1925 rond de negentig leden, maar groeide daarna in rechte lijn tot 220 in 1933.⁸⁷ Het Utrechtse Kampong speelde vanaf 1902 cricket en voetbal, maar ondervond rond 1927 "dat voetbal in de kringen waaruit Kampong zijn spelers rekruteerde, niet meer dat aanzien genoot als voorheen".⁸⁸ Deze ontwikkeling is wellicht versterkt door de aandacht die hockey tijdens de Olympische Spelen van 1928 kreeg. Door het succes op deze Spelen – die voor de eerste maal in Nederland (Amsterdam) werden gehouden – doorbrak het Nederlandse hockey zijn internationale isolement. Voor de meesten van de ruim

30.000 toeschouwers was de finale tegen India de eerste hockeywedstrijd die zij bijwoonden. Een andere noviteit was de ongekend ruime aandacht die de pers gaf aan de hockeyprestaties tijdens deze Spelen.⁸⁹ Dit stimuleerde de verspreiding van hockey naar 'de provincie': zo richtten in Venlo vijftien jongeren die tot de toeschouwers van de olympische hockeyfinale behoorden een hockeyclub op.⁹⁰ Dat hier mogelijk een soort 'Ard-en-Keesie-effect' optrad, is te verklaren vanuit het feit dat dit topevenement precies op het juiste moment plaatsvond. De toename in de publieke belangstelling die het olympisch zilver voor de Nederlandse ploeg teweegbracht, viel samen met de opbloei van kleine elitesporten in de tweede helft van de jaren twintig. Mede dankzij het feit dat hockey door de Olympische Spelen bij een breder publiek bekendheid kreeg, pakte deze trend in het bijzonder gunstig uit voor de hockeysport. Maar de sociale achtergrond van de hockeysport in combinatie met de 'distinctieve uittocht' van veel sportbeoefenaars was de diepere oorzaak van deze populariteitstoename.

Veel hbs-en en gymnasia namen in deze tijd hockey op in hun programma van lichamelijke opvoeding. Dat vormde de aanleiding voor de oprichting van diverse scholierenclubs, zoals de erflater van HGC, het Haagse Sport Op School.⁹¹ Daarmee werd ook een basis gelegd voor de sterke groei van de hockeybond na 1960 (zie paragraaf 4.2.2). Op een aantal prestigieuze scholen was de hockeybeoefening al langer gangbaar. Leerlingen van het Nederlands Lyceum in Den Haag bijvoorbeeld – vroeger ook wel het Nederlandse Eton genoemd – beoefenden al vanaf het begin van de twintigste eeuw hockey in de Haagsche Lyceum Club.⁹² Voor leraren, ouders en leerlingen van andere hogescholen hadden zij een voorbeeldfunctie. Hockey kwam hen voor als een 'keurige' alternatieve teamsport. Omdat hockey vanouds gold als een geschikte vrouwensport, trok deze sport dubbel profijt van de verspreiding over de hogescholen. Vóór de oorlog maakte het aantal hockeysters precies het verschil uit tussen het aantal beoefenaars van roeien en hockey. De populariteit die deze sport onder scholieren kreeg, noopte de NHBB in 1932 tot de inrichting van afzonderlijke jeugdcompetities voor zowel jongens als meisjes. Niettemin behield hockey lange tijd een elitair karakter en waren de hockeyclubs in clusters te vinden in de duurder streken van Nederland, zoals in en rond Bloemendaal, Haarlem en Aerdenhout, Den Haag en Wassenaar, en het Gooi.

Tennis en golf

In de meeste West-Europese landen behoort tennis tot de vier populairste sporten. Dat is vooral het gevolg van de sterke groei in de jaren zestig en zeventig. Maar ook voordien werd het in verscheidene Europese landen van de Engelse sporten het meest beoefend na voetbal. Sinds 1980 is golf een van de sterkst groeiende sporten. Die ontwikkeling is opzienbarend, omdat golf – in tegenstelling tot tennis –

tot circa 1980 altijd een zeer beperkt aantal liefhebbers trok. In deze paragraaf gaat het om de periode tot 1945; de sterke groei van beide sporten komt aan de orde in paragraaf 4.2.2.

Tot in het interbellum behielden golf en tennis een monopolie op een specifieke rekruteringsgroep: volwassenen met een hoge maatschappelijke positie. Beide sporten vormden lange tijd in gegoede milieus het eindstation van wat wel de sportloopbaan wordt genoemd.⁹³ De sportloopbaan was klassengebonden. Veel leden uit sociaal lagere kringen beoefenden op jonge leeftijd voetbal. Als meerderjarigen zetten zij de beoefening van deze sport nog enige tijd voort of gingen bijvoorbeeld vissen. Mannen uit hogere sociale klassen voetbalden vaak eveneens als jonge scholier, maar verwisselden deze sport voor bijvoorbeeld hockey, rugby of roeien als zij gingen studeren. Zeiden zij het studentenleven vaarwel om een maatschappelijke functie te gaan bekleden, dan hield ook de beoefening van deze sporten op en richtten zij zich op tennis of golf. Vrouwen uit hogere milieus verruilden de gymnastiekzaal voor het hockeyveld, en het hockeyveld voor de tennisbaan. Vanwege de late sportificering kwamen badminton, tafeltennis en squash pas na 1930 als mogelijke alternatieven naar voren.

Het beeld dat tennis en golf ook op latere leeftijd door leden van de gegoede burgerij geschikte sporten waren, maakte een belangrijk deel uit van de aantrekkingskracht van deze sporten. De sociale status van beide sporten kwam overeen met de sociale positie en aspiratie van deze mensen; de fysieke inspanning overschreed de gangbare fatsoensnormen voor hun klasse niet. Bij tennis en golf was geen sprake van om de bal stoeiende jongens, maar van in vlekkeloze kledij gestoken jonge dames en heren die fanatiek én gracieus tegen de bal sloegen. De dames speelden lang-gerokt en met hoeden getooid, de heren in lange broeken en hemden met kragen en dassen.⁹⁴ Bovendien boden de beschermde terreinen voor deze takken van sport net als in Engeland gelegenheden voor contacten tussen beide seksen.⁹⁵ Terwijl het jaarlijkse gemengde bal van de cricketclub Rood en Wit de Haarlemse bevolking in beroering bracht, waren samenkomsten van jongens en meisjes op de tennisclub veel minder problematisch, "mits beide partijen maar een racket in de hand hadden, om het decorum te redden".⁹⁶

Tennis vond in de beginperiode ingang op de buitenverblijven van welgestelde heren van stand. De initiatieven lagen vaak bij Engelsen. Zij richtten eind jaren zeventig van de negentiende eeuw in Parijs de Tennis Club de Dinard en de Decimal Club de Paris op. Ook stonden zij aan de basis van het eerste tennistoernooi en de eerste tennisclubs in Duitsland, in de chique badplaatsen Bad Homburg en Baden-Baden, en van de eerste tennisclub in Italië, de Bordighera Lawn Tennis Club aan de Rivièra. Diegenen die tot dezelfde stand behoorden als deze Engelse tennissers hadden de grootste kans in de tennis- en golfsport te worden ingewijd; sommigen direct via Engelse relaties, de meesten indirect via kennissen van de

Engelsen, of daar weer vrienden van. De pionier van de Duitse beoefening van de tennissport, Carl August von der Meden, had van 1868 tot 1881 in Engeland gewoond, nabij Wimbledon. De graaf Enrico Cigala stond aan de basis van de eerste tennisclub die door en voor Italianen werd opgericht. Omdat zijn moeder Engelse was, verbleef hij enkele periodes in Londen, waar hij ook de tennissport leerde kennen. In Turijn enthousiasmeerde hij vrienden uit zijn kring – onder wie een aantal graven, markiezen en landjonkers – om zich bij zijn nieuwe tennisclub aan te sluiten.⁹⁷

De beoefening van tennis vond, zoals in een gedenkboek van één van de oudste clubs in Nederland te lezen valt, aanvankelijk plaats in de “beslotenheid van een kleine gemeenschap met eigen gedragsregels en daarbij passende omgangsvormen”. Die gemeenschap bestond uit personen die in de regio vooraanstaande posities innamen. Onder hen waren vooral in de beginperiode opvallend veel adellijken.⁹⁸ In Duitsland nam keizer Wilhelm tennislessen. Op het jaarlijkse toernooi van Bad Homburg werd steevast een aantal plaatsen gereserveerd voor koninklijk bezoek. Graaf Voss, de eerste grote Duitse tenniskampioen, kwam uit een oude adellijke familie. Hij overwinterde aan de Rivièra en mocht ‘s zomers graag tennissen, schieten en automobielrijden. In Rusland behoorden verschillende tsaren tot de beoefenaars van deze sport, met als gevolg dat ook de landadel en bemiddelde leden van de hogere middenklasse zich op deze sport stortten. De eerste tennisbanen in Slowakije werden in 1880 in het park van het Grasalkovic-paleis in Bratislava aangelegd. Net als elders werd tennis hier vrijwel uitsluitend door spelers van bemiddelde families beoefend, maar onder de ballenjongens en -meisjes kwamen wel jongeren van lagere komaf voor. Zij mochten, als de banen vrij waren, een balletje slaan. De broers Kozeluh benutten in het interbellum deze mogelijkheid om zich te ontwikkelen tot professionele toptennissers.⁹⁹

Toch was golf net iets chiquer. Waar tennis ook door leden van de hogere burgerij werd beoefend, bleef golf langer het exclusieve domein van de aristocratie en zeer rijken. Dat werd deels veroorzaakt doordat het aanleggen van een golfterrein meer landbezit vergde dan enige andere sport. Grootgrondbezit was vanouds een kenmerk van de aristocratie en het waren voornamelijk de adellijke afstammelingen en hun directe relaties die tot de eerste golfers behoorden. Vlak voor de twintigste eeuw vond het eerste “Championaat voor golf” in Nederland plaats tussen de clubs van Clingendaal en Doorn. Winnaar werd baron Vincent van Tuyll, die in jonkheer Raymond Schuurbecque Boeye zijn opvolger kreeg. Ook de winnares van het eerste internationale dameskampioenschap te Nederland had blauw bloed. Baronesse van Brienen toonde zich in 1906 de beste golfster.¹⁰⁰ De plaatsen waar de eerste golfbanen in Nederland werden aangelegd, kenmerkten zich door hoge welstand: Doorn, Hilversum, Wassenaar, Zandvoort, Den Haag (Clingendaal)

en Arnhem (Roosendaal). Tennisclubs daarentegen waren algemener verspreid. Vóór 1900 werden zij achtereenvolgens opgericht te Haarlem, Gorinchem, Utrecht, Rotterdam, Dordrecht, Leiden, Amsterdam, Scheveningen, Nijmegen, Zaandam, Hilversum, Groningen, Maassluis, Zwolle, Schiedam, Enschede, Apeldoorn en Purmerend. Tennis trok bovendien meer jongeren aan. Naast roeien en hockey was het een sport die ook onder gymnasiasten en studenten ingang vond. Eén van de oudste clubs van Nederland, Sphaerinda uit Utrecht, is het product van leerlingen uit de hoogste klassen van het plaatselijke gymnasium. Later zetten zij deze club voort in hun studententijd.¹⁰¹ Bij golf kwam dit niet voor.

De vereiste grote terreinen vormden een belemmering bij de verspreiding van de golfsport op het vasteland van Europa. Zonder hierover te beschikken richtten Britse golf liefhebbers minder snel golfclubs op dan tennisclubs. Ook was de eventuele belangstelling voor golf moeilijk te exploiteren. De popularisering van tennis is niet in het minst een zaak geweest van ondernemers die door het aanleggen en exploiteren van commerciële tennisparken aan mensen de gelegenheid boden deze sport buiten de gevestigde clubs te beoefenen. Dit zakelijk initiatief doorbrak het monopolie van de besloten tennisclubs. In 1947 kenden de tennisparken bijna 20.000 leden, tegenover zo'n 25.000 clubtennissers. Golfterreinen daarentegen bleven particulier bezit. Om de kosten daarvan te dragen werden hoge contributies geheven, die ertoe bijdroegen dat de sport gevrijwaard bleef van sociaal ongewenste personen.

Ook sommige Nederlandse tennisclubs hieven een contributie die de meesten per definitie uitsloot, begin 1900 soms meer dan dertig gulden per jaar. Maar meer nog dan een financiële achtergrond had de sociale exclusiviteit van golf en tennis een culturele achtergrond. Ook clubs met een betrekkelijk lage contributie trokken nauwelijks leden van buiten de adel en gegoede burgerij aan. De Nederlandse Lawn Tennis Bond (NLTB) hield de individuele contributie (één gulden) met opzet bijzonder laag "opdat zij niemand zou afschrikken", maar dit verhinderde niet dat arbeiders en leden van de lagere middenklasse de tennissport ervoeren als "niet voor ons soort mensen".¹⁰² Of, zoals een in 1912 geboren zoon van een Tilburgse textielarbeider het omschreef, tennis (evenals hockey) was in zijn milieu "taboe" en "te geleerd". Hij ging voetballen, net als zijn vrienden en oudere broers.¹⁰³ Van golf had hij vermoedelijk niet eens gehoord. De meeste mensen kenden hooguit bij uitzondering iemand die deze sport beoefende, hadden over het algemeen geen relaties die hen als lid zouden kunnen voordragen, bezaten het geld niet om golf te gaan beoefenen en dienden – als zij desondanks de golf links wilden betreden – veel weerstanden te slechten om als een normaal lid te kunnen functioneren vanwege de grote kloof tussen hun eigen milieu en de ambiance op de golfclubs. Het gevolg was dat golf tot ver na de Tweede

Wereldoorlog een zeer kleine sport bleef. In de eerste tien jaar na de oprichting van de Nederlandse Golf Federatie (NGF) in 1914 steeg het aantal aangesloten golfclubs in ons land van vier naar zeven. In het daaropvolgende decennium, waarin meerdere elitesporten profiteerden van de distinctiegolf, groeide het aantal golfclubs van zeven tot zestien, om vervolgens van 1935 tot 1954 niet boven dit aantal uit te groeien. In 1977 waren er 24 clubs bij de NGF aangesloten. Tussen 1935 en 1977 groeide het aantal leden van de aangesloten golfclubs van 2.658 tot 9.632. Tegenover deze verviervoudiging stond een verzesvoudiging van het totaal aantal sporters. Na 1977 deed zich een explosieve groei voor in de belangstelling voor de golfsport. In het begin van de jaren negentig telde de NGF al meer dan 40.000 leden; in 2003 bijna 210.000!

Tafeltennis, badminton en squash

Tennis was de sport bij uitstek voor de gegoede burgerij en had vóór 1920 nauwelijks concurrentie van de andere Engelse middenklassensporten. Golf stond een trapje hoger en bleef beperkt tot adellijken en zeer rijken. Badminton, tafeltennis en squash daarentegen profiteerden nauwelijks van het internationale prestige van Engeland. Toen de Engelse macht en invloed in de tweede helft van de negentiende eeuw een hoogtepunt bereikten, werden zij in Engeland nog niet in gestandaardiseerde vorm beoefend. Daardoor kon de toename van internationale contacten tussen Engelsen en andere Europeanen tot in het interbellum niet leiden tot de verspreiding van deze sporten. Pas na de Tweede Wereldoorlog is de populariteit van tafeltennis, badminton en squash sterk gegroeid.

Vóór 1945 was squash slechts bij een enkeling bekend. Omdat deze sport in het moederland Engeland niet voor het einde van de jaren twintig tot ontplooiing kwam, konden de eerste squashclubs in andere Europese landen pas in het daaropvolgende decennium ontstaan. Het kleine aantal bestaande squashbanen was in die tijd vooral te vinden in de bedrijfspanden van enkele Europese multinationale ondernemingen die daarmee mogelijkheden tot ontspanning boden aan hun topmanagers.¹⁰⁴ De doorbraak van squash naar grotere groepen beoefenaars is een ontwikkeling van de laatste tijd.

Ook badminton en tafeltennis ontwikkelden zich in de tweede helft van de twintigste eeuw tot internationale sporten. In de badmintonsport namen vóór de Tweede Wereldoorlog nauwelijks spelers van buiten Engeland aan de All England Championships deel. Een van de eerste Nederlandse clubs, het bekende Duinwijck, werd pas in 1948 opgericht. Het kwam voort uit de behoefte aan een winters alternatief voor de leden van de tennisvereniging Bloemendaal.¹⁰⁵ Tafeltennis was begin twintigste eeuw wel even een rage onder de gegoede burgerij. In diverse landen maakten kranten melding van wat in Frankrijk heette "un nouveau jeu à la mode en Angleterre: Le <<Ping-Pong>>".¹⁰⁶ In Duitsland leidde

deze mode tot de oprichting van een tafeltennisclub door leden van de Berliner Lawn Tennis Club. Maar net als in Engeland betrof het een kortstondige mode en werd het spoedig gezien als niet meer dan een populair spelletje. In Hongarije en Duitsland bleef het wel als wedstrijdsport voortbestaan, maar kreeg het pas bredere aanhang nadat de standaardisering van deze sport in Engeland een nieuwe impuls had gekregen. Toen ook maakte de Engelse tafeltennisbond zich sterk voor internationalisering. Dit gaf de aanstoot tot de oprichting van nationale tafeltennisbonden in Hongarije, Duitsland, Oostenrijk en Zweden. In 1926 kwam hieruit het eerste Europese kampioenschap voort.¹⁰⁷

Maar ook toen badminton en tafeltennis internationaal waren gestandaardiseerd, duurde het nog enige tijd voor zij als volwaardige sporten werden gezien. Velen zagen in badminton en tafeltennis niet veel meer dan sportieve vermaken. Badminton speelde je bij mooi weer in de tuin of op het strand. Daarvoor leken geen bijzondere kledingstukken, speelbanen en clubs nodig, zoals bij tennis. Tafeltennistafels stonden in veel kantines (bijvoorbeeld van zwembaden en voetbalclubs). Veel mensen hadden wel eens een balletje geslagen zonder er ooit over gedacht te hebben zich aan te sluiten bij een tafeltennisvereniging. In een groot aantal gezinnen kwamen badmintonrackets en tafeltennistafels voor, zonder dat de gezinsleden deze sporten in clubverband beoefenden. Beide sporten golden min of meer als surrogaat voor tennis, en in sociaal opzicht ook gesubordineerd aan die sport. Voor zover ze in verenigingsverband werden beoefend, misten tafeltennis en badminton de glamour van de tennissport. De beoefenaars waren over het algemeen net niet van dezelfde stand als de meeste tennissers.¹⁰⁸

Een generalistische sportopvatting

Hoewel voetbal vóór de verspreiding naar het vasteland van Europa in Engeland al danig was gepopulariseerd, behoorde het op het Europese vasteland in eerste instantie wel tot het sportrepertoire van de jongeren uit de elites. Dit had te maken met de minder eenzijdige sportoriëntatie van de eerste sportbeoefenaars. Zij waren in zekere zin generalisten. De ware sportman en sportvrouw van het eind van de negentiende eeuw waren allround en beoefenden niet één, maar meer sporten – en als het kon op hoog niveau. Een van de meest uitgesproken voorbeelden in Engeland was Charles Burgess Fry die in de jaren negentig van de negentiende eeuw de Oxford-teams in cricket, voetbal en atletiek aanvoerde en daarnaast ook een goede rugby *three-quarter* was. Charlotte ‘Lottie’ Dod is bij uitstek zijn vrouwelijke tegenhanger. Zij won de damessingles van Wimbledon en was daarnaast hockeyinternational, golfkampioen, olympisch kruisboogschutter en een alpiniste van naam. Als gevolg hiervan beschouwden de eerste sporters elders in Europa de Engelse sporten aanvankelijk als een samenhangend geheel, waarvan zij er verscheidene beoefenden.

In Denemarken behaalden de leden van Kjobenhavns Boldklub (opgericht in 1876) vele titels in voetbal, cricket en tennis. De Berliner Sport Club adverteerde met de mededeling dat de club zich toelegde op atletiek, voetbal, veldhockey, rugby, boksen, worstelen, schermen, gymnastiek, tennis, ijshockey, kunstschaatsen, hardrijden op de schaats en zwemmen. En wat te denken van de Zwitserse Leichtathletik-Velo-Motocycles-Cricket-und-Touring-Club! Deze generalistische houding verdween gelijktijdig met de popularisering van verschillende van deze sporten. Met de sociale differentiatie in de sport werd specialisatie het dominante patroon. De stijging van het (top)niveau van beoefening en de afname van het seizoengebonden karakter van de sportbeoefening bevorderden deze ontwikkeling. De verdwijning van de generalistische *gentlemen*-atleten wordt in Frankrijk gesymboliseerd door de ondergang van de pluriforme Union des Sociétés Françaises des Sports Athlétiques. In de periode waarin het aantal arbeiders in de sport sterk toenam, viel deze organisatie in vele autonome compartimenten uiteen die elk voor slechts één tak van sport verantwoording gingen dragen.¹⁰⁹

Te midden van de grote familie van sporten die eind negentiende eeuw tot ontwikkeling kwamen, werd atletiek als de moedersport beschouwd. Dat was tegelijkertijd de glans en de handicap van deze sport. De meeste sporters beoefenden atletiek eind negentiende eeuw om fit te blijven en als voorbereiding en training voor andere sporten. Dit had onder meer tot gevolg dat atletiek werd ondergebracht bij bonden die zich primair op andere sporten richtten.

De belangen van de atletieksport waren voor bonden en sporters secundair. Dat gold ook voor sportorganisaties die langs een andere weg zeggenschap over de atletiek opeisten: bonden die niet specifiek voor de belangen van de atletieksport waren opgericht, maar die de belangen van alle 'atleten' (sporters) gingen behartigen, zoals de nationale olympische comités. Atletiek was de overkoepelende term voor een verzameling sporten die binnen deze verenigingen werd beoefend en werd gepropageerd als de basis voor de beoefening van andere sporten. Nog in 1928 verspreidde de Amsterdamse Atletiek Bond een folder, getiteld 'Waarom atletiek?', gericht tot alle sportbeoefenaars, waarin op de belofte van atletiekbeoefening werd gewezen: hardlopen was gunstig voor voetballers en hockeyers, hoogspringers voor korfbalballers, en speer- en discuswerpen voor cricketers en honkballers. Atletiek? Dat deed je erbij.

Zolang een generalistische sporthouding bestond en de sportman en sportvrouw in het algemeen zich niet toelegden op één enkele sport, kon de atletieksport een gouden toekomst tegemoet zien. Maar door de sociale differentiatie en toenemende specialisatie in de sport werd de functie van atletiek als de moeder der sporten eerder een handicap.

4.1.2 De gymnastiekbeweging: bloei en verzet

Toen in Engeland het atletisme hoogtij vierde op de privé-scholen en universiteiten, kenden de scholen elders in Europa nog slechts mars- en ordeoefeningen en een beetje gymnastiek. De nieuwe mogelijkheden die de scholieren er door de verspreiding van de Engelse sporten bij kregen, betekenden voor hen een sensationele opluchting: "Het ging als een vlam door de jeugd: football. Er was dus nog wat anders te beleven dan gymnastiek in een stoffig lokaal."¹¹⁰ Onder de gymnastiekleraren bestond veel minder enthousiasme voor deze nieuwe Engelse producten. Zij stelden zich eerder argwanend of afwijzend op en keerden zich tegen het vermeende elitaire, individualistische en onnutte karakter ervan. Tegenover deze sporten propageerden zij alternatieven waarvan zij verwachtten dat deze de geestelijke en fysieke volkskracht verbeterden. Daarin hadden zij redelijk veel succes, want vooral turnen (of gymnastiek) groeide in diverse Europese landen uit tot een van de meest beoefende sporten. Deze vorm van lichaamsoefening was in de achttiende en negentiende eeuw uitgewerkt en gesystematiseerd en kende in gestandaardiseerde vorm halverwege de negentiende eeuw enige mate van internationale verspreiding. Onder druk van de concurrentie met de nieuwe Engelse sportattracties kreeg gymnastiek eind negentiende eeuw steeds meer de karakteristieken van een moderne, competitieve sport en werd het als zodanig opgenomen in het programma van de Olympische Spelen.

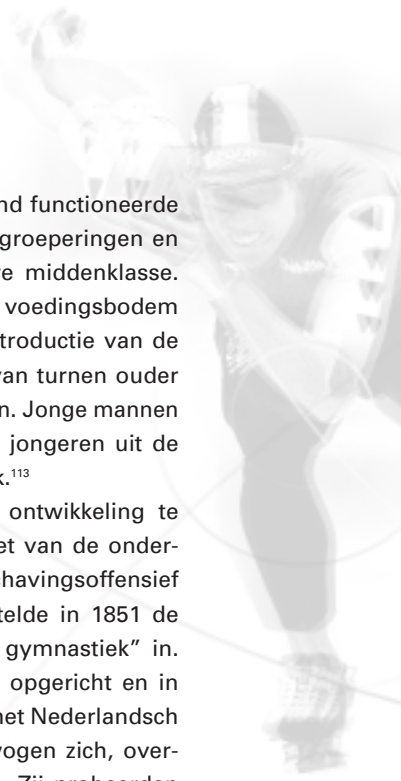
Zoals ik in deze paragraaf zal laten zien, werden de verspreiding en popularisering van gymnastiek buiten Duitsland bevorderd door een aantal factoren. In de eerste plaats kreeg de gymnastiekbeweging meer aanhangers in landen met een sterke oriëntatie op of verbondenheid met Duitsland. Ten tweede vond de bloei van de Europese gymnastiekbeweging plaats in een periode van toenemende internationale rivaliteit. Gymnastiek werd bevorderd om de kracht van de natie te vergroten en sloeg sterker aan in landen die een militaire nederlaag hadden geleden, zich bedreigd voelden of een sociaal-economische achterstand trachtten in te lopen. De meeste leden van de gymnastiekbeweging waren te vinden in de lagere middenklasse, waar nationalistische denkbeelden gemakkelijk ingang vonden. In de derde plaats was de popularisering groter in landen waar gymnastiek een centrale plaats kreeg in leger en onderwijs. Duitsland had een grote reputatie op deze gebieden. Terwijl de introductie van Engelse sporten in Europa veeleer een zaak was van particulier initiatief en private verenigingen, speelden overheden bij de ontwikkeling van gymnastiek een prominente rol. De relatie tussen school en gymnastiek had twee gevolgen. Door de beoefening van gymnastiek op de lagere en middelbare scholen ontstond voor de turnverenigingen een enorm rekruteringsveld van leerlingen die op jonge leeftijd in schoolverband met de gymnastiek kennismaakten. Bovendien was gymnastiek hierdoor een sport die ook voor vrouwen uit lagere sociale milieus open stond.

De systematische programma's voor lichamelijke opvoeding waren het product van een langdurige ontwikkeling. Rousseau, Basedow, GutsMuths en Pestalozzi hadden hierover al vóór de negentiende eeuw gedachten ontwikkeld. Later werkten onder meer Jahn in Duitsland, Ling in Zweden, Amoros in Frankrijk en Clias in Zwitserland deze ideeën verder uit. Er ontstond een netwerk van rivaliserende varianten, dat door het Duitse turnen werd gedomineerd. Ontwikkelingen elders waren in sterke mate reacties op wat zich in Duitsland voordeed. De Duitse invloed blijkt onder meer uit de introductie van de gymnastiek in andere landen. De Pruisen Albert en Rudolf von Stephani waren de grondleggers van de gymnastiek in Oostenrijk. Christiania Turnverein, de eerste Noorse gymnastiekclub, werd in 1855 opgericht door de Duitser Joseph Stockinger. Viktor Heikel, de man die de vader van de Finse gymnastiek wordt genoemd, had in Duitsland en Zweden gestudeerd. Hij oriënteerde zich op de Duitse pedagogische traditie en richtte in 1875 de Helsingfors Turnförening op. In België verrichtten zowel de Belgen Legers en Isenbaert als de Duitsers Happel en Euler baanbrekend werk voor de invoering van het Duitse turnen. Ook in Griekenland speelde een Duitser, Julius Henning, een belangrijke rol bij de introductie van het turnen rond 1870.¹¹¹ In Nederland weerspiegelden verscheidene namen van de eerste gymnastiekverenigingen de Duitse invloed: Friedrich Ludwig Jahn te Edam, Jahn te Stadskanaal, Westzaan en Rotterdam, Siegfried te Drachten en Groningen, De Germaan te Landsmeer en Tilburg, Keizer Otto te Naarden en Adolf Spiess te Veenhuizen.

Terwijl ontzag en bewondering voor de leefstijl van de Engelse elites overheersten bij de adoptie van Engelse sporten, was de overname van het Duitse turnen eerder het gevolg van een mengeling van angst en fascinatie ten aanzien van de Duitse prestaties. De Engelse buitenlandse politiek was, vooral in militair opzicht, veel sterker buiten Europa gericht dan de Duitse. Meer dan in de Engelse expansie zagen veel Europeanen in de machtstoename van Duitsland een bedreiging, niet in het minst door de oorlogen die het in de tweede helft van de negentiende eeuw uitvocht met Oostenrijk, Denemarken en Frankrijk en de Pruisische *Kulturkampf* in Polen. Tegelijkertijd stond Duitsland ook voor modernisering en beschaving.¹¹²

Het succes van Duitsland stimuleerde andere landen om via dezelfde methodes een algemene volksversterking na te streven. Dat gold vooral voor landen die in de Duitse invloedssfeer lagen: delen van de dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije waar grote Duitse en Duitstalige bevolkingsgroepen woonden, Zwitserland, de Scandinavische landen (met name Zweden en Denemarken) en tot op zekere hoogte ook Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, IJsland, Noorwegen en Bulgarije. In al deze landen groeide de gymnastiekbeweging na het midden van de negentiende eeuw explosief en behoort gymnastiek tegen-

woordig tot de tien meest beoefende sporten. Net als in Duitsland functioneerde de turnbeweging er als organisatiemiddel van nationalistische groeperingen en sentimenten en werd deze beweging gedragen door de lagere middenklasse. Waar deze middenklasse gering van omvang was, bestond geen voedingsbodemp voor een sterke groei van deze sport. In vergelijking met de introductie van de Engelse sporten waren de initiatiefnemers bij de verspreiding van turnen ouder en vaker bij het onderwijs, leger en arbeidersorganisaties betrokken. Jonge mannen uit de maatschappelijke elites beoefenden de Engelse sporten, jongeren uit de kleine burgerij en arbeidersklasse legden zich toe op gymnastiek.¹¹³

De turnoefeningen dienden de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling te bevorderen en sloten daarmee enerzijds aan bij het takenpakket van de onderwijskrachten en anderzijds bij een meer algemeen burgerlijk beschavingsoffensief in de tweede helft van de negentiende eeuw. In Nederland stelde in 1851 de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een "inrigting voor de gymnastiek" in. Ruim een decennium later werden de eerste turnverenigingen opgericht en in 1868 organiseerden verschillende van deze verenigingen zich in het Nederlandsch Gymnastiek Verbond. De voorstanders van de gymnastiek bewogen zich, overeenkomstig hun geestverwanten in Duitsland, op twee fronten. Zij probeerden voor de lichamelijke opvoeding een plaats te verwerven te midden van de andere schoolvakken in het lager en middelbaar onderwijs én ze propageerden de gymnastiek via het verenigingswezen. Speciale opleidingen werden gestart om vakbekwame gymnastiekonderwijzers en -leraren voor het onderwijs af te leveren.¹¹⁴

Tussen de propagandisten van de turnbeweging en de voorstanders van de Engelse sporten ontspon zich een heftige strijd. Deze had te maken met de positie van de leerkrachten lichamelijke opvoeding. In de eerste plaats zagen zij de opkomst van de Engelse sporten als een bedreiging van hun schoolvak. Toename van de lichaamsbeweging buiten school zou een deel van de zin van het vak wegnemen en hun toch al betrekkelijk lage sociale status verder aantasten. Door dit gevoel van bedreiging verweerden zij zich heftig tegen de Engelse sporten. In de tweede plaats botsten deze burgerlijke opvoedkundigen met de initiatiefrijke, kosmopolitische en naar onafhankelijkheid strevende jongeren uit de hoogste milieus. Voor de leerkrachten, die de lichamelijke oefening binnen het schoolregime trachtten te houden, was het een bron van ergernis dat leerlingen van hogere komaf de Engelse sporten buiten de scholen probeerden te organiseren en beoefenen.¹¹⁵

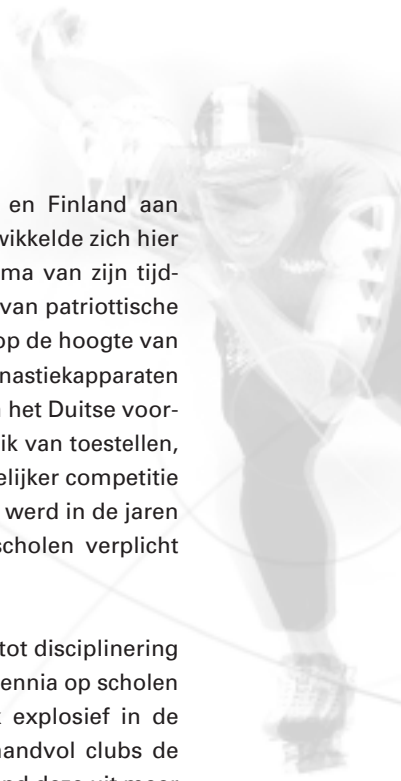
De strijd tussen het Duitse turn- en het Engelse sportmodel was sterk ideologisch van aard. Vergeleken bij gymnastiek werden de Engelse sporten onproductief, anti-utilitaristisch en elitair gevonden. Van de sterke nadruk op prestatiestreven, competitie, topsport, prijzen, records en ranglijsten vreesden de leerkrachten dat

deze het individualisme zouden aanwakkeren. Tegenover meting en rangschikking accentueerden zij vorm en stijl. De leerkrachten benadrukten daarnaast het ontbreken van 'bevoegde' leiding in de sportverenigingen.¹¹⁶ Sport zonder toezicht leidde volgens hen tot overdrijving en tot verwaarlozing van school en toekomst.¹¹⁷ Binnen het verband van school en leger leende turnen zich uitstekend voor routinematige en massale oefening. Op dezelfde schaal uitgevoerd als het Duitse turnen waren de Engelse sporten voor de scholen kostbaar, zowel wat ruimte en tijd als wat faciliteiten betreft.

In verschillende landen werden de massale, ordelijke en overzichtelijke turnoefeningen overgenomen, evenals de nationalistische ideologie en de patriottische mystiek. Maar overal pasten de nationalistische bewegingen het Duitse turnmodel toe op de eigen nationale doelstellingen, waardoor de gymnastiek in ieder land een eigen identiteit en betekenis kreeg. Tussen de diverse gymnastiekbewegingen ontstond grote onenigheid over de 'ware' ideologische achtergronden en de 'juiste' wijze van beoefening. Nationale en etnische rivaliteit lag hieraan ten grondslag.

Het bekendste voorbeeld van een turnbeweging die zich in een eigen richting ontwikkelde, is de Sokol-beweging. Deze kwam vanaf 1862 in Tsjechië op en won later ook onder andere Slavische volken grote aanhang. Zij vormde een uitlaatklep voor nationalistische gevoelens. De Sokols in Tsjechië kantten zich openlijk tegen de Duitse overheersing en de ermee verbonden standsverschillen. De grote Duitse minderheid (één op de vier inwoners) had de belangrijkste functies in handen. De schoolopleiding was in sterke mate op de Duitse klassieken georiënteerd en Tsjechische intellectuelen werden aangemoedigd de Duitse taal en cultuur over te nemen.¹¹⁸ Vanaf 1867 maakte Tsjecho-Slowakije deel uit van het Oostenrijk-Hongaarse rijk met een Duitstalige regering. Tegenover de turnbeweging stelden de Tsjechen een eigen nationale en nationalistische Sokol-beweging. Massale demonstraties met vlaggen en uniformen benadrukten de Tsjechische nationale aspiraties en het verzet tegen de Duitse dominantie. De omvorming van Turnen naar Sokol past in een algemeen overnamepatroon: sporten verspreiden zich van 'hoog' naar 'laag' in de internationale machtshiërarchie, maar veranderen daarbij van betekenis. Gedomineerde landen eigenen zich cultuurgoederen toe op een wijze die uiting geeft aan hun relatie tot het dominerende land. De Tsjechische Sokol kende in 1914 meer dan 200.000 leden. In 1930 waren er zelfs meer dan 350.000 Sokols.¹¹⁹ De oorzaak van dit succes lag in de nationalistische basis van de beweging en de sociale druk die hierdoor op iedere 'rechtgeaarde' Tsjech werd uitgeoefend. "Hij die een Tsjech is, is een Sokol", was één van de gehanteerde leuzen.¹²⁰

Een militaire bedreiging of nederlaag bevorderde de propaganda-activiteiten van de nationalistische gymnastiekbewegingen en de weerklank die deze kregen onder de bevolking. In Zweden stonden de onderwijshervormingen en het grotere belang dat aan lichamelijke opvoeding werd gehecht in verband met de militaire

nederlagen waardoor het de Baltische gebieden aan Pruisen en Finland aan Rusland moest afstaan. Onder leiding van Pehr Henrick Ling ontwikkelde zich hier een heel eigen vorm van gymnastiek. Net als het turnprogramma van zijn tijdgenoot Jahn was de Zweedse gymnastiek van Ling doortrokken van patriottische en paramilitaire motieven. Ling was naar alle waarschijnlijkheid op de hoogte van het werk van de Duitsers GutsMuths en Vieth en importeerde gymnastiekapparaten uit Duitsland. Maar in zijn gymnastiekprogramma week hij af van het Duitse voorbeeld. Hij vereenvoudigde de oefeningen, verminderde het gebruik van toestellen, legde het accent meer op 'vrije' beweging en meed nog nadrukkelijker competitie en differentiatie naar beoefeningniveaus. Zijn gymnastiekvariant werd in de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw op de Zweedse scholen verplicht gesteld.¹²¹

Ook in Frankrijk verhoogde na 1870 een verloren oorlog de druk tot disciplineren en versterking van het volk. Hoewel gymnastiek al sinds enige decennia op scholen en in het leger werd onderwezen, groeide de clubgymnastiek explosief in de decennia na de nederlaag tegen Pruisen. In 1873 richtte een handvol clubs de Union des Sociétés Françaises de Gymnastique op. In 1914 bestond deze uit meer dan duizend clubs met ongeveer 350.000 leden. Als de introductie van de Engelse sporten in Frankrijk het gevolg was van anglomanie, kan de overname van gymnastiekmodellen uit Duitsland het resultaat van germanofobie worden genoemd. Patriottisme, vlaggen, volksliederen en andere beelden van het eigen vaderland raakten met de gymnastiekbeoefening verbonden. Op gymnastiekuitvoeringen verzekerden sprekers het publiek van hun haat tegen Pruisen. De roep om revanche en de angst voor hernieuwde Duitse agressie blijkt ook uit de namen van gymnastiekclubs: La Revanche, La Patriote, La Régénératrice, France!. "Il nous faut du muscle" was de patriottische leus.¹²²

Schietsport profiteerde van dezelfde ideologische achtergrond en internationale rivaliteit. De Noorse Centrale Bond voor Bevordering van de Lichamelijke Oefening en het Wapengebruik (dat 'Bescherm je land' als motto had) is een voorbeeld van organisaties die ook in Duitsland, Denemarken, Noorwegen, Frankrijk, Servië, Roemenië en Zwitserland de beoefening van gymnastiek en schieten combineerden. Als gevolg van deze verbinding geniet de schietsport in deze landen nog altijd een aanzienlijke populariteit, vooral in Zwitserland, Duitsland en het voormalige Joegoslavië. Mede vanwege het bestaan van een groot vrijwilligersleger werden beide sporten in Zwitserland verplichte militaire oefeningen voor de schooljeugd. In 1895 kregen jongeren van zestien tot negentien jaar minstens zestig uur schiet- en turnonderwijs per jaar. Deze onderwijsvorm hield tot ver in de twintigste eeuw stand.¹²³ Vanuit die achtergrond is de huidige populariteit van de schietsport in Zwitserland te verklaren.

Hoewel patriottische ideeën en nationale rivaliteit ten grondslag lagen aan de oprichting en bloei van de gymnastiek- en schietverenigingen, speelde – net als in Duitsland – naast de ideologische achtergrond de onderlinge binding een minstens zo belangrijke rol. In tegenstelling tot de exclusieve clubs waar de Engelse sporten werden beoefend, boden de gymnastiekclubs ook aan leden van lagere sociale klassen mogelijkheden voor ontspanning, plezier, gezelligheid, reizen, kameraadschap en fysieke ontwikkeling. Door hun lidmaatschap van een gymnastiekclub konden zij zich bovendien als respectabele leden van de arbeidersklasse onderscheiden van het *Lumpenproletariat*, dat aan dergelijke activiteiten niet deelnam.¹²⁴

De popularisering van voetbal zette de gymnastiekbeweging sterk onder druk. De massaal uit te voeren gymnastiekoefeningen hadden een minder speels karakter, waren eentoniger en boden minder speelruimte voor eigen initiatieven. Voetbal had bovendien een groter sociaal prestige. Het was afkomstig uit Engeland en werd aanvankelijk slechts door mensen uit hogere kringen beoefend. Na verloop van tijd sloeg het ook aan onder de kleine burgerij en arbeiders, traditioneel de rekruteringsgroep van de gymnastiekbeweging.¹²⁵ De gymnastiekbeweging kon zich alleen handhaven door concessies te doen.¹²⁶ Om de jongeren te binden ontwikkelde men verschillende turnspelen als alternatieven. De bevordering van dergelijke alternatieven was krachtiger in landen waar de gymnastiekbeweging én sterk was én onder toenemende druk van Engelse sporten kwam te staan. Was deze druk minder, dan volstond men langer met turnen.

Handbal was zo'n alternatief. Het werd lange tijd niet als een zelfstandige sport erkend, maar opgenomen in het gymnastiekprogramma en georganiseerd en beoefend onder auspiciën van de turn- of atletiekbond.¹²⁷ De Nederlandsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding introduceerde dit "bewegingsspel" op diverse scholen waar voetbal verboden was. En ook in Zwitserland propageerden leerkrachten handbal tot in de jaren vijftig uit weerstand tegen voetbal.¹²⁸ Dankzij het verband tussen handbal en gymnastiekonderwijs behoort handbal in veel Europese landen tot de vijftien meest beoefende sporten.¹²⁹ Dat is opvallend omdat deze sport in andere werelddelen nauwelijks enige populariteit heeft gekregen. Overeenkomstig de geringe Duitse invloedssfeer buiten Europa is de beoefening van handbal vrijwel tot dit werelddeel beperkt gebleven.

Omdat de sporten die binnen de gymnastiekbeweging werden uitgedragen waren ontwikkeld met het oog op lichamelijke opvoeding en pedagogische vorming, bestond er veel minder weerstand tegen de beoefening ervan door vrouwen. Hierdoor kennen schoolsporten onder meisjes nog altijd de grootste populariteit. In Nederland beoefenden in 1990 meer vrouwen dan mannen gymnastiek, handbal, volleybal, korfbal en zwemmen. In overeenstemming met

de algemene stereotypen van vrouwelijk gedrag zorgden de onderwijzers ervoor dat de beoefening van deze sporten door vrouwen niet te energiek en competitief werd, geen fysiek contact met zich meebracht en niet onder publieke ogen kwam. Sporten waarop het schoolregime minder greep kreeg, stonden voor vrouwen minder open. De beoefening van sommige daarvan, zoals voetbal, werden zelfs aan vrouwen lange tijd geheel ontzegd. Rusland was geen uitzondering met het verbod op damesvoetbal. Ook in Denemarken stond de bond niet toe dat vrouwen gingen voetballen. Men meende dat dit schadelijk zou zijn voor de vrouwelijke benen en borsten.¹³⁰ De Nederlandse voetbalbond verbood eind negentiende eeuw een voetbalwedstrijd van Londense vrouwen tegen de dames van Sparta. Ook binnen verenigingen hielden mannen de voetbalbeoefening door vrouwen tegen. In 1910 richtten mannelijke personeelsleden van een Twentse textiel fabriek een sportvereniging op onder de naam Rigtersbleek, vooral om de voetbalsport te beoefenen. In 1926 gaven enkele vrouwelijke supporters (en personeelsleden?) te kennen dat zij een damesvoetbalteam wilden formeren en zich bij de club wilden aansluiten. Het toenmalige bestuur dwarsboomde dit initiatief: het was van mening dat voetbal geen sport was voor vrouwen. "Probeer het eens met korfbal", luidde het advies.¹³¹

Per land is de strijd tussen het Engelse en Duitse sportmodel anders verlopen, afhankelijk van de internationale positie en de binnenlandse sociale verhoudingen. De gevolgen hiervan zijn terug te vinden in de huidige nationale sportpatronen.

Door de sterke eigen positie onderging Engeland van alle Europese landen de minste invloeden van concurrent Duitsland. Onder de acht meest beoefende sporten in Engeland komen geen sporten met een Duitse herkomst voor. Zoals op grond van de historisch nauwe band met Engeland te verwachten is, worden Duitse sporten ook in Australië, Nieuw-Zeeland en Ierland weinig beoefend (het problematische karakter van de nauwe band tussen Engeland en Ierland komt tot uiting in de hoge populariteit van de 'inheemse' sporten in dit laatste land. De Engelse sporten doen in populariteit onder voor de Keltische. Eens te meer blijkt de nationale herkomst en traditie van een sport een mogelijkheid te bieden om uitdrukking te geven aan de nationale identiteit).¹³² Tegenover deze landen staan Duitsland en de landen die in zijn invloedssfeer lagen: in het bijzonder Zwitserland, Oostenrijk, Joegoslavië, Noorwegen, Denemarken en Zweden. In Zwitserland, Oostenrijk, Duitsland en Zweden benadert gymnastiek voetbal in populariteit. Door de specifieke sociale verhoudingen aan het eind van de negentiende eeuw, gekenmerkt door een kleine en geïsoleerde elite en een grote klasse van boeren en kleine middenstanders, was het verzet tegen de Engelse sport ongekend sterk in Zwitserland. 'Sport' stond in dit land voor "fremde Einflüsse" en gewantrouwd "kosmopolitische Strömungen".¹³³ Zwitserland is

het enige land waar sporten met een Duitse herkomst meer beoefenaars trekken dan sporten die zijn ontstaan in Engeland. Ook uniek aan het Zwitserse sportpatroon is dat turnen hoger genoteerd staat dan voetbal. Maar turnen wordt hier in populariteit nog overtroffen door schieten, dankzij het Zwitserse vrijwilligersleger en de lange traditie van schietonderwijs.

Ook in Denemarken en Nederland hebben de Duitse en Engelse sportcultuur hun sporen nagelaten. De moderne geschiedenis van deze landen is in sterke mate bepaald door de ligging tussen de twee elkaar beconcurrerende grootmachten. De gymnastiekbeweging had zich al een plaats verworven toen door de industrialisering de contacten met Engeland werden bevorderd en de Engelse sporten ingang vonden. Voor beide landen geldt dat de Engelse sporten sterker in de stedelijke centra aansloegen, terwijl gymnastiek en handbal eerder weerklank kregen op het platteland. In Nederland was gymnastiek al vóór de eeuwwisseling in alle provincies vertegenwoordigd. De vroege nationale organisatie van leraren en onderwijzers was hiervan de oorzaak. Begin twintigste eeuw telde Nederland ongeveer 12.000 turners, waarmee het vermoedelijk de tweede sport na schaatsen was.¹³⁴ In 1914 kenden de gymnastiekbonden bijna 30.000 leden, in 1924 ruim 40.000. Daarmee deed gymnastiek pas vanaf het begin van de jaren twintig iets onder voor voetbal, dat halverwege dit decennium zo'n 50.000 beoefenaars trok. Het bleef tot in de jaren vijftig – op geringe afstand van voetbal – de tweede sport: in 1947 stonden 178.565 turners tegenover 263.519 voetballers. Handbal doet het in Nederland wat minder goed dan in Denemarken en verscheidene andere door Duitsland beïnvloede landen. De oorzaak hiervan kan zijn dat in ons land korfbal eveneens is uitgegroeid tot een veelvuldig beoefende sport. Ook de ontwikkeling van deze sport werd door onderwijzers gedragen en viel bij de gymnastiekbeweging in goede aarde. Hoewel korfbal lange tijd beperkt bleef tot het westen van Nederland en handbal sterker aansloeg in gebieden die aan Duitsland grensden, trokken beide sporten ongeveer dezelfde clientèle.¹³⁵ De oprichting van de Nederlandse Handbalbond was voor een krant reden om te kopen: "Korfballers weest op uw hoede! Nederlandsche Handbalbond tracht spelers aan den Korfbalbond te onttrekken".¹³⁶ Samen zouden beide sporten in 2003 met 153.442 leden de zevende plaats innemen. In Denemarken is voetbal eveneens de populairste sport, badminton de derde en tennis de vierde, terwijl handbal en gymnastiek respectievelijk de tweede en zesde plaats innemen.

De Duitse invloed was in Frankrijk van minder duurzame aard. De gymnastiekbeweging bloeide hier op na de verloren oorlog met Duitsland. De eerste gymnastiekclubs ontstonden in de gebieden die het meest door Duitsland waren beïnvloed; de eerste sportclubs daarentegen hadden hun oorsprong in Parijs en de havens waar de meeste contacten met Engeland bestonden. Ook hier bleef de

beoefening van de Engelse sporten aanvankelijk beperkt tot de maatschappelijke bovenlaag en waren in de gymnastiekclubs over het algemeen leden van sociaal lagere kringen actief. Daardoor vormde de popularisering van voetbal en rugby een bedreiging voor de gymnastiekclubs. Als reactie betrokken veel van deze clubs de beoefening van voetbal en rugby binnen de eigen organisatie. De bestuurders meenden dat het beter was deze sporten in de eigen clubs op te nemen en zo nog invloed op de leden en hun wijze van sportbeoefening te houden dan ze aan andere sportclubs te verliezen.¹³⁷

Gezien de relatie tussen internationale machtsverhoudingen en de diffusie van sporten is het merkwaardig dat in het hedendaagse mondiale sportstelsel slechts weinig sporen tot Frankrijk terugvoeren. Alleen wielrennen wordt gezien als een typisch Franse sport, al droegen tot de eeuwwisseling ook Engelsen aan de ontwikkeling ervan bij.¹³⁸ De verspreiding van deze enige sport met Franse antecedenten beantwoordt aan het algemene patroon van verspreiding. Tegenwoordig trekt wielrennen in verhouding tot andere sporten de meeste beoefenaars in landen die binnen de Franse invloedssfeer hebben gelegen en die aan Frankrijk grenzen. De wielverbonden van Frankrijk, België, Luxemburg, Italië, Spanje en Zwitserland hebben naar verhouding de meeste leden.

Een aantal samenhangende factoren kunnen deze geringe Franse invloed verklaren. Het aanzien van Frankrijk was in de tweede helft van de negentiende eeuw enigszins op zijn retour. In het tijdperk van sportificering domineerde Engeland en moest Frankrijk ook aan Duitsland macht en invloed afstaan. Het kende in de tweede helft van de negentiende eeuw minder bevolkingsgroei en verstedelijking dan de andere Europese grootmachten en moest bovendien de militair en economisch belangrijke provincie Elzas-Lotharingen prijsgeven. Niettemin handhaafde Frankrijk zich als een vooraanstaande mogendheid. Het bleef een rijk land met hoge inkomens en een grote export, bouwde een koloniaal rijk op en herstelde in economisch opzicht tussen 1879 en 1924 opvallend snel.¹³⁹ Het behield ook als cultureel centrum een vooraanstaande positie in het beeld van de meeste Europeanen. Het kende in de tweede helft van de negentiende eeuw vernieuwers op het gebied van de muziek (Debussy), literatuur (Flaubert, Verlaine) en schilderkunst (Monet, Cézanne).

Hoewel de Fransen zich veel moeite getroostten om hun cultuur te verspreiden en op te leggen in hun koloniën en de landen in hun invloedssfeer, legden zij bijzonder weinig nadruk op de rol van de sport. Wellicht heeft dit te maken met de intellectuele geringschatting van sport. Hoewel dit verschijnsel nooit goed is onderzocht, lijkt het in Frankrijk in sterkere mate aanwezig te zijn geweest dan in Engeland en de Verenigde Staten.¹⁴⁰

4.1.3 Schaatsen in Nederland: nationale popularisering en internationale marginalisering

In de populariteitsrangordes van diverse landen komen één of meer gesportificeerde inheemse vermaken voor die de concurrentie met de geïmporteerde sporten hebben overleefd: in Ierland de Keltische sporten en camogie, in Frankrijk pétanque, in Oostenrijk Eisstocksport en Heeressport, in Zweden oriëntatielopen, bandy en floorball; in de Balkanlanden worstelen en in Nederland schaatsen. Vergeleken met de Duitse en Engelse sporten valt bij deze gesportificeerde inheemse vermaken op dat een grote populariteit in 'eigen' land samengaat met een zeer beperkte mate van verspreiding en popularisering in andere landen. De receptie van deze sporten is beperkt gebleven tot de nationale grenzen van het land waar ze zijn geëvolueerd. Het hardrijden op de schaats is hiervan een intrigerend Nederlands voorbeeld.

Oud-Nederlandse vermaken

Paardenrennen, schaats- en zeilwedstrijden noemde Ter Gouw in 1871 de nationale vermaken van Nederland. De meeste andere traditionele vermaken hadden een regionaal karakter: bijvoorbeeld het Zeeuwse ringrijden, het Twentse klootschieten, het Friese en West-Friese kaatsen, het Limburgse beugelen en het Noord-Hollandse kolven. Daarnaast bestonden er tal van gewelddadige vermaken, zoals kat- en vogelknuppelen, paling- en ganstrekken en bekkensnijden.¹⁴¹

In de loop van de negentiende eeuw veranderden sommige van deze vermaken van karakter, doordat leden van de aristocratie en de gegoede burgerij zich meer met de organisatie gingen bemoeien. Zij streefden daarmee nationale welvaartsbevordering en volksbeschaving na. Zo werd de Nederlandsche Kaats Bond opgericht door leden van de gegoede burgerij die door middel van deze organisatie het drankgebruik, vloeken en spuwen op en rond de kaatsbanen trachtten tegen te gaan. Een ander motief kwam voort uit het toenemende nationale bewustzijn in deze kringen. De schaalvergroting en integratie van de Nederlandse samenleving leidden bij hen eerst tot pogingen om het regionale kader te ontstijgen en in hun doen en laten een meer nationale gezindheid te laten blijken. Wilde het kaatsen respect afdwingen, dan diende dit volksvermaak op nationaal niveau te worden georganiseerd.¹⁴²

Door de vroege organisatievorming, reglementering en standaardisering ontsnapte kaatsen enigszins aan het lot dat de meeste oud-Hollandse vermaken was beschoren: reductie tot een bespot tijdverdrijf dat een marginaal bestaan leidt in enkele meer perifere gebieden van de Nederlandse samenleving. Men lacht om het Friese fierljeppen, terwijl prestaties in het polsstokhoogspringen serieus worden genomen en bewondering wekken. Het verschil tussen beide is de mate van integratie in de internationale sportwereld. Fierljeppen is blijven steken

in het slootjespringen op het Friese platteland, terwijl polsstokhoogspringen een plaats heeft bemachtigd in het programma van de atletiek en overal ter wereld in grote stadions plaatsheeft. Een voorwaarde voor acceptatie en overleving was de overname van de karakteristieken van de moderne sport. Fierljeppen, kolven, beugelen en klootschieten slaagden daar onvoldoende in. Eind negentiende eeuw genoten ze nog slechts enige populariteit onder boeren en ouderwetse burgers. Ze ontstegen het regionale niveau niet en marginaliseerden ten opzichte van de geïmporteerde sporten.¹⁴³

Hardrijden op de schaats is een uitzondering op de regel. Het is het enige oud-Nederlandse vermaak dat zich tot een massaal beoefende wedstrijdsport heeft ontwikkeld. De Koninklijke Nederlandse Schaatsenrijders Bond telde in 2003 ruim 170.000 leden en is daarmee de vijfde sportbond van Nederland.¹⁴⁴ Maar in internationaal verband telt deze schaatsdiscipline nauwelijks mee; evenmin als de korfbalsport, een ander product van Nederlandse bodem.

Korte baan, lange baan, shorttrack: regionaal, nationaal, internationaal

Nederland is het enige land in Europa, en vermoedelijk in de wereld, waar het hardrijden op de schaats tot de tien meest beoefende takken van sport behoort. Het ligt voor de hand de oorzaak hiervan in eerste instantie te zoeken in de gunstige klimatologische en geografische omstandigheden. In de tijd die aan het aanleggen van de kunstijsbanen voorafging (de eerste afgesloten kunstijsbaan werd in 1876 in Londen aangelegd; Nederland kreeg er pas vlak voor de Tweede Wereldoorlog één)¹⁴⁵, kon alleen onder bepaalde condities worden geschaatst. In Nederland waren deze gunstig: het is een land met diverse regionale stelsels van sloten, rivieren, kanalen en meren die het overbruggen van lange afstanden mogelijk maken; er valt in vergelijking met noordelijke landen betrekkelijk weinig sneeuw; er zijn weinig hoogteverschillen die voor een sterke waterstroming zorgen; en de winters maken schaatsen vaak mogelijk, maar zijn niet streng genoeg om er een straf van te maken. De Scandinavische landen hebben als nadeel dat de kou extreem kan zijn en dat dikke pakken sneeuw het schaatsen bemoeilijken, maar daar staat tegenover dat schaatsen er vrijwel ieder jaar mogelijk is. In Nederland is dat iedere winter maar weer afwachten. Maar ook dát kan juist onderdeel zijn van de pret als het wel tot schaatsen komt. In de negentiende eeuw gingen de eerste schaatsmogelijkheden van een winter steevast gepaard met grote ijsfeesten, die werden opgeluisterd met snelheidswedstrijden en avonden met muziek en dans in de herbergen.¹⁴⁶

Niettemin moet de uniciteit van de Nederlandse omstandigheden niet overschat worden. Ook andere landen kennen gebieden met uitstekende schaatscondities. Het Fendistrict nabij Cambridge is in Engeland het traditionele schaatsgebied; *fen-skating* stond lange tijd gelijk aan *speed-skating*. Er zijn prachtige meren-

gebieden in Scandinavië, in Duitsland ten oosten van Hamburg, in het noorden van Polen en in de Baltische staten. Ook Rusland, Noord-Amerika en verschillende Aziatische landen (onder meer China en Japan) bieden goede schaatsmogelijkheden. Als wintersportvakantie bezochten Engelse ondernemers in de negentiende eeuw Scandinavië om aldaar schaatstoertochten te maken. In feite werd (in Scandinavië sinds ongeveer de elfde eeuw, maar in China vermoedelijk al eerder) en wordt er in ieder land geschaatst waar bevroren plassen en waterwegen zijn aan te treffen.¹⁴⁷

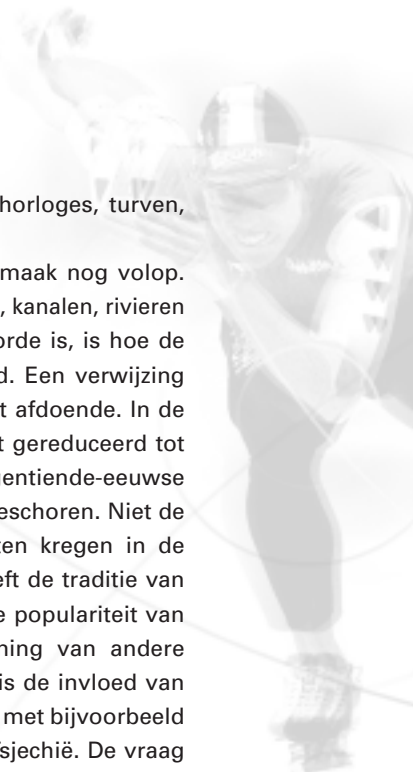
Een andere verklaring zou kunnen zijn dat de huidige populariteit van de schaatsport een uitvloeisel is van het massale ijsvermaak waarover buitenlanders in de achttiende en negentiende eeuw met verwondering spraken.¹⁴⁸ Vermoedelijk werd het buitenlandse beeld van Nederland als schaatsland versterkt door de Hollandse schilders die het schaatsvermaak op doek vastlegden. Aangezien de internationale contacten gering waren en zij, voor zover aanwezig, via de nationale elites verlieden, speelden dergelijke afbeeldingen een belangrijke rol in de beeldvorming. De Nederlandse schilders kenden in die tijd een internationale reputatie. Bovendien zorgde de internationaal vooraanstaande positie van de Republiek der Verenigde Nederlanden ervoor dat vele buitenlandse ogen op dit land gericht waren. Zij zagen dat het Nederlands ijsvertier betrekkelijk standsvrij was. Ijspret was voor iedereen; hoog en laag, man en vrouw, jong en oud nam er aan deel. Weliswaar legde de sociale elite zich voornamelijk toe op het sierlijke schoonrijden en was het hardrijden iets voor de mannen van het platteland, toch was iedereen op het ijs te vinden. Dat gold in het buitenland in mindere mate. In Duitsland was schaatsen voor vrouwen lange tijd taboe; in Frankrijk was het schaatsenrijden ten tijde van Lodewijk XVI een elite-aangelegenheid.¹⁴⁹

In Nederland was schaatsen wel een waar volksvermaak en dit werd met snelheidswedstrijden en ijsfeesten opgeluisterd. Kasteleins en herbergiers speelden bij de organisatie van dergelijke feesten een belangrijke rol met het oog op de omzet, zoals ook tegenwoordig nog veel stempelplaatsen van schaatstoertochten in cafés en restaurants zijn gelokaliseerd. Zoals bij andere volksvermaken trokken dorpsnotabelen in de loop van de negentiende eeuw de organisatie van wedstrijden naar zich toe. Ook op schaatsgebied hing de toenemende interventie van deze heren samen met pogingen tot welvaartsverbetering en volksbeschaving. De ijs- en schaatsclubs die zij vormden, hadden de bevordering van ijsvermaak en het onderhoud van ijswegen ten doel. Door dit werk uit te besteden aan werklozen, boden zij hen een vaak noodzakelijke bron van inkomsten.¹⁵⁰ De wedstrijden gingen van begin af om prijzen in natura of om geld. Deze prijzen waren betrekkelijk hoog en vormden vaak een essentiële aanvulling op het inkomen van boeren, schippers en vissers, voor wie het werk tijdens strenge winters gedurende lange

tijd stil kwam te liggen. Zakken meel, stukken vlees, gouden horloges, turven, kledingstukken of oorijzers lagen voor de winnaar klaar.

In een wat andere vorm bestaat het schaatsen als volksvermaak nog volop. Zodra de gelegenheid zich voordoet, lopen de Nederlandse sloten, kanalen, rivieren en meren vol met schaatsers. Maar de vraag die hier aan de orde is, is hoe de huidige populariteit van de schaatssport kan worden verklaard. Een verwijzing naar de historische continuïteit is daarop om twee redenen niet afdoende. In de eerste plaats zijn vrijwel alle volksvermaken van voorheen juist gereduceerd tot marginale sporten. Ook het wedstrijdschaatsen dat in het negentiende-eeuwse Nederland hoogtij vierde, het kortebaanschaatsen, was dit lot beschoren. Niet de inheemse vermaken maar geïmporteerde, buitenlandse sporten kregen in de twintigste eeuw een grote populariteit. In de tweede plaats heeft de traditie van schaatsvermaken in Nederland alleen geleid tot een opvallende populariteit van het langebaanschaatsen. Afgaande op de mate van beoefening van andere schaatssporten, zoals kunstschaatsen, ijshockey en shorttrack, is de invloed van deze schaatstraditie slechts gering geweest, zeker in vergelijking met bijvoorbeeld Canada, de Verenigde Staten, Rusland, Zweden, Duitsland en Tsjechië. De vraag die dus moet worden beantwoord, is waarom de vroegere schaatstraditie in Nederland alleen doorwerkt in het langebaanschaatsen en waarom het grote nationale enthousiasme voor deze tak van sport samengaat met een geringe internationale weerklank.

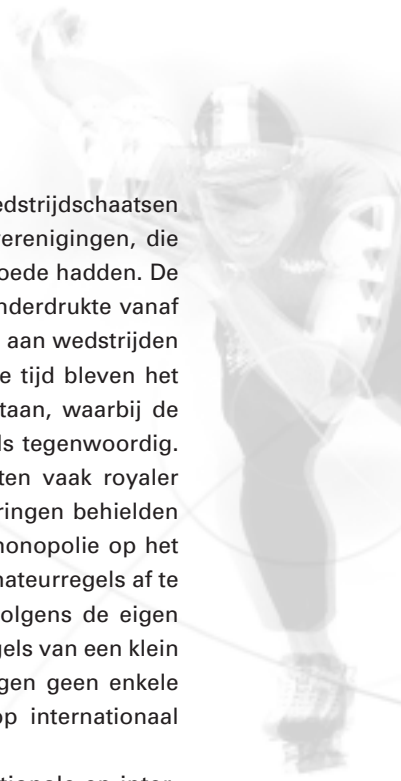
In de tweede helft van de negentiende eeuw kwamen schaatsclubs en schaatsbonden tot stand die zich gingen bezighouden met het organiseren van internationale amateurwedstrijden. Hun activiteiten druisten in tegen de intentie en het karakter van de lokale ijsverenigingen.¹⁵¹ Deze ontwikkeling vertoont grote overeenkomst met wat zich rond dezelfde tijd bij het roeien voordeed. Kosmopolitisch ingestelde jonge mannen uit hogere milieus zetten een volksvermaak op een andere, onderscheidende wijze voort in clubs die niet voor iedereen toegankelijk waren. De eerste schaatsclubs van deze aard ontstonden in Engeland rond 1840. Op initiatief van een van de pionierclubs kwam in 1879 de National Skating Association of Great Britain tot stand, waarvan de Hertog van Devonshire en de Graaf van Leicester de eerste voorzitters waren. Zij stelden de amateurstatus verplicht voor de wedstrijden die zij uitschreven en voerden wedstrijden over langere afstanden in, waarmee zij afweken van de volkstraditie. Ook richtten zij hun sport meer in naar de wensen van de deelnemers dan van het publiek. Terwijl de volkstraditie bestond uit een knock-outcompetitie van tegen elkaar uitkomende schaatsers, werd de winnaar volgens de nieuwe reglementen van de Skating Association bepaald door de tijd. Dat ontnam de toeschouwers een belangrijk deel van de spanning. En toeschouwers waren een essentieel

onderdeel van de traditionele wedstrijden, zowel voor het prijzengeld uit de entreeheffingen als voor de omzet van de organiserende of betrokken herbergiers. De nieuwe amateurregel was buitengewoon onaantrekkelijk voor de armen, die met schaatsen hun karige inkomen iedere winter aanvulden. De beste amateurs, zoals Tebbutt en Goodman, waren vermogende mannen van "standing and education" die, zoals de uitdrukking gaat, niet voor geld maar voor hun plezier schaatsten.¹⁵²

De Skating Association nam eind negentiende eeuw het initiatief om tot internationale schaatsontmoetingen te komen met geestverwanten en standgenoten van andere nationaliteiten. Zo kwam ook op Engelse uitnodiging de Nederlandse Schaatsenrijders Bond (later de KNSB) tot stand. Ondanks de lange Hollandse schaatstraditie aanvaardde de Nederlandse schaatsbond – zij het met enkele amendementen – het conceptreglement dat het in 1882 door de Britse Skating Association kreeg voorgelegd. De Britse schaatsregels waren richtinggevend; zo werden ook de afstanden op de eerste officiële wereldkampioenschappen te Amsterdam over Engelse mijlen verreden. Omdat iedere club een grote autonomie behield bij de regelgeving van de eigen wedstrijden, was er al spoedig geen weg meer te vinden in de chaos van records en kampioenschappen. Om daaraan een einde te maken, richtten vertegenwoordigers uit verschillende landen op initiatief van de Nederlander Pim Mulier een internationale schaatsbond op. Deze bepaalde dat wedstrijden in amateurverband zouden worden verreden, in paren, op tijd, op een ovalen baan en over afstanden van 500, 1.500, 5.000 en 10.000 meter. Zodoende stemden de nationale schaatsorganisaties hun beleid op elkaar af en maakten zij zich nadrukkelijk los van de traditionele vormen van schaatsvermaak in hun land. De nieuwe schaatswijze was duidelijk in het nadeel van de 'professionele' schaatsers, die hun wedstrijden gewoonlijk over een korte afstand en op een recht stuk ijs verreden en nu kansloos bleken.¹⁵³

De lokale tradities, zoals het fen-skating in Engeland en het Friese schaatsen op de korte baan, bleven voortbestaan, maar ontkwamen op langere termijn niet aan marginalisering; het lot van alle vroegere volksvermaken. Ze werden door de eerste westerse stedelingen die zich op de internationale schaatsvorm toelegden, als achterlijk, provinciaals en ouderwets gezien. Baron de Salis omschreef het kortebaanschaatsen in de *Leeuwarder Courant* als het hardrijden dat thuishoort in een eeuw waarin lichamelijke kracht boven talent wordt gevierd, "en niet in de onze". Hij schilderde het af als verouderde kermispretjes. Later voegde een bondsvoorzitter hieraan toe: "De professionalwedstrijden werden gelaten voor wat ze waren, het klauwen van de korte-baan, dikwijls in primitief kostuum, had voor het groote publiek toch altijd wat aantrekkelijks en dat te willen veranderen zou toch niet lukken, maar de Amateurwedstrijden, dat was het gebied waarop wat te doen was en waarop men ook wilde werken."¹⁵⁴

De kloof groeide tussen de KNSB, die het internationale wedstrijdschaatsen vertegenwoordigde, en de talloze plaatselijke en regionale ijsverenigingen, die het kortebaanschaatsen, toerrijden en de ijsfeesten onder hun hoede hadden. De KNSB trok alle bemoeienis met het kortebaanschaatsen in en onderdrukte vanaf 1904 het professionalisme door schaatsers te diskwalificeren die aan wedstrijden deelnamen die buiten de bond om waren georganiseerd. Lange tijd bleven het korte- en langebaanschaatsen gescheiden van elkaar voortbestaan, waarbij de laatste, moderne wedstrijdvariant lang niet zo sterk aansprak als tegenwoordig. Integendeel, de gewestelijke en provinciale schaatsbonden zaten vaak royaler in de leden dan de nationale schaatsbond zelf.¹⁵⁵ Beide groeperingen behielden soevereiniteit in eigen kring. De KNSB slaagde er niet in een monopolie op het organiseren van wedstrijden te veroveren en de naleving van amateurregels af te dwingen. De ijsverenigingen organiseerden hun wedstrijden volgens de eigen regels en wensten zich niet te conformeren aan de opgelegde regels van een klein groepje bestuurders uit het westen van het land, maar verkregen geen enkele zeggenschap over zaken die samenhangen met wedstrijden op internationaal niveau.

Het machtigste wapen van de KNSB, het monopolie op nationale en internationale kampioenschappen, was nog niet krachtig genoeg om deze concurrentiestrijd in zijn voordeel te beslechten. Er waren nog genoeg schaatsers die meer waarde hechtten aan het winnen van geld en goederen en prestige in de onmiddellijke omgeving dan aan nationale en internationale titels en medailles. Geeske Woudstra won nog in 1928-1929 volgens eigen zeggen ongeveer 2.000 gulden met het kortebaanschaatsen. Naarmate de eenwording van Nederland voortging en de identificatie met de natie als geheel sterker werd, nam de betekenis van het kortebaanschaatsen af. De organisatie van het eerste nationale kampioenschap op de korte baan in 1924 kon deze trend niet meer ombuigen. Lokale tradities verloren het van nieuwe (inter)nationale gebruiken. De betere sociale voorzieningen ondermijnden ook de functie van de traditionele hardrijderijen om de recepte ter beschikking te stellen voor "krachtig voedsel voor de armen".¹⁵⁶ Na de Tweede Wereldoorlog trok het langebaanschaatsen grote aantallen mensen weg van de korte baan en daarmee ook het grootste schaatstalent. In 1954 moesten de kortebaanschaatsers zelfs op de eigen afstand hun meerdere erkennen in de langebaanschaatsers. Om de daling van het niveau tegen te gaan, besloot in 1963 ook het gewest Friesland geldprijzen af te schaffen om zodoende uitwisseling van schaatsers van lange en korte baan mogelijk te maken.¹⁵⁷

De aanleg van kunstijsbanen gaf het kortebaanschaatsen in de jaren zestig de nekslag. Deze ronde 400-meterbanen dwongen naleving van de internationale regels af. Voor de jeugd was deze innovatie een nieuw teken dat het kortebaanschaatsen achterhaald was. Zo ook was de aanleg van een kunstijsbaan voor

Atje Keulen-Deelstra, vóór haar vele internationale schaatskampioenschappen op de lange baan ook een bekend kortebaanschaatster in Friesland, reden om het eens op de lange baan te proberen. Haar regionale bekendheid veranderde in een nationale vermaardheid, maar ze bleef een *local hero*. Alleen de grenzen zijn wat opgetrokken. Hardrijders zijn alleen in eigen land wereldberoemd.¹⁵⁸

Hoewel het kortebaanschaatsen naar de achtergrond is verdwenen, zette het schaatsen als Nederlands volksvermaak zich voort. Daardoor hebben veel Nederlanders de basistechnieken van het norenrijden onder de knie. De lange traditie van het schaatsen als volksvermaak in ons land zorgde er bovendien voor dat het westerse, stedelijke, licht elitaire karakter van het schaatsen op de lange baan betrekkelijk gemakkelijk erodeerde. De schaatsbond was niet op een exclusivering uit, maar trachtte juist zo veel mogelijk mensen te bewegen om van de korte baan naar de lange baan over te stappen. En het grote publiek zag in de nieuwe schaatsvariant evenmin een bijzondere, chique sport.

Omdat de basis van het volksvermaak op het platteland lag, is het nooit een stedelijke arbeiderssport geworden als voetbal, maar een sport van buiten de westelijke grote steden, voor de 'gewone' man of vrouw uit kleine dorpjes in het Hollandse land. Terwijl de kunstijsbanen louter in grote steden te vinden zijn, kwamen veel topschaatsers uit de laatste vijftig jaar uit polder en platteland. Anton Pesman was een Groninger boerenzoon, Kees Verkerk een caféhouderszoon uit Puttershoek. Anton Huiskes kwam uit Twente, Kees Broekman uit De Lier en Piet Kleine uit Drenthe. Rintje Ritsma werd geboren in Lemmer, Gianni Romme in Lage Zwaluwe, Marianne Timmer in Sappemeer en Gretha Smit in Rouveen.

Ondanks de internationale successen vertoont het algemene ledental van de KNSB sinds 1960 een neergaande lijn. Maar deze achteruitgang van het langebaanschaatsen is gepaard gegaan met een opbloei van het toerschaatsen. Met de internationalisering van contacten en invloeden wint de romantiek van de nationale folklore aan kracht. Weer of geen weer, als er ijs ligt, binden Nederlanders massaal de schaatsen onder. Koek-en-zoopie-tenten, medailles, tochten van 40, 60 of 120 kilometer, langs het riet, onder bruggetjes door, klûnend over de weg: voor de buitenlander onbegrepen folklore, voor de Nederlander deel van zijn of haar nationale identiteit.

Het regionaal betekenisvolle kortebaanschaatsen ging ongeveer vijftig jaar geleden definitief over in het langebaanschaatsen dat op nationale schaal georganiseerd is. In internationaal perspectief wil het evenwel niet vloten met deze schaatsvariant, waardoor het aan belang inboet naarmate het integratie- en identificatieniveau zich naar een mondiaal niveau uitstrekken. Terwijl men zich in Nederland blind staart op deze schaatsvariant, legt het buitenland zich toe op concurrerende varianten: inline skating en shorttrack. In het kielzog van

kunstschaatsen en ijshockey maakt shorttrack gebruik van de infrastructuur van overdekte kunstijsbanen die voor deze twee sporten in gebruik zijn. Dat biedt het shorttrackschaatsen grotere en gemakkelijkere expansiemogelijkheden in vergelijking met het langebaanschaatsen, dat het moet doen met 400-meterbanen die buiten Nederland in veel mindere mate zijn aangelegd.

Met shorttrack zijn we niet terug bij af, hoewel de afstand weer kort is. Waar het langebaanschaatsen in toenemende mate wordt geassocieerd met een folkloristisch Nederlands volksvermaak, is shorttrack de nieuwste, internationale variant afkomstig uit de Verenigde Staten en Canada. Het shorttrackschaatsen is in korte tijd internationaal verspreid en heeft de status van een volwaardige olympische sport gekregen, terwijl het langebaanschaatsen als zodanig onder druk staat. Nederland en Noorwegen moeten het in deze kansloze strijd opnemen tegen de Verenigde Staten en Canada.

Op het winterse toneel had het hardrijden op de schaats het toch al niet gemakkelijk. Ook de prominente rollen van ijshockey en kunstschaatsen en van *coming-star* shorttrack staan in de schaduw van de hoofdrol die skiën en andere alpinesporten, zoals snowboarden, onder de wintersporten opeist. Ontwikkelde het hardrijden op de schaats zich tot een volkse sport, skiën was lange tijd alleen voor de elite weggelegd. Het heeft wat het schaatsen op de lange baan ontbeert: een band met de bemiddelde klasse en de mondaine wintersportverblijven. Doordat in westerse landen de uitbreiding van de middenklasse en vergroting van de welvaart het skiën binnen het bereik van grotere groepen mensen heeft gebracht, is de schaatssport verder onder druk komen te staan. In traditionele schaatsnaties als Noorwegen en Finland boet het schaatsen aan populariteit in ten gunste van skiën. Ook in Nederland is deze tendens aanwezig, zij het op een wat andere wijze. Men prefereert het prestigieuze skiën, maar draagt het schaatsen nog altijd een warm hart toe, als die typisch Hollandse sport met koek-en-zoopientjes, Friese hoempapa-bands en ieder jaar een wereldkampioen.

4.2 Nieuwe verhoudingen, andere sportvoorkeuren: ontwikkelingen na 1945

4.2.1 Afkalving van de Europese macht en de opkomst van niet-Europese sporten

Eind negentiende en begin twintigste eeuw domineerden Duitsland en Engeland de ontwikkelingen in Europa. Frankrijk had een stapje terug moeten doen, maar bleef een vooraanstaande mogendheid. De invloed van deze grootmachten werd in de loop van de twintigste eeuw teruggedrongen door niet-Europese staten: de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en Japan.

De interventie door de Verenigde Staten in de Eerste Wereldoorlog was een indicatie voor de verzwakte positie van de Europese mogendheden. De vérstrek-

kende gevolgen van de ineenstorting van de beurs van Wall Street gaven verder aan dat de autonomie van de Europese grootmachten tanende was. De Tweede Wereldoorlog maakte definitief duidelijk dat zij hun eigen zaken niet meer konden oplossen. Amerikaanse hulp was essentieel voor de West-Europese wederopbouw. De dollar werd de eenheid waaraan de waarde van de andere munten werd afgemeten. Overal ter wereld maakten koloniën zich los van de oude Europese overheersing.

De oude machtsverhoudingen maakten plaats voor een nieuwe machtsbalans waarin twee buiten-Europese machten, de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten, wereldwijd de dienst uitmaakten. De vorming van de tegenpolen NAVO en Warschau Pact en de Comecon en Raad van Europa bevestigden de breuk van Europa in een westelijk en oostelijk deel dat tot het communistisch failliet in de late jaren tachtig zou voortbestaan. West-Europa was afhankelijk van Amerikaanse steun, Oost-Europa werd geheel binnen de invloedssfeer van de Sovjet-Unie getrokken. Het culturele leven van Oost-Europa werd door Rusland beïnvloed, dat van het westen door de Verenigde Staten. Duitsland en Japan waren verslagen en legden zich zonder militaire beslommeringen toe op de wederopbouw van hun geruïneerde industrie. Beide landen hadden hierin zo'n succes dat zij in de laatste decennia weer uitgroeiden tot economische supermachten.¹⁵⁹

4.2.1.1 Sovjetisering van de sportbeoefening

Terwijl de West-Europese landen na de Tweede Wereldoorlog probeerden de continuïteit met de vooroorlogse periode te herstellen, ondergingen Oost-Europese landen een radicale cesuur. Beide groepen landen gingen deel uitmaken van twee machtsblokken die militair en ideologisch tegenover elkaar kwamen te staan. Deze tweedeling dreef ook in cultureel opzicht een wig tussen Oost- en West-Europa, hoewel – zoals Rupnik het uitdrukt – het IJzeren Gordijn wat cultuur en levensstijl betreft oostelijker lag dan in politiek opzicht gold. In de Oost-Europese landen werden de banden met de West-Europese cultuur tijdelijk verbroken. Daarvoor in de plaats kwam een sovjetisering van de cultuur, waarin kunst, literatuur, muziek en sport een politiek doel dienden.¹⁶⁰ Deze ontwikkeling heeft geleid tot een aantal verschillen in de sportpatronen van West-Europese en voormalige Oostbloklanden, waarvan de geringe populariteit van tennis, golf, badminton en squash in de laatste groep landen de meest opvallende is.

Rusland ontwikkelde eind negentiende eeuw geen eigen sporten die internationale verspreiding kregen. Het lag begin twintigste eeuw op verschillende terreinen nog ver achter op het westen. Het was grotendeels agrarisch, kende grote verschillen tussen stad en platteland en was sterk afhankelijk van de import van technologie. In het streven naar modernisering keek het westwaarts. Het trok

ondernemers uit Engeland, Duitsland en Frankrijk aan, die in de tweede helft van de negentiende eeuw de nieuwe sporten introduceerden.¹⁶¹

De beoefening van deze sporten bleef in Rusland lange tijd tot de hogere standen beperkt en kwam na de revolutie van 1917 stevig onder vuur te liggen. De kritieken die vanuit de marxistisch-leninistische leer werden geuit, echoden de bezwaren die de gymnastiekbeweging tegen de 'burgerlijke sport' hadden ingebracht. Nog in 1929 veroordeelde het Centrale Partijcomité per decreet de recordjagerij. Deze houding veranderde in de jaren dertig. Bij de enorme sociaal-economische veranderingen die onder Stalin werden doorgevoerd, werden ook organisaties voor lichamelijke opvoeding en sport ingeschakeld. Arbeidsproductiviteit en sportbeoefening werden aan elkaar gekoppeld. Verwacht werd dat de sportbeoefening de mensen sterker zou binden aan bedrijven, vakbonden en de politieke partij. Het ledental van sportorganisaties steeg enorm; als we de sovjetstatistieken mogen geloven van 250.000 in 1924 tot 6,5 miljoen in 1934.¹⁶² Dit nieuwe accent op sportbeoefening hing samen met de toenemende rivaliteit met het westen en de toenemende publieke belangstelling voor sport. Om de sportbeoefenaars te stimuleren en te helpen de achterstand in sportprestaties in te halen, werd een rangenstelsel van sportniveaus ingesteld. De overheidssteun was bovenal gericht op de topsporters die met hun prestaties het internationale prestige van de Sovjet-Unie dienden te vergroten. Per decreet kregen de sovjet-topsporters in 1948 de opdracht "in de komende jaren in de belangrijkste sporten de eerste positie in de wereld te veroveren".¹⁶³ Om dit mogelijk te maken, traden sovjetsportorganisaties na de Tweede Wereldoorlog voor het eerst toe tot de 'burgerlijke' internationale sportorganisaties. In 1946 werd de Sovjet-Unie lid van de organisaties voor voetbal en gewichtheffen. In 1952 nam het voor het eerst sinds de revolutie deel aan de Olympische Spelen te Helsinki.

De Sovjets legden de nadruk op de amateursporten die deel uitmaakten van het olympische programma. Andere communistische landen namen deze sportpolitiek over. Omdat de Partij controle had over de media, het onderwijssysteem, de sportorganisaties, sportbegeleiding en faciliteitsvoorziening, ontstonden voor deze sporten meer mogelijkheden tot beoefening. Dit was bij uitstek het geval in de voormalige DDR. Als er in een tak van sport maar een olympische medaille te behalen viel, werd de beoefening ervan gestimuleerd, werden goede faciliteiten gecreëerd en talenten gerekruteerd en begeleid. Tennis, golf, cricket en squash misten deze steun, omdat zij niet tot de uitverkoren olympische sporten behoorden.¹⁶⁴ Zij golden bovendien als symbolen van de kapitalistische elite die niet overeenkwamen met 'de belangen van de arbeidersklasse'. Naast deze directe invloed was de sovjetoverheersing ook op indirecte wijze verantwoordelijk voor het achterblijven van deze sporten. In het westen steeg de populariteit van deze

sporten met de groei van de welvaart en de uitbreiding van de hogere middenklasse. Door de sociaal-economische stagnatie in het Oostblok steeg de algemene welvaart hier veel minder. Daarmee ontviel de belangrijkste reden van de groei van deze sporten achter het IJzeren Gordijn.

Alleen Tsjechië en Slowakije vormden wat tennis betreft een uitzondering op deze regel. Er zijn geen onderzoeken hiernaar voorhanden die een verklaring bieden. Wel levert de in dit boek ontvouwen theorie van de differentiële popularisering van sporten een hypothese op die deze anomalie kan verklaren. Het is van belang om de lange traditie van de tennissport in het voormalige Tsjechoslowakije onder ogen te zien. De sovjetisering hield direct en indirect wel een popularisering van de tennissport in Oost-Europese landen tegen, maar drong de bestaande populariteit van tennis in het voormalige Tsjechoslowakije niet terug. Dat tennis in Bohemen en Moravië vóór de sovjetisering een grotere populariteit genoot dan elders in Midden-Europa en de Balkan, hangt samen met de sterke verschillen in economische ontwikkeling. Vóór de communistische machtsovername betrof het een betrekkelijk geavanceerd industrieel gebied. Rond de eeuwwisseling behoorde het tot het meest geïndustrialiseerde deel van het Oostenrijk-Hongaarse rijk.¹⁶⁵ Hierdoor bestond er in dit gebied in vergelijking met omringende landen enerzijds een intensievere relatie met Engeland en anderzijds een grotere groep die behoorde tot de rijke burgerij. Onder hen trok tennis van de Engelse sporten de meeste beoefenaars. De tennistraditie die zodoende al vóór de Tweede Wereldoorlog in het voormalige Tsjechoslowakije was ontstaan, zette zich onder sovjetoverheersing voort. In het huidige Tsjechië is tennis de tweede sport na voetbal.

4.2.1.2 De differentiële popularisering van Amerikaanse sporten

Al vóór 1900 verschenen er artikelen over de toename van de Amerikaanse invloed in Latijns-Amerika en het gebied rondom de Pacific. In de Europese cultuur drong de Amerikaanse invloed later door.¹⁶⁶ Dat had tot gevolg dat honkbal, basketbal en volleybal zich pas in Europa verbreidden toen zij in Latijns-Amerikaanse en Aziatische landen reeds enige tijd bekendheid genoten. Hier en daar waren enkelingen in Europa al rond de eeuwwisseling van deze Amerikaanse sporten op de hoogte, maar georganiseerde beoefening in breder verband kregen deze sporten pas met de interventie van Amerikaanse strijdkrachten in de Eerste Wereldoorlog. Nadien duurde het nog enige decennia voordat de populariteit van deze sporten aanzienlijk steeg. Die toename kwam tot stand tussen 1950 en 1980, toen de macht en het prestige van de Verenigde Staten een hoogtepunt bereikten. In Nederland bedroeg het totaal aantal leden van de organisaties van Amerikaanse sporten 6.860 in 1950 en 196.707 in 1980. Van 1963 tot 1980, steeg dit ledental met 425 procent, terwijl het totaal aantal leden van

sportorganisaties groeide met 181 procent. In 1963 behoorden geen Amerikaanse sporten tot de tien meest beoefende sporten van Nederland en bevond zich alleen volleybal bij de eerste twintig. Twintig jaar later was volleybal de vierde sport en hadden basketbal en honkbal een plaats bij de eerste twintig. Italië geeft eenzelfde beeld te zien, met een toename van het aantal volleyballers en basketballers van 211.291 in 1974 tot 468.407 in 1983, een groei van 122 procent terwijl het totaal aan georganiseerde sporters steeg met 49 procent. Beide sporten waren in 1983 de populairste sporten na voetbal.

Hoewel de deelname aan Amerikaanse sporten sterk toenam, bleven Europese sporten overheersen. De populairste sporten in de Verenigde Staten, honkbal en American football, sloegen nauwelijks aan. Deze betrekkelijk geringe weerklank voor Amerikaanse sporten staat in tegenstelling tot het succes van andere elementen uit de populaire Amerikaanse cultuur: spijkerbroeken, sportschoenen, fastfood, barbecue, popmuziek, televisiesoaps, Hollywoodfilms, enzovoort. Hiervoor zijn twee redenen te geven. Ten eerste is de amerikanisering van de cultuur niet los te zien van de 'medialisering' van de samenleving. Als de laatste decennia één katalysator van culturele verspreiding aan kracht heeft gewonnen, zijn het de elektronische media. Deze houden steeds meer mensen op steeds meer plaatsen op de hoogte van nieuwe ontwikkelingen die zonder deze apparatuur aan hun waarneming voorbij zouden gaan. De radio werd in de westerse landen eind jaren twintig op massale schaal verbreed. Na de oorlog kwam daar de televisie bij, die in Europa in de jaren vijftig voor het eerst in de woonkamers kwam te staan. Gelijktijdig met de opkomst van radio en televisie als massaconsumptiegoederen namen de macht en het prestige van de Verenigde Staten toe. Het beeld van de *American way of life* werd in sterke mate bepaald door de berichten en beelden die de Europeanen via deze media ontvingen. Na de intrede van de commerciële televisiezenders is ook de productie van programma's meer in Amerikaanse handen terechtgekomen, wat de invloed van de televisie als verspreider van Amerikaanse culturele producten heeft versterkt.

Ook Amerikaanse sporten en de Amerikaanse profcompetities zijn meer dan voorheen op televisie te aanschouwen. De invloed hiervan is niet zozeer dat meer mensen Amerikaanse sporten gaan beoefenen, maar dat meer mensen naar Amerikaanse sportwedstrijden gaan kijken. De aandacht van de media is niet gericht op een bevordering van de sportbeoefening. Integendeel, de media geven uitsluitend aandacht aan de professionele topsport en stimuleren de sport alleen als schouwspel. Daar liggen hun primaire belangen en doelstellingen. Deze functie van de media kan ook remmend op de popularisering van een sport werken. De weergave van American football kan de indruk wekken dat het hier gaat om een televisiesport, beoefend door hedendaagse gladiatoren. American football

als modern spektakel bij u thuis, met bier en pinda's binnen handbereik. Een sport om naar te kijken en niet om te beoefenen, net zo min als *speedskiing* of *professional wrestling*. De media dragen bij tot de verspreiding van sporten, maar oefenen veel minder invloed uit op de mate van beoefening van die sporten. Terwijl tal van wedstrijden uit de professionele honkbal- en football-league op de televisie worden vertoond, heeft de verkoop van T-shirts, jacks en caps van beroemde Amerikaanse honkbal- en footballteams in Europa wel een grote vlucht genomen, maar worden beide sporten opvallend weinig door Europeanen beoefend. Niet deze sporten, maar volleybal – de sport die in het moederland het minst is gecommmercialiseerd en gemedialiseerd – kent in Europa de meeste beoefenaars.

Ten tweede was de machtsverhouding met de Verenigde Staten in West-Europa veel minder scheef dan elders. De Tweede Wereldoorlog had de Europese landen drastisch verzwakt, maar ondermijnde hun machtspositie niet volledig. Integendeel, zij herstelden opmerkelijk snel, vormden economische en politieke samenwerkingsverbanden en herkregen een belangrijke invloed op de internationale ontwikkelingen. De Europese cultuur kreeg na de oorlog nieuwe impulsen en is voor veel Europeanen nog altijd iets om trots op te zijn. Van 'cultureel imperialisme', waarin de vreemde cultuur duidelijk boven de 'inheemse' cultuur werd gesteld om de bevolking te 'beschaven' en de eigen politiek-economische waarden en doelstellingen te ondersteunen, was geen sprake.

De Amerikaanse sporten moesten in Europa concurreren met reeds gevestigde sporten. Deze hadden tal van voordelen die de Amerikaanse sporten in Europa ontbeerden. De gevestigde sporten waren geïntegreerd in het dagelijks leven; ze kenden een hechte organisatiestructuur en een uitgebreid voorzieningenstelsel; de spelregels waren grosso modo bekend; de scholen namen sommige ervan op in hun onderwijsprogramma; de media hadden specialisten voor verslaggeving in dienst; de belangrijkste gebeurtenissen en het doen en laten van de voornaamste sporthelden waren onderwerp van dagelijks gesprek. In de Zuid-Europese landen die later moderniseerden, was deze sportcultuur minder sterk en was de ontvankelijkheid onder jongeren voor de Amerikaanse invloed juist groter. Hierdoor bereikten de Amerikaanse sporten in Europa naar verhouding de grootste populariteit in Turkije, Bulgarije, Italië en Spanje. Hetzelfde beeld geldt vermoedelijk voor Griekenland, waarvan bekend is dat vooral basketbal er enorm geliefd is.

Basketbal en volleybal

Ondanks de achterstand op Europese sporten hebben basketbal en volleybal een vooraanstaande plaats in de populariteitsrangordes van de Europese landen veroverd. Daarmee zijn zij succesrijker dan honkbal en American football. Die

grottere populariteit kan worden verklaard door een verband te leggen met drie katalysators van verspreiding: YMCA, leger en school.

De YMCA's speelden een essentiële rol bij de introductie van basketbal en volleybal. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog organiseerden zij wedstrijden in deze sporten als ontspanning voor de Amerikaanse soldaten. Jonge Europese mannen uit de legers van de verschillende landen kwamen via de YMCA of door het voorbeeld van Amerikaanse soldaten voor het eerst met beide sporten in aanraking. Op initiatief van de Amerikaan Elwood S. Brown, *physical director* van de YMCA en hoofd van de sportafdeling voor de Amerikaanse strijdkrachten, vonden in 1919 de 'Intergeallieerde Spelen' in Parijs plaats, waar 500.000 mensen wedstrijden in 24 takken van sport zagen. Voor het eerst werden basketbal en volleybal, de sporten van de bevrijders, voor een groot Europees publiek vertoond.

Door de relatie met de krijgsmacht werden basketbal en volleybal het eerst in georganiseerd verband beoefend in de staten die het sterkst bij de oorlogshandelingen waren betrokken. Midden-Europese landen behoorden tot de initiatiefnemers van de internationale basketbal- en volleybalorganisaties. De eerste wereldkampioenschappen volleybal vonden niet in de Verenigde Staten plaats, maar in voormalig Tsjechoslowakije. De Sovjet-Unie won goud, het thuisland zilver en Bulgarije brons. Bij de vrouwen waren de eerste drie achtereenvolgens de Sovjet-Unie, Polen, en voormalig Tsjechoslowakije. De YMCA-functionarissen zetten gedurende en vlak na de oorlog in onder meer Estland, Letland, Polen, het voormalige Oostenrijk-Hongarije, Italië en de Balkanlanden secretariaten en scholen op om de sportbeoefening te bevorderen en te organiseren. Zo maakten eind 1919 meer dan 200.000 Italiaanse soldaten gebruik van YMCA-voorzieningen. In hetzelfde jaar reisde Naismith, de uitvinder van basketbal, rond langs de Amerikaanse bases in Europa. Hij kon met eigen ogen zien hoe een basketbalwedstrijd tussen Amerikaanse soldaten een groepje Franse toeschouwers aanzette om te gaan oefenen de bal in de basket te werpen. Enige jaren later beoefenden honderden teams door het hele land deze sport.¹⁶⁷ In deze landen hadden basketbal en volleybal eerder succes dan in landen die neutraal of buiten het oorlogsgeweld bleven. In Nederland en de Scandinavische landen werden beide sporten jaren later geïntroduceerd. Wel stond ook hier de YMCA aan de basis van de beoefening van deze sporten.¹⁶⁸

Ook in de Tweede Wereldoorlog zorgde de komst van Amerikaanse soldaten voor de promotie van volleybal en basketbal. In Duitsland ontwikkelde basketbal zich na de oorlog zeer snel in de gebieden waar Amerikaanse soldaten gelegerd waren. In de Amerikaanse zone in Zuid-Duitsland werden de eerste verenigingen opgericht en kwam het tot een snellere verbreiding van deze sport dan in de Britse en Franse zone.¹⁶⁹ Ook de grote doorbraak van volleybal in Nederland viel

samen met de komst van Amerikaanse en Canadese troepen.¹⁷⁰

De betrokkenheid van de YMCA en het leger zorgde wel voor een sterke en betrekkelijk vroege verspreiding van basketbal en volleybal, maar garandeerde nog geen voortgaande popularisering. De sterke groei in het aantal beoefenaars van beide sporten vond pas plaats in de vroege jaren zestig en had twee andere oorzaken. Ten eerste was dit de periode waarin de machtspositie van de Verenigde Staten een hoogtepunt bereikte en vele Amerikaanse producten en gewoonten de Atlantische oceaan overwaaiden. Ten tweede bevorderde de nauwe band tussen de Amerikaanse YMCA's en de Europese gymnastiekbeweging de populariteit van beide sporten. Basketbal en vooral volleybal pasten perfect in de traditie van wat Richard Mandell de *induced sports* heeft genoemd. Evenals de Europese gymnastiekbeweging voerde ook de YMCA in het begin van zijn bestaan oppositie tegen de sporten die eind negentiende eeuw in toenemende mate de clientèle van deze organisaties wegtrokken. In reactie op deze bedreiging vonden de gymnastiekorganisaties nieuwe sporten als handbal en korfbal uit; de YMCA kwam met basketbal en volleybal, indoorsporten die in de leeglopende gymnastiekhallen konden worden beoefend. Verschillende leiders van de gymnastiekbeweging in Europa namen deze YMCA-sporten dankbaar over. Zij hadden overeenkomstige belangen en dezelfde rekruteringsgroep en deelden verschillende ideologische standpunten.¹⁷¹ Bovendien waren basketbal en volleybal zeer geschikt voor beoefening in de vele gymnastieksalen die Europa rijk was. Opname van deze sporten hielp de gymnastiekleraren het imago van hun vak wat op te fleuren. De in veel landen bestaande massale marsoefeningen en andere gymnastiekvormen die gericht waren op discipline en orde konden en wilden zij vanwege de associatie met nazi-Duitsland niet voortzetten. De grotere vrijheden die jongeren in de jaren zestig en zeventig opeisten, vergrootten deze behoefte aan nieuwe, moderne sporten die aansloten bij de leefwereld van de emanciperende jeugd. Kortom, volleybal en basketbal vulden een gat in het lichamelijke opvoedingsprogramma en kregen een centrale plaats in de gymnastieklessen.

De verhouding tussen de populariteit van volleybal en basketbal binnen landen hangt samen met de kracht van de gymnastiekbeweging. De gymnastiekorganisaties benaderden basketbal wat omzichtiger. In tegenstelling tot volleybal was deze sport in de Verenigde Staten al vroeg gecommercialiseerd en geprofessionaliseerd. In die vorm namen Europeanen basketbal over, terwijl volleybal toen nog van deze ontwikkelingen 'verschoond' was gebleven. Volleybal kwam daardoor sterker overeen met de ideologie van de Europese gymnastiekbeweging. In het Germaanse taalgebied kreeg volleybal een grotere populariteit dan basketbal; in het Romaanse en Angelsaksische taalgebied kreeg basketbal juist de overhand (zie tabel 6). Door de invloed van de gymnastiekbeweging gingen bovendien meer meisjes volleyballen dan basketballen.¹⁷²

Tabel 6 De verhouding tussen het aantal volleyballers en basketballers in Europa (volleybal : basketbal)

Nederland (2003)	2,8 : 1	Italië (2001)	1 : 1,2
Duitsland (2002)	2,6 : 1	Engeland (2002)	1 : 1,3
Tsjechië (1999)	1,7 : 1	Luxemburg (2003)	1 : 3,3
Oostenrijk (2003)	1,3 : 1	Spanje (2000)*	1 : 3,9
Denemarken (2003)	1,2 : 1	Frankrijk (2001)	1 : 4,2
Polen (2001)	1,1 : 1		

* De ontwikkeling van het ledental van de Spaanse volleybalbond vertoont grote fluctuaties, met in 2000 een uitschieter naar boven en in 2003 een uitschieter naar beneden. Wanneer wordt uitgegaan van 2003, ligt de verhouding op 1 : 30.

Bron: berekening op grond van populariteitsrangordes in appendix 1.

Honkbal

Evenals volleybal en basketbal werd honkbal in verschillende landen al vóór 1920 geïntroduceerd, terwijl de populariteit ervan pas toenam na de Tweede Wereldoorlog. Maar honkbal sloeg slechts in een beperkt aantal landen aan. Het ontbeerde de steun van de YMCA, ontmoette minder enthousiasme in de gymnastiekbeweging en werd in mindere mate in de schoolprogramma's opgenomen (hoewel softbal – ook een sport die in de Verenigde Staten steun kreeg van de YMCA – in een aantal landen wél een plaats kreeg in de gymnastieklessen). Bovendien had honkbal een lage sociale status. In de Verenigde Staten was honkbal wat voetbal in Europa was. Het was al rond 1870 gepopulariseerd en geprofessionaliseerd en stond bekend als een arbeiderssport. De aanvankelijke belangstelling voor honkbal lag ook in Europa bij leden van lagere sociale klassen – in Nederland waren de eerste honkbalclubs afdelingen van voetbalclubs in Amsterdam, Haarlem en (later) Rotterdam¹⁷³ – maar in die milieus kon het de status van voetbal als de volkssport bij uitstek niet ondergraven.

In Italië en Nederland kan honkbal wel bogen op enig succes, terwijl in Finland een inheemse variant van honkbal, pesäpallo, grote populariteit heeft gekregen.¹⁷⁴ Het wisselende succes van honkbal in Europese landen is op basis van de beschikbare gegevens moeilijk te verklaren. De introductie van deze sporten in België, Frankrijk, Zweden, Duitsland en Spanje wijkt niet veel af van de twee Europese honkballanden. Amerikanen – of Europeanen die de Verenigde Staten bezochten – introduceerden deze sport in de meeste van deze landen tussen 1910 en 1925.¹⁷⁵ Vermoedelijk moet de verklaring worden gezocht in het verschil in de beoefening van honkbal en softbal op de scholen, maar vooralsnog is het onduidelijk waardoor dit verschil is ontstaan.

American football

American football is een buitengewoon interessant geval. Sinds de Tweede Wereldoorlog geven de Verenigde Staten de toon aan in de globalisering van de populaire cultuur, maar toch slaat één van de iconen van deze Amerikaanse populaire cultuur, American football, niet of nauwelijks aan buiten de grenzen van de Verenigde Staten – hoezeer het bedrijfsleven en de media ook proberen om voor deze sport wereldwijde belangstelling te kweken. Een verklaring van deze anomalie vraagt opnieuw aandacht voor enerzijds de aanbieders en promotors van deze sport en anderzijds voor de betekenis die deze sport kan hebben voor specifieke groepen in de adoptielanden.

Wat de aanbodkant betreft, valt op dat football lange tijd een krachtige katalysator van verspreiding miste. Toen volleybal, basketbal en in mindere mate honkbal na de Eerste Wereldoorlog door soldaten en de YMCA in Europa werden geïntroduceerd en bevorderd, was football nog een studentikoze elitesport die zich grotendeels afspeelde binnen de muren van de Amerikaanse universiteiten en colleges. Van soldaten, zeelieden en arbeiders moest football het in die periode niet hebben. En ook de YMCA's traden niet op als katalysator van verspreiding. Zij hadden juist basketbal en volleybal ontwikkeld als tegenhanger van deze sport. De YMCA stond *clean sports* voor, iets waar het ruige football niet bij paste (zie paragraaf 3.3.3).

Aan de vraagzijde bestond al evenmin interesse. Wanneer de Europeanen al van football hadden gehoord, wat afgaande op het ontbreken van enige verwijzing in kranten en tijdschriften niet of nauwelijks het geval was, zouden zij aan deze sport weinig betekenis hebben toegekend. De lagere sociale klassen legden zich juist in toenemende mate toe op het Engelse voetbal, dat in vrijwel geheel Europa als volkssport nummer één doorbrak. Hogere sociale lagen verlegden hun interesse van voetbal naar andere sporten, maar oriënteerden zich vooral op minder ruige, exclusieve Engelse sporten waarmee zij zich konden onderscheiden van het populariserende voetbal. Mogelijk had American football de status van rugby kunnen krijgen op de universiteiten. Maar ook die sport trok vóór 1940 nauwelijks honderd beoefenaars.¹⁷⁶

Na de Tweede Wereldoorlog groeiden de kansen op een doorbraak van American football. De Verenigde Staten groeiden uit tot het nieuwe centrum van de wereld. De nieuwe elektronische media zorgden voor de verbreiding van de Amerikaanse leefstijl en populaire cultuur. En football populariseerde en commercialiseerde in de Verenigde Staten en groeide daar uit tot een herkenbaar symbool van de populaire cultuur.

Zoals eerder in deze paragraaf beschreven, nam het aantal clubleden van Amerikaanse sporten (honkbal, volleybal en basketbal) als gevolg van de eerste

twee ontwikkelingen tussen 1950 en 1980 sterk toe. Voor football gold dat nog niet, hoewel deze sport wel in toenemende mate in Europa door Amerikaanse soldaten werd beoefend. Vrij kort na de oorlog speelden twee teams van de in België gelegeerde Chanor Base Section van de USA Army een footballwedstrijd in het Olympisch Stadion van Amsterdam. In 1952 vond een wedstrijd plaats in een vol Wembley-stadion te Londen tussen twee teams van de USA Air Force die in Engeland en Duitsland waren gelegerd, vermoedelijk als slot van een breder opgezette competitie tussen legereenheden. In Noorwegen speelden Amerikaanse mariniers en grondpersoneel eind jaren vijftig een footballwedstrijd te Oslo. En in 1972 vond een footballtoernooi plaats tussen vier Amerikaanse legerteams in Italië. Het bleef echter bij Amerikaanse onderonsjes. De eerste footballclubs van Europeanen werden pas in de loop van de jaren zeventig opgericht. De eerste Nederlandse club kwam in 1981 tot stand.¹⁷⁷

Na 1980 stabiliseerde het aantal georganiseerde beoefenaars van Amerikaanse sporten. Het aantal clubleden van basketbal, volleybal, honkbal en American football bedroeg in 2000 204.000, tegenover 197.000 in 1980. Maar daar stonden twee nieuwe ontwikkelingen tegenover. Ten eerste een sterke groei van een nieuw type sporten dat jongeren in heel Europa via de commerciële satelliet-televisie en internet uit de Verenigde Staten overnamen. Deze nieuwe *grass roots sports*, zoals inline skating, skateboarding, snowboarding, streetbasketball, BMX en andere *Xtreme* en *adventure sports*, werden niet binnen de typisch Europese sportverenigingsstructuur ondergebracht, maar kwamen tot ontwikkeling in nieuwe commerciële verbanden en op straat, waar ook de hierbij behorende Amerikaanse subcultuur (kunsten, gebaren, termen, kleding) werd geïmiteerd en aangepast. Ten tweede groeide de aandacht van de media voor de Amerikaanse profsporten. Hierin speelden de nieuwe commerciële media, die vanaf de jaren tachtig in diverse Europese landen doorbraken, een cruciale rol. Omdat zij in eerste instantie niet de meest begeerde televisierechten konden bemachtigen, richtten zij zich op sporten die de traditionele omroepen lieten liggen.

Nederland is hiervan een goed voorbeeld. Omdat de publieke omroepen vanouds aanspraak maakten op de uitzendrechten van de bekende publiekssporten, in het bijzonder voetbal, schaatsen en wielrennen, oriënteerden de nieuwe commerciële zenders, die vanaf de jaren tachtig een plek in het omroepbestel veroverden, zich op nieuwe televisiesporten zoals darts, Formule 1 en de NFL. De pionier onder de commerciële televisiezenders in Nederland, Veronica, was de eerste die football systematisch op het scherm bracht. Later volgde het Europees opererende commerciële televisiestation Sky Channel. En tegenwoordig volgt de commerciële zender SBS6 de wedstrijden van de NFL en de Europese competitie die deze organisatie heeft opgezet. Dezelfde vernieuwing heeft zich bij de kranten en tijdschriften voorgedaan. Waar de gevestigde dag- en weekbladen nog altijd

nauwelijks aandacht schenken aan de Amerikaanse profcompetities, komt de meer op jongeren gerichte treinkrant *Spits* vrijwel dagelijks met nieuws over de NBA, NFL en NFL Europe. Ook heeft het een wekelijks katern over *American sports*.

Van alle Europese landen krijgt American football de meeste media-aandacht in Duitsland. Van de uitzendtijd die alle commerciële en niet-commerciële zenders samen aan sport besteden, wordt één procent ingevuld met football. Dat is wellicht niet veel vergeleken met de vijftien procent aandacht voor voetbal, veertien procent voor motorsporten en negen procent voor tennis, maar er is geen enkel ander Europees land dat ook maar in de buurt van die één procent komt.¹⁷⁸ Deze media-aandacht wordt mede in de hand gewerkt doordat de NFL een zwaar accent heeft gelegd op Duitsland in de opzet van de professionele Europese footballcompetitie. In 2004 maakten vier Duitse clubs deel uit van de zes clubs tellende NFL Europe. Met een gemiddelde van ongeveer 30.000 toeschouwers genereren deze clubs ook een grote publieke belangstelling. Op de achtergrond hiervan speelt mee dat vele Amerikaanse legereenheden sinds de Tweede Wereldoorlog hun basis hebben gehad in Duitsland. Ook heeft de bevolking in het voormalige West-Duitsland altijd bekendgestaan om haar pro-Amerikaanse houding.

Niettemin moet worden geconstateerd dat deze media-aandacht (nog) geen impact heeft gehad op de omvang van de beoefening van American football. In 2002 lag het ledental van de Duitse American footballbond lager dan in 1994. Met iets meer dan 20.000 leden was de Duitse American footballbond in 2002 bovendien slechts de 47ste sport van Duitsland, achter onder meer triatlon, schermen en gewichtheffen. Tegelijkertijd – en dat is illustratief voor de situatie in Europa als geheel – vormden de ruim 20.000 Duitse footballers bijna de helft van het totaal aantal footballspelers in alle Europese landen samen. In veel landen stelt football dan ook nauwelijks wat voor. Een Noorse website spreekt van een overlevingsstrijd in een vijandige omgeving waarin vrijwel niemand de regels kent.¹⁷⁹ In Nederland verbetert dit klimaat, maar behoort de American Football Bond Nederland (met in 2003 1.225 leden) eveneens nog altijd tot de kleinste sportbonden.

Twee factoren zetten voorsnog een rem op de verdere ontwikkeling van American football in Europa. Ten eerste bevestigt de mondiale status van de voetbalsport het gevoel onder Europeanen dat American football slechts een anomalie is in het wereldsportstelsel; een vreemde eend in de bijt. De naam zegt het al: het gaat om American football, een eigenzinnige uitdrukking van de sportcultuur aan de andere kant van de oceaan. In overeenstemming met het beeld dat Europeanen meer in het algemeen hebben van de verschillen tussen de Europese en Amerikaanse cultuur wordt American football vooral door ouderen opgevat als een niet-Europese sport en als tegenpool van voetbal. Ten tweede presenteren de

NFL en zijn sponsors American football in Europa primair als een toeschouwersport. De nadruk ligt niet op het beoefenen van de sport, maar op het kijken ernaar. En zoals in het begin van deze paragraaf al is aangegeven, leidt dit eerder tot meer kijkers dan tot meer beoefenaars. Een groei van deze sport is dan ook alleen te verwachten wanneer de footballorganisaties en -sponsors de beoefening ervan gaan stimuleren op *grass roots level*. Het geven van clinics in *flag football* op scholen en het formeren van een clubcompetitie voor *5on5 tackle football* zijn daarvan voorbeelden. In tegenstelling tot de vorige eeuw wijst de belangstelling van jongeren voor *adventure sports* en andere *American sports*, zowel actief in clubs en op straat als passief via de media, immers op een grotere ontvankelijkheid voor sporten zoals deze.

4.2.1.3 *Verspreiding en verharding: de Japanse vechtsporten*

De introductie van de gesportificeerde *martial arts*, de vechtsporten die zich in eerste instantie vanuit Japan verspreidden en later ook vanuit andere delen van het Verre Oosten, betekent een omkering van wat een eeuw geleden plaatsvond. Namen toen Aziaten Europese sporten over, nu leggen Europeanen zich toe op Aziatische sporten.

Japan groeide begin twintigste eeuw uit tot een mogendheid die op verschillende terreinen kon concurreren met het westen, maar het werd pas in de laatste decennia een economische supermogendheid. De industrialisering was in de eigen regio opmerkelijk, maar bleef naar Europese maatstaven tot 1914 betrekkelijk gering. De grote groei is van na 1945. Toen was de snelle neergang van de agrarische bevolkingsgrootte zonder precedent: in 1955 werkte nog 37,9 procent van de bevolking in de agrarische sector, in 1980 slechts 9,8 procent. In dezelfde periode groeide de tertiaire sector van 35,5 tot 55,4 procent. Rond 1960 behoorde Japan tot de zeven rijkste landen ter wereld. Vervolgens versnelde de groei met ongekende kracht en verdubbelde het bruto nationaal product iedere vijf jaar. Japan groeide uit tot een politiek-economische wereldmacht en werd nu model gesteld in het westen.¹⁸⁰

Het prestige dat Japan in het westen genoot, was nieuw voor een niet-westerse natie. Net als eerder het geval was met Engeland, Duitsland en de Verenigde Staten resulteerde de opkomst van Japan als internationale supermacht in een toenemende belangstelling voor de cultuur van dit land. Deze betreft niet alleen de laatste technologische nieuwtjes, maar ook bijvoorbeeld de omgangsvormen, sociale verhoudingen, eet- en werkgewoontes en de sportcultuur. Deze belangstelling leidde onder meer tot de beoefening op grote schaal van vechtsporten die zijn voortgekomen uit Japanse vermaken.

Dankzij de toenemende contacten tussen westerlingen en Japanners na de geforceerde opening van de Japanse havens, kwamen ook de Europeanen in

contact met de Japanse cultuur. De ontwikkelaar van judo, Jigoro Kano, was in 1889 naar Europa gestuurd om de Europese vechtraditie te bestuderen. Waar hij maar kon, demonstreerde hij zijn eigen vechstijl. Zijn Japanse leerlingen en westerlingen die enige tijd in Japan vertoefden, droegen verder aan de initiële verspreiding van judo – en jiu-jitsu – bij. Begin 1900 verschenen in Engeland de eerste publicaties over deze *martial arts*. In de Health & Strength Library verscheen onder meer *The Text-book of Ju-Jutsu, As Practised in Japan*.¹⁸¹ Soldaten, officieren, mariniers en politiefunctionarissen behoorden tot de doelgroep van de Japanse vechtlerearen.¹⁸² Door middel van de judo- en jiu-jitsu-technieken onderwezen zij hen in zelfverdediging en uitoefening van beheerst geweld.

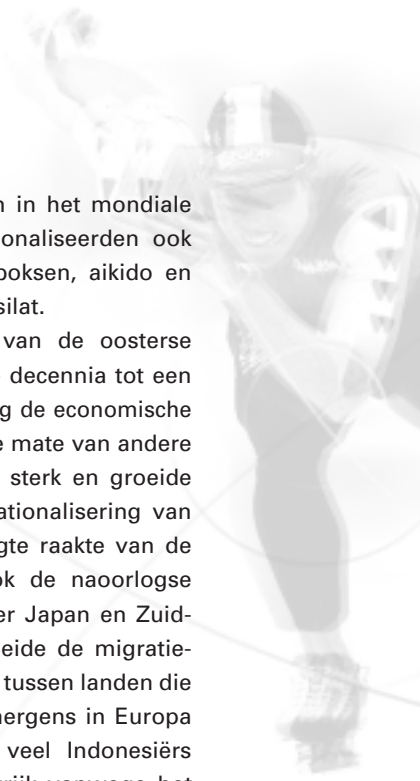
Significant voor de hier geponeerde stelling dat er een hechte relatie bestaat tussen internationale machtsverhoudingen en de differentiële popularisering van sporten, is dat judo al rond de eeuwwisseling in Europa en de Verenigde Staten werd geïntroduceerd, maar pas na de Tweede Wereldoorlog uitgroeide tot een internationale, veel beoefende sport. Toen transformeerde het van een kleinschalige, nogal esoterische Japanse vechtkunst in een grootschalige internationale sport, waarmee het steeds verder afweek van jiu-jitsu.¹⁸³ In 1956 vonden voor het eerst wereldkampioenschappen judo plaats; vanaf 1964 maakte deze sport deel uit van de Olympische Spelen. Hoewel de sport al een halve eeuw eerder was geïntroduceerd, nam ook het aantal judoka's in Europa en de Verenigde Staten pas in deze periode enorm toe. Kende judo in Duitsland vóór de Tweede Wereldoorlog hooguit enkele honderden beoefenaars, in 1966 kende de judobond meer leden dan de hockey-, golf- of badmintonbond. In Frankrijk, Spanje, Portugal en België ontwikkelde judo zich in korte tijd zelfs tot één van de tien meest beoefende sporten.¹⁸⁴ In Nederland gaf P.M.C. Toepoel weliswaar al in 1910 lessen in jiu-jitsu- en judotechnieken die hij in Londen had geleerd, maar de beoefening van deze technieken bleef toen nog beperkt tot kleine clubs en kleine sportscholen. Pas na 1950 groeide het aantal (georganiseerde) beoefenaars hard: van 1.497 in 1950 tot 42.500 in 1969 en 54.023 in 1980. De westerlingen die zich in de beginfase van deze *boom* op de judosport wierpen, hadden vaak een meer algemene belangstelling voor Japan. Zij zagen dit land als hun spirituele thuishaven, leerden de Japanse taal, vertoefden langere tijd in dit land en trouwden Japanse vrouwen.¹⁸⁵

Het succes van judo was wereldwijd. Binnen enkele decennia telde de internationale judofederatie 97 leden: 33 in Europese landen, vijftien in Azië, 24 in Amerika, twintig in Afrika en vijf in Oceanië. Nationaal overkoepelende judobonden bestonden van Malta tot Mongolië, van Senegal tot de Solomon-eilanden. Andere vechtsporten verging het later op soortgelijke wijze. Ze kregen steeds meer de

karacteristieken van moderne sporten en werden opgenomen in het mondiale stelsel van sportwedstrijden. Naast judo en karate internationaliseerden ook kleinere *martial arts*, zoals het van oorsprong Japanse kickboksen, aikido en kendo, het Koreaanse taekwondo en het Indonesische pentjak silat.

Achter de initiatieven tot ontwikkeling en verspreiding van de oosterse vechtsporten zaten verschillende dynamieken die in de laatste decennia tot een proliferatie van aanwezige stijlen hebben geleid. Ten eerste steeg de economische macht en het internationale prestige van Japan – en in mindere mate van andere Oost-Aziatische landen – na het einde van de jaren zeventig sterk en groeide de belangstelling voor sporten uit deze contreien. De internationalisering van contacten droeg ertoe bij dat men in het westen op de hoogte raakte van de ontwikkeling van telkens andere oosterse vechtsporten. Ook de naoorlogse legering van Amerikaanse en Europese troepen in onder meer Japan en Zuid-Korea stimuleerde de verspreiding daarvan.¹⁸⁶ Bovendien groeide de migratiestroom van Aziaten naar de Verenigde Staten en Europa, vooral tussen landen die in het verleden koloniale banden kenden. Zo is pentjak silat nergens in Europa populairder dan in Nederland door de aanwezigheid van veel Indonesiërs en Molukkers, en is Viet Vo Dao het meest geliefd in Frankrijk vanwege het grote contingent Vietnamezen.¹⁸⁷ Ten slotte stimuleerde de *battle of styles* de ontwikkelingen en verspreiding van steeds weer nieuwe vechtsporten (zie paragraaf 3.4).

De meeste vechtsporten werden aanvankelijk niet binnen sportverenigingen beoefend, maar – net als in Japan – in zogenaamde dojo's (sportscholen). Die organisaties waren te vergelijken met de boks-, zwem-, fiets- en scherm scholen die Nederland begin twintigste eeuw rijk was.¹⁸⁸ Toen judo steeds meer de kenmerken kreeg van een westerse sport, werd het in Nederland binnen de gangbare sportstructuur getrokken. In 1939 werd er een overkoepelende bond voor judo opgericht. Waar de beoefening van latere vechtsporten in allerlei commerciële eenmanszaken zich in sterkere mate aan de invloed van de officiële organisaties onttrekt, weet deze bond een betrekkelijk groot deel van het totaal aantal judoka's aan zich te binden. In de jaren zestig en zeventig groeide de judobond flink door te profiteren van de verlaging van de minimumleeftijd van georganiseerde sporters. De judobond maakte, als één van de eerste sportbonden in Nederland, lidmaatschap al mogelijk vanaf het zesde jaar. Een enorme instroom van jeugdige sporters tussen de zes en vijftien jaar was het gevolg, veelal gestimuleerd door ouders die de weerbaarheid van hun kinderen op een verantwoorde manier wilden vergroten. In 2003 maakten de jeugdleden 67 procent van het totaal aantal judoka's uit; één van de hoogste percentages van alle sportbonden. Een onbedoeld gevolg van de toename van het aantal zeer jeugdige

judoka's was dat judo uit de gratie viel bij een groot deel van het publiek dat overwegend in de sportscholen te vinden is: middelbare scholieren voor wie het masculiene karakter van vechtsporten de grootste aantrekkingskracht uitmaakt. "Het huidige judo is een kindersport geworden", was de algemene indruk.¹⁸⁹ Veel jongeren die met judo waren begonnen, stapten over naar andere vechtsporten; allereerst karate, de tweede Japanse sport die in Nederland ingang vond.

Sportscholen zijn commerciële instellingen en moeten uit concurrentie-overwegingen steeds weer nieuwe sporten aanbieden om zich van andere scholen te onderscheiden en aantrekkingskracht op het publiek te behouden. In de jaren zeventig schoten deze sportscholen als paddestoelen uit de grond. Studenten van de Academies voor Lichamelijke Opvoeding en van het CIOS stroomden in groten getale de te krappe markt voor sportleraren op. Het starten van een sportschool was een middel om aan de werkloosheid te ontsnappen.¹⁹⁰ Op zijn beurt speelde het CIOS hier weer op in door officiële cursussen aan te bieden: 'Fitnessstrainer A en B' en 'Manager Sportschool'. Deze nieuwbakken trainers en managers haakten in op het succes dat andere sportschoolhouders reeds hadden. Hieronder bevonden zich voormalige judoka's en karateka's die als zelfstandigen sportscholen exploiteerden. Zij hadden gedurende hun actieve sportcarrière Japan bezocht, om in wedstrijden uit te komen en dojo's te bezoeken. Velen woonden er enkele jaren, kwamen in aanraking met andere oosterse vechtsporten en introduceerden deze op hun eigen sportscholen in Nederland. Naarmate het beheer van sportscholen commercieel interessanter werd, groeiden de vechtsportkampioenen en -instructeurs uit tot ondernemers voor wie bezoeken aan Oost-Azië ook zakenreizen waren, op jacht naar nieuwe vechtvormen die zij hun klanten konden aanbieden.

Naarmate meer sportschoolhouders zich op deze markt begaven, werd de concurrentie tussen de sportscholen heviger. Daardoor werden de sportscholen gedwongen steeds opnieuw hun aanbod bij te stellen. De productdifferentiatie die hierdoor optrad, was sterker dan in de traditioneel georganiseerde sport en heeft geleid tot een zeer divers aanbod: van zwangerschapsgymnastiek tot full-contact karate. Naast oosterse vechtsporten in talloze vormen onderkenden de sportschoolhouders ook de Amerikaanse fitnessrage als een nieuwe markt. Velen startten of groeiden uit tot fitnesscentra en health centres, met een accent op cardiofitness, krachtraining en bewegen op muziek. Andere behielden hun accent op vechtsporten en boden daarbinnen een toenemende productvariatie aan. Het aanbieden van zelfverdedigingscursussen en conditietraining had als bijkomend voordeel dat het de legitimatie van de sportscholen vergrootte. Met zelfverdediging haakten zij in op het toenemende gevoel van onveiligheid; door fitness in het aanbod op te nemen, speelden zij in op de verontrusting over de ongezonde leefstijl in de postindustriële samenleving.¹⁹¹

Door de voortdurende afstemming op de laatste ontwikkelingen in de vechtsport- en fitnessmarkt steeg het aantal bezoekers van fitnesscentra en sportscholen. Het aantal bezoekers van de sportscholen werd in 1984 geschat op 300.000; in 2002 lag dit op 1,6 miljoen. Het aantal vechtsporters dat bij een erkende vechtsportbond was aangesloten, verzevenvoudigde tussen de jaren vijftig en tachtig en steeg vervolgens van 60.111 in 1984 tot 89.300 in 2003. Wanneer ook de sportbeoefening buiten de officiële sportclubs wordt meegenomen, blijkt er eveneens sprake te zijn van groei. Beoefende in 1979 2,1 procent van de Nederlandse bevolking een vechtsport; in 1999 lag dit op 2,6 procent.¹⁹²

Ook vanwege de uiterlijke verschijning van mensen onderscheiden sociale klassen zich van elkaar. Terwijl leden van sociaal lagere klassen vooral sportscholen bezoeken om via bodybuilding en vechtsporttraining krachtige, gespierde lijven te kweken en hun vechtvermogen te bevorderen, zien leden van de middenklasse hierin bovenal een middel om hun lichamen fit, slank en gezond te krijgen.¹⁹³ De één werkt aan de uiterlijke vormgeving, om aanzien te verwerven en indruk te maken bij vrienden, vriendinnen en onbekenden, de ander wil de stijfheid tegengaan die de dagelijkse hoofdarbeid het lichaam bezorgt. Maar ook in de middenklasse heeft het oefenen met gewichten aan respectabiliteit gewonnen. Was het in vorige eeuwen iets voor de kermis, nu leggen grotere groepen mensen zich hierop dagelijks toe. Bodybuilding is nog altijd *not done* in hogere milieus, maar joggen, fietsen op de hometrainer en 'lichaamsonderhoud' met niet al te zware gewichten zijn tegenwoordig wijd verspreide manieren van lichaamsbeweging. Voor de klanten van de sportscholen is er voor ieder wat wils.

Naast de concurrentie tussen de scholen hadden sommige sportinstructeurs nog een reden om een nieuwe stijl te introduceren. In hun bewondering voor de Japanse samenleving en cultuur zat ook een verlangen naar de Japanse hiërarchische verhoudingen besloten. De introductie van een nieuwe stijl ging vrijwel altijd gepaard met de invoering van gedragsregels die op deze verhoudingen geënt waren. De indruk die pioniers van nieuwe, afgesplitste stijlen geven, is dat zij verlangend uitzagen naar het moment dat zij niet meer onderdanig hoefden te zijn, maar zelf meester of leraar konden worden genoemd. Door een vechtsportschool te beginnen of een nieuwe stijl te ontwikkelen, promoveerden zij van leerling tot leraar en hoopten zij door hun nieuwe leerlingen te worden vereerd zoals zij hun meesters bewonderden. Dagelijkse rituelen dienden hun nieuwe machtspositie te bevestigen. In instructieboeken van nieuwe stijlen is dikwijls sprake van een bewust gecreëerde persoonsverheerlijking. Ook wordt er een nieuwe leefstijl aangekondigd en gepropageerd die de indruk moet wekken te zijn afgeleid van de Japanse filosofie. De ontwikkeling van eigen vechtregele gaat gepaard met eigen gedragsrichtlijnen, overgoten met een vliedun oosters sausje.

In het algemeen betekende deze *battle of styles* ook een verharding van de vechtsporten. Later geïntroduceerde varianten werden steeds gewelddadiger. Hieraan lag zowel sportieve als commerciële concurrentie ten grondslag. Doordat vele vechtvormen naast elkaar tot ontwikkeling kwamen, ontstond niet alleen de vraag wie de kampioen was onder de judoka's, de karateka's, de taekwondoka's en zo meer, maar ook wie van hen allen de beste overall-vechtster was. Welke vechter (en welke sportschool!) zou er winnen als de kampioenen in het thaiboxen tegen de full-contact karateka's zouden aantreden? En wat zou er gebeuren als ook bokkers of worstelaars zouden meedoen? Deze concurrentie vergrootte de druk om nieuwe trainingsmethoden te ontwikkelen, effectievere vechttechnieken te introduceren, harder te trainen en een professionelere begeleiding op te zetten. Toen bovendien producenten van video's en *pay per view*-televisie een markt voor beelden van deze steeds hardere wedstrijden ontdekten, leidde deze ontwikkeling tot de opkomst van de zogenaamde *free fights*, kooigevechten en andere 'vrije' gevechten waarin beoefenaars van verschillende vechtsporten tegen elkaar uitkwamen met een minimum aan regels.¹⁹⁴

Waarom stapten vechtsporters over naar hardere, nieuwe vechtsporten? Over het algemeen trekken deze sporten lager opgeleide jongeren aan die zich door hun vechtvormen en spierkracht trachten te onderscheiden van hun leeftijdsgenoten. In hun dagelijks leven staat op deze eigenschappen een hogere premie dan mensen met een hogere opleiding ervaren. De 'zachte weg' van judo is voor hen niet interessant, evenmin als het officiële karate. De gewelddadigheid is binnen deze verburgerlijkte sporten sterk teruggedrongen en gereguleerd. Bovendien zijn zij veel sterker geïntegreerd in de organisatiestructuur van de Nederlandse sport, wat vooral voor lagere sociale klassen een drempel opwerpt. Sportscholen zijn ongebonden, commerciële organisaties. Lidmaatschap is hier, in tegenstelling tot bij sportverenigingen, niet noodzakelijk.¹⁹⁵

De nieuwste vechtsporten werden gewelddadiger en dat trok aan, omdat men steeds een stapje verder ging in wat wel en niet was toegestaan. Men kon vrienden en concurrenten aftroeven in hardheid: de vechtsportloopbaan loopt van de zachte naar de harde weg, bijvoorbeeld van judo via karate naar kickboksen. Omgekeerde loopbanen komen nauwelijks voor. Dergelijke individuele carrières weerspiegelen de chronologie van geïmporteerde vechtsporten. Sommige uitblinkers in gevestigde stijlen gingen met hun oudere vechtstijl door omdat zij hun status als kampioen niet wilden verliezen, andere keien stapten over omdat de concurrentie hen te groot werd. Mindere goden konden doorzetten om beter te worden of overstappen omdat gevestigde reputaties in een nieuwe vechtsportvariant opnieuw bewezen moesten worden.¹⁹⁶

De strikt gereguleerde, 'beschaafde' vechtsporten kennen de meeste beoefenaars. Deze 'zachte' vechtsporten, zoals judo, karate en aikido, worden in sterkere mate door jongeren uit de Nederlandse, blanke middenklasse beoefend. De hardere varianten, zoals savate, muay thai, kickboksen en full-contact karate, worden meer beoefend door leden van de lagere sociale klassen (met een hoger percentage allochtone jongeren bij hetzelfde – lage – opleidingsniveau).¹⁹⁷ Tegenover de lichaamspijniging en intensieve, harde trainingen staat voor hen de status van een gespierd, sportief lichaam en fysieke kracht.

Het zijn maar kleine groepen jongeren die zich op de hardste varianten toeleggen. Wel trekken deze veel meer toeschouwers dan de wedstrijden van 'zachte' varianten. De grote professionele wedstrijden vinden gegroepeerd plaats in zogeheten gala's, waar de burgerlijke middenklasse zich niet laat zien. Van het door hen verwachte geweld, de vermoede penoze en de associatie met drank, gokken en onbeheerst gedrag moeten zij niets hebben. Niet dat zij er ooit bij zijn geweest, maar hadden zij niet gelezen dat het sporten waren "voor randgroepjongeren", met een publiek bestaande uit "Blonde, hooggehakte dames en met veel klatergoud behangen mannelijke spierbundels" die zich "hoofdzakelijk bezig[houden] met joelen en gillen"?¹⁹⁸ De op de programmafolders kenbaar gemaakte sponsoring van dergelijke gala's door seksclubs, juweliers, cafés en sportzaken zou al voldoende reden zijn om hun eventuele belangstelling te torpederen.¹⁹⁹

Niettemin zijn vechtsporten ook onder hoogopgeleide mensen in trek. Juist vechtsporten. Waar de burgerlijke middenklasse niets van moet hebben, daar zien zij de uitdaging. Net dat te doen wat de burgerman niet begrijpt: een cultuurgoed uit de lagere klassen waar de burgerman zich van tracht te onderscheiden omarmen, maar dit cultuurgoed anders interpreteren en vormgeven. Dat is de superieure distinctie. Hun sociale positie komt niet in gevaar; in taal, voorkomen, gedrag, houding en kleding staan zij te ver af van de penoze om daarmee geassocieerd te worden. Zij beoefenen vechtsporten, maar doen dit selectief en niet te serieus. Te grote verwondingen zouden de precaire balans tussen onderscheiding en ondermijning naar de verkeerde kant kunnen doen doorslaan. Zij hebben de tijdsinvestering er ook niet voor over om het lichaam voldoende te harden voor het thaiboksen of voor full-contact karate. Judo is weer wat te 'zacht', meer iets voor de kleinburgerlijke milieus, of voor hun eigen kinderen. Het moet er een beetje tussenin zitten.

4.2.2 Veranderingen in de klassenverhoudingen en de populariteitstoename van statussporten

Invoering van de vijfdaagse werkweek en een loonexplosie zorgden in Nederland in de jaren zestig en zeventig voor een toenemende vraag naar voorzieningen

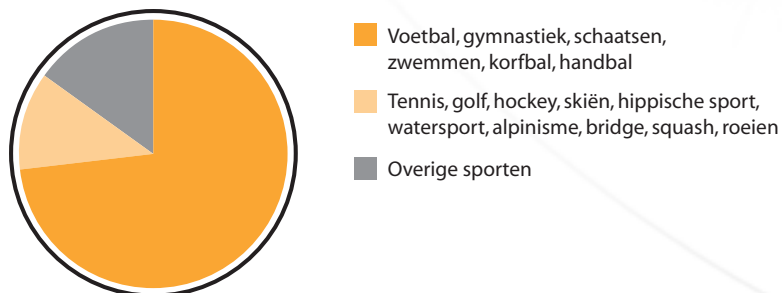
voor sport en recreatie. Als onderdeel van de algemene uitbreiding van de welzijnszorg stelde de overheid zich actiever op om aan deze vraag te voldoen, door het financieren van sportaccommodaties en het aanleggen van parken en andere gelegenheden voor openluchtrecreatie. Deze ontwikkelingen maakten een explosieve groei van de sportbeoefening – zowel in georganiseerd als ongeorganiseerd verband – mogelijk. Terwijl het bevolkingsaantal gedurende de periode 1963-1990 met 25 procent steeg, nam het aantal leden van sportorganisaties toe met 160 procent, van 1,6 miljoen tot 4,1 miljoen.

Sommige sporten profiteerden sterker van deze algemene groei in de sportparticipatie dan andere. In de vorige paragrafen kwam aan bod waarom enkele Amerikaanse en Japanse sporten boven de gemiddelde groei uitstaken. Dit laatste gedeelte over de differentiële popularisering van sporten in Europa handelt over twee andere groepen sporten die in de naoorlogse periode meer en minder dan gemiddeld toenamen.

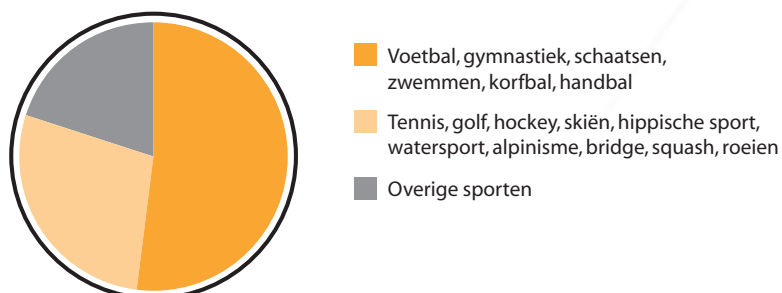
Sterker steeg een eerste groep van sporten die werden geassocieerd met en beoefend door sociaal hogere kringen: skiën, tennis en watersport (met name in de tweede helft van de jaren zeventig en in de jaren tachtig), squash, hippische sport en golf (met name vanaf de tweede helft van de jaren tachtig), hockey (met een sterke groeiperiode tussen midden jaren zeventig en tachtig en na het midden van de jaren negentig) en bridge en alpinisme (over de hele periode). De groei van deze sporten ging ten koste van een tweede groep van (grote) sporten die al sinds lang een plaats in het Nederlands sportpatroon innamen en traditioneel werden geassocieerd met en beoefend door mensen uit een milieu van geschoolde arbeiders, kleine zelfstandigen en lager kaderpersoneel: voetbal, gymnastiek, schaatsen, zwemmen, korfbal en handbal. Deze sporten groeiden tot begin jaren tachtig minder hard dan gemiddeld; daarna trad zelfs een absolute daling van het ledental op.

Het aantal beoefenaars van de tweede groep lagerestatussporten bedroeg in 1963 nog 73 procent van het totaal aantal leden van sportbonden. In 1983 was dit teruggelopen tot 52 procent en in 2003 tot 42 procent. De eerste groep van aspiratiesporten daarentegen groeide sterk in populariteit. Beoefende in 1963 nog 12 procent één van deze sporten, in 1983 was dat toegenomen tot 28 procent en in 2003 tot 40 procent. De overige sporten die in de afgelopen veertig jaar tot het Nederlands sportpatroon behoorden, vertoonden per tak van sport een uiteenlopend patroon, maar bleven als groep tamelijk constant: 15 procent in 1963, 20 procent in 1983 en 18 procent in 2003 (zie de figuren 9 tot en met 11).

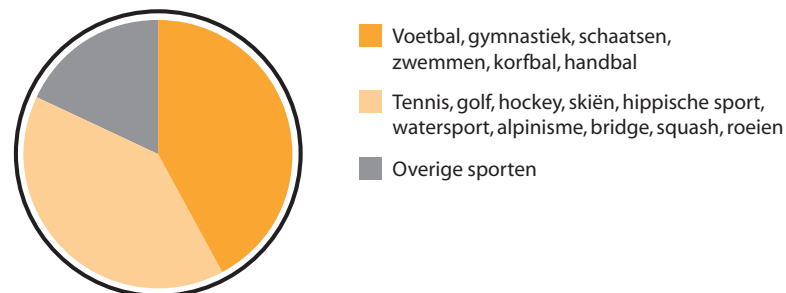
Figuur 9 Aandeel van drie groepen sporten in het totaal aantal georganiseerde sporters (1963)

Figuur 10 Aandeel van drie groepen sporten in het totaal aantal georganiseerde sporters (1983)

Figuur 11 Aandeel van drie groepen sporten in het totaal aantal georganiseerde sporters (2003)

Een aantal samenhangende maatschappelijke veranderingen sinds het einde van de jaren vijftig kan deze verschuiving verklaren. In de eerste plaats is de grootte van de traditionele rekruteringsgroepen van de verschillende sporten gewijzigd door veranderingen in de klassenverhoudingen. Het algemene opleidings- en welvaartsniveau nam van 1960 tot 1980 sterk toe. De omvang van de arbeidersklasse ten opzichte van de gehele beroepsbevolking nam af. Daartegenover stond een groei van de middenklasse (de zelfstandigen niet meegerekend), die samenhang met de uitbreiding van het staatsapparaat en de expansie van het hoger onderwijs. De groei van de academische beroepsbevolking versnelde en talrijke hoger opgeleide mensen vonden emplooi in de uitdijende dienstverlenende organisaties gericht op gezondheidszorg, maatschappelijk welzijn, onderwijs, cultuur, recreatie en milieu. Tegenover de opkomst van deze 'nieuwe klasse' stond de afname van traditionele dienstverlenende functies met een laag sociaal prestige, zoals de bedrijfstak huiselijke dienstverlening. Ook namen de aantallen kleine zelfstandigen – vooral degenen die werkzaam waren in de oude middenstand – en loontrekkers in de landbouw en industrie af.²⁰⁰

Kortom, het aantal mensen dat qua opleiding, inkomen en beroep tot de sociale klassen behoort waaruit in het verleden de beoefenaars van sporten met een hoge sociale status voortkwamen, breidde zich uit. De rekruteringsgroepen van deze sporten groeide. Voor de zonen en dochters uit sociaal lagere milieus kwamen sporten binnen het bereik die voor hun ouders nog ondenkbaar waren. Sporten met een lage statuswaarde, zoals gymnastiek, handbal, voetbal en zwemmen, vervingen zij na hun opleiding door sporten die meer beantwoordden aan hun gestegen positie. Van de groei van het voortgezet en hoger onderwijs profiteerde in Nederland vooral hockey, de meest prestigieuze sport waarmee men al kennismaakte op de lycea en gymnasia.²⁰¹ De welvaartsgroei maakte voor het eerst op grote schaal winterse vakanties in bergachtige gebieden mogelijk, waardoor tevens de mate van de beoefening van skiën groeide. Elders steeg het wedstrijdskiën sterk; de Nederlandse geografie maakte voor de meeste Hollanders beoefening van deze sport alleen tijdens buitenlandse wintervakanties mogelijk. De Nederlandse Ski Vereniging (NSV) speelde handig op deze ontwikkeling in door via een inventief beleid leden te werven die geïnteresseerd zijn in skigymnastiek, in het oefenen op de skikunstanbanen, in skivakantieverzekeringen, gratis abonnementen op het bondstijdschrift en kortingen op ski-arrangementen en ski-evenementen. In de periode 1978-1988 groeide de NSV zelfs harder dan het aantal wintersporters. Het ledental steeg in dit tijdvak met 212 procent, terwijl het aantal wintersporters in dezelfde periode met 111 procent toenam (zie voor een vergelijking van het sociale milieu van hockeyers, skiërs, tennissers en voetballers tabel 7).

Tabel 7 Klassenverdeling op grond van opleiding, inkomen en huisbezit in 1988 van alle Nederlanders en van beoefenaars van verschillende takken van sport in georganiseerd en ongeorganiseerd verband (in %)

sociale klasse	Nederlanders	hockeyers	skiërs	tennissers	voetballers
A (hoogste)	16	37	38	32	14
B1	12	9	16	19	14
B2	17	27	22	21	20
C	39	22	21	25	46
D (laagste)	16	4	2	2	6

Bron: Summo doelgroepenonderzoek 1988.

In de tweede plaats steeg de algemene welvaart in relatieve zin het sterkst in lagere sociale klassen. De inkomensverschillen en daarmee ook de gedragsverschillen tussen de sociale klassen nivelleerden.²⁰² Leden van de lagere middengroepen namen gemakkelijker gedragsvormen van hogere sociale fracties over. Ook de politiemans, de verpleegster en de boekhouder begaven zich op de tennisbaan. Vooral leden van stijgende sociale middengroepen pasten hun levensstijl aan, overeenkomstig hun nieuwe, hogere sociale positie. Zij gingen die sporten beoefenen die in het verleden buiten het bereik van hun ouders lagen. De middenstander die zijn vaders meubelwinkeltje zag uitgroeien tot een zaak voor wooncomfort, de ondernemer wiens vader nog in de fabriek had gestaan en de letterenstudente wier ouders slechts enkele jaren voortgezet onderwijs hadden gevolgd, waren extra gespist op de overname van symbolen uit hogere klassen. Tennis lag het meest voor de hand, ook omdat hiervoor de drempel van een verenigingslidmaatschap niet eens genomen hoefde te worden. In de commerciële tennishal konden zij zo terecht.

De indruk wordt wel gewekt alsof vrijwel alle sporten volledig zijn gedemocrateerd; met andere woorden alsof de mensen op de tennisbanen in sociale samenstelling tegenwoordig niet meer verschillen van bijvoorbeeld voetballers of handballers. Onderzoek geeft echter aan dat er nog altijd aanzienlijke sociale verschillen tussen de diverse takken van sport bestaan. Verschillende voormalige elitesporten die een sterke groei hebben doorgemaakt, zoals tennis en skiën, blijken zelfs de afgelopen decennia maar in geringe mate te zijn gedaald op de sociale ladder. Dat geeft aan dat de uitbreiding van de middenklasse sterker verantwoordelijk is voor de enorme toename van het aantal tennissers dan de overname door sociaal lagere groeperingen.²⁰³ Door de sterke uitbreiding van de middenklasse lijkt het echter alsof alle rangen en standen op de tennisbaan te vinden zijn. Was begin jaren zestig 1 op de 200 Nederlanders lid van een

tennisvereniging, tegenwoordig is dat 1 op de 20. Buiten verenigingsverband spelen zelfs meer dan 1 miljoen Nederlanders geregeld een partijtje tennis.²⁰⁴ Dat zijn er zo veel dat niet meer de sport zelf onderscheidend lijkt te werken. Het gaat er veel meer om waar men tennist: in een gehuurde hal of bij een club? En bij welke club, het traditierijke Sphaerinda of het latere Wilskracht?²⁰⁵

Toen de toename van het aantal tennissers in het begin van de jaren tachtig in de meeste West-Europese landen wat begon af te zwakken, kreeg met name golf te maken met een explosieve groei. Beide ontwikkelingen hangen met elkaar samen. In het betrekkelijk onbekende en meer exclusieve golf vonden leden uit kringen waar voorheen de tennissers vandaan kwamen nog wel de sfeer, relaties en sociale omgang die zij zochten. Zo kwam uit een recent onderzoek van de Katholieke Universiteit Nijmegen naar voren dat 47 procent van de clubgebonden golfers voorheen tennis speelde en 33 procent hockey. Het is aannemelijk dat naast sociale overwegingen ook leeftijdsoverwegingen bij deze verandering een rol spelen.²⁰⁶ Onder jongere mensen met een hoge opleiding en leidinggevende posities in het bedrijfsleven leidde de popularisering van tennis tot een oplevende belangstelling voor squash.²⁰⁷

De groei van golf is wellicht nog het meest opzienbarend. In 1955 waren 2.700 Nederlanders lid van een golfclub, waarmee het de 27ste plaats op de populariteitsrangorde innam. In 1980 was het aantal leden weliswaar toegenomen tot 10.735, maar was golf toch teruggezakt naar de 33ste plaats, omdat veel andere sporten in de tussentijd harder waren gegroeid. Na 1980 nam het aantal golfers sterker toe dan de meeste andere sporten: in tien jaar tijd groeide de Nederlandse Golf Federatie van 10.000 tot bijna 50.000 leden, waarmee ze nog slechts zeventien sportbonden voor zich liet. Vervolgens schoot het ledental omhoog tot meer dan 200.000 in 2003, zodat golf nu de vierde sport van Nederland is en naar alle waarschijnlijkheid in de komende jaren ook de derde en mogelijk zelfs de tweede plaats gaat overnemen.

Uit het internationale karakter van de populariteitstoename van deze sport blijkt dat de vele mensen die sinds de jaren tachtig de golfclub voor het eerst ter hand hebben genomen, elkaar op mondiale schaal navolgen. Het grootste percentage golfers komt voor in de rijkste landen. De *boom* in de belangstelling voor golf startte in de Verenigde Staten in de jaren zeventig, waarop Japan begin jaren tachtig volgde en Europa in de loop van dit decennium. In Duitsland verzeftenvoudigde het aantal golfers tussen 1983 en 2001, van 22.000 tot 370.000. In Spanje nam het aantal golfers in dezelfde periode toe van 26.000 tot 195.000 en in Frankrijk van 46.000 tot 302.000. Zo ook groeide het aantal golfers in Italië van 20.000 in 1985 tot 61.000 in 2001 en in Denemarken van 29.000 in 1988 tot 113.000 in 2003.²⁰⁸ Vermoedelijk bleef deze groei in minder welvarende

Europese landen achter. Dat geldt niet alleen voor golf, maar ook voor de andere statussporten die in West-Europa zo sterk in populariteit toenamen. Deze groei was minder in landen waar de welvaartsgroei achterbleef, de hogere middenklasse zich minder uitbreidde en de klassenverschillen in geringere mate afnamen, zoals in Turkije, Portugal en landen in Oost-Europa en op de Balkan.

De groei van golf hangt tevens samen met de vergrijzing. In 2000 was slechts vijf procent van de clubgebonden golfers jonger dan 25 jaar; achttien procent tussen de 25 en 44 jaar en vijftig procent tussen de 45 en 65 jaar.²⁰⁹ Daardoor profiteert golf meer dan sommige andere sporten van de toenemende sportbeoefening onder ouderen. Maar kenmerkend voor de huidige groei is een (lichte) verbreding naar leeftijd en sociale klasse. Ook jongeren en mensen uit wat lagere milieus voelen zich meer dan voorheen tot deze sport aangetrokken; allereerst in westelijke gebieden en stedelijke agglomeraties. Uit een behoefteonderzoek uit 1988 bleek dat de potentiële golfers destijds jonger waren (20% jonger dan 24 jaar; 20% tussen 25 en 34; 28% tussen 35 en 44; 16% tussen 45 en 55 en 16% ouder dan 55), gemiddeld een iets lager inkomen bezaten (72% met een inkomen boven modaal tegenover 85% onder actieve golfers) een duidelijk lager opleidingsniveau vertegenwoordigden (47% met een hoog opleidingsniveau tegenover 77% onder actieve golfers) en minder uit de hogere sociale milieus afkomstig waren (77% uit klasse A of B tegenover 91% onder actieve golfers).²¹⁰

De grotere maatschappelijke waardering voor golf zorgde er aanvankelijk voor dat het percentage vrouwelijke leden van golfclubs een deel van de achterstand inliep dat het had ten opzichte van andere elitesporten. Was het vrouwenaandeel in 1963 nog 22 procent, in 1989 bedroeg het 46 procent. De explosieve groei die volgde was echter voor het belangrijkste deel het gevolg van een instroom van mannen. Hoewel het aantal vrouwen en meisjes in golfclubs toenam van bijna 20.000 in 1989 tot 73.000 in 2003, zakte hun aandeel op het totaal aantal golfers terug naar 35 procent. Hier blijft dan ook nog een groeipotentieel bestaan.

Vanwege de enorme belangstelling zijn er tal van nieuwe golfbanen aangelegd en is de gemiddelde prijs om te golfen gedaald. Bovendien is de verhouding tussen openbare en private golfbanen veranderd ten voordele van de eerste, hoewel de meerderheid van de golfvoorzieningen nog altijd besloten is. Een openbare golfbaan wordt commercieel geëxploiteerd. In principe kan iedereen er gaan golfen, ook zonder introductie, lidmaatschap, GVB (golfvaardigheidsbewijs) of handicap. In 1986 telde Nederland nog vier openbare golflocaties; tegenwoordig zijn dat er enige tientallen. De openbare baan van Spaarnwoude is de oudste openbare baan van Nederland en heeft als één van de drukstbespeelde banen van Europa een voortrekkersrol vervuld bij de popularisering van de golfsport in ons land.²¹¹ De opkomst van de openbare banen doorbrak het coöptatiesysteem in deze sport en maakte golf toegankelijk voor lagere sociale klassen.

De popularisering van tennis, badminton en hockey was voornamelijk het gevolg van de uitbreiding van de middenklasse en werd versterkt door de democratisering en informalisering in de jaren zeventig. Een decennium later leidde deze overname van een cultuurgoed uit de hogere klassen door grotere bevolkingsgroepen tot een proces van distinctie, in de vorm van een sterke groei van onder meer golf, bridge, roeien en alpinisme. Deze distinctiedrang hangt samen met de formalisering in de jaren tachtig en negentig, die gepaard ging met denivellering. Nadat in de jaren zestig en zeventig diverse democratiserings- en emancipatiebewegingen bloeiden, de gedragscodes soepeler en de weerzin en het verzet tegen openlijke uitingen van machtsverschillen groter werden, volgde in de jaren tachtig en negentig een formaliseringsfase, waarin de waardering voor *law and order* en etiquettes steeg en een accentuering van standsverschillen minder problematisch werd.²¹² Eén van de uitingen hiervan was de opbloei van de studentencorpora, die indirect leidde tot een groei van het aantal roeiers. In 1963 telde de Koninklijke Nederlandse Roeibond 11.140 leden, in 1983 waren dit er slechts 2.400 meer, hoewel het totaal aantal sporters in deze tijd meer dan verdubbelde. In de volgende twee decennia nam het ledental van de roeibond evenwel toe met meer dan negentig procent tot bijna 26.538 leden, in een periode waarin het totaal aantal sporters groeide met ongeveer twintig procent.

Dit proces van overname en distinctie is een bijzonder geval van een algemene ontwikkeling. Vooral in perioden van vrij sterke welvaartsuitbreiding, afnemende sociale verschillen en toenemende sociale mobiliteit nemen de mogelijkheid en durf onder sociaal lagere klassen toe om de gedragsvormen van hogere sociale kringen over te nemen; door de popularisering nemen onder de laatsten de drang en dwang toe om zich nieuwe gedragsvormen aan te meten ter onderscheiding van de eersten. Gedurende deze perioden nemen eerst sporten die in hogere sociale milieus worden beoefend in populariteit toe onder sociaal lagere, statusaspirerende groepen. Degenen die tot die tijd in deze sporten domineerden, verleggen in reactie op deze overname hun belangstelling naar nog betrekkelijk onbekende elitesporten.

Die dynamiek deed zich in Nederland eerder voor, allereerst bij de opkomst van de Engelse sporten eind negentiende eeuw. Er was sprake van een sterke uitbreiding van het schoolbezoek en een tamelijk forse inkomensverhoging die werklieden in brede lagen in staat stelde wat geld opzij te leggen voor andere bestedingen dan de eerste levensbehoeften, zoals voor ontspanningsverenigingen. Met het introduceren en beoefenen van de nieuwe en onderscheidende Engelse elitesporten accentueerden de leden van de hogere klassen hun sociale afstand tot de arbeidersklasse. De exclusiviteit van de nieuwe Engelse elitesporten hield enige decennia stand, maar die van wielrennen nam snel af. Dat hield verband met de massa-afzet van producten die zich in deze periode ontplooiden, zoals

confectiegoed, biscuit en ook fietsen.²¹³ Rond 1880, toen de eerste wielclubs ontstonden, was de fiets nog het exclusieve bezit van de hoogste standen. Ook de eerste wielrenners waren uit dit milieu afkomstig. De massaproductie van de fiets en commercialisering en professionalisering van het baanwielrennen zorgden evenwel voor een snelle popularisering van deze sport.²¹⁴ Naarmate meer mensen uit lagere standen op de baan en de tribunes verschenen, nam de belangstelling onder de elite af. Begin twintigste eeuw verlegden zij hun interesse naar de toen nog exclusieve autosport.²¹⁵

In de periode van 1925 tot 1930, “de goede jaren die aan de depressie voorafgingen”²¹⁶, deed zich in de Nederlandse sportwereld een nieuwe distinctiegolf voor. Zeker vergeleken bij de depressie van de jaren dertig was de periode 1925-1930 een hausse in de Nederlandse economie.²¹⁷ In de jaren twintig nam bovendien de georganiseerde sportbeoefening onder arbeiders sterk toe. Dat uitte zich onder meer in de oprichting van de Nederlandse Arbeiderssportbond in 1926. De meest beoefende sporten in deze bond waren in 1933 achtereenvolgens gymnastiek, zwemmen, voetbal, korfbal, atletiek en handbal.²¹⁸ Dezelfde sporten kregen in de burgerlijke sportorganisaties onder arbeiders de grootste populariteit. Hierdoor nam de onderscheidende functie van sportbeoefening als zodanig af. Dit had twee gevolgen. In de eerste plaats stelde een deel van de maatschappelijke bovenlaag, met name mensen met een hogere opleiding, zich kritischer op ten opzichte van de sport, die een halve eeuw eerder juist binnen deze kringen was geïntroduceerd. In de tweede plaats telde steeds sterker op welke sport men zich wel en niet toelegde. De toename van het aantal arbeiders onder de korfballers en voetballers ging gepaard met een ledendaling van de ‘betere’ voetbal- en korfbalclubs.²¹⁹ Ook de opkomst van de Corinthians-beweging en de groei van elitesporten die voordien nauwelijks bekendheid genoten, was een uitdrukking van de statuscompetitie in deze periode. Het aantal bij de cricketbond aangesloten teams verdubbelde tussen 1924 en 1932, de sterke groei van hockey zette rond 1927 in, het aantal golfclubs groeide van 1935 tot 1977 niet zo hard als in het decennium dat aan deze periode voorafging.

De distinctiegolf van de jaren tachtig en negentig verschilt op een aantal punten van deze eerdere golven. In de eerste plaats is de omvang van de groep mensen die zich op de ‘elitesporten’ is gaan toeleggen groter. En in de tweede plaats is de commerciële uitbating van deze ontwikkeling sterker. Dat de sociale samenstelling van de zogenaamde ‘elitesporten’ al veel heterogener is geworden dan dit stempel doet vermoeden, wordt iedere nieuwe beoefenaar snel duidelijk. Natuurlijk, tennis, hockey, skiën, golf, squash, paardrijden, bridge, zweefvliegen, alpinisme, roeien en cricket blijven sporten die meer worden beoefend door mensen met een hoog opleidingsniveau, een goede baan en een bovenmodaal

inkomen, of met uitzicht hierop. Maar de minder scherpe verschillen in inkomen en levensstijl, de grotere sociale mobiliteit en de uitbreiding van de hogere middenklasse hebben het elitaire gehalte van deze sporten sterk gereduceerd. Niettemin zorgt de hogere positie in de statushiërarchie, gevoed door het historisch verankerde beeld dat mensen van deze sporten hebben, nog altijd voor een grote aantrekkingskracht. De popularisering en uitbating van de ene sport is voor sommigen weer reden om hun heil te zoeken bij andere sporten. Daardoor worden steeds weer andere, kleine, als elitair bestempelde sporten en sportvormen ontdekt of herontdekt. Niet de geschiedenis herhaalt zich, alswel de sociale dynamiek die daarachter schuilgaat.

Door popularisering veranderen het beeld en het karakter van een sport. De komst van nieuwe groepen mensen bij golf brengt allerlei gedragsregels en gewoontes in het gedrang waarmee golfers zich voorheen juist onderscheiden van andere sporters. Het publiek stroomt samen rond de *greens* van de grote toernooien, na het succesvol *putten* steekt de professionele golfer de handen in de hoogte; het publiek applaudisseert en hier en daar wordt er geschreeuwd en gefloten. Het beeld van golf verandert en ook de gedistingeerde amateurspeler die in de exclusieve club zijn achttien holes maakt, kan zich hieraan niet onttrekken. Nu nog springt de golfer niet een gat in de lucht om vervolgens met medaille, bloemen en nationale vlag een triomftocht te maken langs een haag van enthousiaste toeschouwers. Maar is dit beeld bij een toekomstige introductie van golf op de Olympische Spelen zo onwaarschijnlijk?

De ontwikkeling van tennis is een prachtig voorbeeld van de erosie van stands-onderscheidende gedragsvoorschriften en gewoontes die bij popularisering onontkoombaar optreedt. Wat bij deze sport resteert, is een mengsel van kenmerken die verwijzen naar het elitaire en populaire. Er verschenen gekleurde shirts op de tennisbaan, voetbalbroekjes zonder plooi en broekzakken, wielrenbroeken als onderkleding en Hawaii-keurige shorts. De beoefening blijft al lang niet meer beperkt tot de gravelbanen van tamelijk besloten clubs waarin men elkaar kent; niet alleen van het tennis, maar ook van het gemeenschapsleven in de buitenwijk, van de bestuursfuncties, de lunches en recepties. Vele tennisclubs zijn groter, diverser en anoniemer geworden. De sport wordt beoefend op betonbanen, in sporthallen en op straat. Het imago is veranderd, de drempel tot beoefening gezakt.

5 De verschillen in het wereldsportstelsel

Gedragen door de westerse internationale expansie verspreidden de sporten zich razendsnel over de wereld. Waar handelaren, migranten en koloniale beambten zich vestigden, richtten zij sportclubs op om in den vreemde andere westerlingen te ontmoeten, de culturele band met het moederland voort te zetten en zich te ontspannen na hun dagelijkse werkzaamheden. De eerste cricketclub buiten Engeland werd door Engelsen in Calcutta opgericht in 1792. Binnen vijftig jaar konden cricketclubs in alle werelddelen worden aangetroffen. *Deutsche Turnvereine* kwamen in het midden van de negentiende eeuw niet alleen in Europa op, maar kregen ook gestalte in Windhoek (in het toenmalige Duits West-Afrika) in 1861, in Hongkong in 1863, in het Chileense Valparaiso in 1870 en in Alexandrië in 1873. Basketbal werd op initiatief van Amerikanen voor het eerst in het Chinese Tientsin gespeeld in 1896, nauwelijks vier jaar na de uitvinding van deze sport te Springfield. Twee jaar later introduceerden Amerikanen dezelfde sport ook in Chili en op de Filipijnen.¹ De landen en plaatsen zijn slechts willekeurige voorbeelden van de mondialisering van de georganiseerde sport in de tweede helft van de negentiende eeuw. Ze kunnen voor vrijwel alle toen reeds bestaande georganiseerde sporten moeiteloos worden aangevuld.

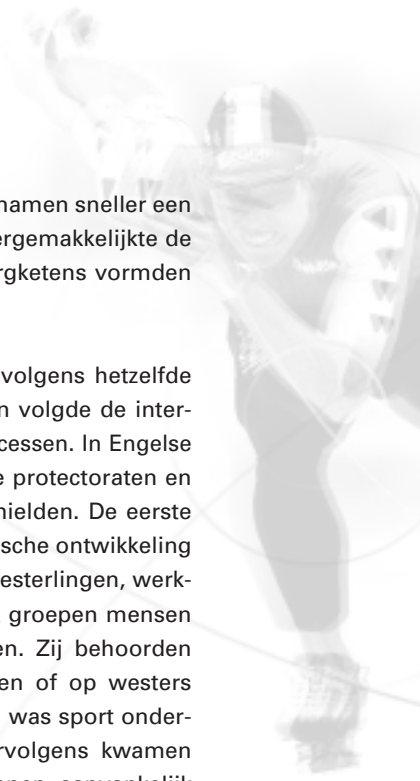
Overname van de moderne sporten vereiste transport, organisaties en communicatie op nationaal niveau. Daarom werden sporten eerder in competitief verband beoefend in landen waar schaalvergrotings- en integratieprocessen verder waren gevorderd. In Engeland zette deze ontwikkeling eerder in dan in Frankrijk, in Frankrijk eerder dan in Griekenland, in Griekenland eerder dan in Korea, en in Korea eerder dan in Mali. De groei van het aantal sportbonden binnen landen verliep volgens een klassiek model van innovatiediffusie. In een grafiek omgezet had deze groei de vorm van een uitgerekte S-curve: er was eerst een fase van langzame initiële groei, vervolgens een sterke toename in korte tijd en ten slotte een periode van sterk verminderde groei.²

Ook Wallersteins theorie van het wereldsysteem is hier van toepassing: de individuele takken van sport verspreidden zich van een kernland naar semi-perifere landen en vervolgens naar perifere landen. De chronologische volgorde van de oprichting van nationale voetbalbonden in Europa is hiervoor illustratief. Tussen 1860 en 1873 werden deze opgericht in Engeland, Schotland en Ierland; tussen 1889 en 1910 in Nederland, Denemarken, Duitsland, Zwitserland, België, Italië, Frankrijk, Oostenrijk-Hongarije, Tsjechoslowakije, Noorwegen, Zweden en Finland; en na 1910 in Rusland, Spanje, Portugal, de Baltische staten, Polen, Joegoslavië, Bulgarije, Griekenland, Roemenië en Albanië. Dit weerspiegelt in grote lijnen zowel de chronologie van modernisering als de centrum-periferieverhoudingen in de tweede helft van de negentiende eeuw.³ In de geografie wordt dit hiërarchische diffusie genoemd. Daarnaast spreekt men ook wel van "neighbourhood" of "contagious diffusion" (waarvan de vroege verspreiding van

voetbal naar Ierland een voorbeeld is).⁴ Dichtbijgelegen landen namen sneller een sport over dan verafgelegen landen. Geografische nabijheid vergemakkelijkte de diffusie van innovaties; geografische barrières als zeeën of bergketens vormden hiervoor een belemmering.

De overname van sporten buiten de westerse landen verliep volgens hetzelfde patroon. De verspreiding van sporten tussen en binnen landen volgde de internationale machtsverhoudingen en nationale moderniseringsprocessen. In Engelse koloniën ontstond een ander sportpatroon dan in Amerikaanse protectoraten en hier weer andere dan in landen die hun onafhankelijkheid behielden. De eerste sportorganisaties werden in de centra van politieke en economische ontwikkeling opgericht. Het initiatief hiertoe kwam over het algemeen van westerlingen, werkzaam in bestuur, handel of leger. Binnen korte tijd raakten ook groepen mensen uit de plaatselijke bevolking bij de sportbeoefening betrokken. Zij behoorden tot de moderniserende elites die hun opleiding in het westen of op westers georiënteerde onderwijsinstellingen hadden gevolgd. Voor hen was sport onderdeel van de moderne leefstijl en materiële vooruitgang. Vervolgens kwamen sommige sporten ook binnen het bereik van sociaal lagere groepen, aanvankelijk in de stedelijke centra, later ook op het platteland. Naarmate een land een meer perifere positie innam, verliep de overname van sporten langzamer, drong de sport moeizamer tot de plattelandsgebieden door, bleef sport langer buiten het bereik van sociaal lagere en hield de weerstand tegen vrouwendeelname en de desinteresse onder ouderen langduriger aan.⁵ De verspreiding en popularisering van de westerse sporten zetten de inheemse vermaken onder druk. De beoefening van deze vermaken, zoals sepak takraw in Maleisië en het Indiase worstelen, zette zich het langst voort in de gebieden en bevolkingsgroepen die het minst bij de modernisering waren betrokken.⁶

Eind negentiende eeuw kon geen land de militaire en economische suprematie van het westen weerstaan. De ongelijke machtsverhoudingen resulteerden in een ongelijke 'import' en 'export' van culturele goederen en werkten bovendien in op de wijze waarop men het eigene en vreemde in de culturele confrontatie waardeerde. De meeste Europeanen voelden zich superieur aan de niet-blanke bevolking en meenden dat de inheemse bevolking van niet-westerse samenlevingen gebaat was bij verspreiding van de westerse beschaving. Bovendien hoopten zij dat de overname van de westerse waarden en doelstellingen door de gekoloniseerde bevolkingsgroepen de aanvaarding en voortzetting van de westerse overheersing zou vergemakkelijken.⁷ De bevolking van de niet-westerse samenlevingen bewonderde de westerse prestaties. Een deel van de lokale elites zag de westerse modernisering als een model voor ontwikkeling zonder welke men tot onderschikking gedoemd leek. Maar tegelijkertijd vreesden anderen dat

de westerse overheersing de eigen cultuur en identiteit zou bedreigen. Overname van de westerse sporten en sportificering van de eigen vermaken betekende ook de navolging van de westerse leefstijl: niet alleen de introductie van westerse begrippen, rituelen, symbolen en kleding, maar ook aanpassing aan westerse gebruiken ten aanzien van organisatievorming, regelgeving, standaardisering, secularisering, specialisatie, training, kwantificering en recordstreven. Deze vereisten de ontwikkeling van een meer doelrationele gedragshouding en de bureaucratische coördinatie en planning op langere termijn, die – volgens Max Weber – kenmerkend waren voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen.⁸

Mensen die het eigen culturele erfgoed wilden bewaken, verzetten zich tegen de onstuitbare opkomst van de westerse sport en de bijgaande leefstijl. Hun strategie om inheemse vermaken te doen overleven, was echter geënt op het succes van de moderne sporten: gepoogd werd de vermaken te reglementeren, standaardiseren en organiseren naar westers model, waardoor de inheemse vermaken een deel van hun traditie en karakter juist verloren. In feite vernieuwden zij op deze wijze oude vermaken, waarmee zij de verscheidenheid van het wereldsportstelsel vergrootten.⁹

5.1 Geen onbeschreven blad: de differentiële popularisering van sporten in de *White Dominions*

Canada, Australië en Nieuw-Zeeland waren lange tijd Engelse koloniën, tot zij in het interbellum formeel een onafhankelijke status verkregen. De hechte culturele band met Engeland onderscheidt deze *White Dominions* van andere koloniën. De emigranten die de inheemse bewoners in de negentiende eeuw verdreven of onderwierpen, waren vrijwel geheel van Europese afkomst, en in meerderheid Brits.¹⁰ Vergeleken met andere Engelse koloniën was de machtsverhouding ten opzichte van Engeland minder ongelijk en waren de machtsverschillen tussen de bevolkingsgroepen binnen deze samenlevingen kleiner. Hier bestond geen inheemse elite die al gedurende lange tijd de scepter zwaaide, zich met de koloniale bestuurders verbond en zich volgens de Engelse maatstaven liet opleiden en ging gedragen. In de “white settler societies” voelden de meesten zich Brits en trachtten velen de Britse cultuur in stand te houden.

Door deze specifieke kenmerken van de *White Dominions* was de Britse invloed op het sportpatroon van een geheel andere orde dan in de Engelse koloniën in Azië, Afrika en West-Indië. In de *Dominions* ging het niet alleen om Engelse bestuursambtenaren, ondernemers, officieren en soldaten die de sporten introduceerden en propageerden, maar om een totale bevolking met merendeels Engelse antecedenten die van het bestaan van de Engelse sporten, of voorlopers hiervan, al vóór de emigratie op de hoogte was. Zoals Richard Holt stelt, waren deze landen geen onbeschreven blad waarop de Engelsen konden schrijven wat

zij wilden.¹¹ De sporten leerden deze inwoners niet van vreemden, maar van elkaar. Oudere sporten, zoals cricket en paardenrennen, en de vermaken waaruit nieuwe sporten als voetbal en rugby voortkwamen, waren voor deze inwoners net zo min nieuw als voor de Engelsen. Ze waren ermee vertrouwd en kenden de nuances in de sociale betekenis.

De sportcultuur was direct Brits georiënteerd. De pioniers zetten in een ver land hun oude cultuur voort. Niet alleen de Engelse herkomst van veel bewoners van de *Dominions* zorgde voor de reproductie van het Engelse sportpatroon. Ook het bestuur, het leger en de scholen speelden een belangrijke rol. In de curricula van de elitescholen was naar Brits voorbeeld veel ruimte voor rugby en cricket ingeruimd. Veel schoolhoofden hadden hun opleiding gekregen aan de Engelse *public schools* of hier ervaring opgedaan. De ethiek van *Tom Brown's Schooldays* stond bij hen hoog in het vaandel en beïnvloedde de jeugd generaties lang.¹² Bovendien waren er, ondanks de grote afstanden, cricket- en rugbywedstrijden tussen deze landen en Engeland. De Engelsen verwachtten dat deze wedstrijden de onderlinge band in het Verenigd Koninkrijk zouden versterken.¹³

Voor de bewoners van de *Dominions* hadden dergelijke wedstrijden nog een andere functie: ze verstevigden niet alleen het gevoel in cultureel opzicht na te zijn aan mensen aan de andere kant van de wereld, maar waren tegelijkertijd een uitlaatklep voor de nationale rivaliteit en drang tot zelfstandigheid. Deze tweeslachtige houding weerspiegelde de problematische houding van veel individuele emigranten. Zij werden naar twee kanten getrokken: loyaliteit en identificatie met de oude cultuur waar de wortels lagen en met de nieuwe cultuur waar de toekomst werd verwacht. Deze mengeling van rivaliteit en vriendschap maakte de wedstrijden tegen de Engelsen ook zo bijzonder en gaf een bijzondere lading aan het moment waarop zij hen versloegen.¹⁴

Australië en Nieuw-Zeeland

De nauwe band en overeenkomst in de sociale structuur en geschiedenis van Nieuw-Zeeland en Australië hebben geleid tot sportpatronen met slechts geringe verschillen. Ze worden geheel beheerst door Engelse sporten. In Australië zijn zes van de tien meest beoefende sporten uit Engeland afkomstig; in Nieuw-Zeeland zelfs acht. Het gaat hierbij vooral om golf, rugby, netball, voetbal, cricket, bowls, tennis en hockey. In internationaal perspectief valt vooral de populariteit van rugby, cricket en netball op. Verder is treffend dat in Australië een inheemse variant van voetbal hoog op de ranglijst staat: het zogenaamde Australian football. Ook heeft het Amerikaanse basketbal hier een betrekkelijk grote populariteit gekregen.¹⁵ In Nieuw-Zeeland, dat vanwege de loyale houding ten opzichte van Engeland en het instandhouden van de Engelse cultuur lange tijd "the Britain of the South" werd genoemd, zijn het de typisch Engelse sporten die de grootste

populariteit bezitten.¹⁶

In Australië en Nieuw-Zeeland bestond tegen statusonderscheidend gedrag veel verzet. De meeste emigranten waren afkomstig uit de lagere sociale klassen in Engeland. Het verlangen naar meer welstand en een open, minder ongelijke samenleving was voor hen een belangrijk motief voor emigratie. Die egalitaristische houding leidde tot een snelle democratisering van rugby en cricket, sporten die elders een elitair karakter kregen. In Nieuw-Zeeland worden tegenwoordig beide sporten veel beoefend door leden van sociaal lagere klassen. In Australië ontstonden in het cricket minder sterke verschillen tussen *players* en *gentlemen*. Hier sloeg de professionele Rugby League-versie sterker aan dan de Union-variant en werden de klassenbarrières bij de popularisering van de inheemse football-variant snel geslecht.¹⁷

Om twee redenen kreeg rugby in Nieuw-Zeeland en Australië een grotere populariteit dan in Engeland. Ten eerste kwamen veel emigranten uit de Midlands van Engeland, waar rugby was ontstaan en naar verhouding zeer populair was. Ten tweede stelden de rugbyers zich in beide landen minder exclusief op. Door de geringere sociale verschillen in Australië en Nieuw-Zeeland kreeg dergelijk distinctief gedrag minder kans.¹⁸ In Nieuw-Zeeland is rugby zelfs populairder dan voetbal. Tegenover 105.000 voetballers, waren er in 2003 158.000 geregistreerde rugbyers. Bovendien gaat de meeste media-aandacht naar deze sport uit.

Een eeuw geleden was rugby ook al de nationale sport van Nieuw-Zeeland. Vele clubs gingen op de regels van de Rugby Union over toen deze rond 1870 bekend werden. In 1890 bestonden er zo'n 700 clubs die in zestien regionale Unions waren verenigd, terwijl de Football Association van Nieuw-Zeeland rond de eeuwwisseling nog slechts 109 clubs als leden telde.¹⁹

In Australië doet rugby het met ongeveer 201.000 beoefenaars minder goed dan voetbal met iets meer dan 500.000 beoefenaars. Beide sporten hebben hier echter met nog een derde concurrerende variant te maken, Australian football, dat in populariteit voetbal naar de kroon steekt.

De ontwikkeling van een eigen voetbalvariant in Australië kent twee oorzaken, die ook verantwoordelijk waren voor het ontstaan van American football. Ten eerste lag Australië ver van Engeland verwijderd en ten tweede ontstond de eerste footballclub nog voor de voetbal- en rugbysport in Engeland werden gestandaardiseerd. Het amalgaam van football-varianten in Australië leek nog het meest op de variant van Harrow, maar was uniek voor Australië. De eerste clubs kwamen op in de duurdere buitenwijken van Melbourne, maar ook in minder gepriviliegeerde buurten vond deze sport vrij snel ingang.²⁰

Waar jongens via scholen in aanraking komen met rugby en cricket, zijn netball en hockey de schoolsporten voor meisjes. Ten gevolge van de centrale plaats die

deze sport in het meisjesonderwijs heeft gekregen, is netball de op twee na populairste sport van Nieuw-Zeeland. De beoefenaars van deze sport zijn vrijwel uitsluitend vrouwen. In dit opzicht is deze sport vergelijkbaar met gymnastiek in Europa. Wat het percentage vrouwen betreft, volgen in Nieuw-Zeeland hockey, paardrijden en softbal. Ook in Australië en Zuid-Afrika is netball populair onder schoolgaande jongere meisjes, en hockey is er de sport voor studentes van high schools en universiteiten. Een ruime meerderheid van de beoefenaars van deze sporten is tussen de tien en negentien jaar. Deze karakteristieken komen overeen met die in Engeland.

Zuid-Afrika

De Engelse invloed op Zuid-Afrika dateert van het begin van de negentiende eeuw, toen de Britten De Kaap annexeerden om de route naar India veilig te stellen. In de jaren twintig van die eeuw kwamen veel Britse kolonisten naar Zuid-Afrika, werd Engels de officiële taal en werd het Engelse juridische stelsel overgenomen. Ook hier is de afdruk van deze invloed terug te vinden in het huidige sportpatroon; negen van de elf grootste sporten zijn van Engelse herkomst. Voetbal is de populairste sport; vervolgens komen tennis, atletiek en rugby. Daarnaast behoren ook badminton, squash, zwemmen, hockey, golf, netball en basketbal tot de grotere sporten.²¹

Ook de gevolgen van de vroegere rassenscheiding zijn terug te vinden in de sportvoorkeuren. De hoogste blanke inkomensgroepen verkozen tennis, golf en squash, de middeninkomensgroepen rugby, zwemmen, netball, hockey, atletiek en cricket. De grote groep Indiërs in Zuid-Afrika beoefende, in overeenstemming met de traditie in hun moederland, meer cricket en hockey dan andere bevolkingsgroepen. Onder zwarten, kleurlingen en Aziaten werd voetbal de populairste sport. Voor veel blanken was dat de reden om deze sport te mijden. In 1977 waren er ongeveer 330.000 geregistreerde zwarte voetballers tegenover 40.000 blanke. Daarmee was voetbal onder de blanken pas de achtste sport, wat in internationaal perspectief opvallend laag is.²² De Afrikaner boer prefereerde rugby, in Zuid-Afrika niet langer een elitesport, maar wel exclusief blank.

Studenten aan de universiteiten van Stellenbosch en Kaapstad namen als eersten rugby uit Engeland over. Via deze toonaangevende onderwijsinstellingen verbreidde deze sport zich verder over de blanke bevolking. Zoals rugby zich in Engeland had ontwikkeld, leende het zich uitstekend voor exclusivering ten opzichte van de zwarte bevolking. Voetbal was in sociaal opzicht minder exclusief. De voetbalsport werd in Zuid-Afrika door Britse soldaten verspreid. Hun voorbeeld vond al snel navolging in de mijnstreken. Omdat de eerste beoefenaars van lagere sociale herkomst waren, waren de apartheidsbarrières veel brozer dan bij rugby het geval was.²³

Canada

Door de geografische nabijheid van de dominerende Verenigde Staten en de grotere etnische diversiteit wijkt het Canadese sportpatroon af van dat in de andere *Dominions*. De grootste etnische groep was van Franse herkomst wat, door de rivaliteit met Engelse emigranten, een gemakkelijke verbreiding van de Engelse cultuur in de weg stond.²⁴ Zij maakte deel uit van een nieuwe, multiculturele samenleving; een *melting pot* van vele etnische groeperingen die op zoek was naar een eigen identiteit. Uit de behoefte aan symbolen om deze identiteit uit te drukken, kwamen in Canada sporten tot ontwikkeling waarmee het land zich onderscheidde van zowel Engeland als de Verenigde Staten.²⁵

Halverwege de negentiende eeuw had het Canadese sportpatroon in de Engelse kolonies nog duidelijk Britse trekken, met paardenrennen en cricket als populairste sporten. Het hoogtepunt in de populariteit van cricket viel rond de jaren zestig van die eeuw, toen extra Britse troepen naar Canada werden gestuurd om de kolonie te verdedigen tegen de dreiging die uitging van de Amerikaanse burgeroorlog. De belangstelling voor deze eerste georganiseerde sporten bestond vooral in de legergarnizoenen onder officieren die de Engelse *public schools* hadden bezocht en op de Canadese elitescholen die naar Engels voorbeeld waren ingericht.²⁶ Volgens Gruneau daalde de populariteit van de Engelse sporten eind negentiende eeuw toen het aantal in Engeland geboren Canadezen in relatieve zin afnam, de koloniale klassenstructuur erodeerde en de invloed van de Amerikaanse cultuur aan kracht won. Het Canadese sportpatroon kreeg een sterker Amerikaans karakter.²⁷

De verschuiving van Engelse naar Amerikaanse invloeden hing ook samen met de toename van transport- en communicatieverbindingen tussen Canada en de Verenigde Staten. Omdat de noord-zuidverbindingen sneller, beter en goedkoper waren dan de oost-westverbindingen, doorkruiste de Amerikaanse invloed een autonome ontwikkeling van een Brits-Canadees sportpatroon. Naarmate de Amerikaanse invloed sterker werd, raakten honkbal, American football, volleybal en basketbal sterker in zwang – eerst in de westerse provincies en zuidelijke delen van Ontario en Nova Scotia die het meest op Amerika gericht waren, later ook elders in Canada. Ook raakten Amerikanen zowel commercieel als sportief betrokken bij de ontwikkeling van het Canadese ijshockey, honkbal en football, waardoor deze sporten zich ook in hun verschijningsvorm meer naar Amerikaanse maatstaven ontwikkelden. Van de Engelse sporten kennen nog slechts voetbal, tennis en golf een grote populariteit. Bij tennis en golf zocht de *upper class* sociale dekking toen andere sporten populariseerden en professionaliseerden. Voetbal bleef populair dankzij de komst van steeds weer nieuwe immigranten uit landen waar deze sport het meest beoefend wordt. Onder de

350.000 voetballers (in 1990) vormden degenen die in Canada zijn geboren een minderheid.²⁸

Deze takken van sport kregen concurrentie van enkele sporten die binnen de Canadese samenleving tot ontplooiing zijn gekomen en het Canadese sportpatroon een onderscheidend karakter geven: ijshockey (dat tot de nationale sport van Canada uitgroeide), het door Schotten geïntroduceerde curling (met begin jaren negentig een half miljoen beoefenaars) en – in geringere mate – lacrosse (een Indiaans vermaak dat door Canadese emigranten werd gesportificeerd). Curling is wel de nationale sport van Canada genoemd. Maar die omschrijving is slechts juist voor zover de populariteit van deze sport in Canada wordt gecontrasteerd met die elders ter wereld. Wanneer er wordt gekeken naar het aantal deelnemers en toeschouwers en naar de aandacht van de mensen en de media, komt bovenal ijshockey voor dit stempel in aanmerking. Het is “the national religion of Canada”, “the Canadian metaphor”.²⁹ In 1984 waren er alleen al zo’n 250.000 geregistreerden onder de twaalf jaar. Ijshockeyschaatsen zijn over het algemeen het meest verkochte kerstcadeau. De professionele league trok in 1982-1983 meer dan 12 miljoen toeschouwers.³⁰

De verklaring van deze popularisering moet vermoedelijk in grote lijnen in dezelfde factoren worden gezocht als de popularisering van American football in de Verenigde Staten. Ijshockey werd in Canada voor het eerst in 1879 gereguleerd en georganiseerd door jongeren uit de maatschappelijke bovenlagen die op de prestigieuze McGill universiteit te Montreal studeerden. Van de meest prestigieuze universiteiten verspreidde het zich naar kleinere universiteiten en colleges, van hogere naar lagere sociale klassen en van stedelijke centra naar de provincie. Rond 1900 hadden de meeste plaatsen in Canada een ijshockeyclub; Montreal, het Canadese ijshockeycentrum bij uitstek, kende er toen zelfs meer dan honderd.³¹

Naast curling en ijshockey wordt ook lacrosse voorgesteld als de nationale sport. Niet vanwege de mate van beoefening, maar omdat het is voortgekomen uit een inheems indiaans vermaak, *baggataway*. In de jaren dertig van de negentiende eeuw pasten emigranten dit vermaak aan volgens het model van de Engelse teamsporten. Franse emigranten gaven het de naam *la crosse*; de Engelse invloed was zichtbaar in de introductie van het doel, zoals bij voetbal, en in de namen voor de veldverdeling, ontleend aan cricket. In 1856 werd de eerste club opgericht voor dit gesportificeerde vermaak, de Montreal Lacrosse Club. Binnen tien jaar bestonden er al tachtig clubs voor deze sport met zo’n 2.000 beoefenaars, ondergebracht in een nationale lacrossebond. Waar de popularisering van ijshockey doet denken aan de ontwikkeling van American football, liep de ontwikkeling van lacrosse enigszins parallel met die van honkbal. Beide sporten werden gepresenteerd als symbool van de eigen nationale identiteit, in oppositie

tegen het Engelse cricket; voor beide sporten ontwikkelden patriotten een oorsprongsmythe die de nationale herkomst diende te bewijzen. Maar het verschil tussen beide sporten is eveneens significant. Dit houdt verband met de ongelijke verhouding tussen Canada en de Verenigde Staten. Terwijl honkbal in Canada wel uitgroeide tot een veel beoefende sport, sloeg lacrosse in de Verenigde Staten nauwelijks aan. Lacrosse verspreidde zich vrijwel niet buiten Canada, terwijl honkbal wereldwijd wordt beoefend.

Kleinere etnische groepen lieten ook hun sporen na in het sportpatroon van de *Dominions*. Maar deze zijn, bijvoorbeeld vergeleken met de landen op het Europese vasteland, duidelijk ondergeschikt aan Britse invloeden. In Australië en Nieuw-Zeeland komen gymnastiek en handbal niet bij de vijftien meest beoefende sporten voor. Schieten en zwemmen, andere sporten die met de gymnastiek-beweging in verband kunnen worden gebracht, doen het hier – in vergelijking met Europa – eveneens beduidend minder.

Amerikaanse en Japanse sporten zijn pas de laatste decennia in opkomst. Australië en Nieuw-Zeeland hebben zich in de loop van de twintigste eeuw ontwikkeld tot sterk gedifferentieerde samenlevingen met een etnisch diverse en multiculturele samenstelling. De onevenredig sterke Engelse invloed heeft daardoor plaatsgemaakt voor een gekleurder pallet aan invloeden.³² Basketbal maakt in Australië een sterke popularisering door en is gegroeid van 197.000 beoefenaars in 1984 tot 364.000 in 2001, waarmee het de zesde sport van Australië is geworden. Honkbal en softbal hebben eveneens een betrekkelijk grote populariteit gekregen. En ook de populariteit van de recent geïntroduceerde oosterse vechtsporten is groeiende. Samen kennen de *martial arts* 252.000 beoefenaars.³³

De grotere diversiteit aan invloeden beperkt zich niet tot deze aantallen. Ook de vorm en inhoud van de sportbeoefening is veranderd onder invloed van mondiale ontwikkelingen. Het eens dominerende amateurbolwerk heeft aan invloed ingeboet, ten voordele van de professionele sportbeoefening. Managers, sponsors en specialisten in marketing en public relations dringen het *old boys*-bestuursnetwerk naar de achtergrond. Multinationals zoals Pepsi Cola, Toyota, Shell, Dunlop en Wang sponsoren in toenemende mate sportteams en sportevenementen. Onder invloed van Amerikaanse sportontwikkelingen krijgen show en spektakel meer aandacht en verschuift de belangstelling van de speler naar het publiek. De jaarlijkse finales van de Rugby League en het Australian Rules Football hebben de stijl van de NFL Superbowl overgenomen; rugby-, football- en basketbalwedstrijden worden opgefleurd door cheerleaders, manshoge mascottes en livebands.³⁴

5.2 Veracht en geacht: de differentiële popularisering van sporten in Azië

De sportpatronen van de meeste landen in Azië, Latijns-Amerika en Afrika vertonen een aantal overeenkomstige kenmerken. In de eerste plaats is de overheersende invloed van Engeland en de Verenigde Staten in deze werelddelen terug te vinden in de grote populariteit van voetbal, atletiek, hockey, cricket, honkbal, basketbal en volleybal. Van deze sporten worden voetbal en honkbal veelal het meest beoefend. De oorzaak hiervan is gelegen in het feit dat deze sporten al voor hun verspreiding waren uitgegroeid tot de volkssporten van Engeland en de Verenigde Staten. Daardoor waren het niet alleen Europeanen en Amerikanen uit de maatschappelijke bovenlagen die de westerse sporten verspreidden, maar ook westerse zeelieden, soldaten en arbeiders. Van hen leerde de plaatselijke bevolking voetbal en honkbal kennen zonder de standonderscheidingen die de elitesporten kenmerkten.³⁵

Ten tweede heeft het grote verschil in populariteit tussen honkbal en voetbal enerzijds en tennis, golf, squash, hockey en andere westerse elitesporten anderzijds zich in Azië, Afrika en Latijns-Amerika sterker gehandhaafd dan in de West-Europese landen. In West-Europa groeide het aantal beoefenaars van de laatste categorie sporten nadat in de jaren zestig en zeventig het algemene opleidings- en welvaartsniveau sterk toenam. Door het grotere aandeel van de landbouw ten opzichte van handel en nijverheid, de geringere deelname aan het hoger onderwijs en het lagere welvaartsniveau als geheel, breidde de hogere middenklasse zich in de meeste niet-westerse landen minder sterk uit. De rekruteringsgroep van de elitesporten bleef daardoor in deze landen (in verhouding tot de omvang van de armere lagen van de bevolking waar voetbal en honkbal ingang vonden) kleiner dan in Europa. Zo gaf de internationale tennisfederatie voor Bangladesh begin jaren negentig 1.600 tennissers op, terwijl de internationale voetbalfederatie (met een wat verdachte precisie) destijds voor dit land 138.995 voetballers telde.

Een derde overeenkomst is de geringe populariteit van gymnastiek, handbal en andere sporten die waren verbonden met de Duitse turnbeweging. Niet alleen de Duitse politiek-militaire invloed ontbrak. Ook was er geen sprake van een krachtige lagere middenklasse die in Europa gedurende een periode van sterke industrialisatie en verstedelijking de basis van deze beweging vormde. Duitse invloeden bleven beperkt tot betrekkelijk geïsoleerde Duitse bevolkingsgemeenschappen binnen een aantal landen. De turnverenigingen waren over het algemeen niet meer dan een ontmoetingsplaats voor hier gevestigde of aanmerende Duitse migranten en handelaren.

Naast deze overeenkomsten bestaan er ook sterke verschillen tussen de nationale sportpatronen. Deze zijn in Azië het grootst; de nationale sportpatronen in Afrika en Latijns-Amerika vertonen een homogener beeld. India is een cricketnatie, Japan een honkballand, China een tafeltennisbolwerk. Vrijwel elk Aziatisch land heeft zijn eigen populaire vechtsport: pentjak silat in Indonesië, muay thai in Thailand, taekwondo in Korea, wushu in China, judo in Japan. Deze verschillen tussen Azië en de andere werelddelen kennen twee oorzaken. Ten eerste was de westerse invloed in de aanvangsperiode van de mondiale verspreiding van sporten diverser: terwijl Afrika vrijwel geheel onder Europese controle werd gebracht en het grootste deel van Latijns-Amerika juist een politiek onafhankelijke positie verkreeg, verschilde de zeggenschap over Azië per land. Er waren Britse (Pakistan, India, Maleisië, Birma), Franse (Vietnam, Laos, Cambodja), Nederlandse (Indonesië), Amerikaanse (de Filippijnen) en Russische (Noord-Azië) koloniën of protectoraten. Afghanistan, China, het latere Thailand en verschillende landen in het Midden-Oosten behielden hun onafhankelijkheid; Japan groeide uit tot een politiek-economisch en militair machtsbolwerk waar de westerse mogelijkheden begin twintigste eeuw niet omheen konden en dat zelf imperiale ambities had. Het koloniseerde de Bonin- en Ryukyu-eilanden, de Koerillen en Formosa, Korea en delen van China en Mandsjoerije.

Ten tweede waren de Aziatische culturen minder weerloos tegen de westerse beïnvloeding dan de Afrikaanse. De machtsverhouding met het westen was minder ongelijk. Naast schrijnende armoede ontmoetten de Europeanen de oosterse weelde. De Indiase maharadja's, de Japanse shoguns en de Chinese onderkoningen straalden een rijkdom en macht uit die de Europeanen sterker imponeerden dan het vermogen van elites in andere werelddelen. De intelligentsia in Azië had een sterke positie en kon bogen op een rijke, op schrift vastgelegde culturele traditie, die men in het westen hoogst respecteerde. Het koloniale bestuur stelde de intelligentsia in staat om een westerse opleiding te volgen. Daardoor vonden westerse producten, technieken, ideeën, organisatievormen en gedragswijzen spoedig bij deze studenten ingang, maar kregen zij ook de wapens in handen om tegen de verwestering in opstand te komen. De meesten zagen in modernisering volgens het westerse model de enige mogelijkheid om aan achterstelling te ontkomen, maar wilden dit in onafhankelijkheid bereiken. Een intelligentsia van de aard en omvang als in Azië ontbeerden Afrika en Latijns-Amerika.³⁶

Door de verschillende internationale afhankelijkheidsverhoudingen ontstonden er enkele basisverschillen tussen groepen Aziatische staten: in voormalige Britse koloniën, zoals India, Pakistan, Birma en Maleisië, zijn vrijwel uitsluitend Britse sporten populair geworden; in landen die onder Amerikaanse invloed stonden, bijvoorbeeld de Filippijnen, bereikten Amerikaanse sporten een grotere populariteit dan elders; in min of meer politiek onafhankelijke staten, zoals in Oost-Azië

Thailand, China, Korea en Japan, en in West-Azië Iran en Yemen, sloegen naar verhouding voetbal sterker en cricket en hockey minder sterk aan dan in de voormalige Britse koloniën.

Hoe de onderlinge verhoudingen tussen deze sporten liggen, is niet met dezelfde precisie aan te geven als voor Europa mogelijk is. De gegevens zijn onvolledig en onbetrouwbaar. Toch geven ze wel een indicatie. In India tellen vier sporten echt mee: naast de Indiase worstelvariant zijn voetbal, cricket en hockey zeer populair. Vermoedelijk is hockey de kleinste van de drie Engelse sporten. De internationale hockeyfederatie geeft voor 1990 voorzichtig enkele tienduizenden op, terwijl een publicatie van het IOC in 1979 4,5 miljoen hockeyers vermeldde. Het is onduidelijk met welk criterium in beide gevallen wordt gemeten. Volgens de FIFA telt India ongeveer 8,27 miljoen voetballers. Over het aantal cricketers is niets bekend, maar Indiërs zelf beschouwen cricket als de nationale sport bij uitstek. Of er nu meer of minder cricketers dan voetballers zijn, is ook niet zo belangrijk; zeker is dat cricket nergens in Azië zo veel wordt beoefend als in India³⁷, en dat voetbal cricket veel duidelijker overheerst in min of meer onafhankelijk gebleven Aziatische landen. In China benaderen alleen de 10 miljoen tafeltennissers de 20,5 miljoen voetballers. In Korea ondervindt voetbal met 3,3 miljoen spelers slechts concurrentie van atletiek en in Thailand komt geen enkele sport ook maar in de buurt van de 1,2 miljoen voetballers. Naarmate de invloed van de Verenigde Staten sterker is geweest, doet voetbal het minder goed en is het aantal basketballers, volleyballers en honkballers groter. Voor Japan kwam dat al eerder ter sprake. De Filipijnen kennen – vergeleken met andere Aziatische landen – zeer weinig voetballers, volgens de FIFA 142.800; ondanks een hoger inwonertal veel minder dan Korea of Thailand. Het aantal basketballers en volleyballers is hier niet bekend, maar vermoedelijk overtreffen deze sporten de voetbalsport in populariteit.³⁸

Omdat het ondoenlijk is op ieder land even uitgebreid in te gaan, stel ik enkele landen centraal die voor deze verschillende afhankelijkheidsverhoudingen kenmerkend zijn: de Engelse kolonie India, het Amerikaanse protectoraat de Filipijnen en het officieel onafhankelijk gebleven China.

India

Hoe is het mogelijk dat cricket in India uitgroeide tot de nationale sport, terwijl het in de Verenigde Staten en op het Europese vasteland altijd een uiterst kleine sport is gebleven? Wereldwijd geldt dat in landen waarmee Engeland intensieve handelsrelaties onderhield, voetbal in populariteit ver uitstijgt boven andere sporten, terwijl cricket, hockey en rugby naar verhouding sterker aansloegen voor zover Engeland bovendien politiek-militaire zeggenschap verkreeg. Hoe langduriger

en intenser deze Engelse invloed was, des te groter was de kans dat cricket op termijn buiten de Engelse bevolking aanhang vond en als een eigen culturele verworvenheid werd gezien. In India slaagde dit dusdanig goed dat Ashis Nandy, met een knipoog naar de lezer, de cricketsport zelfs heeft omschreven als een Indiase sport die per ongeluk door de Britten was ontdekt.³⁹ In tegenstelling tot de *White Dominions* sloeg rugby niet aan in India: noch bij 'hoog', noch bij 'laag'. Voetbal, cricket en hockey groeiden hier wel uit tot grote sporten. Daarbij vergeleken is de populariteit van polo, golf, tennis en squash gering, hoewel deze sporten binnen de bovenlaag van de Indiase samenleving betrekkelijk veel worden beoefend.⁴⁰

In zekere zin ging het bij de verspreiding van cricket naar India om cultureel imperialisme. De Britten zagen deze sport als een geschikt middel om goede contacten te leggen met de lokale heersers en hen tegelijkertijd op haast slinkse wijze de Britse leefstijl bij te brengen. Op de elitescholen brachten zij zorgvuldig geselecteerde groepen uit de inheemse bevolking de principes van *sportsmanship* bij; hoe er moest worden gespeeld, wat de gewoontes en rituelen waren en hoe men zich diende te kleden en te gedragen.⁴¹ Sport in het algemeen en cricket in het bijzonder waren een oefening "in the art of being 'British'".⁴²

De jongere generatie uit de inheemse elite was voor deze moderniteit het meest ontvankelijk. Zij wenste geen terugkeer naar de oude orde, maar vooruitgang naar een nieuwe onafhankelijke samenleving met moderne levenscondities, waarvan sport een uitdrukking was. Sportbeoefening sprak tot de verbeelding van een hele reeks van prinses, om maar te zwijgen van de velen die tot het gevolg van deze prinses hoorden. Deelname aan een cricketwedstrijd onderscheidde hen van de traditionele elites en de rest van de bevolking. Toegang tot de sportclubs betekende status, respectabiliteit en invloedrijke sociale relaties. Omdat de sportbeoefening ingang vond bij de jongeren die een westerse opleiding genoten, raakten van de Engelse elitesporten niet tennis en golf, maar cricket en hockey in zwang. Cricket groeide uit tot hét symbool van de westerse, Engelse *public school*-cultuur en sloeg als zodanig aan bij de prinses. Cricket werd geassocieerd met het westen, met Engeland, en – nog specifiek – met de Engelse elite en Engelse privé-scholen.⁴³

Eind negentiende eeuw was cricket in India nog een *fashionable game*, beoefend door de Engelsen en de Engels opgeleide en georiënteerde elite: de Parsi, de feodale Gujaratis en de *upper class* Maharashtrians. Maar cricket stond, in tegenstelling tot bijvoorbeeld tennis en golf, open voor leden van sociaal lagere klassen. De Engelse cricketcultuur werd gekenmerkt door omgangsvormen en gedragsnormen die aansloten bij de sociale verhoudingen in de Indiase samenleving. Het was de enige sport waar het samenspel tussen 'hoog' (*gentlemen*) en 'laag' (*players*) met behoud van de sociale onderscheiding gewoonte was. Die

traditie werd in India herhaald in het samenspel tussen eerst Engelse en Indiase spelers en vervolgens tussen de Indiase elite en lagere kasten.⁴⁴ Voor leden uit sociaal lagere kringen bood deze traditie een mogelijkheid om zich in deze sport te bekwamen en als topspeler tot het domein van de elite door te dringen, zij het met inachtneming van de geldende omgangsnormen.

In de periode tussen 1930 en 1950 kwamen nog veel prinses voor het Indiase cricketteam uit, evenals *captains of industry* en in 'Oxbridge' opgeleide hoge bestuursambtenaren. Nadien is de beoefening van cricket in geografisch en sociaal opzicht verspreid, hoewel deze sport ondervertegenwoordigd blijft in streken waar de patronage van de rijke elite ontbreekt. Door de opname van spelers uit arbeidersmilieus in de laatste decennia is volgens Nandy de gemiddelde lengte van de cricketers uit de Indiase nationale ploeg sterker het landelijk gemiddelde gaan benaderen. Ook worden onder deze spelers in toenemende mate regionale talen gebezigd, waardoor soms tolken hulp moeten bieden. Waren de meeste cricketers voorheen financieel onafhankelijk, tegenwoordig moeten de meeste spelers het hebben van sponsoring van bedrijfsleven of overheid. Cricket ontwikkelde zich als de nationale sport van India: ministers, filmsterren en ondernemers laten zich tijdens wedstrijden zien en topcricketers zijn publieke figuren, vergelijkbaar met de sterren uit de bloeiende Indiase filmwereld. Verschillende testspelers huwden prominente actrices.⁴⁵

Hockey had met cricket gemeen dat het door de Engelse elite werd geïntroduceerd en via het schoolsysteem onder Indiase prinses ingang vond. Maar in twee opzichten verschilden beide sporten van elkaar. De beoefening van hockey breidde zich weliswaar over bredere lagen van de Indiase bevolking uit, maar reikte veel minder ver dan cricket. Bovendien bleef de beoefening van hockey beperkt tot enkele regio's; deze concentreert zich in Punjab en Noord-India. De basis van de grote populariteit lag in de Sikh-gemeenschap.⁴⁶ Er is meer kennis nodig van de verspreidingslijnen van hockey tussen Engeland en India, de aard en regionale gebondenheid van de betrokken Engelsen en Indiërs en van de institutionalisering van deze sport in India om deze verspreiding van hockey te kunnen verklaren.

In tegenstelling tot in de *White Dominions* sloeg rugby in het geheel niet aan in India. De redenen hiervoor liggen in de verhouding tussen de koloniale machthebbers en de gekoloniseerde bevolking. Doordat er bij rugby sprake is van direct fysiek contact tussen de spelers, werd het opgevat als een sport voor sociaal gelijken. Rugby tussen blanken en kleurlingen was *nicht im Frage*. Dat gold voor India evengoed als voor de *White Dominions*. In Australië, Nieuw-Zeeland en in het bijzonder Zuid-Afrika groeide rugby uit tot een van de populairste sporten onder blanken. Interraciale rugbywedstrijden werden hier niet of nauwelijks gespeeld en bleven ook in India achterwege. In dit land stond

rugby bovendien haaks op gangbare noties van wenselijk fysiek contact, vervuiling en reinheid. Het was volgens de Engelsen een sport voor *gentlemen-ruffians* en als *ruffians* wilden noch de hogere Engelse bestuursambtenaren, noch de Indiase prinses door het leven gaan. Het gevecht in de modder was niets voor hen; niet onderling en helemaal niet tussen 'hoog' en 'laag'.⁴⁷

Onder legerofficieren genoot eerst polo en later ook squash grote populariteit, maar buiten de legerkampen vonden deze sporten weinig weerklank. Squash werd ook in Engeland veel onder militair personeel beoefend, polo had een nog veel langere krijgertraditie. Vervang de stick door stok of zwaard en het praktische nut van polo voor de hoofse krijger wordt direct duidelijk. Het bevorderde de paardrijkunst met slechts één hand aan de teugels en één hand voor het wapen in situaties die wending, versnelling en duel vereisten. Gedichten en tekeningen getuigen ervan dat dit vermaak al vele eeuwen in Perzië een grote populariteit bezat, onder namen als *chuvigan*, *tschougan* en *chaugan*. Maar de wijze waarop het toen werd beoefend, stond nog ver af van de tegenwoordig gestandaardiseerde polosport. De strijdende teams varieerden in grootte tot wel meer dan honderd personen. Wedstrijden werden meestal met twee, maar ook wel met vier teams gespeeld. Het moet een behoorlijk ruw vermaak zijn geweest, getuige de vele meldingen van dodelijke ongevallen onder adellijken. Wellicht dat deze ongevallen in combinatie met de enorme verspreiding van dit vermaak vroege aanzetten tot sportificering stimuleerden. In Perzië en Tibet werden al vroeg pogingen gedaan om de sport beter te reguleren en een minder wild karakter te geven.⁴⁸ Niettemin bleef er ook in dit polo-achtige vermaak een grote variatie aan beoefeningsvormen bestaan met sterke lokale verschillen. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw werd polo gesportificeerd in de huidige vorm, nadat Engelsen deze sport strikter reglementeerden en organiseerden, en overkoepelende organisaties oprichtten die op internationaal niveau toezagen op naleving van de gestandaardiseerde regels. In die nieuwe sportvorm heeft polo de inheemse vermaken verdrongen die als voorlopers van deze sport kunnen worden onderscheiden. Ook in landen waar voorheen polo-achtige vermaken bestonden, raakte – onder leden van de hoogste maatschappelijke kringen, en met name onder legerofficieren en grootgrondbezitters – uiteindelijk niet de inheemse maar de Engelse versie ingeburgerd.⁴⁹

Voetbal behoorde eind negentiende eeuw niet meer tot de Engelse elitesporten. Net zoals toen er over deze sport nauwelijks meer iets in *The Times* te lezen was, sloeg deze sport niet aan onder de koloniale bestuursambtenaren van het Britse Rijk.⁵⁰ Niet zij, maar zeelieden en soldaten waren de belangrijkste verspreiders van deze tak van sport naar India. Zij behoorden in Engeland tot de sociale kringen waar voetbal eind negentiende eeuw reeds massaal beoefend werd. Door de popularisering in het land van herkomst kende voetbal veel minder regels en

tradities die aan de ene kant appelleerden aan de distinctiedrang onder leden van de maatschappelijke bovenlaag en aan de andere kant leden van sociaal lagere klassen konden afweren. Doordat voetbal in India werd geïntroduceerd door Engelsen van eenvoudige komaf en niet werd beoefend binnen exclusieve clubs, kon de inheemse bevolking in India deze sport gemakkelijker overnemen. In 1889 stelde een Engelse handelsmaatschappij de Trade Football Cup in, vier jaar later hernoemd tot de Indian Football Association Shield. Deze werd in 1911 voor het eerst door een Indiaas team gewonnen, toen de blootsvoets spelende Mohum Bagan Football Club een regimentenelftal van het Britse leger versloeg. Deze 'rite de passage' was des te pijnlijker voor de Britten, omdat het niet alleen de superioriteit van de koloniale overheersers maar ook die van het blanke ras aantastte. Zeker 80.000 toeschouwers aanschouwden de wedstrijd in een periode van grote sociale onrust. De overwinning werd gezien als een teken van Indiase ontwikkeling, gelijkheid en zelfs superioriteit. Een krant sprak van trots en vreugde die iedere rijstetende, van malaria vergeven, blootsvoetse Indiër vervult nu zij de betere waren gebleken van de rundvleesetende, Herculische, geschoeide John Bull. De blanke inwoners van Calcutta bleven na het vernemen van de uitslag maar even wat langer thuis.⁵¹

Omdat de georganiseerde sportbeoefening als zodanig in India veel langer een exclusieve gedragsvorm van de maatschappelijke bovenlaag bleef dan in Europa, duurde het tot ver in de twintigste eeuw voordat voetbal in georganiseerd verband in groten getale werd beoefend. Bij cricket traden rijke Indiërs echter op als financiers van competities, clubs en voorzieningen, zodat de georganiseerde beoefening van deze sport eerder binnen het bereik kwam van lagere sociale lagen.

Het verschil tussen de sportpatronen van de verschillende Engelse kolonies in Azië wordt veroorzaakt door de omvang van de naar Engelse maatstaven opgeleide inheemse elite en de duur en intensiteit van de koloniale periode. Naarmate deze geringer waren, werden cricket en hockey minder populair en lagen er voor voetbal betere kansen. Dat was bijvoorbeeld het geval in het latere Birma en Maleisië. In de Engelse kroonkolonies Malacca, Penang en Singapore bestonden andere verhoudingen dan in India. Deze gebieden bleven onder controle van de Engelse overheid in India, totdat zij in 1867 als kolonies onder het bewind van de Colonial Office werden geplaatst. De Britten vernieuwden de infrastructuur en centraliseerden de overheid, maar gebruikten deze kolonies zo veel mogelijk als lucratieve wingebieden met een minimum aan administratieve kosten.⁵² Andere gebieden van het latere Maleisië waren Britse protectoraten. De aanwezigheid van Engelse bestuursambtenaren was hier nog minder dominant. Leger en handel traden meer op als katalysators van verspreiding dan onderwijs

en bestuur. Daardoor groeide voetbal uit tot de sport die hier verreweg het meest wordt beoefend, en is het populariteitsverschil met cricket groter geworden dan in India het geval is. De laatste sport wordt in deze gebieden voornamelijk door inwoners van Indiase herkomst beoefend.⁵³

De Filippijnen

Waar de vroegere Engelse overheersing haar sporen heeft nagelaten in India, zijn in het sportvoorkeurspatroon van de Filippijnen Amerikaanse invloeden te herkennen. In dit land, dat eind negentiende eeuw – na de overwinning van de Verenigde Staten op Spanje – een Amerikaans protectoraat werd, kregen basketbal, volleybal, honkbal en softbal naar verhouding een grote populariteit.⁵⁴ De aanwezigheid van enerzijds Amerikaanse bestuurders en legereenheden en anderzijds de YMCA is hiervan de belangrijkste oorzaak.

De YMCA was nauw betrokken bij de introductie en organisatie van de moderne sporten op de Filippijnen. Deze organisatie zorgde voor de bouw van gymnastiekhallen en zwembaden, startte opleidingen voor leraren lichamelijke opvoeding, zond plaatselijke studenten naar het YMCA-scholingsinstituut te Springfield en organiseerde competities tussen scholen, universiteiten en bedrijven.⁵⁵ In tegenstelling tot de Engelse koloniale politiek, die er in eerste instantie op uit was alleen selecte groepen van de inheemse bevolking bij de sport te betrekken, probeerde de YMCA expliciet de sportbeoefening toegankelijk te maken voor de gewone man. “Everybody in the game” was de ideologie achter de richtlijnen die de YMCA opstelde.⁵⁶ Uit deze richtlijnen komt bovendien een sportificeringsdwang naar voren. De Filippijnse sportleiders en sportbestuurders werden ertoe aangezet om een web van sportorganisaties te weven en over het land uit te leggen, waarin de YMCA-functionarissen zelf sleutelposities innamen.⁵⁷ De Amerikanen spoorden de plaatselijke sportleiders aan om de hand te houden aan de amateurregels, zonder dat deze zo strikt werden toegepast dat sportbeoefening voor de grote massa onbereikbaar werd.⁵⁸ Ook de Far Eastern Games – in de eerste jaren met deelname van sporters uit China, de Filippijnen en Japan – was een product van de YMCA. Voor veel toeschouwers waren deze Spelen één van de eerste mogelijkheden om de georganiseerde beoefening van volleybal, basketbal, atletiek, honkbal, voetbal, zwemmen en tennis te aanschouwen. De eerste van deze Spelen vond in 1913 in Manilla plaats, de tweede in Shanghai en de derde in Tokio.⁵⁹

Van de verschillende sporten die de YMCA onder de plaatselijke bevolking stimuleerde, benadrukte ze vooral de ‘eigen’ sporten: volleybal en basketbal. Iedere *physical director* die in Springfield was opgeleid, was doordrongen van het YMCA-stempel dat deze sporten sierde. De verspreiding van deze sporten vond vrijwel onmiddellijk na de uitvinding ervan plaats en was succesvoller in gebieden

waar de Verenigde Staten in het algemeen en de YMCA in het bijzonder meer invloed hadden.

Amerikaanse legereenheden waren van overwegende invloed bij de verbreiding van honkbal. Nog vóór de eeuwwisseling introduceerden Amerikaanse soldaten deze sport in de Filippijnen. Gedurende de permanente legering van deze troepen maakten zij in de buurt van hun legerplaatsen open terreinen geschikt voor het spelen van honkbalwedstrijden en zetten zij honkbalcompetities op. Dat stimuleerde Filippijnse jonge mannen, die in de kazernes werkten of rond de barakken bij de honkbalwedstrijden toekeken, om met vrienden uit de buurt honkbalteams te vormen.⁶⁰

Zoals in hun eigen land het geval was, organiseerden de Amerikanen de sportbeoefening op de Filippijnen veel meer in het kader van onderwijsinstellingen dan door middel van particuliere clubs. Alleen elitesporten als tennis, golf en polo vonden in exclusieve verbanden plaats. Maar volleybal, basketbal, honkbal en atletiek werden al in 1903 door het Departement van Onderwijs opgenomen in het programma van het voortgezet onderwijs. Degenen die dit onderwijs volgden, kregen daardoor al vroeg de mogelijkheid om deze sporten in competitieverband te beoefenen. Voor veel kinderen uit de armste lagen van de bevolking was die gelegenheid nauwelijks aanwezig. Voor zover zij überhaupt een sport beoefenden, legden zij zich toe op een van de sporten die het minst gebonden waren aan schoolorganisaties en particuliere clubs: boksen, voetbal en honkbal. Drie bekende topsporters uit de Filippijnen uit het midden van de twintigste eeuw geven deze sociale verschillen weer. De bokser Gabriel Elorde (1934) werd geboren te Bogo in een arme familie en bereikte slechts de derde klas van de lagere school. Dat geldt niet voor de basketballer Carlos Loyzaga (1930), die verschillende colleges bezocht. De tennisser Felicismo Ampon stond hier nog verder vandaan. Hij is geboren te Manilla (1920) als lid van een welgestelde familie met veel tennisliefhebbers, en was rijk genoeg om te weigeren professional te worden, ondanks financieel aantrekkelijke aanbiedingen.⁶¹

Net zo min als in andere landen propageerde de YMCA de beoefening van American football. Toen ook football deel ging uitmaken van de Far Eastern Games, werd expliciet vermeld dat "English rules shall govern".⁶² Het is niet geheel duidelijk waarom de YMCA nergens voor de Amerikaanse variant koos, hoewel er een aantal redenen is aan te voeren dat het negeren van deze sport begrijpelijk kan maken. In de eerste plaats was football in de Verenigde Staten vlak na de eeuwwisseling in diskrediet geraakt, zeker bij de YMCA die altijd *clean sports* voorstond. Tijdens de wedstrijden tussen de Amerikaanse colleges en universiteiten vielen er gewonden en zelfs doden, zodat de universiteitsbesturen – en later ook het Witte Huis – overwogen om de sport te verbieden.⁶³ Het ruige

karakter van deze sport paste niet bij de ideeën van de YMCA over de opvoeding van jongeren uit de stedelijke lagere milieus (de voornaamste doelgroep). American football ontwikkelde zich bovendien in de Verenigde Staten betrekkelijk snel tot een toeschouwersport, terwijl de YMCA juist de deelname propageerde boven het passief kijken naar sportwedstrijden.⁶⁴ En 'last but not least' vormde de popularisering van American football in de Verenigde Staten een directe bedreiging voor het succes van basketbal en volleybal. Het gebrek aan steun van de YMCA hield in dat American football niet werd opgenomen in de schoolprogramma's van de landen waar deze organisatie invloed uitoefende. Zij verkoos aansluiting bij het enthousiasme van de plaatselijke bevolking voor het reeds door zeelieden geïntroduceerde Engelse voetbal boven de introductie van een andere football-variant.⁶⁵

China

De Europese grootmachten dreigden rond de eeuwwisseling China op te delen. Frankrijk legde beslag op de zuidelijke provincies, waarna Engeland het gebied van de Yangtse veroverde. Maar de Europese grootmachten werden in China met een geheel andere politieke realiteit geconfronteerd dan in Afrika. In het Verre Oosten bleken ook de Verenigde Staten, Rusland en Japan direct betrokken bij de machtsconflicten. Gevolg was dat China onafhankelijk bleef, maar wel werd ontsloten voor westerse invloeden. Westerse opleidingen raakten bij de Chinese elites in trek; de westerse leefstijl en gedragingen wekten niet langer louter weerzin, maar fascineerden de Chinezen evenzeer.⁶⁶ Met de toename van westerse invloeden kwamen ook de moderne sporten China binnen.⁶⁷ De introductie van deze sporten verliep langs vijf hoofdlijnen: de Amerikaanse YMCA en Chinezen die in de Verenigde Staten studeerden, zorgden voor de verspreiding van vooral basketbal en volleybal⁶⁸; Engelse zeelieden, handelaren, diplomaten en missionarissen brachten de Chinezen in aanraking met bijvoorbeeld voetbal, cricket, tennis en badminton; Duitse en Japanse onderwijzers en turnleraren introduceerden het toestelturnen en vormen van ritmische gymnastiek; en contacten met Japanse handelaren waren belangrijk bij de verbreiding van tafeltennis en honkbal. Deze diversiteit aan invloeden heeft geresulteerd in een gevarieerd hedendaags sportpatroon dat afwijkt van dat in India en de Filipijnen. Onder de populairste sporten in China bevinden zich het Engelse voetbal, tafeltennis, badminton en atletiek, het Amerikaanse basketbal, volleybal, softbal en honkbal, het met de Duitse turnbeweging verbonden turnen, schieten en zwemmen, evenals diverse vechtsporten die zijn voortgekomen uit de eigen krijgstraditie.⁶⁹

In 1916 bestonden er in China meer dan 7.000 kerkcentra, YMCA's en missieposten. De missionarissen die hierbij betrokken waren, speelden een belangrijke

organisatorische rol bij de introductie van westerse sporten. Een van de bekendste van hen is de Engelse Muscular Christian Archie Liddell, de olympisch kampioen op de 400 meter uit 1924 die in de bekroonde film *Chariots of Fire* werd vereeuwigd. Ook Amerikaanse YMCA-functionarissen hadden begin twintigste eeuw veel invloed; deze was zelfs zo groot dat de YMCA in China synoniem werd voor lichamelijke opvoeding in het onderwijs. Als een staatschool of stadsbestuur een programma voor lichamelijke opvoeding wilde starten, diende men bij wijze van spreken meteen een verzoek om advies in bij de YMCA. Vergelijkbaar met de Filippijnen combineerden de Y's in China missiewerk met humanitaire arbeid. Naast het opzetten van programma's voor scholing en hongersnoodverlichting bevorderden zij de sportdeelname, organiseerden en coördineerden zij sportcompetities en leidden zij trainers, coaches en leraren lichamelijke opvoeding op. Op de Chinese YMCA-school voor lichamelijke opvoeding kregen toekomstige leraren niet alleen training in vele sporten en hiermee verwante gebieden, zoals anatomie, fysiologie en hygiëne; ook stonden bijbelstudie, de Engelse taal en de geschiedenis van de (westerse) lichamelijke opvoeding op het leerprogramma. De leerlingen van deze school trokken na hun opleiding naar andere streken van China en namen de leiding van de sportorganisaties over toen de meeste Amerikaanse specialisten begin jaren twintig China verlieten. Toch bleef de YMCA in sterke mate stedelijk georiënteerd en ontplooidde deze organisatie minder activiteiten in meer perifere gebieden.⁷⁰

Het onderscheidende kenmerk van het Chinese sportpatroon is de grote populariteit van tafeltennis. Deze sport behoort in China met basketbal en voetbal tot de drie meest beoefende sporten, met vermoedelijk volleybal als vierde.⁷¹ Deze grote populariteit van tafeltennis is niet, zoals wel eens wordt gesuggereerd, een gevolg van een eeuwenlange traditie. Sportlexica die China als land van oorsprong van 'ping-pong' geven, moeten worden gecorrigeerd. Tafeltennis is geen oud Chinees volksvermaak, maar werd pas na de eeuwwisseling vanuit Engeland, en wellicht via Japan, geïmporteerd.⁷² Evenmin zijn de internationale topprestaties van Chinese tafeltennissers de oorzaak van de grote populariteit van deze sport. De superioriteit van het Chinese toptafeltennis is van betrekkelijk recente origine. Pas in 1959 werd Rong Guotan de eerste Chinese wereldkampioen. Zes jaar later bereikte China het hoogtepunt van wereldsuprematie in deze sport: het won vijf wereldtitels en was in alle finales van het wereldkampioenschap vertegenwoordigd. Maar al eerder, in 1956, werd de grote populariteit van tafeltennis opgemerkt: "Wat is de populairste sport? Ongetwijfeld basketbal. En de op één na populairste? U zult verrast zijn door het antwoord: tafeltennis."⁷³

Hoewel het moeilijk is om met de geringe beschikbare gegevens de enorme omvang van het aantal tafeltennissers te verklaren, kunnen er wel twee factoren

worden aangewezen die in deze ontwikkeling vermoedelijk een grote rol hebben gespeeld. In de eerste plaats is dit de invloed van Japan, waar tafeltennis al vóór 1930 vrij populair was, en in de tweede plaats gaat het om de opkomst en nationale verspreiding van eenheden van het Rode Leger. Tot 1930 was tafeltennis in China een marginaal verschijnsel en in landelijke gebieden volkomen onbekend. Het werd alleen beoefend in enkele grote handelssteden, waar Europeanen en Japanners diverse westerse sporten introduceerden. Japanners gaven de impuls tot de oprichting van de tafeltennisorganisatie te Shanghai, die in 1924 de eerste Chinese wedstrijden in deze tak van sport hield.⁷⁴ Elf jaar later werd er een landelijke tafeltennisorganisatie opgericht van clubs uit Shanghai, Zhejiang, Jiangsu, Nianjing, Qingdao, Hongkong en Macao. Ook de YMCA bevorderde deze sport hier, vooral onder jonge scholieren.

Vanuit deze handelssteden is tafeltennis verspreid naar plattelandsgebieden. Gezien de belangrijke rol van het leger bij de verspreiding van honkbal in de Verenigde Staten en voetbal in Europa, kan worden verondersteld dat het Rode Leger in de jaren dertig hierbij onbedoeld een katalyserende werking heeft gehad. Een indicatie hiervoor is te vinden in het beroemde reisverslag van de Amerikaanse journalist Edgar Snow die, tegen het verbod van de Chinese regering in, halverwege de jaren dertig het noordwesten van China bereisde:

Many people had been amused to hear about the Red's passion for the English game of table tennis. It was bizarre, somehow, but every Lenin Club had in its centre a big ping-pong table, usually serving double duty as dining table. The Lenin Clubs were turned into mess halls at chow time, but there were always four or five 'bandits', armed with bats, balls, and the net, urging the comrades to hurry it up; they wanted to get on with their game. Each company boasted a ping-pong champion.⁷⁵

In deze tijd had het Rode Leger al een vrij sterke machtspositie veroverd, in het bijzonder op het platteland waar een grote meerderheid van de bevolking woonde. Tafeltennis maakte geen onderdeel uit van het verplichte militaire oefenprogramma, zoals verspringen, hardlopen, bergbeklimmen, granaatgooien en scherpshieten, maar behoorde tot de vrijwillige vrijetijdsbesteding in de Lenin Clubs, de sociale en culturele centra van de legereenheden. Deze sport leende zich uitstekend voor beoefening 's avonds na de drukke dagen die de soldaten van het Rode Leger ook hadden als er geen gevechten gaande waren.⁷⁶ Via het Rode Leger kreeg tafeltennis in China sterker dan de meeste andere sporten voet aan de grond op het platteland. Dat had tot gevolg dat er een enorme rekruteringsgroep van talenten ontstond, die vele malen groter was dan in andere landen. Daarmee bouwde China op tafeltennisgebied aan een voorsprong die het lange tijd onoverwinnelijk maakte.

Verder onderzoek naar deze factoren kan niet alleen de grote populariteit van tafeltennis begrijpelijk maken, maar ook een antwoord geven op de vraag waardoor het Chinese tafeltennis rond 1960 zo plotseling tot de wereldtop is gaan behoren. Door internationale conflicten bleven de Chinese tafeltennissers buiten de internationale competities, tot zij in 1953 bij de wereldkampioenschappen voor het eerst van de partij waren. Tussen 1959 en 1987 behaalden Chinezen op wereldkampioenschappen meer dan vijftig titels, veertig tweede plaatsen en 74 derde plaatsen. De eerste Chinese wereldkampioen bij de mannen, Guotuan, was niet afkomstig uit een van de grote handelssteden, maar uit Zhongshan in de provincie Guangdong. Voorafgaand aan zijn wereldkampioenschap was er al sprake van een sterk stijgende populariteit van tafeltennis; daarna zette deze lijn zich voort, niet in het minst omdat de Chinese overheid deze successen aangreep om nationale eenheid te bevorderen en zichzelf in internationaal opzicht te bewijzen. Zij zorgde voor een tafeltennisinfrastructuur die buiten China ontbrak en tevens afstak bij het voorzieningenniveau van veel andere sporten in China. Spelers uit heel China werden bij de nationale selectiewedstrijden betrokken en in staat gesteld om ervaring op te doen in nationale en internationale competities. De vele successen zorgden er bovendien voor dat Chinezen deze sport in toenemende mate gingen zien als een nationaal cultuuroed waarmee zij zich onderscheidden van andere landen.⁷⁷

5.3 Onafhankelijke afhankelijkheid: de differentiële popularisering van sporten in Latijns-Amerika

Met de Spaanse kolonisatie werden sportachtige vermaken als stierenvechten, pelota en schermen in Latijns-Amerika ingevoerd. Omdat de moderne sporten ten tijde van deze langdurige koloniale periode nog niet waren ontwikkeld, is de Spaanse invloed op de hedendaagse sportpatronen gering geweest. Rond 1800 wonnen de meeste Latijns-Amerikaanse landen politieke onafhankelijkheid. In economisch opzicht duurde de afhankelijkheid van westerse grootmachten voort; vooral van Engeland, dat veel investeerde en handelde in Latijns-Amerika, en van de Verenigde Staten, die behalve in economisch opzicht ook in politiek-militaire zin waren betrokken bij de ontwikkeling van verschillende Latijns-Amerikaanse landen.⁷⁸

Doordat in de meeste Latijns-Amerikaanse landen de economische bindingen de politiek-militaire overheersten⁷⁹, verliep de verspreiding van sporten langs andere lijnen dan in Aziatische of Afrikaanse koloniën het geval was. Handelsrelaties zorgden voor de voornaamste contacten met Europeanen en Amerikanen en daarvan profiteerden voetbal en honkbal het meest: voetbal in landen waarmee Engeland sterke handelsbetrekkingen onderhield (vooral de zogenaamde ABC-staten, Argentinië, Brazilië en Chili) en honkbal in landen waar

de Verenigde Staten intervenieerden of nauwe economische banden mee hadden (Colombia, Venezuela, Panama, Cuba, Nicaragua, de Dominicaanse Republiek, delen van Mexico).⁸⁰ De grondkenmerken van het Latijns-Amerikaanse sportpatroon kunnen worden verklaard door deze twee afhankelijkheidsrelaties verder te analyseren.

Andere Europese landen hadden, vanwege de immigrantengroepen en via investeringen, ook enige invloed in het zuidelijke deel van het Amerikaanse continent. Zo kent Chili veel turnverenigingen die zijn opgericht door Duitse immigranten. Eind negentiende eeuw behoorde turnen ook tot de verplichte schoolvakken in dit land. Dat was in een periode waarin ook het Chileense leger naar Pruisisch model werd hervormd en de Duitse taal als een verplicht vak in de Chileense officierenopleiding werd opgenomen. In Argentinië, Uruguay en Brazilië richtten Duitsers eveneens turnverenigingen op. Zwitserse emigranten verenigden zich via een andere sport. De Sociedad Tiro Suizo de Buenos Aires is slechts één voorbeeld van de vele Zwitserse schietclubs die in het laatste kwart van de negentiende eeuw in Argentinië, Chili en Uruguay werden gesticht.⁸¹ De turn- en schietverenigingen boden een mogelijkheid om mensen van dezelfde nationaliteit te ontmoeten en verstevigden de band met het moederland. Maar de actieradius van deze verenigingen overschreed de grenzen van de eigen immigrantengroepen niet.⁸²

Engelse invloeden

De differentiële verspreiding van sporten hangt samen met de aard van de bilaterale relaties. In landen die door Engeland werden gekoloniseerd, is het verschil in populariteit tussen de 'volkssport' voetbal en de typische koloniale sporten cricket, rugby en hockey minder groot dan in landen waarmee de Britten louter nauwe handelsrelaties onderhielden. In tegenstelling tot de gekoloniseerde landen vestigde zich in de Latijns-Amerikaanse landen waarmee Engeland intensieve handelsbindingen onderhield geen grote groep hoogopgeleide Engelsen. Ook ontstond hier geen op Engelse leest geschoeid onderwijsstelsel. De belangrijkste rol in de verspreiding van sporten was hier weggelegd voor matrozen en het personeel van handelsondernemingen. Onder hen had in Engeland voetbal de grootste populariteit.⁸³

Vanwege de industrialisering in de grote steden vormde zich in diverse Latijns-Amerikaanse landen rond 1900 een industriële elite, die geïntegreerd raakte in het internationale economische stelsel.⁸⁴ Leden van deze elites maakten zich de leefstijl van de toplaag van ondernemers en bestuurders uit de kernlanden van het wereldsysteem snel eigen. Zij sloten zich onder meer aan bij de bestaande sportclubs van buitenlanders of richtten nieuwe exclusieve sportclubs op.⁸⁵ Zo waren de leden van de Regata Club en de Lima Riflery Club vooraanstaande

Peruanen: eigenaren van fabrieken, hacienda's, mijnen en kranten. Deze sportbeoefenaren werden de *conocido sportsmen* genoemd, de eminente sportlieden. Het prototype hiervan was energiek, atletisch en lid van een rijke, prominente familie. Eind negentiende eeuw speelden deze *conocido sportsmen* vrijwel iedere sport die in Engeland furore maakte. De Peruaanse Unión Cricket Club legde zich bijvoorbeeld toe op cricket, tennis, roeien, schermen, paardrijden, golf, polo, atletiek en voetbal.⁸⁶

Op voetbal na waren dit sporten die in Engeland eind negentiende eeuw door leden van de sociale bovenlagen werden beoefend. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de elite in Latijns-Amerika zich op deze sporten oriënteerde en ze in dezelfde exclusieve verbanden ging beoefenen. Ten aanzien van voetbal lag dat wat anders. Deze sport maakte in Europa nog wel deel uit van elitaire sportclubs met een generalistische inslag, maar werd hier steeds minder beoefend, voor zover het nog niet geheel uit de gratie was geraakt. Ook werd het nog wel gespeeld door de elitejeugd op de *public schools*, maar het trok eind negentiende eeuw vooral steeds meer beoefenaars uit de lagere sociale klassen. Die popularisering in het land van herkomst had twee gevolgen voor de verspreiding van deze sport.

In de eerste plaats zorgden naast de elitejeugd ook leden van lagere klassen voor de overdracht van deze sport. Tot de elitejeugd behoorden Engelse scholieren die vanwege werkzaamheden van hun vader in Latijns-Amerika woonden, en Latijns-Amerikaanse jongeren die een opleiding in Engeland hadden gevolgd. De leden van lagere klassen die voetbal introduceerden, waren voornamelijk Engelse zeelieden en arbeiders. Zij deden – vanwege de sterke handelsbindingen tussen Engeland en een aantal Latijns-Amerikaanse landen – veelvuldig de havensteden in deze landen aan, of waren betrokken bij de aanleg van spoorwegen en bij andere activiteiten in het kader van de industrialisering.

In de tweede plaats zorgde de popularisering van voetbal in Engeland ervoor dat deze sport moeilijker exclusief te houden was dan de meeste andere Engelse sporten. Sociale barrières die de beoefening van andere Engelse sporten voor de meeste plaatselijke inwoners belemmerden, ontbraken. Die barrières waren al in het moederland geërodeerd, nog voor de export van voetbal op gang kwam. De eliteclubs boden maar weinig weerstand tegen overname van deze sport door sociaal lageren. Vanwege de popularisering en professionalisering die voetbal in Engeland al achter de rug had, zagen zij voetbal als een sport die zich niet voor exclusivering leende. Zij legden het arbeidersvoetbal nauwelijks iets in de weg en bevorderden zelfs de organisatievorming en professionalisering ervan. Verscheidene fabrieksdirecteuren gaven de aanzet tot de vorming van voetbalteams onder hun personeel. Wel was deze ontwikkeling voor de leden van eliteclubs

reden om de voetbalbeoefening zelf verder voor gezien te houden.⁸⁷ Ook de *conocido sportsmen* konden niet verhinderen dat de bemanning van een Engels schip voetbal demonstreerde aan de bewoners van Callao, de arme havenplaats waar voetbal als arbeiderssport in Peru wortel schoot. Wedstrijden tussen Engelse matrozen en havenarbeiders of vissers uit Callao waren spoedig een terugkerend verschijnsel. De eerste voetbalactiviteiten van arbeiders vonden buiten de gevestigde clubs plaats, in straten, op pleinen en stranden, blootsvoets als het moest en eventueel met twee stenen als doelpalen. “Iedere buurt had zijn eigen informele team. Je kon ze zien spelen van acht uur in de morgen tot acht uur in de avond. Al die teams!”, herinnerde een Peruaanse arbeider zich van de eerste jaren. Na enige tijd richtten zij hun eigen voetbalverenigingen op.⁸⁸

Ook elders in Latijns-Amerika zijn de oudste voetbalclubs aan te treffen in de havenplaatsen die door Engelse zeelieden en handelaren werden aangedaan en waar Engelsen de belangrijkste commerciële vestigingen hadden: São Paulo en Rio de Janeiro in Brazilië, Rosario en Buenos Aires in Argentinië, Montevideo in Uruguay en Valparaiso in Chili. Veel van deze voetbalclubs waren van Britse origine en werden opgericht tot vermaak van de bemanning van de handelsschepen.⁸⁹ In Uruguay liepen eind negentiende eeuw jaarlijks enkele honderden Engelse schepen Montevideo binnen. Hun matrozen richtten in 1898 de internationale voetbalclub *I Zingai* op – de zigeuners, die geen vaste woonplaats hebben maar in alle havens en landen ter wereld thuis zijn. In Coquimbo (ten noorden van Santiago) lagen veel Britse marineschepen voor anker. De eerste wedstrijden vonden hier plaats tussen de matrozen van deze zeebodems en de Engelse handelslui die zich in deze stad hadden gevestigd.⁹⁰

Naast de Engelse scheepvaart en handel waren Engelse scholen een tweede bron van verspreiding. Gestimuleerd door hun leraren kwamen de zonen van de Engelse inwoners in Latijns-Amerikaanse landen uit tegen bijvoorbeeld Engelse arbeiders van de spoorwegmaatschappij. In 1892 bestonden er in Valparaiso, een kleine Chileense haven die in de negentiende eeuw voor Europeanen de toegangspoort tot Chili werd, drie verenigingen: twee van scholieren (de *English Athletic Mackay and Sunderland School* en de *English Academy Robinson Club*), en één van de belangrijkste Engelse thee-importeurs (Rogers Football Club). De Engelse leraren en leerlingen die met de beoefening van deze sport waren begonnen, zorgden voor de vertaling van de spelregels, zodat ook de plaatselijke jongeren de regels van deze sport konden leren.⁹¹

In Brazilië waren het eveneens Engelse matrozen die – op de kades van Rio de Janeiro en São Paulo – als eersten een voetbalwedstrijd speelden. Maar het was een in Brazilië geboren zoon van de Britse consul in São Paulo die het clubvoetbal introduceerde, nadat hij was teruggekeerd van zijn opleiding op een school in het

Engelse Southampton. Hij bracht officiële voetballen mee en een “established rule book”. Om tot een geregelde competitie te komen richtte hij verschillende clubs op en haalde hij de São Paulo Athletics Club over om naast cricket ook voetbal te gaan spelen. Ook was hij betrokken bij de oprichting van voetbalteams onder werknemers van de English Gas Company, São Paulo Railways, en de London Bank.⁹² In de Braziliaanse hoofd- en havenplaatsen namen ongeveer gelijktijdig de plaatselijke elite en lagere sociale klassen de voetbalsport over; de elite in exclusieve clubs, de lagere klassen in ongeorganiseerde verbanden. In het achterland bleef de voetbalbeoefening langer beperkt tot de lokale elites, totdat ook hier lagere sociale klassen voetbalteams gingen vormen.

Net als in Europa leidde de popularisering na verloop van tijd tot een distinctieve uittocht van de eliteclubs. In Rio de Janeiro won tot 1922 geen enkel team met kleurlingen een kampioenschap. De doorbraak kwam toen Vasco da Gama een jaar later, gefrustreerd door slechte resultaten in de eerste zeven jaren van zijn bestaan, enkele kleurlingen in het team opnam die volgens de pers nauwelijks hun handtekening konden zetten. Toen deze club in de twee erop volgende jaren kampioen werd, was voor andere clubs de sportieve verleiding groot om dezelfde weg te gaan. De trend was gezet: *the clubes finos* (de eliteclubs) moesten buigen of barsten. Wie niet meedeed, werd bedreigd met degradatie. Sportieve of sociale distinctie, dat was de vraag.

Dezelfde sportieve concurrentie leidde in 1933 tot de invoering van het professionalisme, wat de sociale daling van de voetbalsport verder bevorderde. Toen Brazilië talent verloor aan professionele Europese en Argentijnse clubs, hielden de voetbalbestuurders niet langer vast aan het amateurprincipe. Met de grote belangstelling van publiek en media was voetbal een belangrijke bron van inkomsten geworden.⁹³ Sommige clubs stelden hun poorten open voor arbeiders. De elite trok zich in deze clubs terug van het veld naar de bestuurskamers. Andere clubs zeiden de voetbalsport vaarwel om zich verder toe te leggen op andere, nog exclusieve sporten.⁹⁴

De kloof tussen voetbal en de andere Engelse sporten is groot. Voetbal is de enige Engelse sport die telt, hoewel sporten als polo, golf en tennis al voor de eeuwwisseling bekend raakten. Maar zij bleven beperkt tot de kleine groep van haciënda-eigenaren, fabrieksdirecteuren, stadsbestuurders, hoogleraren, advocaten en artsen. Vergeleken bij Europa zijn deze sporten minder sterk sociaal gedaald, omdat de scheiding tussen de sociale klassen groter is. Ze zijn buiten het bereik van de meeste arbeiders, middenstanders en lagere ambtenaren gebleven, laat staan van de miljoenen werklozen, bewoners van achterbuurten of afgelegen streken waar van georganiseerde sportbeoefening in het geheel geen sprake is.

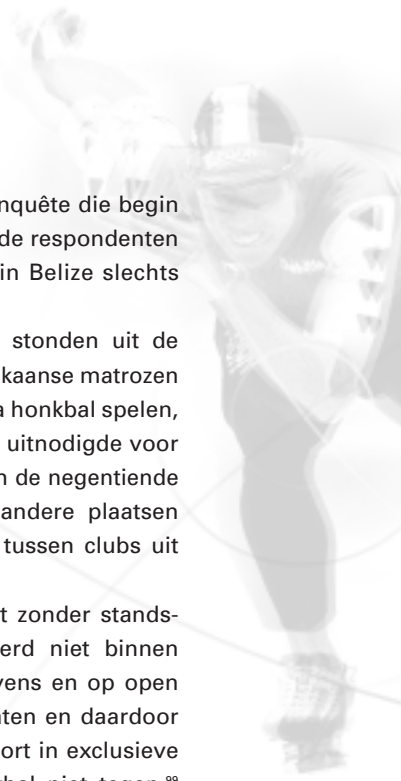
Eén van de weinige Latijns-Amerikaanse landen waar een andere Engelse sport, namelijk cricket, wel uitgroeide tot de nationale sport, is Barbados. Dit is geen uitzondering op de regel. Barbados, ook wel 'Little England' genoemd, werd net als India zeer vroeg – in 1627 – door Engeland geannexeerd. Daarmee voldeed dit land aan een belangrijke voorwaarde voor overname van deze sport en voor inpassing ervan in de eigen cultuur: de Engelse invloed was langdurig, doordringend en verreichend. Het juridische en politieke stelsel, de onderwijsstructuur, de dominante religie en de taal op Barbados zijn Engelse producten.

Cricket was al meer dan een eeuw op Barbados bekend voordat concurrerende sporten werden geïntroduceerd en het hoort nu bij het leven, zoals suiker, melasse en rum. Met rond de duizend cricketteams op nog geen 170 vierkante kilometer overheerst cricket op Barbados andere sporten dermate dat niet de beoefening van verschillende sporten een sociaal onderscheidende functie heeft, maar de beoefening van dezelfde sport in verschillende clubs. Iedere etnische groep (en daarbinnen elke sociale klasse) heeft zijn eigen club waarvoor – op grond van een vanzelfsprekend gevoel voor sociale verhoudingen en categorisering – vrijwel automatisch wordt gekozen.⁹⁵

Amerikaanse invloeden

Te midden van de Latijns-Amerikaanse voetbalnaties bevinden zich ook diverse landen waar niet voetbal, maar honkbal is uitgegroeid tot de populairste sport. De redenen van de popularisering van deze sport zijn gelijk aan die van voetbal. Ook hier ging het om een sport die in het land van herkomst reeds vóór de verspreiding was gepopulariseerd en daardoor niet door de elite, maar door leden van lagere sociale klassen werd verspreid. De plaatselijke bewoners leerden honkbal kennen als een sport die voor iedereen open stond. Het verschil met voetbal is dat honkbal ingang vond in de landen die minder onder Engelse en meer onder Amerikaanse invloed hebben gestaan: Cuba, Puerto Rico, Nicaragua, de Dominicaanse Republiek, Panama, Venezuela en Colombia (een opmerkelijk honkbalbastion bevindt zich ook in Brazilië; namelijk in São Paulo waar zich de grootste overzeese Japanse gemeenschap ter wereld bevindt).⁹⁶ Honkbal werd hier geïntroduceerd toen de Amerikaanse economische en politiek-militaire invloeden in en rond het Caribische gebied sterk toenamen.

Een vergelijking tussen Nicaragua en Belize laat zien welk effect de dominantie van beide grootmachten heeft op de differentiële popularisering van honkbal en voetbal. Nicaragua was lange tijd een Spaanse kolonie, maar kwam na de onafhankelijkheid in 1821 sterk onder Amerikaanse invloed te staan. Het nabijgelegen Belize maakte tot in het vorige decennium deel uit van het Britse koninkrijk. Deze verschillende afhankelijkheidsrelaties liggen ten grondslag aan de afwijkende sportvoorkeuren in deze landen. Waar honkbal in Nicaragua de nationale sport

genoemd kan worden, geldt dat in Belize voor voetbal. In een enquête die begin jaren tachtig werd gehouden, gaf in Nicaragua 29,4 procent van de respondenten honkbal en 8,4 procent voetbal als favoriete sport op, terwijl in Belize slechts 4,0 procent voor honkbal en 28,1 procent voor voetbal koos.⁹⁷

Aan de basis van de popularisering van honkbal in Cuba stonden uit de Verenigde Staten terugkerende studenten en contacten met Amerikaanse matrozen en soldaten. In 1866 gingen Cubaanse havenarbeiders in Matanza honkbal spelen, toen de bemanning van een aangemeerd Amerikaans schip hen uitnodigde voor een demonstratiewedstrijd. In het begin van de jaren zeventig van de negentiende eeuw werd de eerste honkbalclub te Havana en in diverse andere plaatsen opgericht. Enkele jaren later vond de eerste competitie plaats tussen clubs uit deze steden.⁹⁸

In Cuba en elders leerde men honkbal kennen als een sport zonder stands-onderscheidende kenmerken. De beoefening van honkbal werd niet binnen besloten clubs getrokken, maar overgedragen op straat, in havens en op open velden. Honkbal kende geen decorum, niet in de Verenigde Staten en daardoor ook niet ergens anders. Er waren wel rijkere Cubanen die de sport in exclusieve verbanden gingen beoefenen, maar zij hielden het straathonkbal niet tegen.⁹⁹ Daardoor heeft honkbal zich in Cuba kunnen ontwikkelen tot de meest beoefende sport, met op eerbiedige afstand basketbal en volleybal. Pas daarna volgen atletiek en voetbal, sporten die buiten de Verenigde Staten zijn ontstaan. In 1978 waren er 2.181 honkbalaccommodaties, 1.317 voorzieningen voor basketbal, 1.256 voor volleybal, 402 voor atletiek en 313 voor voetbal.¹⁰⁰

In Mexico was de Engelse betrokkenheid bij industrialisering en modernisering groter, maar deze werd allengs overtroffen door die van investeerders uit de Verenigde Staten. Eind negentiende eeuw concurreerden Amerikaanse en Engelse specialisten en kredietverleners om voorrang bij de aanleg van spoorwegen en de exploitatie van mijnen die onderdeel vormden van de sterke sociaal-economische veranderingen ten tijde van het bewind van Porfirio Diaz (1876-1911). Buitenlandse contacten en investeringen zorgden voor technologische en culturele vernieuwingen, die ook leidden tot de opkomst van de georganiseerde sportbeoefening. De Engelse en Amerikaanse handeldrijvende elite legde zich in exclusieve clubs toe op cricket, golf en polo, terwijl uit de lagere echelons – mijnwerkers, lagere technici en spoorwegemployeés – Engelsen de voetbalsport en Amerikanen de honkbalsport met zich meebrachten. Een deel van de Mexicaanse bovenlaag werd opgenomen in de buitenlandse eliteclubs, een Mexicaanse arbeider had geluk als hij via contacten met Engelsen of Amerikanen voetbal of honkbal leerde kennen. De kans hierop was groter als hij werkzaam was bij een spoorwegmaatschappij of in de mijnbouw. Arbeiders in deze bedrijfstakken vormden de eerste Mexicaanse teams voor beide sporten.

Tegenwoordig zijn voetbal en honkbal de twee populairste sporten in Mexico, met voetbal in de meeste, maar niet in alle gebieden als nummer één. Met name in Yucatán, een Mexicaans schiereiland dat vergeleken met de rest van Mexico op de kortste afstand van Cuba ligt, is honkbal de populairste sport. Vermoedelijk werd het eind negentiende eeuw geïntroduceerd door Cubaanse arbeiders en guerrillastrijders die in hun strijd tegen de Spaanse overheersers op zoek waren naar een veilige haven. Jongens uit de arbeiderswijken van de hoofdplaats Mérida en de havenplaats Progreso leerden van hen de honkbalsport kennen. Zij beoefenden het in de straten van de arbeiderswijken, blootsvoets en – bij honkbal nog opmerkelijker – ‘blootshands’, zonder zich al te veel te bekommeren over strikte toepassing van de regels en het opstellen van uitgekende competitiebestels. De oprichting van de eerste honkbalclubs was het werk van de lokale elite in een periode waarin Yucatán, mede onder Noord-Amerikaanse invloed, door industrialisatie vrij sterk veranderde. Arbeidershonkbalclubs lieten toen niet lang op zich wachten. Een fabriek te Mérida, gespecialiseerd in het vervaardigen van bindtouw, startte vlak na de eeuwwisseling een honkbalclub voor zijn personeel, genaamd El Fénix. Ook verenigde het spoorwegpersoneel uit dezelfde stad zich toen in de honkbalclub La Plancha en startten havenarbeiders uit Progreso de Club Colón.¹⁰¹

Omdat honkbal enerzijds weinig standonderscheidingen kende en anderzijds een Amerikaans product was, nam de populariteit van deze sport in het Caribisch gebied onder sociaal lagere klassen snel toe. De Verenigde Staten manifesteerden zich eind negentiende eeuw nadrukkelijk in dit gebied en hadden onder delen van de plaatselijke bevolking een groot aanzien. Door de overname van cultuurgoederen uit dit land straalde dat prestige ook wat op hen af. Het staan op een baseballdiamant of het dragen van een baseballcap en collegejack gaf de illusie wat dichterbij de rijkdom van de Amerikanen te komen.¹⁰²

Maar die reden van overname is, zoals Alan Klein in zijn boek over het honkbal op de Dominicaanse Republiek terecht opmerkt, slechts één kant van de medaille. De populariteit van deze sport in dit land is niet het resultaat van een klakkeloze overname van de Amerikaanse cultuur. Voor de Dominicanen waren de Amerikanen niet alleen het machtigste en meest ontwikkelde volk, maar ook – van 1916 tot 1924 – de bezettende macht. De Amerikaanse hegemonie was dan ook tevens aanleiding tot verzet, wat tot uiting kwam in de aanpassing van de honkbalsport aan de eigen cultuur.¹⁰³ Bij uitzondering, zoals cricket op de Trobiand Islands, leidt een dergelijke adaptatie van sporten tot een verandering van de basisregels, waardoor er een nieuwe sport ontstaat. Maar meestal betreft het veranderingen in de uitvoeringswijze binnen het kader van overgenomen regels: een eigen nationale speelstijl, eigen gewoonten, rituelen en symbolen, eigen helden en bekendheden. Deze veranderingen in de cultuur van sporten gaan langzaam, maar weken deze gestaag los van het land van herkomst.

Vergeleken met een aantal Aziatische landen waar het sportpatroon eveneens door de Verenigde Staten is beïnvloed, bleef de populariteit van basketbal en volleybal in Latijns-Amerika langdurig ver achter bij die van voetbal en honkbal. De oorzaak hiervan ligt in de beperkte invloed die de YMCA in Latijns-Amerika kreeg. De popularisering van basketbal en volleybal hing samen met het succes van deze beweging. Volgens de geschiedschrijving van de YMCA bleken de rooms-katholieke Latijns-Amerikaanse landen voor deze protestante beweging één van de moeilijkste gebieden om in door te dringen. Er waren wel YMCA-vestigingen in bijvoorbeeld Argentinië, Chili, Uruguay, Brazilië, Peru, Cuba en Mexico, maar het werk kwam hier langzaam en moeizaam van de grond. Het accent van het buitenlandse missiewerk van de YMCA lag in Oost-Azië; de werkzaamheden in de overwegend katholieke Latijns-Amerikaanse landen kregen een veel lager profiel.¹⁰⁴ Pas toen de Verenigde Staten na de Tweede Wereldoorlog uitgroeiden tot de belangrijkste wereldmacht en de vraag naar Amerikaanse producten over de hele wereld steeg, nam de populariteit van basketbal en volleybal – net als in Europa – aanzienlijk toe.

5.4 In de periferie: de differentiële popularisering van sporten in Afrika

Binnen korte tijd koloniseerden de Europese grootmachten geheel Afrika. Controleerden zij in 1876 nog eentiende van het Afrikaanse continent, in 1900 maakten zij aanspraak op negentiende van de Afrikaanse oppervlakte. Verreweg het grootste deel kwam in handen van Engeland. Frankrijk volgde; Duitsland, België, Italië, Portugal en Spanje moesten het met beduidend kleinere gebieden doen. De Sovjet-Unie en de Verenigde Staten bezaten geen kolonies en kregen pas na de dekolonisering golf grotere invloed in dit werelddeel.¹⁰⁵

De koloniale grootmachten keken anders tegen Afrika aan dan tegen hun Aziatische kolonies. De Afrikaanse samenlevingen waren minder gestratificeerd. De elite was kleiner van omvang. Bovendien ontbrak er een florerende handelsstand en een uitgebreid ambtelijk apparaat. Waar de Europeanen de Aziatische prestaties in kunst en wetenschap respecteerden en onder de indruk waren van de macht en rijkdom van de maatschappelijke elite, zagen zij in Afrika een ‘donker’, ‘embryonaal’ continent, zonder geschiedenis of cultuur.¹⁰⁶ Voor de Victoriaanse Engelsman was de Afrikaan een primitief en barbaars kind dat nog moest worden opgevoed. Daar te werken had beduidend minder status dan deel uit te maken van de Indian Colonial Service. De Britse bestuurder in Afrika was in zijn ogen niet meer dan “een onderbetaalde schoolmeester in een overvolle school”.¹⁰⁷

Niet alleen het Europese beeld van beide continenten verschilde, ook de aard en de mate van betrokkenheid van Europeanen waren anders. De meeste

Afrikaanse landen werden ruim een eeuw later gekoloniseerd dan landen in Azië. Bovendien waren de aanwezige Europeanen in Afrika kleiner in aantal en waren hun verblijven korter van duur. Vergeleken met Azië werkten zij minder samen met de inheemse elites en lagen hun investeringen en infrastructurele vernieuwingen op een veel lager niveau, vooral waar het ging om het achterland.¹⁰⁸

Deze verschillen hadden een aantal gevolgen voor de ontwikkeling van de Afrikaanse sport in het algemeen en de differentiële popularisering van de diverse takken van sport in het bijzonder. In de eerste plaats kwamen Afrikanen later met moderne sporten in aanraking dan Aziaten, waardoor de Afrikanen ook langer verstoken bleven van internationale sportcompetities. Verenigingen en nationale overkoepelende bonden die dit mogelijk maakten, kwamen later tot ontwikkeling dan elders. Engelse kolonies waren in dit opzicht wat beter af dan Franse. De eerste voetbalclubs in de Franse kolonies Togo, Mali en Ivoorkust werden dertig jaar na de eerste voetbalvereniging van het Engelse Ghana opgericht. Enerzijds werd dit veroorzaakt door de meer perifere positie van deze Franse kolonies. Anderzijds besteedden de Engelsen meer aandacht aan de opleiding van de elite in hun kolonies en de overname van de westerse levensstijl door deze groep.¹⁰⁹

In de tweede plaats bleven, door de kloof tussen de Europese en Afrikaanse elite, de meeste sporten – en in het bijzonder de Engelse elitesporten – langduriger het exclusieve domein van blanken. De plaatselijke elite die tot de elitescholen en eliteclubs toegang kreeg, was veel beperkter van omvang dan in Azië en werd minder snel bij de sportbeoefening betrokken. Veel sportorganisaties waren voor *whites only*. De Europeanen sportten alleen onder elkaar en traden met grote terughoudendheid gemengde beoefening tegemoet. Interraciaal sportwedstrijden kwamen alleen bij uitzondering voor; bijvoorbeeld in de kleine culturele enclaves van rijke Afrikanen die zich met succes de westerse leefstijl aanmaten en nauwelijks contacten onderhielden met de grote meerderheid van de Afrikaanse bevolking; of in de streken waar de Europeanen niet talrijk genoeg waren om volledige teams samen te stellen en, om wedstrijden mogelijk te maken, deze completeerden met leden van de plaatselijke elite. Voor Indiërs was de toegankelijkheid wat groter dan voor de inheemse Afrikaanse bevolking.¹¹⁰

Iedere Europese sportvereniging zorgde er geestdriftig voor dat de geëxporteerde ‘eigen’ sporten met de specifieke regels, bepalingen, gewoontes en tradities in het middelpunt kwamen te staan. Omdat de Engelsen in Afrika ongeveer vijftig procent van de bevolking controleerden, waren ook de kansen op popularisering van de Engelse sporten in dit werelddeel het grootst. Het aantal Engelse sportclubs overtrof ook veruit dat van de sportverenigingen die door andere Europeanen in dit werelddeel werden opgericht.¹¹¹ Maar omdat de mate waarin de elite in India aan het leven van de sportclubs van de Engelsen deelnam in Afrika

onvoorstelbaar was, werden golf, tennis, squash en vooral de typisch koloniale sporten cricket en hockey in Afrika niet zo populair als in Azië. Dat gold wat minder in Engelse gebiedsdelen dan in wingewesten van andere Europese landen, en was binnen de Engelse kolonies en protectoraten eveneens minder het geval daar waar de Engelsen zich sterker inspanden om de plaatselijke elite op te leiden naar Britse standaarden of waar zich grotere groepen gastarbeiders uit het Indiase subcontinent vestigden. Hockey en cricket worden naar verhouding meer beoefend in Kenia, Nigeria en Ghana dan in Botswana en daar weer meer dan in Congo, Senegal of Egypte. Voor zover deze sporten hier worden beoefend, is dat voornamelijk door bewoners met Europese en Aziatische antecedenten.¹¹²

Voor de bestuurlijke en militaire Britse elite was het niet meer dan logisch dat rugby, cricket, tennis, polo en squash de sporten voor blanken waren. Pas na de onafhankelijkheid legden ook zwarte Afrikaanse officieren zich wel op deze sporten toe. Hun sportactiviteiten speelden zich echter geïsoleerd van het burgerlijke leven af, in overeenstemming met de algehele sociale afstand tussen deze militaire elite en de bredere Afrikaanse bevolking.¹¹³ Voetbal – en in mindere mate atletiek (of beter: hardlopen) en boksen – kreeg onder de zwarte bevolking de grootste navolging.¹¹⁴ De popularisering van voetbal was in de eerste plaats mogelijk doordat de blanke elite hierin slechts een sociaal inferieure sport zag. Zij liet de beoefening ervan aanvankelijk over aan de Europese soldaten en kleine groepen blanke vaklieden en verzette zich niet toen ook de zwarte bevolking deze sport in ongeorganiseerd verband ging beoefenen. In zuidelijk Afrika, bijvoorbeeld in Botswana en Zimbabwe, ontwikkelde voetbal zich zo tot de tegenvoeter van de *Boer sports* rugby en cricket.¹¹⁵ In de tweede plaats hing het toenemende aantal voetballers onder de zwarte bevolking samen met de enige instituten waar zij de kans kreeg om in georganiseerd verband met sport in aanraking te komen: het leger, de politie en de school.¹¹⁶ Het initiatief tot de oprichting van de eerste Afrikaanse voetbalvereniging in 1903 werd genomen door een Engelse leraar in het Ghanese Cape Coast.

In Togo en Senegal kwamen eveneens veel voetbalclubs voort uit schoolverbanden. De aanwezigheid van Europese legereenheden was een andere bron voor de popularisering van de voetbalsport onder de Afrikaanse bevolking. In Zuid-Afrika rekruteerde het Britse leger begin deze eeuw muilrier- en ezelsrijders en verkenners uit de lokale zwarte bevolking. Zij leerden voetballen terwijl zij dienden bij de Britse infanteristen. In enkele gevallen namen de Britse bataljons de meest talentrijke zwarte spelers in hun teams op. Voetbal kwam, evenals atletiek, op regimentsniveau ook voor in de zwarte soldatenbataljons van bijvoorbeeld de King's African Rifles en de Royal West African Frontier Force. Aan het einde van de koloniale periode en na de onafhankelijkheid speelden veel militaire teams sportwedstrijden tegen lokale burgerlijke teams in de gebieden

waar zij actief waren. Behalve in het leger waren zwarten ook, bijvoorbeeld als dragers, in dienst van de politie. Ook daar konden zij getuige zijn van de voetbalwedstrijden die de Europeanen speelden.¹¹⁷

Niet via sportclubs, maar via leger en school namen de meeste Afrikanen ook na de onafhankelijkheid deel aan nationale en internationale sportcompetities. Zo bestond de afvaardiging van de midden-Afrikaanse landen naar de eerste Afrikaanse Spelen in 1976 voor 56 procent uit scholieren en studenten en voor 24 procent uit militairen.¹¹⁸ En in 1989 merkte Jimu Tembo over Malawi nog op dat iedere goede voetballer die men hier aantreft ofwel in het buitenland, ofwel op één van de missiescholen zijn talent heeft ontwikkeld.¹¹⁹

De rol van de sport in het leger was nergens zo groot als in de Britse legereenheden. Daarmee vergeleken legden de Franse en Duitse koloniale regimenten veel minder nadruk op sportbeoefening. Het officiële trainingsprogramma van het vreemdelingenlegioen bevatte voornamelijk boksen, worstelen, hardlopen en schermen. De tijd die de Britten aan andere sporten besteedden, vulden de Fransen op met marcheren. Pas in de naoorlogse periode organiseerden ook Franse legerinstanties in Senegal en Ivoorkust sportcompetities voor de soldaten. In Gabon startte de Ligue Militaire Omnisport voetbalcompetities tussen leger, luchtmacht, politie, brandweer en lagere ambtenaren.¹²⁰ De Duitse invloed was in het algemeen in Afrika veel geringer dan de Engelse. Waar de Duitsers wel Afrikaanse gebieden koloniseerden, herhaalde zich het conflict tussen turners en sporters. Maar het turnen kreeg in deze gebieden weinig navolging, vooral omdat de middenklasse hier ontbrak die zich in Europa en masse bij de gymnastiek-beweging aansloot.

De opkomst van de Amerikaanse sporten bleef uit tot na de onafhankelijkheidsgolf. Toen nam de Europese invloed af, ten gunste van de Amerikaanse en Russische. In Malawi vormde de komst van Amerikaanse vredestroepen het begin van de beoefening van basketbal en volleybal. De Amerikanen lieten sport-instructeurs achter die deze sporten in de onderwijsprogramma's van de lagere scholen invoerden. Ook in Congo leerde men basketbal en volleybal kennen met de komst van Amerikaanse legereenheden van de Verenigde Naties in de jaren zestig. Voor zover bekend is, heeft de beoefening van basketbal hier een grote vlucht genomen. Het aantal basketballers staat weliswaar nog niet in verhouding tot het aantal voetballers, maar is al wel groter dan het aantal beoefenaars van de overige sporten.¹²¹

Grosso modo zijn tegenwoordig in Afrika achtereenvolgens voetbal, atletiek, basketbal en volleybal de populairste sporten. Dat zijn tegelijkertijd de vier meest verspreide en beoefende sporten ter wereld. Een deel van hun hedendaagse aantrekkingskracht ligt in het mondiale karakter. Nationale rivaliteiten en

gevoeligheden zijn bij deze sporten in de loop van de tijd een minder grote rol gaan spelen, omdat zij steeds sterker worden gezien als waarlijk internationale, non-koloniale sporten.¹²² Iedereen die deze sporten beoefent, verbindt zich aan het wereldsportstelsel en kan zo, althans symbolisch, even ontsnappen aan de eigen, beperkte geografische grenzen.¹²³

6 Conclusie: Verborgen competitie

Mondiaal verspreide sporten, daarin is de twintigste-eeuwse *homo ludens* het meest geïnteresseerd. Sporten en vermaken die de aura van mondialisering ontberen, spreken minder aan. Dat is een recent gegeven. Iets meer dan een eeuw geleden waren de beoefeningsvormen en -voorschriften van sportachtige vermaken nog lokaal gebonden en slechts rudimentair vastgelegd. Wedstrijden boven het lokale of regionale niveau kwamen niet of nauwelijks voor. Men was vertrouwd met de plaatselijke sportachtige vermaken en keek op van gebruiken uit andere streken. Een eeuw later bestaat er een wereldsportstelsel dat mensen uit alle windstreken met elkaar verbindt. Een eeuw geleden nog onbekend en onbemind, nu wereldwijd verspreid en geliefd: voetbal, atletiek, basketbal, volleybal, tennis en andere sporten worden overal ter wereld volgens dezelfde basisregels beoefend. Deze ontwikkeling van lokale variatie naar mondiale standaardisatie geeft het meest fundamentele verschil aan tussen moderne sporten en vroegere sportachtige vermaken.

De internationale standaardisering en verspreiding van de meeste sporten hing samen met algemene maatschappelijke schaalvergrotings- en integratieprocessen. In Engeland en Schotland kwamen deze moderniseringsprocessen vroeger in een stroomversnelling dan elders, waardoor sportachtige vermaken hier het eerst op nationaal niveau konden worden georganiseerd, gereguleerd en gestandaardiseerd. In die vorm was het mogelijk mensen tegen en met elkaar te laten uitkomen om te zien wie in welke tak van sport in het hele land de beste waren. Door de vorming van jaarlijkse competitiestelsels kreeg deze strijd een seizoenkarakter, met planning van wedstrijden op langere termijn. Die ontwikkeling zette de poorten open voor een geregelde toestroom van een omvangrijk publiek.

De meeste sporten verspreidden zich binnen één generatie na de vorming van regelgevende organisaties over alle werelddelen. Dit hing niet alleen samen met de toenemende internationale interdependenties, maar was ook een gevolg van de concurrentie die inherent is aan de moderne sport en die welhaast onvermijdelijk internationalisering van sportcontacten uitlokte. Tegenwoordig is de moderne sport – net als verschillende kunstvormen, muzieksoorten en kledingswijzen – een universeel, samenhangend verschijnsel. Dit wereldsportstelsel is intern gedifferentieerd en aan voortdurende verandering onderhevig. Door toepassing van het model van de bestaande sporten op oude en nieuwe activiteiten – hetgeen naast organisatievorming, reglementering en standaardisering onder meer ook competitievorming, kwantificering en recordstreven inhoudt – worden steeds weer nieuwe takken van sport aan het wereldsportstelsel toegevoegd. En binnen dit stelsel loopt de populariteit van de diverse sporten uiteen en verandert die in de loop der tijd.

6.1 Het gehanteerde verklaringsmodel

Voor de uiteenlopende en veranderende populariteit van de verschillende takken van sport zijn tal van verklaringen geopperd, waarvan er geen de toets van de historisch-vergelijkende kritiek kan doorstaan. Het voornaamste manco van de meeste verklaringen is dat zij de verschillende spelregels van sporten centraal stellen. In dit boek heb ik – in navolging van Ruud Stokvis – een heel ander perspectief gehanteerd: de sleutel tot de verklaring van populariteitsverschillen tussen sporten, en veranderingen hierin, ligt niet in de intrinsieke kenmerken van sporten, maar in de maatschappelijke verhoudingen waarbinnen deze sporten zijn opgekomen en verspreid. Door theoretische inzichten van Immanuel Wallerstein, Herbert Blumer, Pierre Bourdieu en Norbert Elias met elkaar te verbinden, heb ik dit perspectief uitgewerkt tot enkele samenhangende theoretische uitspraken die in deze studie als attenderend verklaringsmodel hebben gefungeerd. Uitgangspunt daarbij was – ten eerste – dat de huidige populariteitsverschillen tussen sporten begrepen moeten worden in het licht van de ontwikkeling van het wereldsportstelsel en dat – ten tweede – de differentiële popularisering van de diverse sporten, die zich in het kader van de vorming van het wereldsportstelsel afspeelt, een ‘blind’ proces is dat een zekere structuur vertoont en dat samenhangt met bredere maatschappelijke ontwikkelingen en tegenstellingen. In één algemene zin houdt dit model in dat de sportvoorkeuren van mensen verschillen en veranderen doordat de sociaal-culturele betekenissen die zij aan sporten toekennen ontstaan en verschuiven als onbedoelde gevolgen van veranderende verhoudingen tussen groepen mensen, vooral tussen staten en sociale klassen. Tegen de achtergrond van deze theorie van de differentiële popularisering van sporten staat de gedachte dat zich in de sportwereld naast de open, sportieve strijd nog een andere concurrentie afspeelt. Deze verborgen competitie betreft de wijze waarop mensen zich door hun sportvoorkeuren aan andere mensen binden en van hen onderscheiden.

De inzet bij het opstellen van dit verklaringsmodel is dat de veelheid aan te verklaren verschillen en veranderingen in de populariteit van sporten teruggebracht kan worden tot één samenhangend probleem. Aldus heb ik geprobeerd de chaos van vragen die de sterk wisselende populariteit van sporten oproept te ordenen, en deze vragen consequent in hun onderlinge verband en vanuit één duidelijk omschreven perspectief te beantwoorden.

De verspreiding van sporten en internationale machtsverhoudingen

Het gaat in het hierboven samengevatte verklaringsmodel om de inwerking van het sociale op het psychische. Dat thema raakt het hart van de sociologische theorievorming. Het betreft de klassiek sociologische vraag naar de samenhang tussen grote maatschappelijke ontwikkelingen en individuele gevoelens,

gedragingen en voorkeuren.¹ Deze samenhang bestaat ook voor ontwikkelingen op een hoog niveau van sociale integratie, die van de internationale betrekkingen: er is een duidelijke relatie tussen de internationale machtspositie en invloedssferen van landen en de verspreiding en populariteit van sporten. Het gaat daarbij niet om objectieve kwaliteitsverschillen waarbij betere cultuurgoederen mindere verdringen (of andersom), maar om sociale processen waarbij machtsverhoudingen tussen mensen inwerken op de wijze waarop zij hun eigen sporten en die van anderen beoordelen.

Dat individuele sportvoorkeuren samenhangen met internationale machtsverhoudingen lijkt op het eerste gezicht misschien vreemd. Maar in wezen gaat het om een dagelijks waarneembaar verband. De verhouding tussen Nederlanders en Amerikanen geeft hiervan een voorbeeld. Wij lezen wel de *New York Times*, maar zij lezen niet het *NRC Handelsblad*; wij sturen wel onze kinderen naar Harvard of Berkeley, maar zij niet naar de Universiteit van Amsterdam; wij kijken wel naar CNN, maar zij niet naar RTL 4; wij nemen wel Amerikaanse termen over, zij geen Nederlandse; wij beoefenen wel basketbal, maar zij niet korfbal. Het is hier bewust wat aangedikt, maar het principe mag duidelijk zijn: de overheersende richting in de verspreiding van cultuurgoederen hangt samen met machtsverhoudingen tussen staten.²

Het tegenwoordige wereldsportstelsel wordt in sterke mate gedomineerd door sporten die afkomstig zijn uit de landen die sinds het midden van de negentiende eeuw de internationale machtsverhoudingen hebben gedomineerd; Engeland (atletiek, cricket, golf, hockey, roeien, rugby, tennis en voetbal), Duitsland (gymnastiek en handbal), de Verenigde Staten (basketbal, volleybal en honkbal) en Japan (judo, karate en andere vechtsporten). Het moederland van de moderne sport is Engeland. Hier werden de eerste sporten (boksen, paardenrennen, roeien en cricket) op nationale schaal georganiseerd en gestandaardiseerd. De modernisering versnelde in Engeland eerder dan elders, vooral vanwege de vroeg ingezette industrialisering. Hierdoor werd eerder een hoger niveau van nationale integratie bereikt, wat een essentiële voorwaarde was voor de standaardisering van plaatselijk en regionaal variërende sportachtige vermaken. Bovendien waren de verschillen in leefstijl tussen de adel en burgerij in Engeland geringer dan op het Europese vasteland. Dat kwam onder meer tot uiting in de nauwere betrokkenheid van de Engelse adel bij de sportachtige vermaken van de lokale bevolking. Tijdens hun verblijven in Londen richtten leden van de adel voor het eerst clubs op met een nationale zeggenschap, waardoor het mogelijk werd deze vermaken te standaardiseren. In de tweede helft van de negentiende eeuw pasten leden van de middenklasse dit beproefde sportmodel toe op andere bekende en nieuw ontwikkelde sportachtige vermaken: op de elitescholen en universiteiten

ontstonden onder meer voetbal, rugby en hockey; onder overwegend jonge volwassenen uit hoge milieus die zich al een goede maatschappelijke positie hadden verworven, kwamen tennis, badminton, tafeltennis, squash en golf op.

Vanwege de macht en het prestige van Engeland in de tweede helft van de negentiende eeuw groeide elders de belangstelling voor de leefstijl van de Engelse maatschappelijke bovenlaag onder nationale elites met een kosmopolitische instelling. Zij namen onder meer de moderne sporten over die in deze kringen veel werden beoefend. Zo raakten de Engelse sporten wereldwijd verspreid. Het patroon dat in deze verspreiding te vinden is, kan worden begrepen door twee processen in ogenschouw te nemen die elkaar kruiselings bestreken: ten eerste werden deze sporten eerder overgenomen in kernlanden dan in semi-perifere landen en daar weer eerder dan in perifere landen, en ten tweede sloegen deze sporten meer aan in de landen die in de Engelse invloedssfeer lagen. De aard van de betrekkingen met Engeland bepaalde in belangrijke mate het succes van de diverse Engelse sporten. In landen die sterker met Engeland concurreerden, behaalden de Engelse sporten nooit dezelfde populariteit als in de Engelse kolonies. In deze laatste landen kregen bovendien weer andere sporten weerklank dan in landen die vooral vanwege de handel sterk van de Engelsen afhankelijk waren.

De introductie van deze sporten in Europa viel samen met de krachtige modernisering van Duitsland. Vooral in de decennia na 1870 ontwikkelde dit land zich tot de belangrijkste concurrent van Engeland op het Europese vasteland. De machtstoename bevorderde onder Duitsers de weerstand tegen buitenlandse invloeden, waaronder de Engelse sporten. Daartegenover plaatsten zij het turnen, dat zowel in Duitsland zélf als in de landen in de Duitse invloedssfeer tot een van de populairste sporten uitgroeide. De strijd die zich tussen de propagandisten van het turnen (en andere Duitse sporten die met de turnbeweging verbonden raakten, zoals handbal) en de voorstanders van de Engelse sporten ontspon, heeft lange tijd ook in andere landen gewoed. Deze was heviger in landen die zich sterker in de Duitse invloedssfeer bevonden. Dat die invloedssfeer zich vooral op het Europese vasteland bevond, is één van de redenen waarom het succes van de gymnastiekbeweging hoofdzakelijk tot dit continent beperkt is gebleven.

Ook in de Verenigde Staten ontstonden inheemse sporten (honkbal, American football, basketbal en volleybal) die in populariteit niet voor de Engelse sporten onderdoen, en deze zelfs voorbijgestreefd zijn. Daaraan lagen de eveneens krachtige modernisering en de opkomst van de Verenigde Staten als directe concurrent van Engeland ten grondslag. Maar minstens zo belangrijk was dat de Verenigde Staten relatief autonoom van Europa moderniseerden. De heftige strijd met het Engelse sportmodel, zoals die in Duitsland werd gevoerd, bleef daardoor

in de Verenigde Staten uit; voor de Engelse sporten en het Duitse gymnastiek kwamen Amerikaanse sporten in de plaats. Evenals de Engelse sporten raakten de Amerikaanse sporten mondiaal verspreid. Eerst vonden ze ingang in de landen waar de Amerikanen vóór de Tweede Wereldoorlog politiek-militaire zeggenschap of sterke economische belangen hadden. Later groeide hun populariteit wereldwijd, toen de Verenigde Staten als één van de twee supermachten de internationale verhoudingen gingen domineren. Toen schoven met name volleybal en basketbal ook in de Europese populariteitsrangordes vele plaatsen op.

In de naoorlogse periode gold dat ook voor de Japanse vechtsporten. De eerste hiervan – judo – kwam al rond de eeuwwisseling uit de traditie van de zogenaamde *martial arts* voort. Enerzijds was de sportificering van de traditionele vechtstijlen in Japan een gevolg van westerse invloeden, anderzijds is in de sportificering van vermaken uit de inheemse traditie ook de latere krachtige modernisering van deze oosterse grootmacht te lezen. Als internationale vechtsporten kwamen zij pas tot bloei toen Japan na de Tweede Wereldoorlog uitgroeide tot een economische supermacht.

Om het verspreidingspatroon van sporten te verklaren moet de directe invloedssfeer van de centra van verspreiding worden nagegaan, evenals de aard van hun relaties met de gedomineerde landen. Of er sprake was van intensieve of zwakke relaties, koloniale verhoudingen of handelsbetrekkingen, een grote of minder grote concurrentie was indirect van invloed op de vraag welke sporten zich naar de landen in hun invloedssfeer verspreidden. Sporten die zijn verbonden of worden geassocieerd met een minder machtig land hebben in internationaal verband minder weerklank gekregen, hoewel zij in eigen land soms massaal worden beoefend (zoals Australian football in Australië, lacrosse in Canada, pétanque in Frankrijk en korfbal of het langebaanschaatsen in Nederland).

Gedomineerde landen komen, zeker in een periode van betrekkelijk geringe migratiestromen, niet onder een eenzijdige beïnvloeding door de dominerende landen uit: de culturele uitwisselingsbalans is ongelijk. Terwijl mensen uit het gedomineerde land de politieke, militaire en culturele achtergrond van het succes van de dominerende mogendheid bestuderen, trekken vertegenwoordigers van het dominerende land de wereld rond om hun superioriteit te tonen en hiervan te profiteren. Die ongelijke uitwisselingsbalans wil niet zeggen dat de gedomineerde mogendheid klakkeloos de 'vreemde' cultuurelementen opneemt ten koste van wat wordt gezien als producten van de 'eigen' cultuur. Juist de ongelijkheid van de verhoudingen brengt tegelijkertijd bewondering en verzet, ontzag en ressentiment teweeg. Er is steeds sprake van een selectieve adoptie van cultuurgoederen en van aanpassing hiervan aan de eigen cultuur. Indiërs namen cricket over, Dominicanen honkbal en Zuid-Afrikanen rugby, maar incorporeerden deze

sporten zo sterk in de eigen cultuur dat sommigen deze na verloop van tijd steeds meer als eigen culturele producten gingen zien, en zelfs als symbolen van succesvol verzet tegen de culturele overheersing.

Bij andere inwoners van het gedomineerde land kan het machtoverwicht van een militair en economisch dominerende staat de indruk wekken dat zij ook in cultureel opzicht de mindere zijn. Dit weerspiegelt zich bijvoorbeeld in de maatschappelijke waardering in Nederland voor korfbal, een van de weinige internationaal gestandaardiseerde sporten van Nederlandse bodem. Een bekende journalist noemde het “fantastisch truttig, lekker Hollands burgerlijk, het ruikt een beetje naar spitskool met braadlappen”.³ En dat was geen uitzondering. Al sinds zijn ontstaan is korfbal voorwerp van bespotting, wat onder meer het gevolg was van de Hollandse herkomst en de geringe internationale verspreiding. In de kernlanden die de internationale verhoudingen domineerden, beziet men de eigen culturele producten met andere ogen. Waar *Undeutsch* in Duitsland een negatieve betekenis heeft, kreeg in Nederland ‘on-Hollands’ over het algemeen een positieve connotatie en ging ‘Hollands’ staan voor kneuterig, kortzichtig, niet over de grenzen heen kijkend.⁴

De popularisering van sporten en veranderende klassenverhoudingen

Dat de Engelse sporten sterker aansloegen in gebieden die in de Engelse invloedssfeer lagen, verklaart nog niet waarom er verschillen zijn ontstaan tussen Engelse sporten. Waarom is voetbal en niet bijvoorbeeld cricket of rugby in veel Latijns-Amerikaanse, Europese en Afrikaanse landen veruit de populairste sport geworden? En waarom doen de laatste twee sporten het naar verhouding juist weer beter in respectievelijk India en Nieuw-Zeeland? Om de differentiële popularisering van sporten te verklaren is het uitsluitend leggen van een verband met internationale machtsverhoudingen dan ook onvoldoende. Andere factoren zijn eveneens van belang. Die houden verband met de vraag welke groepen mensen de diverse sporten in de landen van herkomst domineerden en verspreidden, welke groepen deze sporten in andere landen overnamen en gingen domineren, en welke positie deze groepen innamen in de klassenverhoudingen in de betreffende landen.

Wat de sociale ontwikkeling van sporten betreft, kan grofweg een vierdeling worden gemaakt. Om te beginnen zijn dat twee groepen sporten die in eerste instantie werden beoefend door leden van sociaal hogere kringen. De eerste groep bestaat uit verschillende sporten die sinds hun ontstaan lange tijd het exclusieve domein van de elite zijn gebleven. Hiertoe behoren voornamelijk de Engelse sporten: bijvoorbeeld golf, hockey, roeien, rugby, squash en tennis. De tweede groep wordt uitgemaakt door sporten die weliswaar aanvankelijk elitair van karakter waren, maar spoedig op de sociale ladder daalden: het

Engelse voetbal en de Amerikaanse sporten honkbal en football. De sociale ontwikkeling van deze sporten kan niet worden verklaard door te verwijzen naar het zogenaamde druppeleffect. De vraag is immers waarom dit effect in het ene geval wel of sterker optrad en in het andere geval niet of minder. In het algemeen kan worden gesteld dat dit druppeleffect zich eerder voordeed bij sporten die meer door jongeren dan door ouderen werden beoefend, en eerder bij sporten die waren verbonden met maatschappelijke instellingen zoals school en leger dan bij sporten die binnen private verenigingen werden beoefend. Vooral opname van een tak van sport in het programma voor sport of lichamelijke opvoeding op de scholen stimuleerde overal ter wereld de verbreiding van de betreffende sport.

Daarnaast zijn er twee groepen sporten te onderkennen die nooit veel aanhang hebben gehad onder de maatschappelijke elites. Als derde groep zijn dat sporten die door personen en organisaties werden ontwikkeld en bevorderd ten behoeve van de lichamelijke ontwikkeling en opvoeding van de bevolking, met name van de jeugd. Hiertoe behoren de sporten uit de Duitse gymnastiekbeweging, turnen en handbal (maar ook wel het hiermee zijdelings verbonden schieten en zwemmen), en de YMCA-sporten volleybal en basketbal. De propagandisten van deze sporten richtten zich op de hele bevolking, maar bereikten vooral de lagere middenklasse en geschoolde arbeiders. De vierde groep ten slotte bestaat uit sporten die onder lagere sociale klassen tot ontwikkeling zijn gekomen: de Engelse sporten snooker en darts zijn hiervan voorbeelden. In tegenstelling tot de sporten die op de maatschappelijke ladder van 'hoog' naar 'laag' zijn gedaald, kwam een stijging van deze sociaal lage sporten hoogstens in geringe mate voor.

Voetbal en honkbal waren in Engeland en de Verenigde Staten reeds gepopulariseerd voordat de moderne sport eind negentiende eeuw wereldwijd werd verspreid en ingang vond. Dit had verschillende gevolgen. In de eerste plaats lag de verspreiding van deze sporten ook in handen van mensen met een lagere opleiding en positie (zoals soldaten, arbeiders en zeelieden). Indirect kregen voetbal en honkbal daardoor, ten tweede, in verhouding tot andere Engelse en Amerikaanse sporten een grotere populariteit in landen waarmee Engeland en de Verenigde Staten sterke handelsbindingen hadden dan in landen die zij koloniseerden. Cricket, rugby en hockey sloegen naar verhouding sterker aan in de Engelse kolonies, waar vooral bestuursambtenaren, legerofficieren en leraren op de privé-scholen aan de basis van de sportbeoefening stonden. In de derde plaats beïnvloedde de mate van popularisering van een sport in het land van herkomst de wijze waarop deze elders werd gepresenteerd, georganiseerd en beoefend. Honkbal en voetbal kenden in de Verenigde Staten en Engeland in mindere mate een standonderscheidende cultuur dan de andere, nog exclusieve sporten, die tegelijkertijd werden verspreid. Dat verschil verlaagde de drempel voor overname van deze sporten

door leden van lagere sociale klassen.

Engelse elitesporten als golf, squash, polo en tennis werden daarentegen na overname in besloten verbanden georganiseerd, waar de beoefenaars de onderscheidende traditie uit het land van herkomst voortzetten en cultiveerden. Voor mensen uit lagere sociale klassen kwamen deze sporten niet voor beoefening in aanmerking. Zij kenden hooguit bij uitzondering iemand die hen als lid zou kunnen voordragen en hadden veelal zelf ook weinig interesse om zich in clubs te begeven waarvan de leden er een totaal andere levensstijl op na hielden. In de meeste gevallen leidde dit tot een geringe popularisering, totdat – in de meer welvarende landen – de rekruteringsgroep van deze sporten in omvang groeide en meer mensen uit lagere, sociaal stijgende groepen zich op deze sporten toeleiden. Die popularisering van voorheen exclusieve sporten stond in verband met de vergroting van de welvaart, de uitbreiding van de middenklasse en de vermindering van de klassenverschillen.

De populariteitsgroei van het Duitse turnen kende andere oorzaken. Deze sport groeide eind negentiende en begin twintigste eeuw mee met de uitbreiding van de kleine middenstand en profiteerde van de toenemende georganiseerde vrijetijdsbestedingen onder geschoolde arbeiders. De verspreiding van turnen was minder afhankelijk van individuele initiatieven dan de Engelse sporten, doordat deze sport werd opgenomen in het schoolstelsel. Als maatschappelijke propagandisten traden de intellectuele woordvoerders van de lagere middenklasse op: onderwijzers, predikanten en artsen. Waar de Duitse invloed gering was en de lagere middenklasse beperkt van omvang, bestond geen voedingsbodem voor een massale omarming van deze sport. De popularisering van turnen bleef in een periode van sterke interstatelijke rivaliteit en opkomend nationalisme voornamelijk beperkt tot het Europese vasteland. De ideologische achtergrond van turnen, gericht op veredeling en versterking van de natie, sloot aan bij het patriottisme en gezondheidsideaal van de lagere middenklasse.

Van de Amerikaanse sporten kregen volleybal en basketbal een sterkere verspreiding in gebieden waar de YMCA meer invloed had. Deze organisatie werd in landen waar de Verenigde Staten militair intervernieerden, betrokken bij de hervorming van het onderwijs en bij de sportactiviteiten van het Amerikaanse leger. In Europa introduceerde de YMCA beide sporten in de nasleep van de Amerikaanse interventie tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een sterke toename in de beoefening bleef echter uit totdat de macht en het prestige van de Verenigde Staten na 1945 sterk groeiden. Toen gedijden beide sporten op de restanten van de gymnastiekbeweging.

De internationale verspreiding van Japanse vechtsporten is een variant op het algemene patroon. Maar er is ook een belangrijk verschil. De afwijkende organisatievorm waarin deze sporten in Europa worden beoefend, binnen

commerciële organisaties, stimuleert een sterke differentiatie in het aanbod van vechstijlen, waarbij later geïntroduceerde varianten over het algemeen een harder karakter dragen. De geringere integratie in de dominante sportstructuur geeft deze sporten een minder gevestigd, minder burgerlijk karakter, waardoor ze veel beoefenaars trekken uit groepen buitenstaanders. Judo en karate, waarover de vertegenwoordigende overkoepelende organisaties grotere zeggenschap hebben, worden in Europa meer beoefend door jongeren uit de autochtone middenklasse.

Eén van de uitingen van wat ik de verborgen competitie heb genoemd, is dat de popularisering van een sport werd gevolgd door een 'distinctieve uittocht'. Naarmate de exclusiviteit van eerst wielrennen en voetbal, en later tennis, werd ondergraven, legden leden uit hogere kringen zich toe op kleinere, onbekende sporten, waar zij nog wel de sfeer, relaties en sociale omgang vonden die zij hoopten aan te treffen. Het gaat bij deze distinctie niet om een altijd *bewust* nagestreefde 'verheffing' boven andere mensen. Waar het om gaat, is dat niemand zich aan de onderscheidende werking van sociaal gedrag kan onttrekken. Door voor een sport te kiezen, bindt men zich aan bepaalde mensen en onderscheidt men zich van anderen. De kiezende mensen gaan op hun individuele smaak en voorkeur af. Zij verspreiden zich als groep echter niet zomaar, maar volgens bepaalde sociale patronen over de diverse sporten. Dat geeft aan dat de individuele keuzes vorm krijgen binnen bepaalde sociale ontwikkelingen en verhoudingen en daar niet los van kunnen worden begrepen.

Iemands keuze voor de ene sport is tegelijkertijd – deels bewust, deels onbewust – een afwijzing van andere sporten. Een golfspeler zal er niets op tegen hebben als een kennis hem op de golflinks tijdens zijn sportieve inspanning ziet. Hij zal echter bij voorkeur *niet* gezien worden op het korfbalveld of in de plaatselijke krachtsporkantine. Aan deze distinctieve werking van sportbeoefening kan niemand zich onttrekken. Dat betekent niet dat dit de allesbepalende reden is waarom iemand een sport gaat beoefenen. Er kunnen heel andere motieven een rol spelen. Maar de keuze voor een bepaalde sport heeft altijd een maatschappelijke positiebepaling tot gevolg, of men dit nu wil of niet.

De sociale status van sporten op grond van het verwachte inkomen en opleidingsniveau van de beoefenaars is een onderdeel van het bredere imago van sporten. Dit imago wordt ook bepaald door bijvoorbeeld de nationale herkomst van de sporten, de mate waarin bepaalde groepen mensen buiten de sport zijn gehouden of gebleven en de wijze waarop de sport is aangepast aan maatschappelijke veranderingen. Vergelijking van de sociale geschiedenissen van de diverse sporten geeft inzicht in de wijze waarop de sporten zich in dit opzicht tot elkaar verhouden.

Vrijwel alle mensen komen in hun leven door ouders, vrienden, scholen, de media of anderszins met verschillende sporten in aanraking. Ze maken zich voorstellingen van de diverse takken van sport en kennen op grond van die dagelijkse ervaringen aan iedere sport bepaalde betekenissen toe. Aan de ene kant worden die betekenissen gevormd door ideeën over de aard van de sociale groepen die zij met deze sporten associëren. Aan de andere kant zijn die betekenissen afhankelijk van de deels geïnstitueerde cultuur die zich rond die sport heeft ontwikkeld. Het imago van tennis, zoals dat werd gespeeld in besloten clubs, in smetteloze witte kledij, is anders dan dat van tennis in een sporthal, in een felkleurige modieuze sportuitrusting. Dergelijke culturele kenmerken zijn van invloed op de voorstellingen die mensen zich maken van een sport en van degenen die daarbij te verwachten zijn: hoe de sport wordt beoefend, welke mensen er zijn aan te treffen, hoe zij zich als beoefenaars en toeschouwers gedragen, welke sfeer er op de sportclubs heerst, hoe het lichaam wordt gebruikt, hoeveel fysiek contact aanvaard en gebruikelijk is en in welke mate spanningen en emoties openlijk worden geuit. Vaak bestaat hierover een vage consensus en bestempelen grote groepen mensen een sport op ongeveer dezelfde wijze als modern of ouderwets, elitair of volks, mannelijk of vrouwelijk, of als geschikt voor ouderen of jongeren.⁵ In periodes van sterke maatschappelijke verandering komen tegengestelde visies op een tak van sport sterker naar voren en ontstaat er over deze sport een grotere smaakonzekerheid.⁶

Bij deze betekenisgeving gaat het niet om de vraag of gymnastiek 'werkelijk' geschikter is voor vrouwen, of dat cricket zich bij uitstek leent voor Engelsen, maar om het feit dat deze beelden bestaan. Voor de ethnocentrische Engelsman was het verband tussen Fransen en wielrennen, Duitsers en gymnastiek, en Amerikanen en honkbal iets dat zonder meer vanzelf spreekt. En hun eigen Engelse sporten waren integraal onderdeel van het beeld dat de Britten van zichzelf hadden en aan de buitenwereld presenteerden, en waarmee zij door buitenstaanders werden geassocieerd.⁷ Hoewel voorlopers van cricket, voetbal, rugby, hockey en golf in veel landen voorkwamen, werden deze sporten in de nieuwe gestandaardiseerde vorm beschouwd als Engelse culturele producten. En al was honkbal een aanpassing van het Engelse rounders, ieder deelde de mening dat het hier om een Amerikaanse sport ging.

Hetzelfde geldt voor het verband tussen sporten en sociale klassen. Met een variatie op Norbert Elias kan worden gesteld dat een sport steeds precies zo 'beschaafd', zo 'geciviliseerd' is als de maatschappij of de sociale laag die hem draagt.⁸ Golf, gespeeld op een 18-holesbaan, met speciale golfschoenen, trolleys en clubs van Engelse en Amerikaanse makelij, omgeven door flora en fauna en verbonden aan een historische, rustieke en besloten club, wijkt sterk af van dezelfde sport, beoefend in een trainingspak en Adidas-sportschoenen op een tot

9-holesbaan omgetoverd braakliggend terrein naast de snelweg. Noch de technische kenmerken van golf, noch die van boksen, voetbal, tennis, cricket, wielrennen of volleybal zijn als zodanig verantwoordelijk voor de klassenbinding die deze sporten op dit ogenblik kenmerkt. Zo kan de distinctieve waarde van golf voor de huidige beoefenaars verdwijnen als de popularisering van deze sport voortzet en leden uit sociaal lagere kringen zich in steeds grotere getale op het golfen gaan toeleggen. Terwijl de basisregels dezelfde blijven, zullen de sociale gebruiken veranderen, en juist deze geven golf de specifieke betekenis die het nu heeft. Hetzelfde geldt voor boksen. Niet de op lichaamscontact gerichte kenmerken van deze sport als zodanig, maar de beoefeningswijze en deels geïnstitueerde gebruiken bepalen de klassenbinding van deze sport. Terwijl boksen tegenwoordig als een typische sport voor leden van sociaal lagere klassen wordt gezien, was het eind achttiende eeuw populair onder de Engelse aristocratie. Met de sfeer, beoefeningswijze, kleding, omgangsvormen, symbolen en rituelen hangt de klassenbinding samen, niet met de vraag of er individueel of in teams, binnen of buiten, met of zonder een bal, racket, fiets of bokshandschoen wordt gesport.⁹

6.2 De aura van mondialisering

De mondialisering is niet een proces van de laatste decennia, maar een uitvloeisel van een eeuwenlang proces van uitbreiding van interdependenties. In dat langetermijnproces hebben steeds wisselende gebieden in politiek, economisch, militair en cultureel opzicht gedomineerd. De verspreiding van gestandaardiseerde en georganiseerde sporten voltrok zich in de meest recente fase van dit proces, waarin vele culturele goederen een mondiale verspreiding hebben gekregen.

Hoewel de verspreiding van sporten duidelijk samenhang met het prestige van de landen waar deze sporten hun oorsprong hadden, kwam de betekenis van de sporten in de loop van de tijd lossen hiervan te staan. Omdat sporten niet sterk taalgebonden zijn, nam de verbondenheid van een sport met een specifieke natie af naarmate ze sterker mondialiseerden.¹⁰ In sommige gevallen bleef de binding met hogere sociale klassen wel voortbestaan. Het belang van de Engelse herkomst van golf is sterk afgenomen vergeleken met het begin van deze eeuw; de belangrijkste associatie is nu de mondiale binding met de maatschappelijke bovenlagen uit de meest prestigieuze gebieden. Daar ligt ook de sleutel van de verklaring voor de enorme vlucht die deze sport wereldwijd doormaakt. De popularisering van dergelijke voormalige elitesporten in welvarende landen krijgt een wereldwijde uitwerking. Maar ook sporten als voetbal en atletiek, die beide met een lagere sociale status zijn omgeven, profiteren van hun mondiale verspreiding. Die geeft ze een nieuwe vorm van moderniteit en bestendigt hun grote populariteit. Sporten echter waarvan de beoefening beperkt blijft tot de grenzen van weinig aansprekende naties, krijgen meer een aura van nationale

folklore. Binnen de betreffende naties kunnen deze sporten nog groot enthousiasme teweegbrengen, erbuiten missen zij de mondiale uitstraling die vereist is voor inleving in de charme ervan.

De sportstructuur is ingebed in een stelsel van concurrerende staten. Er bestaan voor iedere gestandaardiseerde sport nationale organisaties die zorgen voor nationale competitiestelsels, nationale kampioenen en nationale vertegenwoordigers in internationale kampioenschappen. Op de Olympische Spelen komen sporters uit voor een natie en worden hun vlaggen vertoond en hun volksliederen ten gehore gebracht. Al deze evenementen zijn producten van het staatsvormingsproces en de nationale rivaliteit in de periode tussen 1880 en 1914. Omdat de mondiale verspreiding van de meeste sporten zich heeft voltrokken tijdens de hoogtijdagen van de natie als centrale eenheid van bestuur en identiteit, zijn er tal van relaties tussen de macht van staten en de verspreiding van hier ontwikkelde sporten. Terwijl deze naties er alles aan doen om hun internationale positie te waarborgen, komen economische en culturele ontwikkelingen steeds meer los te staan van de nationale grenzen.¹¹

Bij de overname van sporten speelden nationale elites een hoofdrol. Maar de uitbreiding van de media en de groei van toerisme, handel en migratie hebben deze vernieuwende rol van de nationale elites verzwakt; de elektronische media zijn de belangrijkste katalysatoren van verspreiding geworden en vormen de nieuwe intermediairs. Het heeft er alle schijn van dat sporten als darts en snooker daardoor zonder tussenkomst van nationale elites worden verspreid van lagere sociale klassen in het land van herkomst naar lagere sociale klassen in het land van overname. Zonder de televisie als katalysator kwam dat patroon van verspreiding eind negentiende eeuw nauwelijks voor. Als intermediairs namen de nationale elites toen voornamelijk de sporten over die deel uitmaakten van de leefstijl van de Engelse bovenlaag.

De televisie heeft niet gezorgd voor een gelijkwaardige uitwisseling van culturele tradities en noviteiten. Toch ontstaat er iets nieuws. Er ontwikkelt zich een transnationale cultuur, die razendsnel via satellieten, kabels, computers en beeldschermen de wereld over vliegt. Deze transnationale cultuur is een amalgaam van cultuuruitingen uit alle windstreken die overal op selectieve wijze worden geïncorporeerd in de lokale cultuur.¹² Angelsaksische aspecten spelen hierin een hoofdrol, maar andere culturele tradities mengen zich hier in toenemende mate tussen. Enerzijds wordt dit veroorzaakt doordat de media zelf wereldwijd aanwezig zijn met verslaggevers en camera's stand-by op willekeurig welke plaats. Anderzijds neemt de invloed 'van onderop' toe: door de bredere stroom van migranten die van arm naar rijk trekken, komen mensen in meer welvarende landen in toenemende mate op directe wijze in aanraking met nieuwe culturele

verschijnselen, uit gebieden waarop zij hun ogen niet gericht hebben.

Het universele trekt eenieder, ook jongere en armere mensen die niet de mogelijkheden bezitten om de wereld rond te reizen: door deel te nemen aan culturele verschijnselen met een grenzeloos karakter, ontsnappen zij – althans symbolisch – aan de mobiliteitsgrenzen die hun leeftijd of sociale herkomst hen stellen.¹³ De beoefening van sporten verbond eind negentiende eeuw groepen mensen uit verschillende dorpen, steden en regio's op nationaal niveau, toen op verschillende terreinen die nationale integratie nog niet was bereikt. De geografische cirkels waarbinnen mensen deelnamen aan competities in een tak van sport breidden zich uit, hetgeen een zich op meerdere fronten ontwikkelend besef van nationale eenheid versterkte. Een dergelijk hernieuwd besef van collectiviteit doet zich nu voor op mondiale schaal. De mondiale populariteit van sporten verschaft een gemeenschappelijke ervaring aan de wereldbewoners, die weliswaar in toenemende mate op supranationaal niveau onderling verbonden zijn, maar nog maar weinig mondiale symbolen kennen die daarbij passen.¹⁴

Appendices

Appendix 1a

Actuele populariteitsrangordes diverse Europese landen

Denemarken 2003	
1 voetbal	308.318
2 gymnastiek	150.102
3 handbal	130.495
4 zwemmen	128.197
5 badminton	123.563
6 golf	113.243
7 paardrijden	73.487
8 tennis	71.052
9 zeilen	55.578
10 schieten	50.057
11 sportdansen	26.816
12 atletiek	22.612
13 wielrennen	19.270
14 roeien	16.312
15 volleybal	13.664

Bron: <http://www.dif.dk>

Duitsland 2002	
1 voetbal	6.274.021
2 gymnastiek	5.074.011
3 tennis	1.840.311
4 schieten	1.550.580
5 atletiek	866.197
6 handbal	827.905
7 paardrijden	761.314
8 tafeltennis	673.868
9 skiën	671.914
10 alpinisme	666.824
11 zwemmen	638.166
12 volleybal	508.702
13 golf	428.076
14 danssport	273.692
15 judo	266.519

Bron: DSB, Mitgliederzahlen Spitzenverbände

Engeland 2002	
1 voetbal	2.500.000
2 golf	884.500
3 gymnastiek	830.000
4 bowls	587.144
5 cricket	442.499
6 squash	350.000
7 tennis	286.520
8 rugby	256.938
9 motorsport	250.000
10 zeilen	205.071
11 zwemmen	193.785
12 tafeltennis	108.000
13 atletiek	100.000
14 wandelen	83.013
15 veldhockey	61.600

Bron: <http://www.sportengland.org/>

Frankrijk 2001	
1 voetbal	2.140.133
2 tennis	1.064.773
3 judo jiu-jitsu	564.783
4 paardensport	432.498
5 basketbal	426.888
6 pétanque	423.324
7 golf	301.902
8 handbal	300.545
9 rugby	281.545
10 zeilen	224.495
11 gymnastiek	221.579
12 zwemmen	212.475
13 vechtsporten	193.561
14 tafeltennis	180.386
15 atletiek	174.743

Bron: Ministère des Sports, Sports Stat Info, 2004

Italië 2001	
1 voetbal	1.000.291
2 basketbal	282.795
3 volleybal	242.361
4 wintersporten	145.853
5 tennis	128.880
6 atletiek	125.199
7 vechtsporten	105.791
8 bocce	95.236
9 motorsport	88.309
10 zeilen	79.379
11 wielrennen	62.783
12 paardrijden	62.008
13 golf	60.707
14 gymnastiek	57.650
15 zwemmen	43.155

Bron: CONI Servizi SpA, Osservatori Statistici per lo Sport, 2004

Oostenrijk 2003	
1 bergbeklimmen	455.312
2 voetbal	427.600
3 tennis	184.853
4 skiën	151.901
5 gymnastiek	128.803
6 eisstoksport	127.591
7 golf	74.085
8 zwemmen	70.591
9 paardensport	45.101
10 wielrennen	39.034
11 schieten	35.049
12 heersport	29.396
13 atletiek	28.718
14 tafeltennis	26.853
15 rodelen	25.700

Bron: BSO, Mitgliederstatistik Dachverbände, 2004

Appendix 1a (vervolg)

Luxemburg 2003	
1 voetbal	25.731
2 tennis	16.109
3 gymnastiek	7.276
4 basketbal	5.459
5 tafeltennis	4.305
6 kegelen	4.059
7 schieten	4.008
8 golf	3.574
9 vechtsporten	3.421
10 wielrennen	3.181
11 handbal	2.683
12 wandelen	2.579
13 zwemmen	2.297
14 atletiek	1.835
15 volleybal	1.677

Bron: www.men.lu/edu/fre/publications

Nederland 2003	
1 voetbal	1.047.530
2 tennis	710.497
3 gymnastiek	294.819
4 golf	208.849
5 schaatsen	170.701
6 veldhockey	161.979
7 zwemmen	152.148
8 paardensport	142.804
9 skiën	140.977
10 volleybal	126.735
11 bridge	115.633
12 zeilen	111.053
13 atletiek	97.925
14 korfbal	96.876
15 bergbeklimmen	61.950

Bron: NOC*NSF, ledentallen 2003

Polen 2001	
1 voetbal	177.167
2 atletiek	17.601
3 volleybal	16.337
4 karate	14.902
5 basketbal	14.696
6 tafeltennis	11.728
7 handbal	9.855
8 zwemmen	8.731
9 judo	8.652
10 schieten	8.439
11 tennis	8.343
12 schaken	7.553
13 zeilen	7.277
14 luchtsporten	4.517
15 paardrijden	3.993

Bron: <http://www.stagt.gov.pl>

Spanje 2003	
1 voetbal	671.581
2 basketbal	291.445
3 golf	239.782
4 judo	106.683
5 tennis	99.469
6 handbal	90.370
7 bergbeklimmen	88.323
8 karate	59.835
9 schieten	57.623
10 volleybal	43.472
11 onderwatersport	43.170
12 zeilen	40.999
13 wintersporten	40.551
14 zwemmen	40.504
15 taekwondo	39.515

Bron: www.mec.es/mecd/jsp

Tsjechië 1999	
1 voetbal	333.596
2 tennis	57.466
3 ijshockey	43.642
4 volleybal	42.025
5 skiën	33.238
6 vechtsporten	27.206
7 atletiek	25.725
8 basketbal	24.570
9 tafeltennis	22.642
10 zwemmen	16.568
11 handbal	16.453
12 schaken	12.385
13 veldhockey	12.302
14 judo	10.197
15 bodybuilding	9.982

Bron: Sport Informatie Bulletin 54

Zweden 2003	
1 voetbal	1.005.097
2 golf	574.471
3 gymnastiek	246.856
4 atletiek	222.000
5 skiën	215.036
6 paardrijden	204.514
7 bandy	169.100
8 motorsport	137.393
9 zeilen	130.000
10 zwemmen	115.873
11 handbal	110.000
12 autosport	107.000
13 ijshockey	106.737
14 oriëntering	104.000
15 tennis	103.866

Bron: www.if.se

Appendix 1a (vervolg)

Zwitserland 1995		
1-5	schieten	> 100.000
	gymnastiek	
	tennis	
	voetbal	
	skiën	
6-8	bergbeklimmen	50.000-100.000
	atletiek	
	volleybal	
9-11	handbal	20.000-50.000
	ijshockey	
	golf	
12-15	vliegsporten	10.000-20.000
	motorsport	
	zwemmen	
	zeilen	

Bron: Heinemann 1999

Zwitserland 1978		
1	schieten	546.624
2	gymnastiek	316.162
3	voetbal	309.473
4	tennis	125.459
5	skiën	116.000
6	ijshockey	67.655
7	bergbeklimmen	57.674
8	wielrennen	52.455
9	paardensport	51.000
10	zwemmen	36.000
11	handbal	32.000
12	boksen	18.500
13	atletiek	18.000
14	tafeltennis	16.000
15	volleybal	14.000

Bron: Steinegger, Sport '78

Appendix 1b

Gedateerde populariteitsrangordes diverse Europese landen

België 1987	
1 voetbal	383.951
2 tennis	64.900
3 basketbal	62.230
4 volleybal	41.085
5 judo	35.887
6 zwemmen	31.598
7 gymnastiek	31.455
8 atletiek	26.642
9 squash	25.625
10 tafeltennis	20.970
11 balle pelote	13.670
12 schieten	13.352
13 golf	11.600
14 badminton	11.081
15 karate	10.656

Bron: Sports Information Bulletin, nr. 13, 1988

Bulgarije 1980	
1 voetbal	168.318
2 atletiek	148.195
3 volleybal	80.788
4 basketbal	64.314
5 worstelen	52.924
6 schaken	49.199
7 tafeltennis	46.479
8 zwemmen	45.741
9 handbal	39.925
10 gymnastiek	25.777
11 skiën	13.608
12 schieten	13.438
13 gewichtheffen	5.324
14 wielrennen	4.834
15 tennis	3.724

Bron: Haralampiev, Physical Culture and Sport

Cyprus 1991	
1 voetbal	10.000
2 atletiek	2.100
3 basketbal	1.800
4 volleybal	1.200
5 tafeltennis	602
6 karate	500
7 taekwondo	450
8 badminton	431
9 judo	400
10 bowling	350

Bron: ISI/CONI, Challenges ahead

Finland 1985	
1 voetbal	365.467
2 atletiek	207.251
3 skiën	205.617
4 volleybal	79.769
5 orienteering	70.957
6 ijshockey	68.127
7 pesäpallo	65.979
8 zeilen	33.344
9 schieten	30.231
10 tennis	27.452
11 basketbal	24.154
12 biatlon	23.338
13 zwemmen	17.305
14 judo	15.782
15 schaatsen	15.770

Bron: Finnish Society for Research in Sport and Physical Education

Hongarije 1988	
1 voetbal	85.990
2 handbal	16.384
3 atletiek	11.771
4 basketbal	9.030
5 tafeltennis	7.122
6 tennis	5.989
7 volleybal	5.782
8 zwemmen	5.200
9 worstelen	4.377
10 judo	4.335

Bron: ISI/CONI, Challenges ahead

IJsland 1983	
1 voetbal	20.040
2 skiën	11.400
3 handbal	8.973
4 atletiek	8.673
5 zwemmen	5.122
6 basketbal	4.883
7 badminton	3.697
8 gymnastiek	3.442
9 golf	3.100
10 tafeltennis	2.393
11 volleybal	2.362
12 gewichtheffen	1.077
13 zeilen	1.049
14 judo	829
15 schieten	520

Bron: Sports Information Bulletin, nr. 12, 1988

Appendix 1b (vervolg)

Ierland 1983	
1 Gaelic sporten	306.600
2 voetbal	218.760
3 golf	103.646
4 squash	103.400
5 atletiek	90.292
6 basketbal	69.550
7 camogie	66.211
8 badminton	47.480
9 zwemmen	34.997
10 veldhockey	30.469
11 handbal	28.443
12 tennis	23.000
13 cricket	22.200

Bron: Sports Information
Bulletin, nr. 12, 1988

Noorwegen 1984	
1 voetbal	270.953
2 skiën	193.146
3 gymnastiek	111.310
4 handbal	88.567
5 atletiek	86.567
6 oriëntering	38.748
7 schieten	28.957
8 zwemmen	28.230
9 zeilen	25.404
10 volleybal	23.150
11 tennis	23.128
12 paardensport	10.644
13 wielrennen	9.510
14 schaatsen	9.385
15 ijshockey	8.521

Bron: Sports Information
Bulletin, nr. 13, 1988

Portugal 1989	
1 voetbal	80.846
2 handbal	12.470
3 basketbal	8.254
4 atletiek	6.984
5 volleybal	6.834
6 judo	3.745
7 zwemmen	3.680
8 tennis	3.530
9 tafeltennis	2.853
10 gymnastiek	2.426

Bron: ISI/CONI, Challenges
ahead

Turkije 1987	
1 voetbal	143.687
2 volleybal	76.468
3 basketbal	68.522
4 atletiek	50.942
5 tafeltennis	32.279
6 handbal	29.561
7 worstelen	23.847
8 zwemmen	7.928
9 judo	7.225
10 taekwondo	5.793
11 karate	4.468
12 boksen	3.256
13 schieten	3.225
14 zeilen	1.070
15 skiën	806

Bron: Sports Information
Bulletin, nr. 32, 1993

Voormalig Joegoslavië 1990	
1 voetbal	186.822
2 schieten	110.886
3 handbal	32.518
4 basketbal	28.729
5 volleybal	14.779
6 tennis	12.742
7 atletiek	12.538
8 skiën	11.939
9 zwemmen	11.376
10 judo	9.680
11 tafeltennis	9.092
12 gymnastiek	6.877
13 paardensport	4.626
14 worstelen	4.380
15 zeilen	4.002

Bron: CONI, La Practica
Sportiva

Appendix 1c

Populariteitsrangordes Australië, Nieuw-Zeeland, Japan en de Verenigde Staten

Australië 2001	
1 golf	655.100
2 tennis	548.700
3 netball	533.200
4 voetbal	503.200
5 cricket	407.600
6 basketbal	364.300
7 touch football	340.800
8 zwemmen	332.500
9 bowls	275.900
10 Australian football	272.500
11 vechtsporten	251.600
12 danssport	212.400
13 rugby	201.600
14 veldhockey	174.000
15 volleybal	156.200

Bron: Australian Sports
Commission 2002

Nieuw-Zeeland 2003	
1 golf	168.080
2 rugby	158.084
3 netball	123.069
4 voetbal	105.000
5 touch football	94.291
6 cricket	94.000
7 bowls	81.410
8 tennis	42.312
9 veldhockey	39.574
10 zeilen	31.338
11 softbal	30.320
12 atletiek	29.050
13 basketbal	28.911
14 squash	35.835
15 zwemmen	20.419

Bron: www.sparc.org.nz

Japan 1967	
1 honkbal	824.728
2 volleybal	612.180
3 tafeltennis	526.035
4 paddleball	492.836
5 basketbal	413.770
6 judo	407.782
7 atletiek	368.220
8 kendo	329.299
9 softbal	178.958
10 gymnastiek	152.801
11 golf	114.178
12 schieten	103.588
13 voetbal	103.204
14 bergbeklimmen	101.677
15 zwemmen	100.408

Bron: Guttman 1978

Verenigde Staten 1997 Amerikaanse high schools	
1 basketbal	991.712
2 American football	958.247
3 atletiek	862.007
4 honkbal	445.378
5 cross country	320.223
6 softbal	315.571
7 voetbal	297.018
8 volleybal	292.043
9 tennis	286.797
10 worstelen	229.225

Bron: Markovits & Hellerman
2001

Appendix 2

Verschuivingen in de populariteitsrangorde van georganiseerde sporten in Nederland (1910, 1930, 1950, 1969, 1990 en 2003)

	1910	1930	1950	1969	1990	2003
1	schaatsen 17.000	voetbal 98.000	voetbal 327.113	voetbal 618.850	voetbal 990.158	voetbal 1.047.530
2	kaatsen 10.000	schaatsen 30.000	gymnastiek 205.400	gymnastiek 319.650	lawn tennis 687.153	lawn tennis 710.497
3	voetbal 7.500	gymnastiek 25.000	schaatsen 144.360	schaatsen 182.075	gymnastiek 350.268	gymnastiek 294.819
4	gymnastiek 6.000	tennis 22.500	lawn tennis 51.800	lawn tennis 101.235	volleybal 164.057	golf 208.849
5	zwemmen 6.000	korfbal 15.000	zwemmen 38.461	zwemmen 98.535	zwemmen 163.150	schaatsen 170.701
6	korfbal 5.500	zwemmen 13.000	korfbal 23.341	korfbal 56.170	skiën 153.741	hockey 161.979
7	hockey 3.000	kaatsen 10.000	handbal 18.332	handbal 51.515	schaatsen 138.974	zwemmen 152.148
8	atletiek 2.000	atletiek 5.000	hockey 14.390	volleybal 50.105	hockey 128.011	hippische sport 142.804
9	roeien 2.000	roeien 5.000	biljarten 14.000	watersport 49.200	korfbal 95.965	skiën 140.977
10	tennis 1.000	hockey 4.000	kaatsen 12.500	hockey 46.090	badminton 92.521	volleybal 126.735
11	kegelen 500	handbal 3.000	atletiek 10.743	judo 42.500	watersport 77.363	bridge 115.633
12		kegelen 2.500	roeien 9.857	atletiek 22.850	handbal 73.636	watersport 111.053
13		biljarten 2.000	tafeltennis 7.385	wandelen 22.272	bridge 72.587	atletiek 97.925
14			kegelen 7.275	bridge 19.720	atletiek 71.003	korfbal 96.876
15			volleybal 3.000	tafeltennis 19.660	judo 52.556	berbeklimmen 61.950

Bronnen: Miermans, Voetbal in Nederland; NSF, Cijfers van het georganiseerde sportleven; NOC8NSF, ledentallen

Register

Voetnoten en verwijzingen

1 Een mondiaal sportpanorama

1. In mijn analyse van het wereldsportstelsel varieer ik op een essay van De Swaan (1991: 93-120) over het wereldcultuurstelsel. Analooq hieraan heeft Heilbron (1995) gesproken van het wereldtalenstelsel en Hofstede (2000) van het wereldfilmstelsel.
2. Stokvis 1989a: 16.
3. De term is – in een iets andere context en betekenis – geïntroduceerd door Norbert Elias (1971: 92).
4. Guttmann 1978: 15-55.
5. Brailsford 1969: 53.
6. Zie over de ontwikkeling van deze voetbalachtige vermaken Walvin 1975: 9-30; Dunning & Sheard 1979: 21-45; Elias & Dunning 1986: 175-190.
7. Zie Weber 1976 en Knippenberg & De Pater 1988 voor boeiende studies van deze veranderingen in respectievelijk Frankrijk en Nederland.
8. Bale 1982, 1984 en 1989. Zie voor Nederland Spaans 1988: 54. Vergelijk de opmerking van Guttmann (1978: 61-62) over de relatie tussen sportificering en industrialisering: "The spread of modern sports organizations correlates with the rise of industrialism. The first nations to industrialize were also the first to establish national organizations for modern sports, in almost the same order". Zie ook Clignet & Stark 1974: 81-98.
9. Boksen kende in 1787 een groot, geïnteresseerd publiek en, tot op zekere hoogte, een nationaal kampioenschap. De eerste bokshal bestond vanaf 1719, een geschreven boksreglement werd voor het eerst in 1743 opgesteld. De belangrijkste paardenrennen werden toen al enige tijd gepubliceerd in de befaamde *racing calendar* van Wetherby. Halverwege de achttiende eeuw werd de Jockey Club opgericht, eind achttiende eeuw het belangrijkste toezichhoudende orgaan van de paardensport. Commercie, gokken, fokken en trainen waren toen al onlosmakelijk met deze rennen verbonden (vergelijk Brailsford 1984: 217-222).
10. Holt 1981: 4-5.
11. Zie Giddens 1985: 261-264.
12. Zie Weber 1976: 199 en MacAloon 1981. Elders in Europa bestonden dezelfde verhoudingen. Terwijl de dagelijkse mobiliteit van bewoners met een vaste woonplaats in Nederland rond 1880 waarschijnlijk niet groter was dan een radius van ongeveer tien tot twaalf kilometer van de eigen woning (Knippenberg & De Pater 1988: 53-54), reisde één van de pioniers van de georganiseerde sport in Nederland, Pim Mulier, tussen 1880 en 1900 naar onder meer Engeland, België, Frankrijk, Duitsland, Scandinavië en Indië. Om geld zat hij niet verlegen. Afkomstig uit een deftig milieu ging hij rentenierend door het leven.
13. Vergelijk De Swaan 1991: 102-107.
14. Stokvis 1979: 12-17 en 1989a: 52-53.
15. Zo werd er in 1887 met enige verontwaardiging in Nederland geschreven over het feit dat een Engelsman en een Amerikaan wedstrijden om het wereldkampioenschap zwemmen hielden (Stokvis 1979: 18).
16. Mulier 1893.

-
17. Zie hierover *Nederlandsche Sport*, 7 februari 1885 en Stokvis 1979: 18.
 18. Vergelijk Stokvis 1989c: 14.
 19. IOC 2001; Olympic Television Research Centre 2001.
 20. Zie het Olympic Charter, zoals goedgekeurd door het IOC op 29 november 2002. Voor de wintersporten hanteert het IOC minder strenge eisen: zij moeten breed worden beoefend in ten minste 25 landen op drie continenten. Dat geldt ook voor afzonderlijke disciplines binnen takken van sport: voor mannen moeten zij in ten minste vijftig landen en voor vrouwen in ten minste 35 landen op drie continenten breed worden beoefend. Onder "widely practised" verstaat het IOC in dit verband: "a) national championships or cup competitions, regularly organized by the respective national federations; b) international participation and organization of regional and/or world championships in the respective sports" (International Olympic Committee 1990: 24).
 21. Guttman 1988b: 3.
 22. Zie <http://fifaworldcup.yahoo.com/02/en/020624/2/17xw.html>
 23. Niet alle sporten krijgen evenveel aandacht. Vooral sporten waarvan de sociale geschiedenis nog niet beschreven is, blijven onderbelicht. Dit zijn vaak sporten met een beperkt aantal beoefenaars. Ook de denk- en fitnesssporten zijn grotendeels buiten beschouwing gelaten. Toekomstig onderzoek moet uitwijzen of ook de differentiële popularisering van deze sporten aan de hand van de in dit boek ontwikkelde theorie kan worden verklaard.
 24. Dit onderzoek is voornamelijk gebaseerd op secundaire literatuur. Alleen de inzichten die zijn ontleend aan de ontwikkelingen in Nederland berusten ook op primaire bronnen (bijvoorbeeld gedenkboeken, statistieken, kranten en mondelinge informatie).

2 De populariteit van sporten: meting en verklaring

1. Stokvis 2003; Thrane 2001; Irlinger 1994.
2. Stokvis 2003: 44-45.
3. Vooral het gedachtegoed van de Amerikaanse socioloog Ernest W. Burgess biedt inzichten in deze dynamiek; zie hierover Park, Burgess & McKenzie 1967.
4. Tijdens hun socialisatie leren mensen ook de technische kenmerken van de sporten in verschillende mate kennen en waarderen. Hierdoor raken zij per sport in verschillende mate op de hoogte van de sfeer en het reguliere verloop van wedstrijden en van de 'ins en outs' van de clubs en spelers. Daarom ook is de grootte van het publiek per sport eveneens afhankelijk van de traditie van die sport in een land of regio.
5. Uit een survey-onderzoek kwam eind jaren tachtig naar voren dat 96 procent van de wedstrijdporters zijn sport in verenigingsverband beoefent. Voor wat wel enigszins misleidend de recreatiesporters wordt genoemd – de meeste wedstrijdporters menen immers ook te recreëren – gold dat 61 procent zijn sport in ongeorganiseerd verband beoefende (Van Galen & Diederiks 1990: 23).

6. Die bewuste inperking is geen poging om het 'wezen' van de sport te definiëren. "Definieerbaar ist nur das, was keine Geschichte hat", stelde Friedrich Nietzsche, en die constatering is bij uitstek ook op sport van toepassing. Vergelijk Goudsblom 1987: 33-34 en 215, noot 22.
7. COMPASS staat voor Coordinated Monitoring of Participation in SportS. Zie voor meer informatie en vergelijkbare sportparticipatiedata van verschillende Europese landen: <http://w3.uniroma1.it/compass>
8. Zie Deutscher 1973.
9. Merton 1968; Jolles 1972: 27.
10. Elling 2002; Elling, Janssens & Van Kalmthout 2003.
11. Durkheim 1897.
12. Lever 1983: 35.
13. "Fussball stieß unter den klimatischen Bedingungen der Karibik auf Widerstände" (Krämer-Mandau 1988: 29).
14. Holt 1989: 211.
15. Sodusta 1989: 727.
16. "Football could be played by anyone, regardless of size, skill and strength"; "tall, short, stocky, or slim – anyone can play [soccer], unlike [American] football, rugby, or basketball, where particular body builds give some a distinct advantage" (Lever 1983: 34); zo zei ook bijvoorbeeld Mason (1981: 1): "The [soccer]player did not need to be possessed of extraordinary physical characteristics."
17. Bijvoorbeeld De Vries 1984, Bowen 1970: 120 en Eziakor & Nwali in Ueberhorst 1989: 369.
18. Manders & Kropman 1982.
19. Van de Wouw 1984; Stokvis 1986: 10.
20. Tussen 1970 en 1985 nam het aantal tennisbanen toe van 2.870 tot 8.579, een groei met 5.709. Het totaal aantal velden voor voetbal, korfbal, hockey, handbal, rugby, atletiek en honkbal nam in dezelfde periode slechts toe met 4.694 (CBS 1988: 148).
21. NGF 1988 (samenvatting): 12.
22. *Sportacom*, jrg. 15, nr. 4, augustus 2002, p. 7.
23. Overzicht aantallen golfspelers wereldwijd van de Koninklijke Belgische Golf Federatie. Zie ook *Sport Information Bulletin*, juni 1990, nr. 21: 1487 en december 1990, nr. 23: 1701.
24. Voetbal "[is] the much simpler and inexpensive game" (Baker 1983: 134), "was inexpensive to play and could be played almost anywhere, even in the streets of towns" (Mason 1981: 1), "could be played year-round; it required little equipment" (Levine 1980: 236), "can be played by the poorest children in an empty lot with rolled-up stockings in lieu of a proper ball" (Lever 1983: 34).
25. Zie Guttmann 1978: 97.
26. Taks 1994: 327-328.
27. Idem.
28. Zie ook Sleep & Duffy 1982; Bourdieu 1984: 217.
29. Buytendijk 1952: 17-23.

-
30. Guttman 1978: 128.
 31. Miermans 1955: 81-105.
 32. "It was, and is, a simple game, easy to play and follow" (Mason 1981: 1); "the popularity of soccer [...] is due to the fact that this game is easy to play and many people get a lot of fun out of it" (Jimu Tembo 1989: 492); "it was simple to play, easy to grasp and could be played on every surface under any conditions, by indeterminate numbers of men. It needed no equipment but a ball, and could last from dawn to dusk" (Walvin 1975: 45-46).
 33. Gedenkboek NCB 1933: 244. Hetzelfde is beweerd voor het verschil tussen honkbal en cricket in de Verenigde Staten. Honkbal zou gewoon gemakkelijker te leren zijn, meent bijvoorbeeld Kirsch (1989: 99).
 34. Vergelijk Guttman 1988a: 102.
 35. Pietersen 1961: 139.
 36. Rijdsorp, geciteerd in Pietersen 1961: 46.
 37. Pietersen 1961: 139.
 38. Diem 1960: 872-873.
 39. Geciteerd in Guttman 1978: 95-97.
 40. Geciteerd in Kirsch 1989: 94.
 41. Tyrrell 1979: 207-208; Adelman 1986: 92 en 113.
 42. *NRC Handelsblad*, 18 maart 1989.
 43. Ueberhorst 1989, dl. 4: 10.
 44. Zie voor een bespreking hiervan bijvoorbeeld Paul Strijp (1996). 'Individualisering in de sport'. *Beleid en Maatschappij*, 23, 1, p. 5-18. En voor een beleidsmatige interpretatie: Universiteit Twente (2003), *Businessplan Sportcentrum*, Universiteit Twente, Enschede. Voor eerdere voorbeelden zie *Spel en Sport* 1987, Crum 1988: 19 en *Telegraaf Tijdschriften Groep* 1990: 78.
 45. Bij duosporten (zoals badminton, tennis, judo en schaken) zijn er doorgaans twee personen nodig om de sport te kunnen beoefenen.
 46. Op grond van de ledentallen van de bij NOC*NSF aangesloten sportverenigingen.
 47. Scheerder 2003: 448. Andere uitingen van 'zapgedrag', dat onder invloed van de individualisering zou toenemen, zijn dat sporters sneller van sport zouden wisselen en vaker nieuwe sporten zouden uitproberen. Helaas zijn er (nog) onvoldoende gegevens beschikbaar om na te gaan of er inderdaad sprake is van een toenemend verloop van leden/klanten in sportverenigingen en andere sportaanbieders.
 48. Deze paragraaf bevat een bewerking van de analyse van dit effect in de eerste druk van *Verborgen competitie* en mijn geactualiseerde behandeling van hetzelfde effect in *Breedveld* (red.) 2003, 295-306.
 49. Wann 2001: 73.
 50. Stokvis & Minnee 1986. Zie ook noot 48.
 51. Lenk 1974: 45; vergelijk Guttman 1978: 98-99.
 52. Van Tijn in Boogman e.a. 1988: 46.

53. Chandler 1988: XV.
54. Maguire 1999.
55. Miermans 1955: 106; Seymour 1960: 33; King 1979: 73-74; Friederich 1988: 59-60.
56. Stokvis 1989b: 120.
57. Irlinger 1994.
58. Thrane 2001: 160.
59. Stokvis 1989b en 1989c.
60. Bourdieu 1984: 208-225; 1987: 203-216; en 1988. Zie ook *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1989, nrs. 79 en 80, in het bijzonder het artikel van Anne-Marie Waser (nr. 80, p. 2-21).
61. Guttman 1994. In de eerste editie van *Verborgene competitie*, die eveneens in 1994 verscheen, kon ik hiervan nog niet profiteren. Het is achteraf des te aangenamer te constateren hoe zeer *Games and Empires* en het voorliggende boek op elkaar aansluiten en elkaar versterken.
62. Markovits & Hellerman 2001.
63. Dunning & Sheard 1979; Tyrrell 1979; Adelman 1986; Kirsch 1988; Cashman 1988.
64. Mennell 1985: 15.

3 De herkomst van sporten: modernisering en sportificering in centra van verspreiding

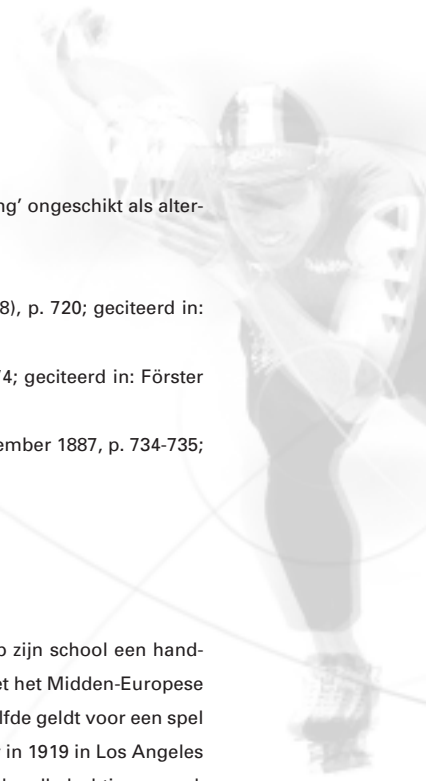
1. Bij de herkomst van sporten gaat het om de ontwikkeling en standaardisering van de regels die richtinggevend zijn voor de hedendaagse internationale beoefening.
2. Hoewel de herkomst van deze sport deels ook in Engeland lag.
3. De eerste Turnpike Act werd al in 1663 in werking gesteld; de grote groei van tolwegen zette rond het midden van de achttiende eeuw in. Tussen 1760 en 1774 kwamen er 452 van deze wetten bij en doorkruiste een tolwegenstelsel met een lengte van 15.000 mijl vrijwel het gehele land (zie Briggs 1969 en 1983; Pope 1989: 99).
4. Geciteerd in Briggs 1983: 207 (mijn vertaling, MvB); zie ook Pope 1989: 98.
5. Landes 1969: 41-123.
6. Hobsbawm 1968: 13; Landes 1969: 66-70; Schöffler 1986: 50-72; Righart 1991: 54-55.
7. Zie voor verschillende voorbeelden Kloeren 1935: 120-293.
8. Zie Stokvis 1992: 129-130; vergelijk de inleiding in Elias & Dunning 1986.
9. Kloeren 1935: 145-153; 240-261.
10. Later kreeg boksen dezelfde omschrijving als het zestiende-eeuwse scherm: *The Noble Art of Self-Defence* (Kloeren 1935: 148-149; Schöffler 1986: 30-42 en Shipley 1989: 78).
11. Bowen 1970; Chandler 1988: 112-114.
12. Holt 1989: 44-50.
13. Holt 1989: 31-33.
14. Geciteerd in Holt 1989: 109.
15. Holt 1989: 98.
16. Roeien was op deze universiteiten in de jaren twintig van de negentiende eeuw opgekomen en maakte rond het midden van de negentiende eeuw vast deel uit van het curriculum.

-
17. Geciteerd in Halladay 1990: 3. Ondanks de sociale veranderingen handhaafden de clubs de discriminerende amateurregel tot eind jaren dertig. *The Times* verwelkomde de beslissing om de amateurregel af te schaffen als het einde van “this anachronism, reminiscent of obsolete social distinctions” (geciteerd in Halladay 1990: 167-177).
 18. Halladay 1990; Stokvis 1979: 31.
 19. Speak 1989; Halladay 1990; Page 1991. Het aantal clubs gaf zelfs een teruggang te zien. Waren er in 1890 nog 457 roeiclubs in Engeland (waarvan 301 in de omgeving van Londen), in 1925 waren dit er nog maar iets meer dan 200, hoewel dit waarschijnlijk geen achteruitgang in ledental impliceerde (Dodd 1989: 291).
 20. Halladay 1990: 137-138. De rol van de Londense roeiclubs wordt in dit beeld onderschat (zie Page 1991). Eind jaren zestig van de twintigste eeuw had meer dan de helft van de 460 roeiverenigingen een binding met een onderwijskundige instelling. Mede daardoor zijn roeiers nog altijd grotendeels afkomstig uit sociaal hogere klassen. De clubs bevinden zich tegenwoordig voornamelijk in het zuidoosten van Engeland, geconcentreerd in gebieden met een hoge welstand (Bale 1982: 157).
 21. Chandler 1988: 117; Williams 1989: 119-120; Holt 1989: 107. Volgens Holt werd nog zo’n scorekaart op Lord’s nog in 1961 gecorrigeerd: “Your cards show, at no. 8 Middlesex, F.J. Titmus, that should read, of course, Titmus, F.J.”.
 22. Halladay 1990: 2.
 23. Chandler 1988: 118; Holt 1989: 175-176.
 24. Speak 1989: 50.
 25. In noordelijke geïndustrialiseerde gebieden ontstond een professionele variant, het *league cricket*, maar deze cricketvariant groeide nooit boven een tweederangspositie uit (Hill 1990: 123). League cricket had als nadeel dat het prestigieuze *county cricket* ook grote aantrekkingskracht op de beste beroepscricketers uitoefende. In de jaren zestig werden ook *limited-over matches* georganiseerd om cricket aantrekkelijker te maken voor het publiek. Deze wedstrijden kregen binnen maximaal één dag een beslissing, terwijl voor *county matches* drie dagen nodig zijn (Chandler 1988: 119-120).
 26. Dunning & Sheard 1979: 46-57; Holt 1989: 75-79.
 27. Mangan 1981: 207.
 28. Holt 1989: 81.
 29. Mangan 1981: 80-87, 129-138; Mangan 1986: 18; Holt 1990: 74-98.
 30. Dunning & Sheard 1979: 99.
 31. Walvin 1975: 40.
 32. Walvin 1975: 38-49; Dunning & Sheard 1979: 100-129.
 33. Walvin 1975: 40.
 34. Walvin 1975: 48; Dunning & Sheard 1979: 101; Mason 1980: 23.
 35. Mason 1980: 31; Holt 1989: 154-157.
 36. Walvin 1975: 74.
 37. Baker 1982: 124-125.

38. Het bezoek aan de FA-cupfinals was van 1872 tot 1884 onder de 10.000 en van 1884 tot 1891 niet veel hoger dan 20.000. Nadien stegen de toeschouwersaantallen enorm, tot meer dan 40.000 in 1893 en zelfs 110.000 in 1901. Veel toeschouwers waren arbeiders, de meesten geschoold en met een regelmatige bron van inkomsten (Mason 1980: 142-158).
39. De eerste generatie professionals bestond uit geschoolde arbeiders. Zij werden onder meer gerekruteerd aan de hand van advertenties in sportbladen en kranten. Hun inkomsten waren niet bijzonder hoog. Van alle voetballers verdienden alleen de 600 bestbetaalde meer dan industriële arbeiders. In het seizoen 1901-1902 stelde de FA bij voetbal een maximumloon in van 208 pond per jaar. Aangenomen mag worden dat het salaris van de topspelers dit bedrag te boven ging, maar een goede boterham was in de eerste decennia voor zeer weinigen weggelegd (Mason 1980: 90-123, zie ook noot 165, p. 135-136).
40. Walvin 1975: 78-79; Mason 1980: 75. De banden tussen voetbal en cricket waren algemener van aard. Als na de cricketperiode in het najaar bats, balls en wickets in de kast werden opgeborgen, haalden de spelers de voetbal eruit om deze sport te gaan beoefenen tot in het voorjaar de cricketperiode weer aanbrak. In de loop der tijd ontwikkelden veel van deze 'Cricket and football-clubs' zich tot zelfstandige voetbalverenigingen. Bekende voorbeelden hiervan zijn Sheffield Wednesday en Everton (Mason 1980: 31). Eén van de voordelen van een dergelijke samenvoeging was de aanwezigheid van een geschikt speelveld. Ook andere aspecten van cricket keerden in het voetbal terug. In de beginperiode werden naar het voorbeeld bij *cricket county*-wedstrijden en -competities georganiseerd. Opvallend is ook dat in de eerste periode van professionalisme steevast amateurs tot aanvoerder van de clubs werden gekozen (Mason 1980: 76).
41. Dunning & Sheard 1979: 145-146; Holt 1989: 135.
42. Dunning & Sheard 1979: 139-142 en 175-200; Holt 1989: 106; Stokvis 1989b: 678.
43. Dunning & Sheard 1979: 190-198.
44. Allison 1978: 214.
45. Geciteerd in Holt 1989: 106.
46. Dunning & Sheard 1979: 232-240. De chronologische prioriteit van één van beide sporten is van ondergeschikt belang. Het gaat erom in hoeverre een sport van die aanvangsperiode profiteerde. In Manchester en Wales werd rugby vóór voetbal geïntroduceerd. In Manchester hielden de eerste beoefenaars van rugby deze sport zo exclusief dat voetbal snel een grotere populariteit kon behalen. In Wales daarentegen ontstond door volstrekt andere sociale verhoudingen (met een kleine, onmachtige middenklasse) veel minder verzet tegen de popularisering en professionalisering van deze sport. In tegenstelling tot Engeland stonden de rugbybestuurders sneller betalingen aan de beste rugbyers toe. Net als de Football Association in Engeland slaagde de Welsh Rugby Union erin de arbeiders aan zich te binden (Williams 1989: 310; Holt 1989: 105).
47. Walvin 1975: 45-73; Mason 1980: 29; Holt 1989: 138-179.
48. Dunning & Sheard 1979, in het bijzonder pagina 188.

-
49. Williams 1989: 313. Tot voor kort bestond er in delen van Yorkshire nog een subtiel onderscheid in rugbybeoefening in het voortgezet onderwijs: de *grammar schools* speelden de Rugby Union-versie en de *secondary moderns* de Rugby League-versie. Dergelijke verschillen laten zien hoe vroegere onderscheidingen in het heden doorwerken en hoe leraren lichamelijke opvoeding zo half bewust bijdragen tot de reproductie van sociale patronen in de sport.
 50. Vóór 1850 bestond er slechts op enkele jongensscholen een hockeyachtig vermaak. Rond 1860 formuleerden enkele *old boys* hiervoor nieuwe regels en richtten zij de Blackheath Football and Hockey Club op. In 1886 slaagden zij met anderen erin overeenstemming te bereiken over standaardisatie van de hockeyregels (Miroy 1986: 35-90, 193; McCrone 1988: 44, 128, 169).
 51. Zie hierover Miroy 1986: 113.
 52. Miroy 1986: 197; McCrone 1988: 128-137; zie ook Holt 1989: 129.
 53. Geciteerd in Miroy 1986: 95; zie ook pagina 112.
 54. Clerici 1975; Gillmeister 1990.
 55. Birley 1988: 27; Mandell 1985: 130; Baker 1982: 86. Eén van deze binnenbanen, nabij het Louvre, heeft in de twintigste eeuw lange tijd dienstgedaan als museum voor impressionistische kunst.
 56. Gillmeister 1990: 223.
 57. Clerici 1975: 69; Gillmeister 1990: 242.
 58. Holt 1989: 126.
 59. Zie hierover Holt 1981: 177 en 1989: 126; McCrone 1988: 156-166 en Stokvis 1989b: 682.
 60. Arlott 1975: 608.
 61. Chandler 1988: 153-174.
 62. Clerici 1975: 69; Walker 1989: 247; Gillmeister 1990: 236-237.
 63. Holt 1989: 71.
 64. Arlott 1975: 432-435.
 65. Mangan 1981: 100.
 66. Weber 1985 (oorspr. 1922): 537. Speciale winkels die zich tegenwoordig op de golfmarkt richten, getuigen daar nog altijd van.
 67. Mangan 1981: 100; Lowerson 1989: 192.
 68. In 1900 was meer dan de helft van de Engelse profs van Schotse afkomst (Lowerson 1989: 196).
 69. Lowerson 1989: 204.
 70. McCrone 1988: 166-177; Lowerson 1989: 191-205; Holt 1989: 130-131.
 71. Arlott 1975: 43 en Bale 1982: 93-109.
 72. De sociale geschiedenis van deze sport heeft nog maar weinig aandacht gekregen, maar op grond van de spaarzame informatie kan toch wel een enigszins betrouwbaar beeld van deze ontwikkeling worden geschetst. Deze paragraaf over tafeltennis berust op onderzoek van Horst Friederich (1988 en 1989).
 73. Friederich 1988: 46.

74. Daarvan ontstonden er twee die elk verschillende regels hanteerden en eigen kampioenen erkenden. Aan de ene kant ontstond de Table Tennis Association (TTA), die in 1902 uit 65 clubs bestond en het blad *Lawn tennis* als officieel orgaan koos (Friederich 1988: 44-48).
75. Friederich 1988: 77.
76. Geciteerd in Horry 1979: 148.
77. Horry 1979.
78. Vergelijk Goudsblom 1988: 71.
79. Landes 1969: 231-359; Kemp 1985: 189-192; Righart 1991: 137-206. Tussen 1861 en 1913 verdertienvoudigde het steenkoolverbruik in Duitsland. Daarmee kwam het in absolute cijfers op gelijke hoogte met Engeland, dat aan het begin van deze periode nog zes keer zo veel gebruikte als Duitsland. Het verbruik van Frankrijk en België verviervoudigde in deze periode. Samen verbruikten zij in 1913 nog niet de helft van Duitsland (Landes 1969: 293). Ook produceerde Duitsland in dit jaar tweederde van al het Europese staal en gebruikte het meer kilowattuur elektriciteit dan Engeland, Frankrijk en Italië bij elkaar. AEG en Siemens hadden zich ontwikkeld tot leidende multinationale bedrijven. Door de industrialisering daalde het aantal mensen dat werkzaam was in de agrarische sector sterk. In 1880 was vijftig procent van de beroepsbevolking werkzaam in landbouw en veeteelt, dertig procent in industrie en handel en twintig procent in de tertiaire sector. In 1914 bedroegen deze percentages respectievelijk 35, 40 en 25 procent (Stone 1983: 160; Joll 1990: 1-2).
80. Gerschenkron 1962; Stone 1983: 106; Joll 1990: 2.
81. Geciteerd in Landes 1969: 149.
82. Willink 1988: 163-219. Enkele cijfers kunnen de Duitse hegemonie op onderwijsgebied illustreren. In de jaren zestig van de negentiende eeuw bedroeg het schoolbezoek in Pruisen en Saksen meer dan 97 procent en in Engeland omstreeks vijftig procent (Landes 1969: 339-346). In 1900 was in Duitsland 0,05 procent analfabeet, in Engeland één procent en in Frankrijk vier procent (Joll 1990: 143-144).
83. Mandell 1984: 159-161.
84. Geciteerd in Eichberg 1978: 236.
85. Jahn kwam verscheidene malen in de gevangenis terecht wegens verondersteld opruiend gedrag.
86. Ueberhorst 1973: 351; Van Dalen & Bennett 1971: 213; Buchner 1976: 40; Dixon in McIntosh, Dixon, Murrow & Willets 1981: 133.
87. Mandell 1984: 166.
88. Joll 1990: 59; Förster 1974: 34. Het aantal mensen dat in Duitsland tot de nieuwe middenstand behoorde, steeg van 500.000 in 1880 tot 2.000.000 in 1905 (Stone 1983: 122).
89. Eichberg 1978: 143-149.
90. Holt 1981: 50-59.
91. Mandell 1984: 158-177.
92. Eichberg 1978: 150-168.

-
93. Vanwege deze ideologische achtergrond vind ik het begrip 'versporting' ongeschikt als alternatief of equivalent voor 'sportificering'.
 94. Ueberhorst 1973: 51; Eichberg 1979: 149.
 95. J. Sauerbrey, 'Turnen und Sport', in: *Deutsche Turn Zeitung*, 33 (1888), p. 720; geciteerd in: Buchner 1976: 27.
 96. *Zeitschrift für Turnen und Jugendspiele*, 1 december 1900, p. 273-274; geciteerd in: Förster 1974: 80.
 97. Theodor Kleber, 'Turnen und Sport', in: *Deutsche Turn Zeitung*, 8 december 1887, p. 734-735; geciteerd in Förster 1974: 81.
 98. Geciteerd in Bernett 1986: 105.
 99. Förster 1974: 33-84.
 100. Stokvis 1979: 63.
 101. Eichberg 1978: 168.
 102. In Denemarken liet de gymnastiekleraar Holger Nielsen al in 1898 op zijn school een handbalachtig spel beoefenen. Dit *haandbold* vertoonde veel gelijkenis met het Midden-Europese *hádzená*, eveneens een telg uit de familie van handbalachtigen. Hetzelfde geldt voor een spel dat een Ier in 1870 in de Verenigde Staten introduceerde en waarvoor in 1919 in Los Angeles een kampioenschap werd georganiseerd. Ook uit Montevideo was een handbalachtig vermaak rond dezelfde tijd bekend (Bosma 1986: 13-14).
 103. Bosma 1986: 13-14.
 104. Stokvis 1989b: 682-687.
 105. Hobsbawm 1969: 294-295; Barraclough 1986: 99. Tot 1850 was de totale lengte van het spoorwegenet de helft van wat er in Europa was aangelegd. In de periode 1850-1870 breidde de lengte van de rails zich in gelijke mate uit en in het daaropvolgende decennium legden de Amerikanen ruim dertig procent meer treinrails aan dan de Europeanen (Hobsbawm 1968: 93).
 106. Zo bleven de Amerikanen buiten de gouden standaard die de belangrijkste Europese landen tussen 1863 en 1874 overeenkwamen (Hobsbawm 1968: 115).
 107. Barraclough 1986: 101-110.
 108. Guttman 1978: 91-116; Tyrrell 1979; Adelman 1986: 91-183; Kirsch 1989. Het bijzondere van deze theorieën is dat zij stelen op een vergelijking van beide sporten en niet gebaseerd zijn op een geïsoleerde geschiedenis van honkbal, zoals bij de studie van Harold Seymour (1960) het geval is.
 109. Seymour 1960: 5; Rader 1983: 2-9; Adelman 1986: 91.
 110. Rader 1983: 18-21; Mandell 1984: 178-179; Lewis 1987: 320.
 111. Voordien bestonden er ook al cricketclubs in de 'Nieuwe Wereld', vermoedelijk zelfs al in 1786, maar deze waren niet duurzaam georganiseerd, noch invloedrijk.
 112. Lewis 1987: 317-326; Kirsch 1989: 57.

113. Seymour 1960: 16; Adelman 1986: 123. Hoewel de heren van deze club al sinds 1842 bijeenkwamen om in een sociabele sfeer te sporten, werd deze club officieel in 1845 opgericht. Honkbalhistorici erkennen dat er ook vóór dit jaar honkbalteams bestonden, maar schrijven aan deze club een pioniersrol toe.
114. Seymour 1960: 20; Adelman 1986: 122; Kirsch 1989: 71.
115. Kirsch 1989: 97. Natuurlijk waren er ook pogingen de Engelse exclusiviteit van cricket te doorbreken, zoals de oprichting van de American Cricket Club die het lidmaatschap juist tot Amerikanen beperkte. Maar in meerderheid trachtten cricketclubs de Engelse identiteit te handhaven (Adelman 1986: 105-109).
116. Zoals Tyrrell (1979: 213-214) terecht opmerkt, verschilde de Amerikaanse ontwikkeling van cricket op dit punt met de Indiase. In India betrokken de Engelsen de inheemse elite om hen bij het Engelse beleid te betrekken en de Engelse leefwijze over te dragen. Dat begon al op de scholen waar de Indiase prinses met de Engelse taal, kleding, manieren en sporten in aanraking werden gebracht.
117. Kirsch 1989: 107-108. Cricket onder arbeiders kwam slechts in enkele gebieden voor. In Newark bestond de plaatselijke cricketgemeenschap in de periode 1855-1860 voor meer dan tachtig procent uit arbeiders. Van de honkballers was hier maar ongeveer 45 procent afkomstig uit de arbeidersklasse. De reden hiervan was dat nationale herkomst in Newark sterker discrimineerde dan sociale herkomst. Van de cricketers was 45,3 procent geboren in Engeland, terwijl dat percentage voor honkballers op slechts 6,6 procent lag. Het hoge percentage cricketbeoefenaars uit de arbeidersklasse in Newark was bijzonder. In de meeste plaatsen, zoals New York, Brooklyn, Boston en vooral Philadelphia, domineerden de "white collar workers". Ook onder hen kwamen meer Engelsen dan Amerikanen voor, hoewel het verschil wat minder uitgesproken was (Kirsch 1989: 111-142).
118. Zie Adelman 1986: 135 en Lewis 1987: 327. Vooral New Yorkers waren nationalistisch en anti-Brits. Engelsen vormden in New York slechts een etnische minderheid. In 1855 waren te Manhattan van de 325.645 immigranten slechts 22.713 van Engelse herkomst op een totale bevolking van 622.924.
119. Seymour 1960: 11; Kirsch 1989: 93.
120. Lewis 1987: 321; zie ook Guttmann 1988: 59.
121. Seymour 1960: 24; Rader 1983: 95-96; Adelman 1986: 138-156; Guttmann 1988b: 59.
122. Adelman 1986: 114-116. Zie ook Tyrrell 1979: 207-211. Vanwege de reeds bereikte standaardisering en organisatievorming in Engeland waren de cricketers in de Verenigde Staten ook minder genoodzaakt om zich nationaal te organiseren. Het uitblijven van een overkoepelende nationale cricketbond tot 1878 creëerde in Amerika een organisatorische achterstand ten opzichte van honkbal die van belang was bij het slechten van lokale conflicten, de bundeling en vertegenwoordiging van belangen, het opzetten van competities en een centralisering van de contacten met de media.
123. Seymour 1960: 41-46; Adelman 1986: 129; Kirsch 1989: 102, 215.
124. Kirsch 1989: 79-81.

-
125. Geciteerd in Kirsch 1989: 202.
 126. Vergelijk de rol die Eugene Weber aan het leger toedicht in het Franse moderniseringsproces (Weber 1976).
 127. Adelman 1986: 157; Kirsch 1989: 230.
 128. Seymour 1960: 33.
 129. Tyrrell 1979: 221; Kirsch 1989: 263.
 130. Markovits & Hellerman 2001; Markovits 1990.
 131. Falla 1981: 5-6; Rader 1983: 81.
 132. Markovits & Hellerman 2001: 71-72.
 133. Baker 1982: 127-131; Rader 1983: 81.
 134. Riesman & Denney 1959: 156.
 135. Markovits & Hellerman 2001: 52-53; Maguire 1990: 233.
 136. Mandell 1984: 187.
 137. Toch ontbraken internationale sportcontacten tussen Engeland en Amerika niet. In 1873 versloeg Yale bijvoorbeeld een ploeg uit Eton met 2-1, wat ook aangeeft dat de spelers van Yale gemakkelijk en op behoorlijk niveau konden overschakelen op de officiële regels van de Engelse Football Association (Baker 1982: 127).
 138. Rader 1983: 76; Stokvis 1989a: 23.
 139. Rader 1983: 74; Mandell 1984: 187; Chandler 1988: 51.
 140. Rader 1983: 82; Mandell 1984: 188.
 141. Dit inzicht is een sociologische herinterpretatie van de gedachte dat (topsport)beoefenaars vóór de commercialisering de sport om de sport prefereerden en nadien slechts om het geld (zie Stokvis 1992).
 142. Rader 1983: 85.
 143. Betts 1974: 129; Chandler 1988: 47-54.
 144. Falla 1981: 14; Rader 1983: 142-143; Park 1985: 15.
 145. Vergelijk Chandler en in het bijzonder de door haar geciteerde Lewis (Chandler 1988: 50).
 146. Guttmann 1978: 142.
 147. Markovits & Hellerman 2001: 279-280. In *intercollegiate* verband waren er in 1986-1987 47.946 footballers tegenover 19.481 honkballers (*The Sports and Recreational Programs of the Nation's Universities and Colleges*, Report Number 7, 1986-1987).
 148. Falla 1981: 72.
 149. Westerbeek & Smith 2003: 37.
 150. Markovits & Hellerman 2001: 279-280
 151. Johnson 1979: 47; Stokvis 1989a: 23.
 152. Rader 1983: 151-152.
 153. De sportbestuurders van de YMCA hadden veelal een theologische en medische achtergrond. Gulick was zoon van een missionaris en studeerde in 1889 af in de medische wetenschap. De uitvinder van basketbal, Naismith, was afgestudeerd theoloog en behaalde op latere leeftijd eveneens een graad in de medicijnen (Johnson 1979: 16-21, 55; Stokvis 1989: 43-47 en 158-160).

154. Johnson 1979: 28-70.
155. Johnson 1979: 70; Stokvis 1989b: 686.
156. Naismith 1976: 15 (mijn vertaling, MvB).
157. Naismith 1976: 28.
158. Johnson 1979: 89.
159. Baker 1982: 170; Rader 1983: 152-153; Stokvis 1989a: 24.
160. Basketbalwedstrijden tussen de Ivy League-scholen dateren van na 1897.
161. Baker 1982: 170; Rader 1983: 167-168. Zie Van Bottenburg 2003b voor de verwantschap tussen het Amerikaanse vrouwenbasketbal en het Nederlandse korfbal, waar deze drievakkenindeling eveneens gebruikelijk was.
162. Markovits & Hellerman 2001: 279-280.
163. Brandel 1988: 19.
164. Deze getallen betreffen het *interscholastic* niveau. The National Federation of State High School Associations, 1989 Sports Participation Survey.
165. De informatie over beach volleybal in deze en volgende alinea's is ontleend aan Brandel 1988: 174-185.
166. Guttman & Thompson 2001: 225.
167. Guttman & Thompson 2001: 227.
168. Rinehart & Sydnor 2003.
169. Davidson 1979: 201-202; Rader 1983: 68.
170. De cijfers in deze paragraaf over voetbal zijn ontleend aan Markovits & Hellerman 2001: 275-281 (die zij baseren op *Soccer in the USA 1998: An Overview of the American Soccer Market*, geproduceerd door Soccer America en de Soccer Industry Council of America).
171. Markovits & Hellerman 2001: 275; Wagner 1990: 401; Maguire 1990: 233. De vraag is natuurlijk of de tweede generatie dat ook zal doen, of dat zij zullen kiezen voor oude symbolen van Amerikanisering.
172. Guttman 1978: 150. Ook in 1978 was honkbal veruit de meest beoefende sport (Tsukuda 1985: 133).
173. Guttman & Thompson 2001: 211-231.
174. De Graaff in Righart 1991: 361-388; Romein 1956: 28-29.
175. Samson 1968: 382-383.
176. Romein 1956: 30-31.
177. Van de 550 studenten die tussen 1868 en 1874 werden uitgezonden, gingen er 209 naar de Verenigde Staten, 168 naar Engeland, 82 naar Duitsland en 60 naar Frankrijk (zie Burks e.a. 1985: 155-169; 254-263).
178. Roden 1980: 513-519.
179. Stokvis 1989b: 687; Wildt 1980, dl. 4: 68-74.
180. Whyting 1977: 3; Saeki 1989: 54-55.
181. Guttman & Thompson 2001: 83.
182. Guttman & Thompson 2001: 86; Roden 1980.

-
183. Tadashi in Burks e.a. 1985: 301-321; De Graaff in Righart 1991: 447.
 184. Guttman & Thompson 2001: 90-95.
 185. White Paper for Leisure Activities, Institute for Free Time Design, Tokyo, augustus 2003 (<http://web-japan.org/stat/stats/20LES21.html>)
 186. Guttman & Thompson 2001: 153-180.
 187. Saeki 1989: 56-76.
 188. Wildt 1980, dl. 4: 50-64; Saeki 1989: 52-53.
 189. Leeflang 1973: 17-23.
 190. Saeki 1989: 54; Mitchell 1990: 23.

4 De differentiële popularisering van sporten in Europa: een langzaam verlies van de hegemonie

1. Gorter 1891: 54.
2. Kennelijk bracht hij deze bewondering over op zijn zoon, Herman Gorter, want behalve als een voortreffelijk dichter ontwikkelde die zich tot een gedreven sportman.
3. Ter Gouw 1871; Van der Molen 1961: 128-145; Stokvis 1979: 1.
4. Landes 1969: 187-188; Hobsbawm 1968: 110.
5. Muller 1889; voor voorbeelden buiten Nederland zie Sandblad 1988: 130 voor Noorwegen; Weber 1971: 83 voor Frankrijk; Förster 1984: 80 voor Duitsland.
6. Landes (1969: 124) met betrekking tot de economische ontwikkelingen. Zie ook Weber 1971: 97 en Stokvis 1979: 14-15.
7. Weber 1971: 84; Wildt 1972; Riordan 1977.
8. In Nederland bestond één van de eerste sportclubs vrijwel geheel uit Engelse employés van Amsterdamse handelshuizen. De enige uitzondering was een Nederlander met een Engelse moeder (Miermans 1955: 88).
9. Zoals de Engelse ingenieurs die in Denemarken werden aangetrokken om het spoorwegaan te bouwen en *en passant* cricket introduceerden (Idorn 1978: 25).
10. Ondanks het latere inzetten van de Industriële Revolutie waren de landen op het Europese vasteland in sommige opzichten superieur aan de Engelsen. Dit gold met name op het gebied van wetenschap en onderwijs (Landes 1969: 125).
11. Zoals de initiatiefnemers van de Bordeaux Athletic Club in 1877.
12. Een Engelse vice-consul richtte in 1887 de eerste tennisclub van Noorwegen op (ITF 1988: 93); het diplomatieke corps in Sint-Petersburg de Superior Society of the British Colony, een club die zich toelegde op tennis, voetbal en cricket (Riordan 1980: 110).
13. Zie bijvoorbeeld Fisek in Ueberhorst 1989, dl. 6: 625 en Miermans 1955: 59.
14. Zoals de Turijnse zakenman Eduardo Bosio, die in 1887 na een zakenreis naar Engeland het beroemde Juventus oprichtte (Guttman 1988a: 55).

15. In 1898 stonden bijvoorbeeld "nombreux jeunes gens de la bourgeoisie marseillaise, frais émoulus de leurs études en Grande-Bretagne" aan de basis van het befaamde Olympique de Marseille (geciteerd in Bromberger e.a. 1987: 15).
16. In sterker geïndustrialiseerde West-Europese landen vond de introductie eerder plaats dan in achterliggende gebieden. In deze landen, waaronder Spanje, Portugal, Griekenland, Roemenië, Bulgarije en Rusland, introduceerden niet alleen Engelsen en leden van de nationale elites de verschillende sporten, maar ook andere West-Europeanen. Zij maakten deel uit van buitenlandse kolonies waar de sport al langer gemeengoed was en de sportbeoefening als onderdeel van een moderne levenshouding werd beschouwd (een voorbeeld hiervan is Rusland; zie Peppard 1983).
17. "Fast alle Gründungen in der Schweiz waren das Werk von Akademikern" (Pieth 1979: 134-135). "There can be no doubt that it was the lycéens, both at school and as old boys, who spearheaded the movement to introduce English sports into France" (Holt 1981: 65). In Duitsland was de oprichting van de Akademischer SC en FC Universität symbolisch voor hetzelfde patroon.
18. Geciteerd in Miermans 1955: 90.
19. Stokvis 1979: 9-11.
20. Extra nummer de HFC'er 1965: 10-12.
21. Stokvis 1989b: 679.
22. Pieth (1979: 35) over de overname van Engelse sporten in Zwitserland; zie bijvoorbeeld ook Riordan (1980: 112) die ten aanzien van Rusland opmerkt: "The amateur snobbery [...] was applied to the letter."
23. In Ierland kennen de Keltische sporten een grotere populariteit, maar hierbij gaat het om een niet-uitgesplitste verzameling van sporten.
24. Toen stapte de Haarlemsche Football Club over van rugby op voetbal (Mulier 1965: 13).
25. Gedenkboek NCB 1933: 36; 309.
26. Feith 1900: 40.
27. Gedenkboek HVV 1908.
28. Gedenkboek HVV 1908.
29. Miermans 1955: 254. Zie ook Van Bottenburg 1992: 10-11.
30. Vergelijk Wilterdink 1984: 203.
31. Mulier 1965.
32. Stokvis 1979: 9-10.
33. Gedenkboek Rood en Wit 1831.
34. Gedenkboek Hercules 1932.
35. In 1885 werd de invoering van Nederlandse equivalenten voor deze crickettermen afgeraden in *De Nederlandsche Sport*, het enige sportblad in Nederland in die tijd.
36. Schröder, in Gedenkboek NCB 1933: 282.
37. Mulier in NCB 1933: 255 en 259.
38. Elias & Scotson 1985: 11-12.

-
39. Van Bottenburg 1992: 18-20.
 40. Gedenkboek Sparta 1948.
 41. Kips, geciteerd in Miermans 1955: 142.
 42. Adriani Engels 1960: 189; *Hockey Sport* 1938: 26.
 43. Miermans 1955: 123-125; Meijs 1988: 41, 87.
 44. Mulier, geciteerd in de HFC'er 1965: 12.
 45. Gedenkboek HFC 1979.
 46. Miermans 1955: 111.
 47. Gedenkboek NEC 1950 (geciteerd in Miermans 1955: 114).
 48. Bijvoorbeeld bij de oprichting van v.v. Sneek, v.v. Rimburch, v.v. Delft en PSV.
 49. Bijvoorbeeld bij de oprichting van NEC, Schoonhovense Sportclub en v.v. Helder.
 50. Miermans 1955: 109-114.
 51. Miermans 1955: 109-113.
 52. Spaans 1988: 54.
 53. Verrips 1978; Spaans 1988: 54 en 57.
 54. Ik werd hierop gewezen door Allen Guttmann tijdens het congres 'Diffusion of Sports: Globalization and Americanization', dat plaatsvond op 12 juni 1992 te Amsterdam; vergelijk ook Miermans 1955: 119.
 55. Guttmann 1988a: 53.
 56. Adriani Engels 1960: 226-228.
 57. Deze voorbeelden zijn ontleend aan Guttmann 1988a: 52-53. In zekere zin kan ook de euforie in Kameroen om de prestaties op het wereldkampioenschap voetbal van 1990 gezien worden als een *rite de passage* van Afrikaanse voetballanden, die definitief de periode van ondergeschiktheid op voetbalgebied ten opzichte van de westerse landen afsluit en ongetwijfeld tot veel meer en grotere triomfen zal leiden.
 58. Peppard 1983: 153; zie ook Metcalfe in Gruneau & Albinson 1976: 96.
 59. Voor Duitsland zie Arz 1988: 35; voor Frankrijk Holt 1981: 80 en voor Rusland Peppard 1983: 166, waarbij aangetekend dat sovjetofficials de statistieken over de culturele participatie uit propagandaoverwegingen over het algemeen graag wat aandikten. De Nederlandse gegevens zijn afkomstig uit Miermans 1955: 248-249; vergelijk het commentaar van Spaans 1988: 84 en zijn bijlagen over voetbal.
 60. Zie hierover Van Bottenburg 1992: 29-30.
 61. De Regt 1984: 35-39.
 62. Miermans 1955: 252.
 63. Krips, geciteerd in Miermans 1955: 112.
 64. Miermans 1955: 112-124. Vermoedelijk geldt dat nog steeds wat de beoefening van voetbal betreft. Wellicht kan dit verklaren waarom veel mannen uit sociaal hogere milieus op hogere leeftijd wel enthousiast het topvoetbal blijven volgen, maar het in mindere mate zelf beoefenen. Actieve beoefening op jongere leeftijd is immers een belangrijke conditie voor latere passieve belangstelling.

65. Miermans 1955: 148-159.
66. Gedenkboek NCB 1933: 167.
67. Den Hartog, in gedenkboek NCB 1933: 288.
68. Gedenkboek Hercules 1932: 41.
69. De Monchy, 'Eens cricketer, altijd cricketer!', in gedenkboek NCB 1933: 304.
70. Van Manen, in gedenkboek NCB 1933: 248-250.
71. Stokvis 1979: 31; Pieth 1979: 112; Holt 1981: 180; Widdershoven 1983.
72. Geciteerd in Weber 1971: 87.
73. Mulier 1965: 13.
74. Zie Riordan 1980: 110.
75. En wellicht Ierland. Van dit land zijn geen gegevens over het aantal rugbyers beschikbaar.
76. Weber 1971: 86; Holt 1981: 66-67.
77. Elias 1969.
78. In Nantes inspireerde het Parijse voorbeeld tot de oprichting van Stade Nantais, in Perpignan introduceerde een voormalig student van het Parijse Lycée Michelet de sport in Catalonië, de streek die later uitgroeide tot een groot rugbybolwerk. Charles Péguy introduceerde voetbal in het lyceum van zijn woonplaats Orléans, maar stapte na zijn verhuizing naar een andere plaats over op rugby omdat de Parijse lycea deze sport beoefenden (Weber 1971: 87; Holt 1981: 67).
79. Holt 1981: 68. In Bayonne werd rugby geïntroduceerd door de zoon van een notaris. Hij haalde een roeiclub (!) over te gaan rugbyen, wat leidde tot de gevierde rugbyers van Aviron Bayonnais. Door het Parijse voorbeeld en de sterke Engelse invloed in het zuidwesten van Frankrijk groeide deze streek uit tot het bastion van de rugbysport (Weber 1971: 87; Holt 1981: 68).
80. Weber 1971: 85-88; Holt 1981: 72.
81. Geciteerd in *KNHB 90 jaar*.
82. Dona 1981: 132-133; Kampong gedenkboek 1902-1952: 102; HGC gedenkboek 1904-1981: 11.
83. HGC gedenkboek 1904-1981: 77. Ook bij hockeyclub Bloemendaal waakt een introductiecommissie over de kwaliteit van de club, zoals zijn voorzitter het in 1991 omschreef. De introductiedagen en -commissies zijn de subtielere varianten van de ballotagecommissies van voorheen.
84. Aan een onafhankelijke positie ten opzichte van de mannen was zeker behoefte: de Amsterdamse Hockey en Bandy Club gedoogde het vrouwenhockey in 1907 bijvoorbeeld slechts eens in de twee weken, en alleen op dinsdag en donderdag. En in 1911 maakte het bestuur van de Nederlandse Hockey en Bandy Bond (NHBB) duidelijk dat de herenhockeyers niet wensten samen te gaan met de dameshockeyers (*KNHB 90 jaar*).
85. Het is onduidelijk wat de invloed was van de toetreding van de Zuid-Hollandschen Hockey Bond (NHBB 1938: 26).

-
86. Kammeijer in Schmüll (red.) 1946: 53-54. Quarles van Ufford, die als veteraan voetbalde bij HFC, constateerde in 1946: "Die opgewekte, beschaafde sfeer is de groote aantrekkelijkheid van hockey [...] Welk een verschil met voetbal" (op.cit.: 84-85).
 87. De Bult 1904-1979, jubileumuitgave HMHC.
 88. Kampong gedenkboek 1902-1952.
 89. Adriani Engels 1960: 301. Die grote publieke belangstelling bedreigde het elitaire karakter van de sport en viel bij sommigen niet in goede aarde: "Wat doen die mensen hier? Menschen, die niet wisten hoe hockey geschreven wordt, mensen die niet wisten dat hockey met een stick werd gespeeld, mensen die krijschen wanneer de bal van buiten de cirkel in den goal rolt. Wat heeft hockey aan die belangstelling? Niets dan narigheid en ellende. Gelukkig is er onder de hockeyers zoveel over gepraat, dat we in September de noodige bepalingen in het reglement kunnen opnemen om te redden wat er nog te redden valt" (geciteerd in Van der Zee & Boerop 1981: 90). Overigens mocht de bal volgens de Hollandse regels van vóór 1926 wel van buiten de cirkel gemaakt worden, maar het is niet aannemelijk dat veel toeschouwers hiervan op de hoogte waren.
 90. Van der Zee & Boerop 1981: 39.
 91. Gedenkboek HGC 1906-1981: 16.
 92. Opgericht in 1908 door leerlingen van de zevende klas van de toenmalige Haagsche Schoolvereniging (HLC gedenkboek 1908-1983).
 93. De term sportloopbaan is vermoedelijk gemunt door Sjoerd Rijpma. Vergelijk de herinnering van D. Nieman in *Lawn tennis* 1949: 48: "Zeventien jaar gingen voorbij. De sportkar werd verwisseld voor een hoepel, de hoepel voor een voetbal en de voetbal voor een tennisbal."
 94. *Lawn tennis* 1949: 11.
 95. Zie bijvoorbeeld Guttman 1991: 130.
 96. Gedenkboek Rood en Wit.
 97. Clerici 1975: 132-139; Gillmeister 1990: 271-283.
 98. Gedenkboek Haarlemsche Lawn Tennis Club 1885-1985, geciteerd in Dahles 1992: 4; zie ook *Leimonias 100 jaar*.
 99. Clerici 1975: 132-139; Gillmeister 1990: 271-283; Guttman 1991: 130. Ook in Nederland waren professionele spelers voor de Tweede Wereldoorlog vaak voormalige ballenjongens uit lagere sociale milieus. Zij maakten carrière als tennistrainers (Dahles 1992: 4, noot 6).
 100. Del Court tot Krimpen in Feith 1904: 113-125; Adriani Engels 1960: 91-92.
 101. Hercules gedenkboek.
 102. *Lawn tennis* 1949: 18; Spaans 1988.
 103. Meijs 1988: 124-126.
 104. Horry 1979: 53-60.
 105. Duinwijck, gedenkboek 1948-1973: 11.
 106. Friederich 1988: 59-62.
 107. Friederich 1988: 180-190.
 108. Zie voor Vlaanderen Scheerder 2003 en voor Duitsland Lüschen 1963 en Schlagenhauf 1977.

109. Holt 1981: 80.
110. Gedenkboek AFC 1895-1945.
111. Zie Ueberhorst 1976: 68; 122-123; 290-293; 371; Finnish Society for Research in Sports and Physical Education 1987: 8.
112. Rupnik 1990: 42.
113. Zie Nordlund in Nixon & Lynn Verdien 1968: 197; Weber 1971: 71; Stokvis 1979: 40-89 en Mandell 1984: 177.
114. Miermans 1955: 72-73; Stokvis 1979: 72-73.
115. Stokvis 1979: 71-75.
116. Miermans 1955: 97; Lyselotte Diem in: Nixon & Verdien 1968: 128-129; Weber 1971: 71; Mandell 1984: 168-169.
117. Soortgelijke bezwaren tegen 'de burgerlijke sport' lagen ten grondslag aan de oprichting van de Nederlandse Arbeiderssportbond in 1926. Meer dan de helft van de leden van deze bond beoefende gymnastiek (zie hierover Dona 1981, met name p. 42-43 en 157-159).
118. Riordan 1977: 47; Stone 1983: 309-310.
119. Daaronder waren de meer dan 275.000 jongeren die een verplichte Sokoltraining volgden niet meegerekend, noch de 250.000 leden van aan de Sokol gelieerde organisaties (Jandacek 1978: 56-58).
120. Jandacek 1978; Blecking 1991.
121. Halldén in Ueberhorst 1976: 29; Mandell 1984: 170-173.
122. Weber 1971: 97; Holt 1981: 12 en 40-49. De gymnastiekbeweging kon meerdere ideologieën dienen; steeds ging het om versterking van de eigen groep. Ook de Duitse marxistische partij en de Italiaanse fascistische partij zetten turnverenigingen op. De marxistische leer keerde zich tegen de competitieve sport met zijn 'recordmania', commercialisering en 'mensenhandel'. Vanuit deze kritiek ontwikkelde de gymnastiek zich na de revolutie van 1917 ook in Rusland tot een door de staat gesteunde beweging (Riordan 1977). Eind negentiende eeuw bloeide ook een joodse turnbeweging met een nationalistische en semitische ondertoon op. De gymnastiekbeweging diende het joodse zelfbewustzijn te versterken en deel uit te maken van het door Max Nordau verwoorde "Muskelijudentum" (Mandell 1984: 174-176).
123. Burgener in Ueberhorst 1976: 273. Deense schietclubs schoten in de aan Duitsland grenzende gebieden als paddestoelen uit de grond na de oorlog met Pruisen van 1848-1850. Er dreigde toen een tweede oorlog tussen beide landen. Ook hier bevorderde een brede patriottische beweging de schietsport met steun van de overheid (Idorn 1978: 135-136).
124. Weber 1970: 73; Holt 1981: 52-59; 182.
125. De waardering voor de voetbalsport onder scholieren en leraren liep sterk uiteen; "verheerlijkt door de jeugd, maar desalniettemin vervloekt door tal van leermeesters" zoals een leraar van een hbs te Amersfoort in 1896 het omschreef (geciteerd in Miermans 1955: 94; zie ook p. 95-101),
126. Zo speelden de grote Zwitserse gymnastiekverbanden in op de popularisering van voetbal door de aangeboden stof met atletiek, handbal en skiën uit te breiden (Pieth 1979: 124).

-
127. In België maakte handbal deel uit van de Arbeiders Turn- en Sportbeweging. In dit land ontstonden er pas na de Tweede Wereldoorlog ook neutrale handbalverenigingen en duurde het tot 1958 eer handbal ook institutioneel van de arbeidersbeweging werd losgekoppeld en er een zelfstandige handbalbond ontstond (Verhaegen in Ueberhorst 1976: 137).
 128. Bosma 1986: 17 en Pieth 1979: 304, noot 135.
 129. Uit onderzoek blijkt dat van de sportbeoefening tijdens de schoolperiode een sterke invloed uit gaat op de latere sportkeuze (Manders & Kropman 1974: samenvatting, 123-124; dl. III, 138). Uit een internationaal vergelijkend onderzoek met respondenten uit Spanje, Frankrijk, België, Denemarken en Zweden bleek dat de beoefenaars van gymnastiek, atletiek, handbal, volleybal en basketbal bovenal door de beoefening van deze sporten op school waren gestimuleerd, terwijl de beoefening van tafeltennis, badminton, tennis, squash, wielrennen, golf, voetbal en roeien vrijwel zonder uitzondering het gevolg was van stimulansen van vrienden of familie (Claeys 1982: 38-39).
 130. Riordan 1977: 322-323; Hansen 1978: 50.
 131. Rigttersbleek jubileumnummer 1926-1976.
 132. Zie Holt 1989: 236-279.
 133. Pieth 1979: 88 en 135.
 134. Feith 1904; Spaans 1988: 95-101.
 135. Idorn 1978: 25-28; Stokvis 1979: 40-89.
 136. Zie Bosma 1986: 38.
 137. Holt 1981: 57.
 138. Arlott 1975; Holt 1982; Maso 199: 9-30.
 139. Stone 1983: 275-282; Joll 1990: 13-14.
 140. Vergelijk Holt 1981: xi.
 141. Ter Gouw 1871; Van der Molen 1961.
 142. Kalma 1972; Stokvis 1979: 5-6.
 143. Ter Gouw 1871; Sagers in Feith 1904: 71.
 144. Ook korfbal is met circa honderdduizend beoefenaars een succesvolle Nederlandse sport, maar het wijkt van het hardrijden af omdat het geen antecedenten heeft als vermaak. Het werd begin twintigste eeuw ontworpen door een Nederlandse leraar en direct in georganiseerde en gestandaardiseerde vorm beoefend. Elders heb ik het verband tussen het problematische imago van korfbal en de Hollandse herkomst van deze sport uitgebreid behandeld (zie Van Bottenburg 1991).
 145. Polednik 1979: 83.
 146. Kleine, Bijlsma & Verbeek 1982: 85.
 147. Buttinga Wichers 1888: 29; Brown 1959: 136-139.
 148. Polednik 1979: 10-22; Brown 1958: 28-29.
 149. Polednik 1979: 19, 30.
 150. Stokvis 1979: 3; Kleine, Bijlsma & Verbeek 1982: 83.
 151. Kleine, Bijlsma & Verbeek 1982: 84.

152. Bloom 1958: 29; Brown 1959: 121-124.
153. In 1890 werd op voorstel van Baron de Salis (secretaris van de Amsterdamsche Sportclub en later negen jaar bestuurder van de Nederlandsche Schaatsenrijders Bond) een wedstrijd georganiseerd die 'voorgoed' zou uitmaken wie sneller waren, de amateurs of de beroeps-schaatsers. De goed getrainde amateurs wonnen de wedstrijd over twee Engelse mijl met glans. De eerste beroepsschaatser werd vierde (Van Laer 1932: 18-20; 58-59).
154. Kleine, Bijlsma & Verbeek 1982: 41-42.
155. Kleine, Bijlsma & Verbeek 1982: 20.
156. Kleine, Bijlsma & Verbeek 1982: 53. Vergelijk Bloom 1958: 94-101.
157. Kleine, Bijlsma & Verbeek 1982: 47-49.
158. Atje Keulen Deelstra maakte deel uit van een nieuwe generatie Nederlandse schaatser die furore maakte. Door de verschuiving van de belangstelling van kortebaanschaatsen naar langebaanschaatsen behaalde Nederland vanaf de jaren zestig meer internationale schaats-successen. Tussen 1905 en 1960 presteerden Nederlanders nauwelijks op het internationale schaatstoneel: in al die jaren één tweede en twee derde plaatsen op de wereldkampioen-schappen en één maal brons en drie maal zilver op de Olympische Spelen. Nadat de kunst-ijsbanen de nekslag gaven aan het kortebaanschaatsen en het toerschaatsen sterker binnen de KNSB werd geïntegreerd, werd het rekruteringsveld voor het internationale schaatsen enorm vergroot. Het langebaanschaatsen profiteerde meer dan voorheen van de traditie als volksvermaak.
159. Joll 1990: 324-465.
160. Rupnik 1990: 120, 183.
161. Riordan 1977: 43; Stone 1983: 197 en 230; Joll 1990: 210.
162. Van den Heuvel 1978: 23.
163. Geciteerd in Van den Heuvel 1978: 24.
164. Maar ook bij de olympische sporten was deze steun veel meer gericht op bevordering van de topsport dan op het stimuleren van de breedtesport.
165. Rupnik 1990: 160.
166. Barraclough 1986: 75; Joll 1990: 313.
167. Johnson 1979: 189-195 en 243-247. Zie voor dezelfde invloed van YMCA en leger in andere landen bijvoorbeeld Verhaegen in Ueberhorst 1976: 140-141; Baker 1982: 213-214; *NeVoBo 25 jaar, 1947-1972*: 5.
168. In 1927 organiseerde de Deense YMCA een groot sportevenement, de YMCA-wereldspelen, waar de Denen voor het eerst op grote schaal met beide sporten in aanraking kwamen (Idorn 1978: 46 en 84; Johnson 1979: 247). In Nederland werden beide sporten in 1928 geïntro-duceerd op initiatief van de voorzitter van de Algemene Maatschappij voor Jongeren (AMVJ), die zowel qua doelstelling als achtergrond nauw verbonden was met de YMCA. Hij nodigde een jeugdsportleider van de Engelse YMCA uit om naar Amsterdam te komen voor een basketbal- en volleybaldemonstratie. Dit initiatief had meer effect dan dat van de pater S. Buis, die bij zijn missiehuis Sint Willibrordus te Uden enkele volleybalvelden liet aanleggen.

-
- Hij had deze sport in de Verenigde Staten leren kennen na een verblijf in de staat Illinois. Missiehuizen en seminaries in de omgeving namen deze sport over, maar verder kwam het met de verspreiding niet (NeVoBo 1947-1972: 6).
169. Hensen 1988: 97-102.
 170. De grote promotor van het Nederlands volleybal, Kees van Zweden, ging volleyballen door de lessen van Roosje, leraar 'kleine sporten' aan het Christelijk Instituut voor Lichamelijke Opvoeding in Den Haag: "Maar het echte volleybal leerden we toch na de oorlog van de Canadese militairen." In Utrecht werd na de oorlog SOS, een volley- en softbalclub, door twee initiatiefnemers opgericht. De één had van de Canadese militairen softbal geleerd, de ander volleybal: 's zomers beoefende deze club de eerste sport, 's winters de tweede (Volley NeVoBo 1947-1972: 6-19).
 171. De band tussen de YMCA en de Europese gymnastiekbeweging zorgde ook voor een beïnvloeding in omgekeerde richting. Dat de oprichting van een nationale bond voor handbal in de Verenigde Staten via de YMCA werd opgericht, was bepaald geen toeval (Johnson 1979: 317).
 172. Terwijl het aandeel van vrouwen bij basketbal begin jaren negentig in Denemarken, Duitsland en Nederland tussen de 34 en 36 procent lag, was dit bij volleybal respectievelijk 47, 49 en 57 procent.
 173. Gedenkboek *Sparta 100 jaar*: 151.
 174. Deze variant van honkbal werd in 1920 geconstrueerd door de Finse hoogleraar Lauri Phkala. Het bleef in Finland als een zelfstandige tak van sport voortbestaan en onderging hetzelfde lot als het Nederlandse korfbal: een grote maar afkalvende populariteit in eigen land, onbekend daarbuiten. In 1985 beoefenden nog ongeveer 66.000 Finnen deze sport, een decennium eerder waren dat er nog 10.000 meer.
 175. In België leerde men honkbal kennen van zeelieden uit Japan, waar deze sport begin twintigste eeuw al was uitgegroeid tot de nationale sport.
 176. NSF 1963.
 177. Van Bottenburg 2003c.
 178. Rühle 2000.
 179. Van Bottenburg 2003c.
 180. Barraclough 1986: 54; Fukutake 1986.
 181. Dit boek was geschreven door Uyenishi, een instructeur van de Japanse militaire school voor officieren en een politie school te Osaka. In Engeland demonstreerde Kano eind negentiende eeuw zijn nieuwe sport voor ongeveer zestig vertegenwoordigers van de Engelse marine (Essink 1969: 17).
 182. Judo en jiu-jitsu maakten begin twintigste eeuw ook deel uit van de opleiding aan de US Naval Academy te Annapolis; in Frankrijk vond judo eerst ingang bij de Parijse politie (Nieuwenhuizen 1941b: 22-25; Essink 1969: 17; Arlott 1975).
 183. Goodger & Goodger 1977; Arlott 1975; Lagendijk 1992: 48.

184. Soms vallen ook andere oosterse vechtsporten onder de judobond, maar hiervan zijn geen uitsplitsingen bekend.
185. Goodger & Goodger 1977: 12-23; Reid & Croucher 1984: 202-204; Johnson 1979: 343.
186. Reid & Croucher 1984: 198-222.
187. Lagendijk 1991: 52
188. Stokvis 1979; Feith 1900: 164 en 240. Het woord 'school' was toepasselijk, omdat het accent lange tijd meer lag op instructie dan op competitie.
189. Leefflang 1975: 48.
190. Stokvis 1979: 113.
191. TERP 1984: 16-18; Stokvis 1989: 94; Lagendijk 1988: 73.
192. Breedveld 2003.
193. Featherstone 1987: 129; Bourdieu 1984: 218.
194. Van Bottenburg & Heilbron 1997.
195. Hooft 1987: 10-11.
196. Lagendijk 1991: 51.
197. Hooft 1987: 23; Lagendijk 1991: 50. Vooral kickboksen heeft vanaf de introductie een grote toeloop van Surinamers en Marokkanen gehad (Lagendijk 1991: 49). Onder de voormalige kampioenen bevonden zich bijvoorbeeld de Surinamers Lucien Carbin en Ernesto Hoost en de Marokkanen El-Guebli en Akamrane.
198. Luuk Blijboom in *Haarlems Dagblad*, 27 juni 1989.
199. In het programmaboekje van de wedstrijden in de Jaap Eden Hal op 17 februari 1991 adverteerden sportshop Peter Jan, Aiki-Budosport, Nikko Sports, Asahi Sports, Smit sportprijzen, Macho herenmode, Café Gollem, Love - open sex, Yab Yum, juwelier Lichtenberg, Autoparts Stereotechniek en de Jaap Eden Hal.
200. Varekamp 1982; Stokvis 1989a: 31-33.
201. Ook volleybal won hierdoor flink aan populariteit.
202. Ultee, Arts & Flap 1992: 54-74; Wilterdink 1991.
203. Vanreusel, Taks & Renson (1992) en Scheerder (2003) hebben de stratificatie-index van sporttakken om de tien jaar gemeten sinds 1969. Hieruit valt op te maken dat skiën, hockey, zeilen, tennis en golf nauwelijks in aanzien zijn gedaald.
204. Telegraaf Tijdschriften Groep 1990: 66.
205. Zie hierover Suaud 1989 en Waser 1989.
206. NGF 2001.
207. Suaud 1989: 15-19.
208. Zie appendix 1 voor de bronnen.
209. NGF 2001.
210. NGF 1988: 24, bijlage 36-37.
211. *NRC Handelsblad*, 12 mei 1990.
212. Wouters 1990: 96-149; Wilterdink 1992.
213. Van Tijn in Boogman e.a. 1988: 262.

-
214. In 1897 had één op de 140 Nederlanders een fiets, in 1900 één op de 45 en in 1911 één op de 10 (Baudet 1986: 17); Frankrijk kende in 1890 nog geen 30.000 fietsbezitters, maar in 1893 hadden in dit land al 130.000 mensen een fiets en in 1901 rond een miljoen. Om hun aandeel in deze groeiende markt te vergroten, stelden fietsfabrikanten hoge bedragen beschikbaar voor wielervedstrijden. Deze wedstrijden werden bovendien van de weg naar de baan verplaatst, in een poging de publieke belangstelling te kapitaliseren (Maso 1990: 26).
215. Burkens in Feith 1900: 254; Holt 1981: 94; Stokvis 1989: 26; Maso 1990: 11-30.
216. W.J. van de Woestijne, geciteerd door De Vries in Boogman e.a. 1988: 387.
217. Het reëel nationaal inkomen, de consumptie per hoofd van de bevolking en het arbeidsvolume bleven van 1921 tot 1925 en van 1933 tot 1936 tamelijk constant. Tussen 1925 en 1930 daarentegen stegen zij sterk, met een terugval in het begin van de jaren dertig. De productie van de nijverheid steeg, de in- en uitvoercijfers groeiden, het aantal werklozen was miniem (De Vries in Boogman e.a. 1988: 377-391).
218. Dona 1981: 42-43 en 157-159.
219. Zie voor korfbal Van Bottenburg 1991 en voor voetbal Van Bottenburg 1992.

5 De verschillen in het wereldsportstelsel

1. Kolatch 1972: 8; Wildt 1977, dl. 3: 230, 258, 261; Wildt 1980, dl. 4: 18, 44, 130, 143-144 en 163-164; Solustra 1989: 726.
2. Bale 1981, 1982, 1984 en 1989; Guttman 1978: 61-62. In landen waar de modernisering zich gelijktijdig inzette en in hetzelfde tempo verliep, vertoont de ontwikkeling van het aantal overkoepelende sportbonden grote gelijkenis. De groeicurves van de Scandinavische landen zijn bijvoorbeeld vrijwel identiek (Bale 1984; zie ook Bale 1989: 50-62).
3. Zie voor de verspreiding van sporten Miermans 1955: 64; Bale 1980 en 1984; zie voor de theorie van het wereldsysteem in dit verband vooral Wallerstein 1974; Chirot 1977 en Bergeson 1980.
4. Zie Bale 1989: 57-60.
5. Brahim Errahmani 1967: 53; Clignet & Stark 1974; Mandell 1984: 275; Bale 1984 en 1989.
6. Joseph 1968: 250; Douglas 1989: 174.
7. Stoddard 1988.
8. Vergelijk Guttman 1979; Beezley 1988: 22-25.
9. Een vorm van 'creolisering' (Hannertz 1987; vergelijk De Swaan 1991: 105-106).
10. Kenden Australië en Nieuw-Zeeland in 1860 slechts een kwart miljoen inwoners, een halve eeuw later waren dit er meer dan 12,5 miljoen (Barraclough 1986: 88). De eerste grote groep Engelsen in het tegenwoordige Zuid-Afrika, 5.000 kolonisten groot, arriveerde in 1820; in 1914 hadden De Kaap en Natal meer dan 760.000 kolonisten met Engelse herkomst (Hyam 1976: 300; Porter 1991: 85). In Canada kwam de migratiestroom eerder op gang. Hier verdrievoudigde de bevolking al tussen 1821 en 1851 tot 2,3 miljoen inwoners om vervolgens in de eropvolgende halve eeuw meer dan te verdubbelen (Redmond 1980: 23; Morrow in Ueberhorst 1989: 40).

11. Holt 1989: 227.
12. Mangan 1986: 159.
13. Holt 1989: 227; Inglis in Cashman & McKernan 1979: 155.
14. Vergelijk Holt 1989: 229-231.
15. Cashman 1995: 158-162; Leck 1977: 32.
16. Holland Rose e.a. 1933: 243.
17. Smith 1979: 21-22.
18. Turner 1979: 259.
19. Wildt 1980, dl. 4: 197.
20. Cashman 1995: 48-50; Turner 1979: 261-270. Het verschil met de Verenigde Staten was dat dit land onafhankelijker en gelijkwaardiger was ten aanzien van Engeland dan Australië. Hierdoor ontwikkelde zich wel in de Verenigde Staten, maar niet in Australië een betrekkelijk autonoom sportpatroon.
21. Cashman 1995: 168.
22. Human Sciences Research Council 1982: 43 en 50-51; Leck 1977.
22. Onder jongeren is rugby nummer één onder de blanke, maar nummer acht onder de zwarte scholieren en voetbal één onder de zwarte maar zes onder de blanke scholieren. Zie Leck 1977: 18 en Census 1980, vermeld in Human Sciences Research Council 1982.
23. Leck 1977: 6-18.
24. Holt 1989: 223. De Engelsen deden met ongeveer 700.000 emigranten ook nog onder voor de leren. Daarnaast waren er 500.000 Schotten en 200.000 Duitsers en vele kleinere etnische groeperingen (Redmond 1980: 23).
25. Redmond 1980; Mangan 1986: 162-165.
26. Morrow in Ueberhorst 1989: 40.
27. Gruneau 1983: 1904; zie ook Mangan 1986: 163.
28. Redmond 1980: 44-48.
29. Geciteerd in Redmond 1980: 31.
30. Nederlandse IJshockey Bond 1984: 7.
31. Mangan 1986: 163.
32. Cashman 1995: 167-168.
33. Australian Sports Commission 2002.
34. McKay & Miller 1991.
35. Vergelijk Holt 1989: 236-237.
36. Romein 1956: 4; Barraclough 1986: 153-198; zie voor de relatie met sport Ueberhorst 1989: 11.
37. Zie bijvoorbeeld Cashman 1979; Nandy 1989.
38. Zie Beran 1989: 149-159.
39. Nandy 1989: 1.
40. Cashman 1979; Gosh 1985-1986; Nandy 1989.
41. Stoddard 1988: 654.

-
42. Holt 1989: 236; Lord Harris, gouverneur van Bombay, geloofde dat cricket Indiërs politieke verantwoordelijkheid kon bijbrengen als zij de codes ervan begrepen. Lord Willingdon, voormalig Engels *county cricketer* en later gouverneur van zowel Bombay als Madras en vicerooy van India, had eenzelfde belangstelling voor cricket als moreel voertuig. Dat gold ook voor Sir Stanley Jackson, één van de beste Britse spelers rond de eeuwwende en in de jaren dertig gouverneur van Bengalen (Stoddard 1988: 658).
 43. Cashman 1979: 189; Wildt 1980, dl. 4: 23; Stoddard 1988: 662-663; Nandy 1989: 69, 107.
 44. Cashman 1979: 195-197. Dat was niet specifiek voor India. De traditie van *players* en *gentlemen* verschafte cricket een ethiek die in Australië samenspel van emigranten en aboriginals mogelijk maakte. Nadat missionarissen uit beschavingsdrang de 'Australische wilden' cricket had geleerd, kwam een ploeg van hen, de Poonindie Eleven, in de jaren zeventig van de negentiende eeuw uit tegen de zonen van de koloniale elite, het team van St. Peter's College (Daly 1988: 169-170).
 45. Cashman 1979: 182-196; Nandy 1989: 86-88.
 46. Cashman 1979: 182.
 47. Cashman 1979: 195 en 198: 259.
 48. Wildt 1980, dl. 4: 14-16, 37, 77-86, 102-106 en 129.
 49. Stoddard 1988.
 50. Holt 1989: 236-237.
 51. Wildt 1980, dl. 4: 18-22; Stoddard 1988: 667-668.
 52. Bingham e.a. 1974: 182-202.
 53. Rugby ging in deze kroonkolonies aan voetbal vooraf, maar werd gemonopoliseerd door de Europeanen. In de jaren twintig en dertig haalde slechts één Aziatische speler het vertegenwoordigende staatsteam, dat tot dan uitsluitend uit Europeanen bestond: hij had zijn opleiding in Schotland genoten en aldaar rugby geleerd.
 54. Beran 1989.
 55. Bocobo-Olivar 1972: 103; Sodusta in Ueberhorst 1989: 729; Beran 1989: 152.
 56. Tutherly 1920.
 57. Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld Korea, waar de voorzitter van de YMCA tegelijkertijd ook voorzitter van de overkoepelende sportbond was (Mulling 1989: 88).
 58. "Combine all existing organizations, however small, into a national federation, however weak [...] and conduct national contests at stated periods. [...] Working through the federation, organize schools, colleges, government bureaus, and groups in every community, into clubs, each entitled to representation. Combine these groups into larger associations, which will gradually absorb the voting rights of the smaller units in the federation [...] Make the amateur requirements light, and their administration flexible. Assume that everybody is an amateur on a certain date, and insist that thereafter he must play for sport, and not for money or its equivalent [...] Seek to popularize sport for sport's sake; arouse the athletic interest by local, national, and international competition; make athletics easy, available and attractive" (Tutherly 1920).

59. Tutherly 1920; Bocobo-Olivar 1972.
60. Bocobo-Olivar 1972: 46.
61. Bocobo-Olivar 1972: 42-45, 62, 165-169; Mulling 1989: 87-88; Sodusta in Ueberhorst 1989: 731.
62. Tutherly 1920.
63. Falla 1981: 13-14; Baker 1982: 143.
64. Deze organisatie stond sceptisch tegenover de commercialisering en professionalisering van sporten. Zie Naismith 1976 en Johnson 1979.
65. Op de Filippijnen lag de YMCA bijvoorbeeld aan de basis voor de Far Eastern Championship Games. Toen deze Spelen voor de eerste maal werden gehouden, stonden atletiek, zwemmen, tennis, honkbal, basketbal, volleybal en voetbal op het programma. Als enige Amerikaanse sport ontbrak American football, terwijl het Engelse voetbal wel was vertegenwoordigd (Kolatch 1972: 53-54). Deze laatste sport werd in 1895 beoefend door in Manilla woonachtige Britten. Filippino's namen het vervolgens van hen over. Daarnaast introduceerden ook Filippijnse studenten de voetbalsport na hun studie in de toenmalige Britse koloniën Singapore en Hongkong (Wildt 1980, dl. 4: 28).
66. Ch'en 1979: 70.
67. De organisatoren, coaches en scheidsrechters van de eerste sportwedstrijden waren vrijwel allen buitenlanders. Nog in 1923 sprak een Amerikaan namens China bij de openingsceremonie van de zesde Far East Athletic Games (Knuttgen 1990: 17).
68. De meeste Chinese studenten die in het buitenland een opleiding volgden, vertrokken naar Japan; van de westerse landen waren de Verenigde Staten het meest in trek (Ch'en 1979: 158, 207).
69. Kolatch 1972; Zhou Yuan z.j.
70. Kolatch 1972; Ch'en 1979: 134; Brandel 1988: 24.
71. Zhou Yuan z.j.: 10-14; Willcox 1981: 28-29; Rizak 1989: 101.
72. Zie hierover Knuttgen 1990 en Friederich 1988.
73. Montagu 1956: 150-152 (mijn vertaling, MvB).
74. Friederich 1988: 85. In 1916 richtte de jeugdafdeling van de YMCA te Shanghai tafeltennisruimten in (Friederich 1988: 83).
75. Snow 1961: 281-282 (zie ook 278-283).
76. Stone 1961: 279; Kolatch 1972: 82.
77. Knuttgen 1990: 125; Friederich 1988: 17.
78. Hopkins & Wallerstein 1982: 20, 46; Chirot 1977: 24.
79. Chirot 1977: 24, 51.
80. Wagner 1985: 139-140; Beezley 1988; Arbena 1988; Levine 1988: 138.
81. Vergelijk paragraaf 4.1.2 over de populariteit van schieten in Zwitserland.
82. Piñeyría 1975-1976: 12-13; Wildt 1977, dl. 3: 238-252; Jürgens 1983: 49.
83. Baker 1982: 133-134; Wagner 1985: 139-140.
84. Chirot 1977: 18-54.

-
85. Stein 1988: 64-65. Huwelijken tussen Engelsen en leden van deze familie vervulden een brugfunctie bij de overname van het Engelse leisure-patroon (zie bijvoorbeeld Deustua Carvallo e.a. 1984).
 86. Wildt 1977, dl. 3: 226, 248-251; Deustua Carvallo e.a. 1984: 19-21; Stein 1988: 64-65.
 87. Jürgens 1983: 34-36; Deustua Carvallo e.a. 1984: 21-24, 68; Stein 1988.
 88. Geciteerd in Deustua Carvallo e.a. 1984: 22. Zie ook Jürgens 1983.
 89. Wildt 1977, dl. 3: 240-242; Ueberhorst 1989: 21. De eerste Argentijnse voetbalclub ontstond in Rosario, eens de belangrijkste haven in dit land. Daarna kwamen er ook voetbalclubs in andere grote oceaanhavens: Blanca, La Plata en Buenos Aires (Noguera 1986: 147).
 90. Wildt 1977, dl. 3: 240-261; Allison 1978: 218; Levine 1980: 233; Jürgens 1983: 44; Wagner 1988: 117.
 91. Wildt 1977, dl. 3: 250-253; Jürgens 1983: 36.
 92. Allison 1978: 219. In 1910 was ironisch genoeg een tour van de Engelse Corinthians aanleiding voor de oprichting van een gelijknamige club door een schilder, klerenmaker en enkele fabrieks- en spoorwegarbeiders in São Paulo (Lever 1983: 40-41).
 93. Levine 1980: 236-237; Jürgens 1983: 63; Noguera 1986: 147-149.
 94. Ook in Uruguay stopten een cricketclub en een roeiclub uit Montevideo in 1894 een dertienjarige traditie van voetbalwedstrijden, toen de beoefening van voetbal in bredere kringen ingang vond (Deustua Carvallo 1986: 68. Zie ook Jürgens 1983: 45).
 95. Stoddart 1987: 17.
 96. Levine 1988: 138.
 97. Wagner 1982: 33; 1985: 139; en 1988: 127-130.
 98. Zie Joseph 1988: 33; Wagner 1985: 139 en 1988: 118; Noguera 1986; Shirts 1988; Stein 1988; Klein 1991: 16.
 99. Joseph 1988.
 100. Krämer-Mandau 1988: 57.
 101. Beezley 1985a: 1, 1985b: 3-8 en 1988: 25; zie ook Joseph 1988: 30-40 en Ueberhorst 1989.
 102. Klein 1991: 107.
 103. Zie hierover Klein 1991.
 104. Johnson 1979: 166-173; 249. Zie ook Wildt 1977, dl. 3: 234; Ueberhorst 1989: 22; Krämer-Mandau 1988: 26-30.
 105. Chirot 1977; Barraclough 1986: 61-62.
 106. Rummelt 1986: 17-18.
 107. Heussler, geciteerd in Mangan 1986: 112 (mijn vertaling, MvB).
 108. Rummelt 1986: 207, 260-263.
 109. Chirot 1977; Rummelt 1986: 263; Mazrui 1987: 219.
 110. Clignet & Stark 1974: 82; Chirot 1977: 37-44; Uwecheu 1978: 540; Godia 1989: 269-270. Vergelijk Mazrui 1987: 219.
 111. Rummelt 1986: 163, 179.

112. Mazrui 1987: 219; Wagner 1989: 185-281; Monsellier in Ueberhorst 1989: 368; Opuku Awuku in Ueberhorst 1989: 480-487.
113. Clayton 1987: 119, 131-132.
114. Zie bijvoorbeeld Eichberg 1979: 146-155; Lema 1989: 230; Ojeme 1989: 259; Godia 1989: 271-276.
115. Corlett & Mokowathi 1989.
116. Zie bijvoorbeeld Clignet & Stark 1974: 85; Uwecheu 1978: 540; Stoddart 1988; Wagner 1989; Godia 1989.
117. Kramer 1980: 42; Eichberg 1979: 148; Onifada 1985; Rummelt 1986: 185-187; Clayton 1987: 117-125.
118. Dit terwijl het percentage studerende op de bevolking in de deelnemende landen gemiddeld 0,11 procent bedroeg. De scholen bezaten de beste accommodaties en goede competities (Maksimenko & Barushimana 1978; Kramer 1980: 65).
119. Jimu Tembo in Ueberhorst 1989: 492.
120. Clayton 1987: 120-129.
121. Lema 1989: 230 en 240; Sfeir 1989: 190; Opuku Awuku in Ueberhorst 1989: 483; Jimu Tembo in Ueberhorst 1989: 495.
122. Vergelijk Douglas 1989: 167.
123. Vergelijk De Swaan 1991: 12.

6 Conclusie: Verborgene competitie

1. Vergelijk Mills 1959.
2. Dit is door Goudsblom het doorkijkspiegeleffect genoemd (zie 'Vanachter de doorkijkspiegel' in Goudsblom 1988: 69-88).
3. Mart Smeets in *Trouw*, 11 april 1991.
4. Van Bottenburg 1991: 10.
5. Zie hierover Becker 1963.
6. De term is van Oosterbaan Martinus, 1985.
7. Holt 1990: 1-2.
8. Vergelijk Elias 1982, dl. I: 270.
9. Vergelijk Bourdieu 1988; De Swaan 1991: 72.
10. Vergelijk De Swaan 1991: 94.
11. Vergelijk Mommaas 1991.
12. Wallis & Malm 1990; Mommaas 1991.
13. De Swaan 1991: 12.
14. Vergelijk De Swaan 1993; Lever 1983: 120 en 145-147; Levine 1980: 236.

Bibliografie

A

Adedji, J.A. (1978), 'The Acceptance of Nigerian Woman in Sport', in: *International Review of Sport Sociology*, 13, p. 39-47.

Adedji, J.A. (1979), 'Social and Cultural Conflict in Sport and Games in Developing Countries', in: *International Review of Sport Sociology*, 14, p. 81-88.

Adelman, M.L. (1986), *A Sporting Time. New York City and the Rise of Modern Athletics 1820-1870*, Urbana/Chicago: University of Illinois Press.

Adriani Engels, M.J. (1948), *Op uw plaatsen...klaar...af. De geschiedenis der Nederlandse atletiek gedurende 70 jaar, 1878-1948*, Amsterdam: J.J. Kuurstra.

Adriani Engels, M.J. (1960), *Honderd jaar sport*, Amsterdam: Strengholt.

Allison, L. (1978), 'Association Football and the Urban Ethos', in: *Stanford Journal of International Studies*, 13, p. 203-228.

Amicis, E. de (1990), *Nederland en zijn bewoners*, Utrecht/Antwerpen: L.J. Veen (oorspr. 1876).

Anderson, W.W. (1989), 'Sport in Thailand', in: E.A. Wagner (red.), *Sport in Asia and Africa. A Comparative Handbook*, New York: Greenwood Press.

Arbena, J.L. (red.) (1988), *Sport and Society in Latin America. Diffusion, Dependency and the Rise of Mass Culture*, New York: Greenwood Press.

Arlott, J. (red.) (1975), *Oxford Companion to Sports and Games*, Oxford: Oxford University Press.

Arz, H. (1989), *Situationsanalyse des Fussballsports (Soccer) in den USA im Vorfeld der Fussball-Weltmeisterschaft 1994 mit einer Vergleichenden Darstellung der Strukturen im deutschen Fussball*, Diplomarbeit Deutsche Sporthochschule Köln.

Australian Sports Commission (2002), *Participation in Exercise, Recreation and Sport 2001*, Belconnen: ASC.

B

Bailey, P. (1987), *Leisure and Class in Victorian England. Rational Recreation and the Contest for Control, 1830-1885*, Londen/New York: Methuen.

Baker, W.J. (1982), *Sports in the Western World*, Totowa/New Jersey: Rowman and Littlefield.

Baker, W.J. & J.A. Mangan (red.) (1987), *Sport in Africa. Essays in Social History*, New York/Londen: Holmes & Meier, Africana Publishing Company.

Bale, J. (1980), 'The Adoption of Football in Europe: an Historical-Geographical Perspective', in: *Canadian Journal of History of Sport and Physical Education*, 9, 2, p. 56-66.

Bale, J. (1982), *Sport and Place. A Geography of Sport in England, Scotland and Wales*, Londen: C. Hurst & Co.

Bale, J. (1984), 'International Sports History as Innovation Diffusion', in: *Canadian Journal of History of Sport and Physical Education*, 15, 1, p. 38-63.

Bale, J. (1989), *Sports Geography*, Londen/New York: E. & F.N. Spon.

Barraclough, G. (1986), *An Introduction to Contemporary History*, Harmondsworth: Penguin Books.

Baudet, H. (1986), *Een vertrouwde wereld. 100 jaar innovatie in Nederland*, Amsterdam: Bert Bakker.

Becker, H. (1963), *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*, New York: The Free Press.

Beezley, W.H. (1985a), 'Introduction', in: *Studies in Latin American Popular Culture*, 4, p. 1-2.

Beezley, W.H. (1985b), 'The Rise of Baseball in Mexico and the First Valenzuela', in: *Studies in Latin American Popular Culture*, 4, p. 3-13.

Beezley, W.H. (1988), 'Bicycle, Modernization, and Mexico', in: J.L. Arbena (red.), *Sport and Society in Latin America. Diffusion, Dependency and the Rise of Mass Culture*, New York: Greenwood Press, p. 15-29.

Bennett, T. (1977), *The NFL Official Encyclopedia History of Prof. Football*, New York: MacMillan.

Beran, J.A. (1989), 'Physical Education and Sport in the Philippines', in: E.A. Wagner (red.), *Sport in Asia and Africa*, New York: Greenwood Press, p. 147-164.

- Bergeson, A. (red.) (1980), *Studies of the Modern World System*, New York: Academic Press.
- Bernett, H. (1986), 'Drei athletische "Meetings" im Jahre 1882. Eine exemplarische Rekonstruktion der Wettkämpfe des Hamburger Sport-Clubs', in: H.G. John (red.), *Vom Verein zum Verband. Die Gründerzeit des Sports in Deutschland, DVS-Protokolle 27*, Clausthal-Zellerfeld: Deutsche Vereinigung für Sportwissenschaft.
- Betts, J.R. (1974), *America's Sporting Heritage, 1850-1950*, Reading.
- Bijlsma, H. e.a. (1982), *Niet over één nacht ijs: geschiedschrijving van de schaatssport in Nederland ter gelegenheid van het 100-jarige bestaan van de KNSB*, Haarlem.
- Bingham, W., H. Conroy & F.W. Iklé (red.) (1974), *A History of Asia*, Boston: Allyn and Bacon.
- Birley, D. (1988), 'Bonaparte and the Squire: Chauvinism, Virility and Sport in the Period of the French Wars', in: J.A. Mangan (red.), *Pleasure, Profit, proselytism. British Culture and Sport at Home and Abroad, 1700-1914*, Londen: Frank Cass, p. 21-41.
- Blecking, D. (1983), *Arbeitersport in Deutschland, 1893-1933, Dokumentation und Analyse*, Keulen: Prometh Verlag.
- Blecking, D. (1991), *Die Slawische Sokolbewegung. Beiträge zur Geschichte von Sport und Nationalismus in Osteuropa*, Dortmund.
- Bloom, A. (1958), *The Skaters of the Fens*, Cambridge: W. Heffer & Sons Ltd.
- Blumer, H. (1969), *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Bocobo-Olivar, C. (1972), *History of Physical Education in the Philippines*, Quezon City: University of Philippines Press.
- Boogman, J.C. e.a. (1988), *Geschiedenis van het moderne Nederland: politieke, economische en sociale ontwikkelingen*, Houten: De Haan.
- Bosma, J. (1986), *Voordat het gras verdwenen is. De geschiedenis van het handbal in Nederland*, Zaltbommel: Nederlands Handbal Verbond.

Bottenburg, M. van (1991), 'Als 'n man met een baard op 'n bokkewagen. Het problematische imago van korfbal', in: *Vrije Tijd en Samenleving*, 9, 1, p. 5-27. Herdrukt in: J.-W. Gerritsen & H. Sonneveld (red.), *Tweede Jaarboek Onderzoeksschool Sociale wetenschap Amsterdam*, Amsterdam: Thesis Publishers, 1992, p. 9-25.

Bottenburg, M. van (1992), 'Het bruine monster en de 'king of sports'. De uiteenlopende populariteit van voetbal en cricket in Nederland, 1870-1930', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 9, 2, p. 3-35.

Bottenburg, M. van & J. Heilbron (1997), 'Kooivechten. Over ontsporting en commercialisering van het wedstrijdvechten', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 24, nr. 3/4, p. 375-398.

Bottenburg, M. van (2001), *Global Games*, Urbana/Chicago: University of Illinois Press.

Bottenburg, M. van (2003a), 'Als korfbal in Amerika was ontstaan', in: F. Troost, "...en maakte ik een reis naar Zweden". *Negen beschouwingen bij 100 jaar korfbal*, Bunnik: KNKV.

Bottenburg, M. van (2003b), 'Top- en breedtesport: een siamese tweeling?', in: K. Breedveld (red.), *Rapportage Sport 2003*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bottenburg, M. van (2003c), 'Thrown for a Loss. (American) football and the European Sport Space', in: *American Behavioral Scientist*, vol. 46, no. 11, p. 1550-1562.

Bourdieu, P. (1978), 'Sport and Social Class', in: *Social Science Information*, 17, 6, p. 819-840.

Bourdieu, P. (1984), *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge: Harvard University Press.

Bourdieu, P. (1987), *Choses dites*, Parijs: Éd. de Minuit.

Bourdieu, P. (1988), 'Program for a Sociology of Sport', in: *Sociology of Sport Journal*, 5, p. 153-161.

Bowen, R. (1970), *Cricket: A History of its Growth and Development throughout the World*, Londen: Eyre & Spottiswoode.

Brahim Errahmani, A. (1967), 'Le sport juvenile en Algérie face aux institutions', in: *Sports et Sociétés Contemporaines*, Parijs: INSEP.

Brailsford, D. (1969), *Sport and Society: Elizabeth to Anne*, Londen: Routledge and Kegan Paul.

Brailsford, D. (1984), '1787: An Eighteenth Century Sporting Year', in: *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 55, 3, p. 217-230.

Brandel, C. (1988), *Volleyball-Weltgeschichte*, München: Copress Verlag.

Brandmeyer, G.A. & L.K. Alexander (1982), 'Some Sociological Clues to Baseball as "National Pastime"', in: A. Dunleavy, A.W. Miracle & C.R. Rees, *Studies in the Sociology of Sport*, Fortworth: Texas Christian University Press.

Brassé, P. (1985), *Jonge migranten en hun vrije tijd. Het sport en vrije-tijdsgedrag van jonge Turken en Marokkanen in Eindhoven en Dordrecht*, Amsterdam: Instituut voor de sociale geografie.

Breedveld, K. (red.) (2003), *Rapportage Sport 2003*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Breitenstein-Röder, B. (1985-1986), *Die Stellung des Sports in Indien: Eine Entwicklungsskizze, eine Bestandsaufnahme und Erklärungsversuche*, Diplomarbeit Deutsche Sporthochschule Köln.

Briggs, A. (1983), *A Social History of England*, Londen: Weidenfeld and Nicholson.

Briggs, A. (1969), *The Age of Improvement, 1783-1867*, Londen: Longman.

Bromberger, C., A. Hayot & J.-M. Mariottini (1987), 'Allez l'O.M.! Forza Juve!', in: *Terrain*, 8, p. 8-41.

Brown, D.W. (1988), 'Social Darwinism, Private Schooling and Sport in Victorian and Edwardian Canada', in: J.A. Mangan (red.), *Pleasure, Profit, Proselytism. British Culture and Sport at Home and Abroad, 1700-1914*, Londen: Frank Cass, p. 215-230.

Brown, N. (1959), *Ice-Skating: A History*, Londen: Nicholas Kaye.

Brug, H. van de (1986), *Voetbalvandalisme*, Haarlem: De Vrieseborch.

Buchner, H. (1976), *Untersuchungen zur Entwicklung des Frauensports in Deutschland von 1880 bis 1914*, Diplomarbeit Deutsche Sporthochschule Köln.

Bundes-Sportorganisation Österreich (1988), *Sport 87/88. Österreichisches Sportjahrbuch*, Wenen: Bohrmann Verlag.

Burks, A.W. (1985), *The Modernizers. Overseas Students, Foreign Employees, and Meiji Japan*, Boulder/Londen: Westview Press.

Butcher, J.G. (1979), *The British in Malaya 1880-1941. The Social History of a European Community in Colonial South-East Asia*, Oxford: Oxford University Press.

Buttinga Wichers, J. van (1888), *Schaatsenrijden*, Den Haag.

Buytendijk, F.J.J. (1952), *Het voetballen. Een psychologische studie*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.

C

Cashman, R. & M. McKernan (red.) (1979), *Sport in History: The Making of Modern Sporting History*, St. Lucia: University of Queensland Press.

Cashman, R. (1979), 'The Phenomenon of Indian Cricket', in: R. Cashman & M. McKernan, *Sport in History: The Making of Modern Sporting History*, St. Lucia: University of Queensland Press, p. 180-204.

Cashman, R. (1988), 'Cricket and Colonialism: Colonial Hegemony or Indigenous Subversion?', in: J.A. Mangan (red.), *Pleasure, Profit, Proselytism. British Culture and Sport at Home and Abroad, 1700-1914*, Londen: Frank Cass, p. 258-272.

Cashman, R. (1995), *Paradise of Sport. The Rise of Organised Sport in Australia*, Oxford: Oxford UP.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1947), *Statistiek van de sportbeoefening*, Voorburg: CBS.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1988), *Statistisch zakboek 1988*, Den Haag: Staatsuitgeverij.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1989), *Sportclubs en sportscholen 1987*, Den Haag: SDU.

Centre for Leisure Research (1986), *A Digest of Sports Statistics for the UK, Information Series, 7*, Londen: Sports Council.

Chandler, J.M. (1988), *Television and National Sport*, Urbana/Chicago: University of Illinois Press.

Ch'en, J. (1979), *China and the West. Society and culture 1815-1937*, Londen: Hutchinson.

Chirot, D. (1977), *Social Change in the twentieth Century*, New York: Harcourt Brace Jovanovich.

- Chmielewski, T. (1980), *Polish Sport*, Warsaw: Interpress.
- Claeys, U. (red.) (1975), *Sport sociaal gezien*, Leuven.
- Claeys, U. (red.) (1970), *Sportbeoefening in Vlaanderen. Een sociologisch profiel*, Uitgave Bestuur voor de Lichamelijke Opvoeding, de Sport en het Openluchtlevens.
- Claeys, U. (1982), *Sport in European Society. A transnational survey into participation and motivation*, Straatsburg: Council of Europe, Committee for the Development of Sport.
- Clarke, J. & C. Critcher (1985), *The Devil Makes Work. Leisure in Capitalist Britain*, Londen: MacMillan.
- Clayton, A. (1987), 'Sport and African Soldiers: The Military Diffusion of Western Sport throughout Sub-Saharan Africa', in: W.J. Baker & J.A. Mangan (red.), *Sport in Africa. Essays in Social History*, New York/Londen: Holmes & Meier, Africana Publishing Company, p. 114-137.
- Clearing House (1981), *De extra-curriculaire schoolsport, vergelijkende studie in 25 landen*, uitgevoerd in samenwerking met de ISF, Brussel: CDDS.
- Clerici, G. (1975), *The Ultimate Tennis-Book, 500 Years of the Sport*, Chicago: Follett Publ. Comp.
- Clignet, R. & M. Stark (1974), 'Modernization and the Game of Soccer in Cameroun', in: *International Review of Sport Sociology*, 9, 3-4, p. 81-98.
- Comitato Olimpico Nazionale Italiano (1990), *La Practica Sportiva in Europa*, Straatsburg: Council of Europe, CDDS/DS-SI Doc. Codex 6, 1990.09.09.
- Coördinatie-adviesgroep sportfinanciering (1982), *Geldstromen naar, in en vanuit de sport*, 's Gravenhage: Nationaal Sport Overleg.
- Corlett, J.T. & M.M. Mokgwathi (1989), 'Sport in Botswana', in: E.A. Wagner (red.), *Sport in Asia and Africa*, New York: Greenwood Press, p. 215-228.
- Crum, B.J. (1988), 'Bewegingsculturele trends, identiteit en continuïteit van de sportvereniging', in: *Actor*, NSF-publicatie nummer 129.
- Crum, B.J. (2001), *Over de versporting van de samenleving: reflecties over bewegingsculturele ontwikkelingen met het oog op sportbeleid*, Haarlem: De Vrieseborch.

Crump, J. (1989), 'Athletics', in: T. Mason (red.), *Sport in Britain. A Social History*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 44-77.

D

Dahles, H. (1992), *Lokale helden, mondiale aspiraties. Verschuivende integratieniveaus in de sportwereld*, paper in het kader van de sociaal-wetenschappelijke studiedagen 'Culturen en Identiteiten', Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant.

Dalen, D.B. van & B.L. Bennett (1971), *A World History of Physical Education: Cultural, Philosophical, Comparative*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Daly, J.A. (1982), *Elysian Fields. Sport, Class and Community in Colonial South Australia, 1836-1890*, Adelaide.

Daly, J.A. (1988), 'A New Britannia in the Antipodes: Sport, Class and Community in Colonial South Australia', in: J.A. Mangan (red.), *Pleasure, Profit, Proselytism. British Culture and Sport at Home and Abroad, 1700-1914*, Londen: Frank Cass, p. 163-174.

Dansk Idræts-Forbund (1990), *DIFs Medlemsopgørelse*, Brøndby.

Davidson, J. (1979), 'Social Differentiation and Sports Participation. The Case of Golf', in: *Journal Sport Behavior*, 2, 4, p. 171-210.

Delamont, S. & L. Duffin (1978), *The Nineteenth Century Woman*, Londen: Croom Helm.

Derks, M. & M. Budel (1990), *Sportief en katholiek. Geschiedenis van de katholieke sportbeweging in Nederland in de twintigste eeuw*, Nijmegen: Katholiek Documentatie Centrum.

Deutsche Gesellschaft für Freizeit (DGF) (1987), *Freizeit, Sport, Bewegung. Stand und Tendenzen in der Bundesrepublik Deutschland*, Erkrath: DGF.

Deutscher, I. (1973), *What we say/what we do: sentiments and acts*, Glenview: Scott, Foresman.

Deutsche Sportbund (DSB), *Bestandserhebung*, Frankfurt/Main: DSB, 1971-1991.

Deutsche Sportbund (DSB), *Mitgliederzahl Spitzenverbände, 1994-1998*.

Diem, C. (1958), 'Yours is the Earth', In: A. Natan (red.), *Sport and Society*, Londen: Bowes and Bowes, p. 117-128.

Diem, C. (1960), *Weltgeschichte der Sports und der Leibeserziehung*, Stuttgart: Cotta.

Dodd, C. (1989), 'Rowing', in: T. Mason (red.), *Sport in Britain. A social history*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 276-307.

Dona, H. (1981), *Sport en socialisme, De geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond, 1926-1941*, Amsterdam: Van Gennep.

Douglas, S.A. (1989), 'Sport in Malaysia', in: E.A. Wagner (red.), *Sport in Asia and Africa*, New York: Greenwood Press, p. 165-182.

Draeger, D.F. & R.W. Smith (1975), *Oosterse vechtkunst*, Amsterdam: Bert Bakker.

Dreyer, A. (1985), *Werbung im und mit Sport*, Göttingen: Verlag Cognos-Institut.

Deustua Carvallo, J., S. Stein & S.C. Stokes (1984 en 1986), 'Soccer and Social Change in Early Twentieth Century Peru', in: *Studies in Latin American Popular Culture*, 3, p. 17-27 (dl. 1) en 5, p. 68-77 (dl. 2).

Dumazedier, J. (1973), 'Sport and Sportactivities', in: *International Review of Sport Sociology*, 2, p. 7-34.

Dunning, E. (1971), *The Sociology of Sport. A Selection of Readings*, Londen: Frank Cass.

Dunning, E. & K. Sheard (1979), *Barbarians, Gentlemen and Players. A Sociological Study of the Development of Rugby Football*, Oxford: Martin Robertson.

Dunning, E. & C. Rojek (red.) (1992), *Sport and Leisure in the Civilizing Process. Critique and Counter-Critique*, Houndmills/Londen: MacMillan Academic and Professional Ltd.

Dunning, E. (1999), *Sport Matters. Sociological Studies of Sport, Violence and Civilizations*, London/New York: Routledge.

Durkheim, E. (1897), *Le suicide: étude de sociologie*, Parijs: Alcan.

Durkheim, E. (1960), *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*, Parijs: Presses universitaires de France (oorspr. 1895).

E

- Eichberg, H. (1973), *Der Weg des Sports in die industrielle Zivilisation*, Baden-Baden: Nomos.
- Eichberg, H. (1975), 'Spielverhalten und Relationsgesellschaft in West Sumatra. Probleme des interkulturellen Vergleichs und Transfers von Leibesübungen Südostasiens', in: *Arena*, 1, 1, p. 1-48.
- Eichberg, H. (1978), *Leistung, Spannung und Geschwindigkeit*, Stuttgart: Klett-Clotta.
- Eitzen, D.S. & G.H. Sage (1978), *Sociology of American Sport*, Dubuque: Wm. C. Brown Comp. Publ.
- Elias, N. (1969), *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie, mit einer Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft*, Darmstadt/Neuwied: Luchterhand.
- Elias, N. (1971), 'The Genesis of Sport as a Sociological Problem', in: E. Dunning, *The Sociology of Sport. A Selection of Readings*, Londen: Frank Cass.
- Elias, N. (1982), *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Elias, N. & J.L. Scotson (1985), *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*, Den Haag: Ruward.
- Elias, N. & E. Dunning (1986), *Quest for Excitement. Sport and Leisure in the Civilizing Process*, Oxford: Basil Blackwell.
- Elling, A. (2002), *"Ze zijn er [niet] voor gebouwd": in- en uitsluiting in de sport naar sekse en etniciteit*, Nieuwegein: Arko Sports Media.
- Elling, A., J. Janssens & J. van Kalmthout (2003), *"Het gaat om de sport": een onderzoek naar de sportdeelname van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen*, Nieuwegein: Arko Sports Media.
- Essink, H. (1969), *Elseviers judo-boek*, Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Eziakor, I.G. & L.O. Nwali (1989), 'Trends in Sports in Nigeria', in: T.J. Kamphorst & K. Roberts, *Trends in Sports. A Multinational Perspective*, Culemborg: Giordano Bruno, p. 357-382.

F

Falla, J. (1981), *NCAA: The Voice of College Sports. A Diamond Anniversary History, 1906-1981*, Mission: National Collegiate Athletic Association.

Fallers, L.A. (1954), 'A Note on the "Trickle Effect"', in: *Public Opinion Quarterly*, 18, p. 314-321.

Featherstone, M. (1987), 'Lifestyle and Consumer Culture', in: *Theory, Culture and Society*, 4, p. 55-70.

Featherstone, M. (red.) (1990), 'Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity', themanummer *Theory, Culture and Society*.

Featherstone, M. (1991), 'Global and Local Cultures', in: *Vrije Tijd en Samenleving*, 9, 3/4, p. 43-57.

Feith, J. (red.) (1900), *Het boek der sporten*, Amsterdam: Van Holkema & Warendorf.

Feith, J. (red.) (1904), *Het sportboek*, Baarn.

Feith, J. (1941), *Sport in Indië*, Deventer: W. van Hoeve.

Ferrando, M.G. (1986), *Hábitos Deportivos de los Espanoles Sociología del comportamiento deportivo*, Instituto de Ciencias de la Educación Física y del Deporte 1986, Madrid: Faster.

Finlay, J.L. (1972), 'Homo Ludens (Americanus)', in: M. Hart & S. Birell, *Sport in the Sociocultural Process*, Dubuque: Wm. C. Brown Comp. Publ.

Finn, M. (1988), *Martial Arts. A Complete Illustrated History*, Londen: Stanley Paul.

Finnish Society for Research in Sports and Physical Education (1987), *Sport and Physical Education in Finland*, Helsinki: Government Printing Centre.

Fletcher, S. (1984), *Women First: The Female Tradition in English Physical Education, 1880-1980*, Londen.

Förster, H.-D. (1974), *Der Einfluss Englischen Sports auf die Leibesübungen in Deutschland im 19. Jahrhundert*, Diplomarbeit Deutsche Sporthochschule Köln.

Friederich, H. (1988), *Untersuchungen zu den wichtigsten Entwicklungsphasen in Tischtennis*, Diplomarbeit Deutsche Sporthochschule Köln.

Friederich, H. (1989), *Ping-Pong. Das Tischtennispiel um die Jahrhundertwende*, Bonn.

Fukutake, T. (1986), *The Japanese Social Structure. Its Evolution in the Modern Century*, Tokyo: University of Tokyo Press.

G

Galen, W. van & J. Diederiks (1990), *Sportblessures breed uitgemeten. Een onderzoek naar aantal, aard en achtergronden van sportblessures in de loop van één jaar*, Haarlem: De Vrieseborch.

Gans, H. (1974), *Popular Culture and High Culture*, New York: Basic Books.

Gerritsen, J.-W. (1989), 'Het verloren paradijs', in: *Intermagazine*, speciaal najaarsnummer, p. 76-92.

Gerritsen, J.-W. (1993), *De politieke economie van de roes. De ontwikkeling van reguleringsregimes voor alcohol en opiaten*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Gerschenkron, A. (1962), *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*, Cambridge: Cambridge University Press.

Geertz, C. (1973), 'Deep play: Notes on the Balinese Cockfight', in: C. Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books.

Giddens, A. (1985), *The Nation-State and Violence*, Cambridge/Oxford: Polity Press/Basil Blackwell.

Giljam, M.J. (1986), *Sportgedrag en levensloop*, Culemborg: Giordano Bruno.

Gillmeister, H. (1990), *Kulturgeschichte des Tennis*, München: Wilhelm Fink Verlag.

Godia, G. (1989), 'Sport in Kenya', in: E.A. Wagner (red.), *Sport in Asia and Africa*, New York: Greenwood Press, p. 267-281.

Goodger, B.C. & F.M. Goodger (1977), 'Judo in the Light of Theory and Sociological Research', in: *International Review of Sport Sociology*, 2, 12, p. 5-34.

Gorter, S. (1891), *Letterkundige studiën*, Amsterdam: Van Kampen & Zn.

- Gosh, S.R. (1985/1986), 'Selection of Sportsmen, Psychological and Social Aspects', in: *SNIPES Journal*, 8, 1.
- Goudsblom, J. (1974), *Balans van de sociologie*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Goudsblom, J. (1987), *De sociologie van Norbert Elias*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Goudsblom, J. (1988), *Taal en sociale werkelijkheid. Sociologische stukken*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Gouldner, A. (1979), *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, Londen: MacMillan.
- Graves, R. & A. Hodge (1940), *The Long Weekend. A Social History of Great Britain, 1918-1939*, Londen: Faber and Faber.
- Gruneau, R.S. (1972), 'Class or Mass: Notes on the Democratization of Canadian Amateur Sport', in: M. Hart & S. Birrell, *Sport in the Sociocultural Process*, Dubuque: Wm. C. Brown Comp. Publ.
- Gruneau, R.S. (1983), *Class, Sports and Social Development*, Amherst: University of Massachusetts Press.
- Gruneau, R.S. & J.G. Albinson (1976), *Canadian Sport. Sociological Perspectives*, Ontario: Addison-Wesley.
- Gustavson, S. & A. Ström (1980), *Sports in Sweden*, Nyköping: Länstryckeriet I Södermanland.
- Guttman, A. (1978), *From Ritual to Record. The Nature of Modern Sports*, New York: Columbia University Press.
- Guttman, A. (1986), *Sports Spectators*, New York: Columbia University Press.
- Guttman, A. (1988a), "Our former Colonial Masters': The Diffusion of Sports and the Question of Cultural Imperialism", in: *Stadion*, 14, 1, p. 49-64.
- Guttman, A. (1988b), *A Whole New Ball Game: An Interpretation of American Sports*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Guttman, A. (1991a), *Women's Sports. A History*, New York: Columbia University Press.

Guttman, A. (1991b), 'Sports Diffusion: A Response to Maguire and the Americanization Commentaries', in: *Sociology of Sport Journal*, 8, p. 185-190.

Guttman, A. (1994), *Games and Empires. Modern Sports and Cultural Imperialism*, New York: Columbia University Press.

Guttman, A. & L. Thompson (2001), *Japanese Sports. A History*, Honolulu: University of Hawaii Press.

H

Hall, A., T. Slack, G. Smith & D. Whitson (1991), *Sport in Canadian Society*, Toronto: McClelland & Stewart.

Halladay, E. (1990), *Rowing in England: A Social History*, Manchester: Manchester University Press.

Ham, P.J. van der (red.) (1965), *De Amsterdamse sportbevolking. Enige aspecten van de georganiseerde sportbeoefening in Amsterdam in 1962*, Amsterdam: Gemeente commissie sportaccommodatie.

Hannertz, U. (1987), 'The World in Creolization', in: *Africa*, 57, 4, p. 546-559.

Hannertz, U. (1992), *Cultural Complexity. Studies in the Social Organization of Meaning*, New York: Columbia University Press.

Hansen, S.O. (red.) (1978), *Sport in Denmark*, Kopenhagen: Det Danske Selskab.

Haralampiev, D. (1982), *Physical Culture and Sport in Bulgaria*, Sofia: Sofia Press.

Harinck, T. (1980), *De ontleende kracht Chakuriki*, Amsterdam: Dojo Chakuriki.

Hart, M. & S. Birrell (1972), *Sport in the sociocultural process*, Dubuque: Wm. C. Brown Comp. Publ.

Heer, W. de (1974), *Jeugdsport in Nederland*, Utrecht: Jan Luiting Fonds.

Heilbron, J. (1995), 'Nederlandse vertalingen wereldwijd. Kleine landen en culturele mondialisering', in: J. Heilbron (red.), *Waar in een klein land. Nederlandse cultuur in internationaal verband*, Amsterdam: Prometheus, p. 206-252.

Heinemann, K. (red.) (1999), *Sport Clubs in Various European Countries*, Stuttgart: Hofmann Verlag.

Hensen, S. (1988), *Die Entwicklung des Basketballs der Männer in der Bundesrepublik Deutschland*, Diplomarbeit Deutsche Sporthochschule Köln.

Heuvel, M. van den (1978), *Sport in de Sovjetunie*, Haarlem: De Vriescheborch.

Heuvel, M. van den (2000), *Fascinerende beelden: de ontwikkeling van televisiesport in Nederland*, 's-Hertogenbosch: Diopter.

HFC'er (1965), extra nummer bij de honderdste geboortedag van Pim Mulier, Haarlem.

Hill, J. (1990), 'League Cricket in the North and Midlands, 1900-1940', in: R. Holt (red.), *Sport and the Working Class in Modern Britain*, Manchester: Manchester University Press.

Hobsbawm, E. (1968), *Industry and Empire: an Economic History of Britain since 1750*, Londen.

Hobsbawm, E. (1983), 'Introduction: Inventing Traditions' en 'Mass producing Traditions: Europe, 1870-1914', in: E. Hobsbawm & T. Ranger, *The Invention of Traditions*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 1-14 en 263-307.

Hobsbawm, E. (1987), *The Age of Empire, 1875-1914*, New York: Pantheon Books.

Hockey Sport, jubileumnummer ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Koninklijke Nederlandse Hockey Bond, 1898-1938.

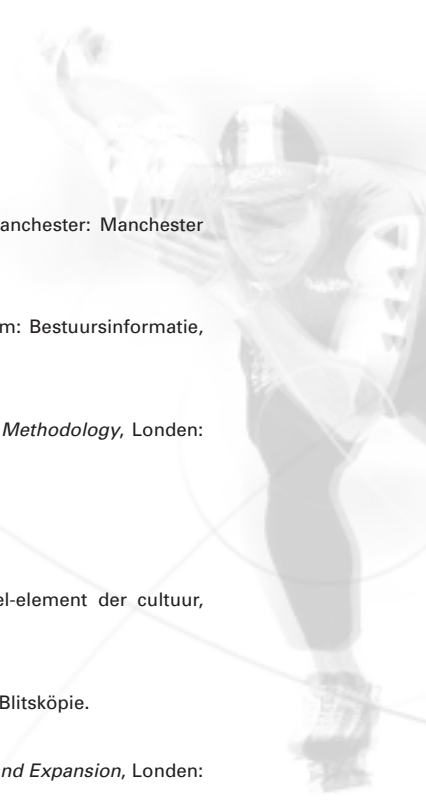
Hofstede, B. (2000), *Nederlandse cinema wereldwijd. De internationale positie van de Nederlandse film*, Amsterdam: Boekmanstudies.

Holland Rose, J., A.P. Newton & E.A. Benians (1933), *The Cambridge History of the British Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.

Holt, R. (1981), *Sport and Society in Modern France*, Londen: MacMillan Press.

Holt, R. (1988), 'Football and the Urban Way of Life in Nineteenth-Century Britain', in: J.A. Mangan (red.), *Pleasure, Profit, Proselytism. British Culture and Sport at Home and Abroad, 1700-1914*, Londen: Frank Cass, p. 67-85.

Holt, R. (1989), *Sport and the British. A Modern History*, Oxford: Oxford University Press.

Holt, R. (red.) (1990), *Sport and the Working Class in Modern Britain*, Manchester: Manchester University Press.

Hooft, J. (1987), *De sportdeelname van etnische groeperingen*, Amsterdam: Bestuursinformatie, afdeling onderzoek en statistiek gemeente Amsterdam.

Hopkins, T.K. & I. Wallerstein (1982), *World-System Analysis, Theory and Methodology*, Londen: Sage.

Horry, J. (1979), *The History of Squash Rackets*, Brighton: A.C.M. Webb.

Huizinga, J. (1974), *Homo Ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*, Groningen: Tjeenk Willink.

Human Sciences Research Council (1982), *Sport in the RSA 1982*, Pretoria: Blitskōpie.

Hyam, R. (1976), *Britain's Imperial Century, 1818-1914, A Study of Empire and Expansion*, Londen: Batsford.

I

Idorn, J. (1978), 'History', in: *Det Danske Selskab, Sport in Denmark*, Kopenhagen, p. 9-105.

Indrapana, N. (1973), *Sport and Physical Education in Thailand, 1932-1966*, University of Alberta.

International Olympic Committee (IOC) (1990), *Olympic Charter*, Genève: IOC.

International Olympic Committee (IOC) (2001). *The Sydney 2000 Olympic Games*, http://multimedia.olympic.org/pdf/en_report_249.pdf

International Tennis Federation (ITF) (1988), *The 75 Years of the International Tennis Federation, 1913-1988*, Londen: ITF.

International Volleyball Federation (IVF) (1981), *Coaches Manual*, Ontario: The Canadian Volleyball Association.

Inter/View (1986), *Inter/View Sport Scanner*, Amsterdam.

Inter/View (1988/1989), *Summo Scanner en doelgroeponderzoek, een onderzoek onder Nederlanders van 13 jaar of ouder*, Amsterdam.

Irlinger, P. (1994), 'The Contribution of Televised Sports to the Spread of Sports Activities', in: *International Review for the Sociology of Sport*, 29, p. 201-209.

ISI/CONI (1995/1996), *Challenges ahead for Improving Sports Statistics*, ISI Sports Statistics Committee, 50th Session: Beijing 1995, Italië: CONI 1996.

J

Jandacek, L. (1978), 'The Sokol Movement in Czechoslovakia', in: B. Lowe, D.B. Kanin & A. Strenk (red.), *Sport and International Relations*, Champaign: Stipes, p. 56-67 (oorspr. 1932).

Jansweijer, R.M.A. (1987), *Private leefvormen, publieke gevolgen. Naar een overheidsbeleid met betrekking tot individualisering*, Den Haag: Staatsuitgeverij.

John, H.-G. (1976), *Politik und Turnen: die Deutsche Turnerschaft als nationale Bewegung im Deutschen Kaiserreich von 1871-1914*, Ahrensberg bei Hamburg.

Johnson, E.L. (1979), *The History of YMCA Physical Education*, Chicago: Association Press.

Johnsen, W. (red.) (1970), *Sport and Physical Education around the World*, Indianapolis: Phi Epsilon Kappa Fraternity.

Joll, J. (1990), *Europe since 1870. An International History*, Harmondsworth: Penguin Books.

Jolles, H.M. (red.) (1963), *Verenigingsleven in Nederland, bijdragen tot de sociologie van het verenigingsverschijnsel*, Zeist/Arnhem: De Haan/Van Loghum Slaterus.

Joseph, P.M. (1968), 'India', in: J.E. Nixon & C. Lynn Verdien, *The World Today in Health, Physical Education and Recreation*, New Jersey: Prentice Hall, p. 247-264.

Joseph, G.M. (1988), 'Forging the Regional Pastime: Baseball and Class in Yucatán', in: J.L. Arbena (red.), *Sport and Society in Latin America. Diffusion, Dependency and the Rise of Mass Culture*, New York: Greenwood Press, p. 29-61.

Jürgens, C. (1983), *Beitrag zur Geschichte des Fussballs in Chile*, Diplomarbeit Deutsche Sporthochschule Köln.

K

Kalma, J.J. (1972), *Kaatsen in Friesland. Het spel met de kleine bal door de eeuwen heen*, Franeker.

Kamphorst, T.J. & K. Roberts (1989), *Trends in Sports. A Multinational Perspective*, Culemborg: Giordano Bruno.

Kemp, T. (1985), *Industrialization in nineteenth-century Europe*, Londen: Longman.

Kiadó, C. (1983), *The History of Hungarian Sport*, Boedapest: Egyetemi Nyomda.

Kidd, B. (1991), 'How Do We Find Our Own Voices in the "New World Order"? A Commentary on Americanization', in: *Sociology of Sport Journal*, 8, p. 178-184.

King, H. (1989), 'The Sexual Politics of Sport: an Australian Perspective', in: R. Cashman & M. McKernan, *Sport in History*, St. Lucia: University of Queensland Press, p. 68-85.

Kirsch, G.B. (1989), *The Creation of American Team Sports. Baseball & Cricket, 1838-1872*, Urbana/Chicago: University of Illinois Press.

Klein, A. (1991), *Sugarball. The American Game, the Dominican Dream*, New Haven/Londen: Yale University Press.

Kleine, J., H. Bijlsma & K. Verbeek (1982), *Niet over een nacht ijs. Geschiedschrijving van de schaatsport in Nederland ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Nederlandsche Schaatsenrijders Bond*, Haarlem/Amersfoort: De Vrieseborch/KNSB.

Kloeren, M. (1935), *Sport und Rekord. Kultursoziologische Untersuchungen zum England des sechzehnten bis achtzehnten Jahrhunderts*, Leipzig: Von Bernhard Tauchnitz.

Knippenberg, H. & B. de Pater (1988), *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*, Nijmegen: SUN.

Knuttgén, H.G. (1990), *Sport in China*, Champaign: Human Kinetics Books.

Kolatch, J. (1972), *Sports, Politics and Ideology in China*, New York: Jonathan David Publishers.

Koninklijke Nederlandse Baseball en Softball Bond (KNBSB) (1988), 'Driekwart eeuw honkbal in Nederland', in: *Inside*, 17, 8.

Koninklijke Nederlandse Voetbal Bond (KNVB) (1964), *Voetballen toen en nu*, bundel opstellen verschenen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de KNVB.

Kramer, D. (1980), *Sport en staatsvorming in Afrika*, doctoraalscriptie Sociologisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.

Krämer-Mandau, W. (1988), *Sport und Körpererziehung auf Cuba. Von der Sportutopie eines Entwicklungslandes zum Sportmodell Lateinamerikas?*, Keulen: Pahl-Ruggenstein.

Kroes, R. (red.) (1981), *Image and Impact. American Influences in the Netherlands since 1945*, Amsterdam: Amerika Instituut.

Kroes, R. (red.) (1991), *Within the US Orbit: Small Cultures vis-à-vis the United States*, Amsterdam: Amerika Instituut.

L

Laer, G.W.A. van (1932), *Gedenkboek van den Koninklijken Nederlandschen Schaatsenrijdersbond bij het vijftigjarig bestaan 1882-1932*.

Legendijk, E. (1988), *Lichaamscultuur in beweging. Sociologische analyse van de ontwikkeling en institutionalisering van bodybuilding en fitness*, doctoraalscriptie Bewegingsagogiek, Vrije Universiteit Amsterdam.

Legendijk, E. (1991), 'De zwarte band van etnische minderheden. Over kleur, macht en kracht van lichaamscultuur', in: *Vrije Tijd en Samenleving*, 9, 2, p. 45-62.

Landes, D. (1969), *The Unbound Prometheus*, Cambridge: Cambridge University Press.

Larsen, S.E. (1991), 'The Logic of Cultural Exchange', in: R. Kroes (red.), *Within the US Orbit: Small Cultures vis-à-vis the United States*, Amsterdam: Amerika Instituut.

Leck, N. (1977), *South African Sport*, Kaapstad: Mac Donald South Africa.

-
- Leefflang, T. (1973), *Budo*, Amsterdam: De lage landen.
- Leefflang, T. (1975), *Zen in actie*, Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Lema, B. (1989), 'Sport in Zaire', in: E.A. Wagner (red.), *Sport in Asia and Africa*, New York: Greenwood Press, p. 229-247.
- Lenk, H. (1974), *Leistungssport: Ideologie oder Mythos?*, Stuttgart: Kohlhammer.
- Lever, J. (1983), *Soccer Madness*, Chicago: University of Chicago Press.
- Levine, N. (1973), 'Why do countries win Olympic Medals? Some Structural Correlates of Olympic Games Success: 1972', in: *Sociology and Social Research*, 58, 4, p. 353-360.
- Levine, R.M. (1980), 'Sport and Society: The Case of Brazilian Futebol', in: *Luso- Brazilian Review*, 17, 2, p. 233-252.
- Levine, R.M. (1988), 'Sport as Dramaturgy for Society: A Concluding Chapter', in: J.L. Arbena, *Sport and Society in Latin America. Diffusion, Dependency, and the Rise of Mass Culture*, New York: Greenwood Press, p. 137-146.
- Levinson, D. & K. Christensen (red.) (1996), *Encyclopedia of world sport: from ancient times to the present*, Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Lewis, R.M. (1987), 'Cricket and the Beginnings of Organized Baseball in New York City', in: *The International Journal of the History of Sport*, 4, 3, p. 315-332.
- Lowerson, J. (1989), 'Golf', in: T. Mason (red.), *Sport in Britain. A Social History*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 187-214.
- Lüschen, G. (1967), 'The Interdependence of Sport and Culture', in: *International Review of Sport Sociology*, 2, 1, p. 27-41.
- Lüschen, G. (1971), 'Social Stratification and Mobility among Young German Sportsman', in: E. Dunning (red.), *The Sociology of Sport*, Londen: Frank Cass, p. 237-258.

M

Maanen, E.P. van & G.J. Venekamp (1991), *Sporters in cijfers. Ledentalontwikkeling van NSF-organisaties, 1963-1989*, Arnhem: NOC-NSF.

MacAloon, J. (1981), *This Great Symbol. Pierre de Coubertin and the origins of the modern Olympic Games*, Chicago: University of Chicago Press.

Maguire, J. (1990), 'More than a Sporting Touchdown: The Making of American Football in England, 1982-1990', in: *Sociology of Sport Journal*, 7, p. 213-237.

Maguire, J. (1999), *Global Sport. Identities, Societies, Civilizations*, Cambridge: Polity Press.

Maksimenko, A. & A. Barushimana (1978), 'Attitude towards Sport Activity of Top-Class Athletes of Central Africa', in: *International Review of Sport Sociology*, 13, p. 37-50.

Malcolmsen, R.W. (1973), *Popular Recreations in English Society 1700-1850*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mandell, R. (1984), *Sport. A Cultural History*, New York: Columbia University Press.

Manders, Th. (1987), *Sport in de midlife-periode. Aspecten van sportbeoefening bij 30- tot 50-jarigen*, Nijmegen: Instituut voor toegepaste sociale wetenschappen.

Manders, Th. & J. Kropman (1974), *Sportbeoefening en zijn organisatiegraad*, Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.

Manders, Th. & J. Kropman (1979), *Sportdeelname: wat weten we ervan?*, Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.

Manders, Th. & J. Kropman (1982), *Sportbeoefening, drempels en stimulansen*, Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.

Manders, Th. & J. Kropman (1987), *Sport, ontwikkeling en kosten*, Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.

Mandle, W.F. (1979), 'Sport as Politics. The Gaelic Athletic Association 1884-1916', in: R. Cashman & M. McKernan (red.), *Sport in History*, St. Lucia: University of Queensland Press, p. 99-123.

Mangan, J.A. (1978), 'Eton in India: The Imperial Diffusion of a Victorian Educational Ethic', in: *History of Education*, 7, p. 105-118.

Mangan, J.A. (1981), *Athleticism in the Victorian and Edwardian Public School*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mangan, J.A. (1986), *The Games Ethic and Imperialism. Aspects of the Diffusion of an Ideal*, Viking: Harmondsworth.

Mangan, J.A. & R.B. Small (1986), *Sport, Culture, Society: International Historical and Sociological Perspectives*, Londen: Spon.

Mangan, J.A. (1988), *Pleasure, Profit, Proselytism. British Culture and Sport at Home and Abroad, 1700-1914*, Londen: Frank Cass.

Marivoet, M. (1975), *Sociale determinanten van het sportgedrag bij de jeugd*, Leuven.

Markovits, A.S. (1990), 'The other 'American exceptionalism': why is there no soccer in the United States?', in: *International Journal of the History of Sport*, 7, 2, p. 230-264.

Markovits, A.S. & S.L. Hellerman (2001), *Offside: Soccer & American Exceptionalism*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.

Martens, J.J.M. (1970), *Het jeugdwerk met de sport geconfronteerd*, Den Haag: Staatsuitgeverij.

Maso, B. (1989), 'Mode en monarchie', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16, 2, p. 108-132.

Maso, B. (1990), *Het zweet der goden. Legende van de wielersport*, Amsterdam: De Arbeiderspers.

Mason, T. (1980), *Association Football & English Society, 1863-1915*, Brighton: The Harvester Press.

Mason, T. (red.) (1989), *Sport in Britain. A Social History*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mazrui, A.A. (1987), 'Africa's Triple Heritage of Play: Reflections on the Gender Gap', in: W. Baker & J.A. Mangan (red.), *Sport in Africa. Essays in Social History*, New York/Londen: Holmes & Meier, Africana Publishing Company, p. 217-228.

McCrone, K.E. (1988), *Sport and the Physical Emancipation of English Women 1870-1914*, Londen: Routledge.

McIntosh, P.C., J.C. Dixon, A.D. Murrow & R.F. Willets (1981), *Landmarks in the History of Physical Education*, Londen: Routledge and Kegan Paul.

McKay, J. & T. Miller (1991), 'From Old Boys to Men and Women of the Corporation: the Americanization and Commodification of Australian Sport', in: *Sociology of Sport Journal*, 8, p. 86-94.

McPherson, B.D. (1975), 'Sport Consumption and the Economics of Consumerism', in: D.W. Ball & J.W. Loy, *Sport and Social Order: Contributions to the Sociology of Sport*, Reading: Addison-Wesley, p. 239-275.

Meijs, T. (1988), *Over neutralen en katholieken: opkomst en ontwikkeling van de georganiseerde voetbalsport in Tilburg, 1896-1940*, doctoraalscriptie economische en sociale geschiedenis, Rijksuniversiteit Utrecht.

Mennell, S. (1985), *All Manners of Food*, Oxford: Basil Blackwell.

Merton, R.K. (1968), *Social Theory and Social Practice*, New York: The Free Press.

Metcalfe, A. (1974), 'Some Background Influences on Nineteenth Century Canadian Sport and Physical Education', in: *Canadian Journal of History of Sport and Physical Education*, 5, p. 62-73.

Metcalfe, A. (1987), *Canada Learns to Play: the Emergence of Organized Sport, 1807-1914*, Toronto: McClelland and Stewart.

Metcalfe, A. (1990), "'Potshare bowling' in the mining communities of east Northumberland, 1800-1914", in: R. Holt (red.), *Sport and the Working Class in Modern Britain*, Manchester: Manchester University Press.

Miermans, C. (1955), *Voetbal in Nederland*, Assen: Van Gorcum.

Miermans, C. (1959), *Sport in een veranderende wereld*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.

Mills, C.W. (1959), *The Sociological Imagination*, New York: Oxford University Press.

Millward, A.S. & S.B. Saul (1953), *The Economic Development of Continental Europe, 1780-1870*, Londen: Allen and Unwin.

Ministère du Temps libre, de la Jeunesse et des Sports (1983), *Statistiques. Temps libre Jeunesse et Sports 1982*, supplément au no.2 de la lettre d'Information, Paris.

-
- Miroy, N. (1986), *The History of Hockey*, Staines: Lifetime Ltd.
- Mitchell, B.R. (1975), *European Historical Statistics, 1750-1970*, Londen: MacMillan.
- Mitchell, D. (1990), *Alles over vechtsporten*, Utrecht/Antwerpen: Kosmos.
- Molen, G.J. van der (1961), *Levend volksleven. Een eigentijdse volkskunde van Nederland*, Assen: Van Gorcum.
- Mommaas, H. (1991), 'Mondialisering en culturele identiteit', in: *Vrije Tijd en Samenleving*, 9, 3/4, p. 11-41.
- Montagu, I. (1956), 'Sports pastimes in China', in: *United Asia*, 8, 2, p. 150-152.
- Mout, G. (1986), *Maluku muda onderweg. Eigen cultuur en minderheidspositie bij een Molukse sportvereniging*, Hooglanderveen: Trepico.
- Mulier, W.J.H. (1894), *Athletiek en voetbal*, Haarlem: De weduwe Loosjes.
- Mulier, W.J.H. (1965), 'De oprichting van de Haarlemsche Football Club en de oertijd van het bruine monster', in: *De HFC'er*, p. 10-15.
- Muller, P.N. (1889), 'Anglomanie', in: *De Gids*, 3, p. 263-277.
- Mulling, C. (1989), 'Sport in South Korea: Ssirum, the YMCA, and the Olympic Games', in: E.A. Wagner (red.), *Sport in Asia and Africa*, New York: Greenwood Press, p. 83-99.

N

- Naismith, J.B. (1976), *Basketball's Origins. Creative Problem Solving in the Guilded Age*, Cambridge: Bear Publications, (vernieuwde uitgave van James Naismith [1941], *Basketball: Its Origins and Development*, New York: Association Press).
- Nandy, A. (1989), *The Tao of Cricket. On Games of Destiny and the Destiny of Games*, Calcutta: Penguin Books.
- Natan, A. (red.) (1959), *Sport and Society*, Londen: Bowes & Bowes.

National Collegiate Athletic Association (NCAA) (1987), *The Sports and Recreational Programs of the Nation's Universities and Colleges*, report nr. 7, 1956-1987, z.p.

National Federation of State High School Associations (NFSHSA) (1989), *1989 Sports Participation Survey*, z.p.

Naumann, E. (1970), *African Sports. Yesterday and Today*, dl. 1, Keulen: Deutsche Welle.

Nederlandsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding (NBvLO) (1911), *Studies over lichamelijke opvoeding*, eerste serie, Amsterdam: Elsevier.

Nederlandse Golf Federatie (NGF) (1986), *Nota ontwikkeling golfsport in Nederland*.

Nederlandse Golf Federatie (NGF) (1988), *Behoeftesonderzoek Golfsport Nederland*, De Gans.

Nederlandse Golf Federatie (NGF) (2001), *Tussenbalans 2001. Ontwikkeling van golf in Nederland tussen 1993 en 2001 en een vooruitblik naar 2005 en 2010*, De Meern: NGF.

Nederlandse Omroepprogramma Stichting (NOS) (1972), *Sport op radio en televisie*, rapport nr. 79, Hilversum: NOS.

Nederlandse Omroepprogramma Stichting (NOS) (1989), *Kijk- en luisteronderzoek populariteit sporttakken op televisie 1989*, Hilversum: NOS.

Nederlandse Sport Federatie (NSF) (1962), *De research op sportgebied in Nederland*, Den Haag: NSF.

Nederlandse Sport Federatie (NSF) (1963), *Cijfers van het georganiseerde sportleven in Nederland*, Den Haag: NSF.

Nederlandse Sport Federatie (NSF) (1963-1988), *Ledentallen van de bij de NSF aangesloten organisaties*, Den Haag: NSF.

Nederlandse IJshockey Bond (1984), *IJshockey!*, uitgegeven in eigen beheer door de Nederlandse IJshockey Bond.

Nieuwenhuizen, M. van (1941), *Jiu Jitsu en judo. De feillooze verdedigingssport voor lichaam en geest*, Utrecht: Bruna.

Nixon, J.E. & C. Lynn Verdien (1968), *The World Today in Health, Physical Education and Recreation*, New Jersey: Prentice Hall.

NOC-NSF (1993-2003), *Ledentallen* (meerdere jaren), Arnhem: NOC-NSF.

Noguera, A. (1986), 'Soccer in Argentina: A Lecture', in: *Journal of Sport History*, 13, 2, p. 147-152.

Norwegian Confederation of Sports (ca. 1974), *Sports in Norway*, z.p.

O

Odendaal, A. (1988), 'South Africa's Black Victorians: Sport and Society in South Africa in the Nineteenth Century', in: J.A. Mangan (red.), *Pleasure, Profit, Proselytism. British Culture and Sport at Home and Abroad, 1700-1914*, Londen: Frank Cass, p. 193-214.

Ogunbiyi, D.O. (1978), *The Development of Nigeria's Participation in International Sport Competition and its Effects on the Nation*, Ohio State University.

Ojeme, E.O. (1989), 'Sport in Nigeria', in: E.A. Wagner (red.), *Sport in Asia and Africa*, New York: Greenwood Press, p. 249-266.

Olympic Television Research Centre (2001), *Global TV Report. Sydney 2000 Olympic Games*. IOC/Sports Marketing Surveys Ltd, http://multimedia.olympic.org/pdf/en_report_567.pdf

Onifade, A. (1985), 'Historical Development of Amateur Sports and their Administrative Agencies in Nigeria: 19th - 20th Century', in: *Canadian Journal of History of Sport and Physical Education*, jrg. XVI, nr. 2, p. 33-43.

Oosterbaan Martinius, W. (1985), *Schoonheid, welzijn, kwaliteit; over legitimerings- en toewijzingsproblemen in het kunstbeleid*, Amsterdam: Sociologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam.

P

Page, G. (1991), *Hear the Boat Sing. The History of the Thames Rowing Club and Tidaway Rowing*, Londen: Kingswood Press.

Park, R.E., E.W. Burgess & R.D. McKenzie (red.) (1967), *The City*, Chicago: Chicago University Press.

Park, R.J. (1985), 'Sport, Gender and Society in a Transatlantic Victorian Perspective', in: *The British Journal of Sports History*, 2, 1, p. 5-28.

Park, S.J. (1976), *Physical Education and Sport as an Instrument of Nation Building in the Republic of Korea*, College of Health, Physical Education and Recreation, University of Oregon, Eugene: Microform Publications.

Peper, G. (red.) (1988), *Golf in America. The First One Hundred Years*, New York: Harry N. Abrams.

Peppard, V.E. (1983), 'The Beginnings of Russian Soccer', in: *Stadion*, 8/9, p. 151-168.

Pfister, G. (1986), 'Sportstätten und Sportvereine in Berlin an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert', in: H.G. John (red.), *Vom Verein zum Verband. Die Gründerzeit des Sports in Deutschland*, DVS-Protokolle nr. 27, Clausthal-Zellerfeld: Deutsche Vereinigung für Sportwissenschaft.

Pietersen, L. (1961), *Sociologie van de sport. Afspiegeling en reactie*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.

Physical Fitness Division, Department of National Health and Welfare (1950), *USA, Sports and Athletics in other Countries*, z.p.

Pieth, F. (1979), *Sport in der Schweiz*, Olten: Walter Verlag.

Piñeyrúa, D. (1975/1976), *Geschichtliche Entwicklung und heutige Struktur des Uruguayanischen Leichtathletikverbandes*, Diplomarbeit Sporthochschule Köln.

Polednik, H. (1979), *Sport und Spiel auf dem Eis*, Wels: Welsermühl.

Pope, R. (red.) (1989), *Atlas of British Social and Economic History since 1700*, Londen: Routledge.

Porter, A.N. (1991), *Atlas of British Overseas Expansion*, Londen: Routledge.

Provisionato, S. (1978), *Lo Sport in Italia*, Rome: Savelli.

R

- Rader, B. (1983), *American Sports*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Ranger, T. (1987), 'Pugilism and Pathology: African Boxing and the Black Urban Experience in Southern Rhodesia', in: W. Baker & J.A. Mangan (red.), *Sport in Africa. Essays in Social History*, New York/Londen: Holmes & Meier, Africana Publishing Company, p. 196-213.
- Redmond, G. (1980), *Sport and Ethnic Groups in Canada*, Calgary: University of Calgary.
- Reid, H. & M. Croucher (1984), *De Oosterse krijgskunst. De paradox van de martial arts*, Haarlem: Rostrum.
- Regt, A. de (1984), *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland, 1870-1940*, Meppel/Amsterdam: Boom.
- Renson, R. (1976), 'Social Status Symbolism of Sport Stratification', in: *Hermes*, 10, p. 433-443.
- Renson, R. (1983), 'Sport voor allen: nieuwe perspectieven in tekst en context', in: *Sport* (BLOSO Brussel), 26, 102, p. 139-146.
- Renson, R., P.O. de Nayer & M. Ostin (red.) (1975), *The History, the Evolution and Diffusion of Sports and Games in Different Cultures*, verslag van het vierde internationale HISPA-seminar, Leuven.
- Riesman, D. & R. Denney (1971), 'Football in America: A Study in Culture Diffusion', in: E. Dunning, *The Sociology of Sport*, Londen: Frank Cass, p. 152-170.
- Riess, S.A. (1980), *Touching Base: Professional Baseball in American Culture in the Progressive Era*, Westport: Greenwood Press.
- Righart, H. (red.) (1991), *De trage revolutie. Over de wording van industriële samenlevingen*, Meppel: Boom/Open Universiteit.
- Rijpma, S.G. (1990), *Sport doen en sport kijken in Rotterdam 1987. Sportbeoefening van Rotterdamers van 25-70 jaar*, Rotterdam: Stafafdeling beleidsontwikkeling en planning van recreatie Rotterdam.
- Rinehart, R.E. & S. Sydnor (2003), *To the Extreme: Alternative Sports: Inside and Out* (Sunny Series on Sport, Culture, and Social Relations), State University of New York Press.

Riordan, J. (1977), *Sport in Soviet Society. Development of Sport and Physical Education in Russia and the USSR*, Cambridge: Cambridge University Press.

Riordan, J. (1980), *Soviet Sport, Background to the Olympics*, Oxford: Basil Blackwell.

Ritterbach, J. (1988), *Die Geschichte des Basketballs in Deutschland von den Anfängen bis 1945*, Diplomarbeit Deutsche Sporthochschule Köln.

Rizak, G. (1989), 'Sport in the People's Republic of China', in: E.A. Wagner (red.), *Sport in Asia and Africa*, New York: Greenwood Press, p. 101-119.

Roden, D. (1980), 'Baseball and the Quest for National Dignity in Meiji Japan', in: *The American Historical Review*, 85, p. 511-534.

Rogers, H.B. (1976), *Sport in its Social Context. International Comparisons*, Straaatsburg: Council of Europe.

Romein, J.M. (1956), *De eeuw van Azië: opkomst, ontwikkeling en overwinning van het modern-Aziatisch nationalisme*, Leiden: Brill.

Rühle, A. (2000), *Sportfile im Deutschen Fernsehen, Media Perspektiven*, 11, p. 499-510.

Rummelt, P. (1986), *Sport im Kolonialismus - Kolonialismus im Sport*, Keulen: Pahl-Ruggenstein.

Rupnik, J. (1990), *Het andere Europa*, Utrecht: Stichting Teleac.

S

Saeki, T. (1989), 'Sport in Japan', in: E.A. Wagner (red.), *Sport in Asia and Africa*, New York: Greenwood Press, p. 51-82.

Saint Martin, M. (1989), 'La noblesse et les 'sports' nobles', in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 80, p. 22-32.

Sandblad, H. (1988), 'Sport and Ideas - Aspects of the Rise of the Modern Sports Movement: An English Summary of Olympia och Valhalla', in: *International Journal of the History of Sports*, jrg. 5, nr. 1, p. 120-130.

Sansom, G.B. (1968), *The Western World and Japan. A Study in the Interaction of European and Asiatic Cultures*, New York: Alfred A. Knopf.

Scheerder, J. (2003), *Gelijke speelvelden? Sociale gelaagdheid van de vrijetijdssport vanuit een sociaal-cultureel veranderingsperspectief*, Leuven: KU Leuven.

Schlagenhauf, K. (1977), *Sportvereine in der Bundesrepublik Deutschland dl.1, Strukturelemente und Verhaltensdeterminanten im organisierten Freizeitbereich*, Schondorf: Verlag Karl Hofmann.

Schmüll, D.H. (red.) (1946), *Sportslieden schrijven over hun sport*, Amsterdam: Jacob van Campen.

Schöffler, H. (1986), *England das Land des Sportes*, Münster: Lit-verlag (oorspr. 1935).

Seehase, G. (red.) (1967), *Der Verein. Standort, Aufgabe, Funktion in Sport und Gesellschaft*, Stuttgart: Verlag Karl Hofmann.

Seymour, H. (1960), *Baseball: The Early Years*, New York: Oxford University Press.

Sfeir, L. (1985), 'The Status of Muslim Women in Sport: Conflict between Cultural Tradition and Modernization', in: *International Review of Sport Sociology*, 20, 4, p. 283-304.

Sfeir, L. (1989), 'Sport in Egypt: Cultural Reflection and Contradiction of a Society', in: E.A. Wagner (red.), *Sport in Asia and Africa*, New York: Greenwood Press, p. 185-214.

Sheard, K.G. (1992), *Boxing in the Civilizing Process*, Anglia Polytechnic.

Shiple, S. (1989), 'Boxing', in: T. Mason (red.), *Sport in Britain. A social history*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 78-115.

Shirts, M. (1988), 'Sócrates, Corinthians, and Questions of Democracy and Citizenship', in: J.L. Arbena, *Sport and Society in Latin America. Diffusion, Dependency, and the Rise of Mass Culture*, New York: Greenwood Press, p. 97-112.

Singapore Sports Council (1987), *The National Survey on Sports and Recreation Participation 1987* (preliminary report), Singapore: Sports Council Information and Research Division.

Sleep, M. & P. Duffy (1982), 'Factors Affecting Active Participation in Sport by the Working Class', in: *International Review of Sport Sociology*, 17, 1, p. 5-22.

- Smith, A.D. (1990), 'Towards a Global Culture?', in: M. Featherstone (red.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity, a Theory, Culture and Society special issue*, Londen: Sage.
- Smith, D.H. & N. Theberge (1987), *Why People Recreate, An Overview of Research*, Champaign: Life Enhancement Publications.
- Smith, J. (1979), *Sports Involvement in Dunedin: Sociological Correlates, Research Papers in Physical Education*, 3, University of Otago.
- Snow, E. (1961), *Red Star over China*, New York: Grove Press.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) (1988), *Sociaal en Cultureel Rapport 1988*, Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Spaans, E. (1988), *Sociale geschiedenis van de georganiseerde sport in Nederland tot 1920*, doctoraalscriptie Economische en Sociale Geschiedenis, Rijks Universiteit Utrecht.
- Speak, M.A. (1988), 'Social Stratification and Participation in Sport in Mid-Victorian England with Particular Reference to Lancaster, 1840-1870', in: J.A. Mangan (red.), *Pleasure, Profit, Proselytism. British Culture and Sport at Home and Abroad 1700-1914*, Londen: Frank Cass, p. 42-66.
- Spel en Sport (1985), *De sportvereniging in de rui. Welke rui?*, Amsterdam: Stichting Spel en Sport.
- Spel en Sport (1987), *Jaarbericht 1987*, Amsterdam: Stichting Spel en Sport.
- Sport Information Bulletin*, no.1-no.53, 1985-2000, Brussel: Clearing House.
- Spruijt, E. & A. van der Heiden (1982), 'Een verklaringsmodel voor vrijetijdsgedrag. Analyse van socialisatie-aspecten en hun eventuele doorwerking op later vrijetijdsgedrag', in: *Vrije Tijd en Samenleving*, 1, 1, p. 70-75.
- Stein, S. (1988), 'The Case of Soccer in Early Twentieth-Century Lima, in: J.L. Arbena, *Sport and Society in Latin America. Diffusion, Dependency, and the Rise of Mass Culture*, New York: Greenwood Press, p. 63-84.
- Steinegger, H. (1978), *Sport '78. Handbuch des Schweizer Sports*, Derendingen/Solothurn: Habegger Verlag.

Stephens, T. & C.L. Craig (1990), *The Well-Being of Canadians: Highlights of the 1988 Campbell's Survey*, Ottawa: Canadian Fitness and Lifestyle Research Institute.

Sterke, M. & W. Elsinga (1990), *Jiu jitsu-zelfverdediging wetenschappelijk benaderd: een onderzoek naar de psychologische, onderwijskundige en beleidsmatige factoren bij zelfverdediging (Jiu jitsu) in Nederland*, Tilburg: T'ai Ryu Uitgeverij.

Stoddart, B. (1987), 'Cricket, Social Formation and Cultural Continuity in Barbados: A Preliminary Ethnohistory', in: *Journal of Sport History*, 14, 3, p. 317-340.

Stoddart, B. (1988), 'Sport, Cultural Imperialism and Colonial Response in the British Empire', in: *Comparative Studies in Society and History*, 30, p. 649-673.

Stokes, A. (1958), 'Psycho-Analytic Reflections on the Development of Ball Games', in: A. Natan (red.), *Sport and Society*, Londen: Bowes & Bowes, p. 164-177.

Stokvis, R. (1979), *Strijd over sport. Organisatorische en ideologische ontwikkelingen*, Deventer: Van Loghum Slaterus.

Stokvis, R. (1986), 'De opkomst van de sport', in: *Handboek Welzijn*, afl. 10, Alphen aan den Rijn: Samsom, p. 1-16.

Stokvis, R. (1989a), *De sportwereld. Een sociologische inleiding*, Alphen aan den Rijn/Brussel: Samsom.

Stokvis, R. (1989b), 'De populariteit van sporten', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 15, 4, p. 673-696.

Stokvis, R. (1989c), 'The International and National Expansion of Sports', in: E.A. Wagner (red.), *Sport in Asia and Africa*, New York: Greenwood Press, p. 13-24.

Stokvis, R. (1991), *Continuities in the Theory of the Differential Popularization of Sports. The Relation between the Numbers of 'Organized' and 'Unorganized' Participants in Different Sports*, paper.

Stokvis, R. (1992), 'Sports and Civilization: Is Violence the Central Problem', in: E. Dunning & C. Rojek (red.), *Sport and Leisure in the Civilizing Process. Critique and Counter-Critique*, Houndsmille/Londen: MacMillan Academic and Professional Ltd, p. 121-136.

Stokvis, R. (1992), 'De nieuwe sportmoraal', in: *De Telegraaf*, 1 februari 1992.

Stokvis, R. (2003), *Sport, publiek en de media*, Amsterdam: Aksant.

Stokvis, R. & R. Minnee (1986), 'De Olympische Spelen van 1992 en de sportbeoefening in Nederland', in: *Spel en Sport*, 3, p. 2-5.

Stone, N. (1983), *Europe Transformed, 1878-1919*, Glasgow: Fontana.

Strijp, P. (1996), 'Individualisering in de sport', in: *Beleid en Maatschappij*, 23, 1, p. 5-18.

Suaud, C. (1989), 'Espace des sports, espace social et effets d'age. La diffusion du tennis, du squash et du golf dans l'agglomération nantaise', in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 79, p. 2-20.

Svensson, S. (1969), *The Swedish Sports Federation*, Stockholm: Porsfelt.

Swaan, A. de (1985), *De Olympische hoogte. Over Amsterdam en de Spelen van 1992*, Amsterdam: Meulenhoff.

Swaan, A. de (1989), *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam: Bert Bakker.

Swaan, A. de (1991), *Perron Nederland*, Amsterdam: Bert Bakker.

Swaan, A. de (1993), *Widening Circles of Identification. Emotional concerns in sociogenetic perspective*, Amsterdam: Onderzoeksschool Sociale wetenschap Amsterdam.

T

Taks, M. (1994), *Sociale gelaagdheid in de sport: een kwestie van geld of habitus?*, Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, researchunit OSCK.

Tanada, S. (1988), 'Diffusion into the Orient: The Introduction of Western Sports in Kobe, Japan', in: *International Journal of the History of Sports*, 5, 3, p. 372-376.

Telegraaf Tijdschriften Groep (1990), *De sportmarkt in ogenschouw*, Amsterdam: Telegraaf Tijdschriften Groep.

Ter Gouw, J. (1871), *De volksvermaken*, Amsterdam: Vrienden van het Amsterdamse boek.

TERP (1984), *Een verkennend onderzoek naar sportscholen in Nederland*, Amersfoort: TERP.

Theberge, N. (1986), 'On the Need for a More Adequate Theory of Sport Participation', in: *International Review of Sport Sociology*, 20, 1, p. 26-35.

Thoutenhoofd, R. (1987), *Taekwondo, theorie en praktijk*, Rijswijk: Elmar.

Thrane, C. (2001), 'Sport Spectatorship in Scandinavia. A Class Phenomenon?', in: *International Review for the Sociology of Sport*, 36, p. 149-163.

Tiessen, A. (2003), *Peiling sportbeoefening 2002: op basis van de Richtlijn Sportdeelname Onderzoek (RSO)*, Arnhem: NOC*NSF.

Toepoel, P.M.C. (1943), *Weerbaar. Handleiding voor zelfverdediging*, Amsterdam: Kosmos.

Tranter, N.L. (1990), 'Organised Sport and the Working Classes of Central Scotland, 1820-1900: the Neglected Sport of Quoiting', in: R. Holt (red.), *Sport and the Working Class in Modern Britain*, Manchester: Manchester University Press.

Tsukuda, T. (1985), *Die Entwicklung des Sports in Japan nach dem Zweiten Weltkrieg – Hintergrund und Analyse anhand eines Vergleichs mit dem Deutschen Beispiel*, Diplomarbeit, Deutscher Sporthochschule Köln.

Turner, I. (1978), 'The Emergence of 'Aussie Rules'', in: R. Cashman & M. McKernan (red.), *Sport in History*, St. Lucia: University of Queensland Press, p. 258-271.

Tutherly, W. (1920), *The World at Play, A Program of Practical Athletics for the Millions, The Eastern Athletics Association, 1913-1920*, z.p.

Tyrrell, I. (1979), 'The Emergence of Modern American Baseball c. 1850-80', in: R. Cashman & M. McKernan (red.), *Sport in History. The Making of Modern Sporting History*, St. Lucia: University of Queensland Press, p. 205-226.

U

Ueberhorst, H. (1973), *Frisch, Frei, Stark und Treu: Die Arbeitersportbewegung in Deutschland, 1893-1933*, Düsseldorf: Droste Verlag.

Ueberhorst, H. (1976), *Geschiede der Leibesübungen*, dl. 5, Berlijn: Bartels.

Ueberhorst, H. (1989), *Geschiede der Leibesübungen*, dl. 6, Berlijn: Bartels & Wernitz.

Ultee, W., W. Arts & H. Flap (1992), *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*, Groningen: Wolters-Noordhoff.

United States Department of Health, Education and Welfare (1978), 'Advanced data from vital & health statistics of the National Center for Health Statistics', in: *Public Health Service*, nr. 19.

Universiteit Twente (2003), *Businessplan Sportcentrum*, Enschede: Universiteit Twente.

Uwechue, R.C. (1978), 'Nation Building and Sport in Africa', in: B. Lowe, D.B. Kanin & A. Strenk (red.), *Sport and International Relations*, Champaign: Stipes, p. 538-550.

Uyenishi, S.K. (1906), *The Text-Book of Ju-Jutsu as practised in Japan*, Londen: Fetter Lane.

V

Vanderzwaag, P. (1977), 'Ball Games: The Heart of American Sports', in: *Quest*, 27, p. 61-70.

Vanreusel, B., M. Taks & R. Renson (1992), *Is golfspelen een dure manier van biljarten? De sociale gelaagdheid van de sportbeoefening in Vlaanderen in 1969, 1979, 1989*, paper gepresenteerd tijdens het seminarie 'Arbeiders: een eigen cultuur en leefstijl', Katholieke Universiteit Leuven.

Vanreusel, B. & F. Bulcaen (1992), *De sociale betekenis van sportdeelname*, Leuven: Katholieke Universiteit Leuven (SOCK).

Varekamp, I. (1982), *De verandering van de samenstelling van de beroepsbevolking in Nederland tussen 1920 en 1979: de opkomst van een nieuwe klasse*, doctoraalscriptie sociologie, Universiteit van Amsterdam.

Veblen, T. (1899), *The Theory of the Leisure Class*, New York: MacMillan.

Venekamp, G.J. & M. Wolters (1996), *Sporters in cijfers 1978-1994. Ledentalontwikkeling van NOC-NSF-lidorganisaties*, Arnhem: NOC-NSF.

Verrips, J. (1978), *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp, 1850-1971*, Groningen: Wolters-Noordhoff.

Vető, J. (1965), *Sports in Hungary*, Boedapest: Corvia.

Vilara, R. & D. Gârleteanu (1968), *Sport in Romania*, Boekarest.

Vries, K.L. de (1981), 'Het aanbod van sportaccommodaties', in: W. de Heer (red.), *Is er nog speelruimte? Enige visies op gemeentelijk accommodatiebeleid bij het 25-jarig bestaan van het adviesorgaan voor sportaccommodaties van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten*, Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten, p. 53-67.

W

Wacquant, L.J.D. (1989), 'Towards a Reflexive Sociology. A Workshop with Pierre Bourdieu', in: *Sociological Theory*, 7, 1, p. 26-63.

Wagg, S. (1984), *The Football World: a Contemporary Social History*, Brighton: The Harvester Press.

Wagner, E.A. (1982a), 'Sport Participation in Latin America', in: *International Review of Sport Sociology*, 17, 2, p. 29-39.

Wagner, E.A. (1982b), 'Sport after Revolution: A Comparative Study of Cuba and Nicaragua', in: *Studies in Latin American Popular Culture*, 1, p. 65-73.

Wagner, E.A. (1985), 'Sports', in: H.E. Hinds & C.M. Tatum (red.), *Handbook of Latin American Popular Culture*, Westport: Greenwood Press, p. 135-150.

Wagner, E.A. (red.) (1988), 'Sport in Revolutionary Societies: Cuba and Nicaragua', in: J.L. Arbena, *Sport and Society in Latin America. Diffusion, Dependency, and the Rise of Mass Culture*, New York: Greenwood Press, p. 113-136.

Wagner E.A. (red.) (1989), *Sport in Asia and Africa*, New York: Greenwood Press.

Wagner, E.A. (1990), 'Sport in Asia and Africa: Americanization or Mundialization?', in: *Sociology of Sport Journal*, 7, p. 299-402.

Walker, H. (1989), 'Lawn tennis', in: T. Mason (red.), *Sport in Britain. A Social History*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 245-275.

Wallerstein, I. (1964), *The Road to Independence. Ghana and the Ivory Coast*, Parijs: Mouton & Co.

Wallerstein, I. (1974), *The Modern World System I. Capitalist Agriculture and the origins of the European World-Economy in the sixteenth century*, New York: Academic Press.

Wallerstein, I. (1984), *The Politics of the World-Economy. The States, the Movements and the Civilizations*, Cambridge: Cambridge University Press.

Wallerstein, I. (1989), *The Modern World System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s*, New York: Academic Press.

Wallis, R. & K. Malm (1990), 'Patterns of Change', in: S. Frith & A. Goodwin (red.), *On Record. Rock, Pop, and the Written Word*, Londen: Routledge.

Walvin, J. (1975), *The People's Game. A Social History of British Football*, Londen: Allen Lane.

Waser, A.M. (1989), 'Le marché des partenaires. Etude de trois clubs de tennis', in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 80, p. 2-21.

Webb, I.M. (1975), 'Women's hockey in England', in: R. Renson, P.P. de Nayer & M. Ostijn (red.), *The History, the Evolution and Diffusion of Sports and Games in Different Cultures*, verslag van het vierde internationale HISPA-seminar, Leuven.

Weber, E. (1970), 'Pierre de Coubertin and the introduction of organized sport in France', in: *Journal of Contemporary History*, 5, 2, p. 3-26.

Weber, E. (1971), 'Gymnastics and Sports in Fin-de Siècle France: Opium of the Classes?', in: *American Historical Review*, p. 70-98.

Weber, E. (1976), *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914*, Stanford: Stanford University Press.

Weber, M. (1985), *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, Tübingen: Mohr (oorspr. 1922).

Westerbeek, H. & A. Smith (2003), *Sportbusiness in de mondiale markt*, Nieuwegein: Arko Sports Media.

Whiting, R. (1977), *The Crysanthemum and the Bat. Baseball Samurai Style*, New York: Avon Books.

Widdershoven, B. (1983), *De stagnerende groei van de Koninklijke Nederlandse Roeibond*, doctoraalscriptie Sociologie, Universiteit van Amsterdam.

Wildt, Kl.C. (1972), *Daten zur Sportgeschichte*, dl. 2, Schondorf bei Stuttgart.

Wildt, Kl.C. (1977), *Daten zur Sportgeschichte*, dl. 3, Schondorf bei Stuttgart.

Wildt, Kl.C. (1980), *Daten zur Sportgeschichte*, dl. 4, Schondorf bei Stuttgart.

Willcox, I. (1981), *Acrobats and Ping-Pong*, New York: Dodd, Mead & Company.

Williams, G. (1989), 'Rugby Union', in: T. Mason (red.), *Sport in Britain. A Social History*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 308-343.

Williams, J. (1989), 'Cricket', in: T. Mason (red.), *Sport in Britain. A Social History*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 116-145.

Willink, B. (1988), *Burgerlijk scientisme en wetenschappelijk toponderzoek. Sociale grondslagen van nationale bloeiperioden in de negentiende-eeuwse bètawetenschappen*, Rotterdam: Erasmus Universiteit.

Wilterdink, N. (1984), *Vermogensverhoudingen in Nederland. Ontwikkelingen sinds de negentiende eeuw*, Amsterdam: De Arbeiderspers.

Wilterdink, N. (1991a), 'The Netherlands between the Greater Powers. Expressions of Resistance to Perceived or Feared Foreign Cultural Domination', in: R. Kroes (red.), *Within the US Orbit: Small Cultures vis-à-vis the United States*, Amsterdam: Amerika Instituut.

Wilterdink, N. (1991b), *De vermogensverhoudingen in Nederland; recente ontwikkelingen*, Amsterdamse werkstukken sociologie 91/3, Universiteit van Amsterdam.

Wirth, F. (1967), 'Wo Manager umsonst arbeiten. Der Verein und das Statussymbol', in: G. Seehase, *Der Verein. Standort, Aufgabe, Funktion in Sport und Gesellschaft*, Stuttgart: Verlag Karl Hofmann, p. 58-72.

Wolff, L. de (red.) (1951), *Sportencyclopedie*, Amsterdam: G.W. Breughel.

Wouters, C. (1990), *Van minnen en sterven, informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*, Amsterdam: Bert Bakker.

Wouw, M.Th. van de (1981), 'Realiteit en utopie bij het tot stand brengen van accommodaties', in: W. de Heer e.a., *Is er nog speelruimte? Enige visies op gemeentelijk accommodatiebeleid bij het 25-jarig bestaan van het Adviesorgaan voor sportaccommodaties van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten*, Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten, p. 85-92.

Z

Zee, J. van der & J. Boerop (1981), *Holland Hockeyland*, Amsterdam: Meulenhoff.

Zeigler, E.F. (red.) (1973), *History of Sport and Physical Education to 1900*, Champaign: Stipes.

Zhou Yuan (red.) (z.j.), *China's Contemporary Sports*, Press Commission of the Chinese Olympic Committee, z.p.

Zijderveld, A.C. (1983), *De culturele factor. Een cultuursociologische wegwijzer*, Den Haag: VUGA.

Gedenkboeken

AFC, 1895-1945

De Bult, 1904-1979

De Duinwijcker, Duinwijck, 1948-1973

Fortuna, 1904-1984

Frisia, 1933-1948

Haags-Wassenaarse Hockey vereniging, 1906-1981

Hercules, 1882-1932

HFC, 1879-1919 en 1879-1979

Haagsche Voetbal Bond, 1894-1934

Hilversumsche Mixed Hockey Club, 1904-1979

HLC 75 jaar, 1908-1983

HVV, 1883-1908 en 1883-1933

HGC, 1904-1981

HLC, 1908-1983

HLTC, 1885-1985

Hockey Sport, Koninklijke Nederlandsche Hockey-Bond 1898-1938, 8 oktober 1938
Kampong, 1902-1952
Kennemerland, 1935-1985
Koninklijke Nederlandse Atletiek Unie (KNAU), 1901-1951.
Koninklijke Nederlandse Hockey Bond (KNHB), 1898-1988.
Koninklijke Nederlandse Voetbal Bond (KNVB), 1889-1964 en 1889-1989
Lawn tennis, jubileumnummer ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Koninklijke
Nederlandsche Lawn Tennis Bond, 1899-1949
Leimonias, 1888-1988
Nederlandse Amateur Judo Associatie (NAJA), 1950-1962
Nederlandse Cricket Bond (NCB), 1883-1933
Nederlandse Volleybal Bond (NeVoBo), 1947-1972
Olympia, 1886-1946
Quick, 1888-1948
R.A.P., 1887-1912
Rijtersbeek, 1926-1976
Rood en Wit, 1881-1931
Sparta, 1888-1948 en 1888-1988
Volharding/Olympia, 1895-1955
Volley, 10 jaar NeVoBo, Nederlandse Volleybal Bond 1947-1957

Archief

Clearing House, Archief, Council of Europe, Ravenstein Gallery 4-27, Brussel.

